

श्रीमद्भगवत्कुंडकुंडाचार्यदेवप्रणीत

श्री
पंचास्तिकायसंग्रह

: अनुवादक :

पंडितरत्न श्री हिंमतलाल जेठालाल शाह
जी. એસ સી.

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩૬૪ ૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

* ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૭૩ *

નમઃ સર્વજ્ઞવીતરાગાય ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત

શ્રી

પંચાસ્તિકાચસંગ્રહ

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત છાયા, ગુજરાતી પદાનુવાદ,
શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત સંસ્કૃત સમયવ્યાખ્યા
ટીકા અને તેના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

અનુવાદક :

પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

બી. એસ સી.

પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ-૩૬૪ ૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રથમ આવૃત્તિ	: પ્રત ૨૫૦૦	વીર સં. ૨૪૮૪	વિ. સં. ૨૦૧૪
દ્વિતીય આવૃત્તિ	: પ્રત ૧૦૦૦	વીર સં. ૨૫૦૨	વિ. સં. ૨૦૩૨
તૃતીય આવૃત્તિ	: પ્રત ૧૫૦૦	વીર સં. ૨૫૦૪	વિ. સં. ૨૦૩૪
ચતુર્થ આવૃત્તિ	: પ્રત ૨૦૦૦	વીર સં. ૨૫૨૯	વિ. સં. ૨૦૫૯

પરમાગમ શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ (ગુજરાતી)ના

❀ સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્કર્તા ❀

શ્રી ઠાકરશી કાળિદાસ મોદી (પિતાશ્રી), શ્રી જેકુંવરબેન ઠાકરશી (માતુશ્રી),
હસ્તે શ્રી ગિરધરલાલ તથા વિમળાબેન, દિલિપ, જિનેશ (પુત્રો), છાયા, સોનલ,
ભારતી (પુત્રી), આશા, ફાલ્ગુની (પુત્રવધૂ), દંષ્ટિ, વિરાલી, દીયા (પૌત્રી).

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૬૬=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની
આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૪૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦%
સ્વં શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં આ
શાસ્ત્રની વેચાણ કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

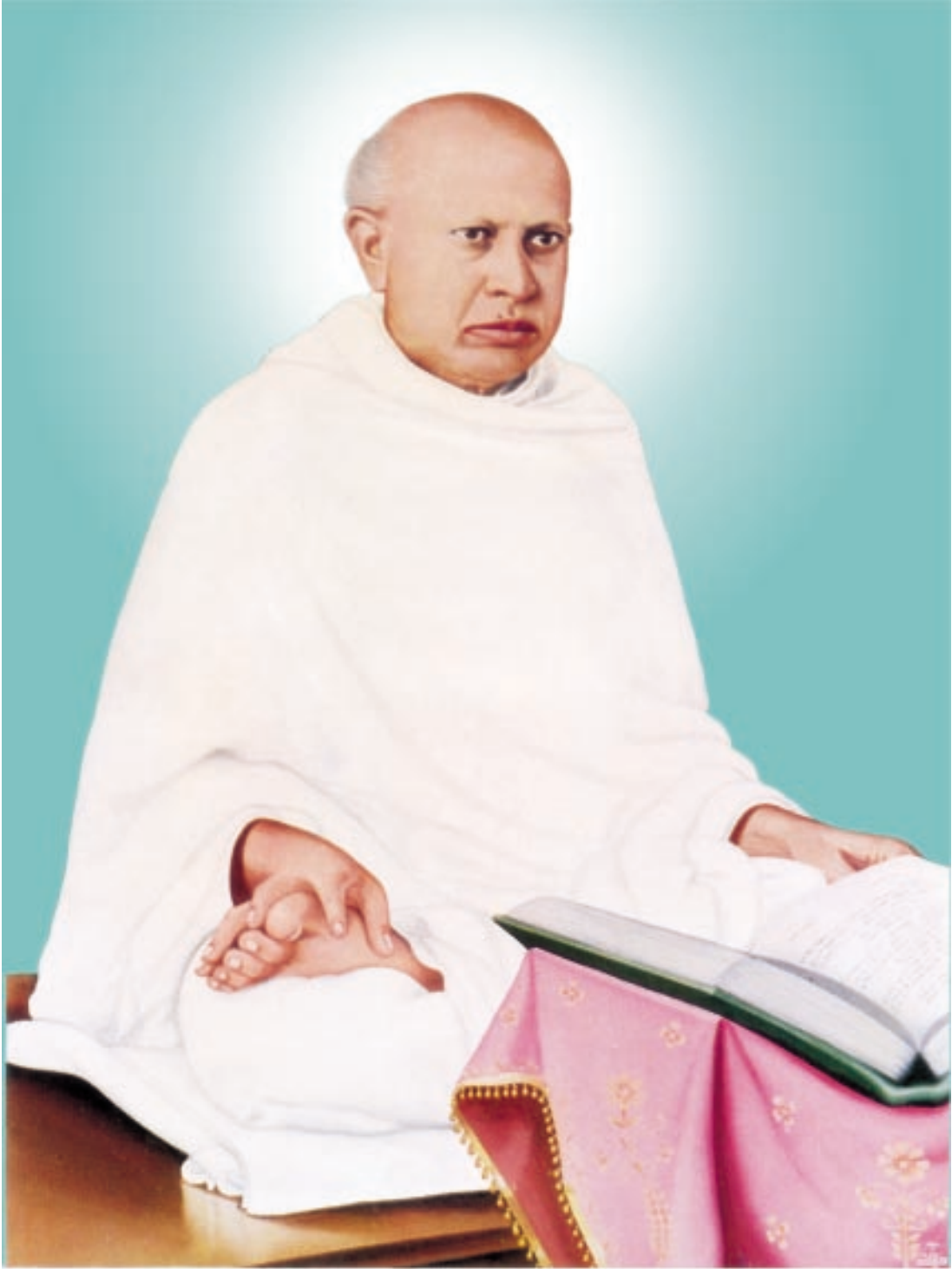
કિંમત : રૂ. ૨૦=૦૦

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય

જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ કંપાઉન્ડ, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

☎ : (02846) 244081

परम पूज्य अध्यात्ममूर्ति सद्गुरुदेव श्री कान्जुस्वामी

અર્પણ

જેમણે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે, જેમની પ્રેરણા અને કૃપાથી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહનો આ અનુવાદ થયો છે, જેઓ શ્રી કુંદકુંદભગવાનના અસાધારણ ભક્ત છે, પાંચ અસ્તિકાયોમાં સારભૂત એવા શુદ્ધજીવાસ્તિકાયને અનુભવી જેઓ સ્વ-પર કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે, અને જેમની અનુભવઝરતી કલ્યાણકારિણી જોરદાર વાણીના પરમ પ્રતાપે પાંચ અસ્તિકાયોની સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાંત તથા શુદ્ધ-જીવાસ્તિકાયની અનુભૂતિનો મહિમા ભારતભરમાં ગાજતો થયો છે, તે પરમપૂજ્ય પરમોપકારી કલ્યાણમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ(શ્રી કાનજીસ્વામી)ને આ અનુવાદ-પુષ્પ અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરું છું.

—અનુવાદક

ॐ

જિનજીની વાણી

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રયણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો,
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

હેડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા,
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

હિંમતલાલ જે ઠાલાલ શાહ

ॐ

श्री सद्गुरुदेवाय नमः

❀ प्रकाशकीय निवेदन ❀

[प्रथम आवृत्ति प्रसंगे]

भगवान श्री कुंडकुंडार्यायदेवप्रणीत 'रत्नयतुष्टय'मांशी श्री समयसार, प्रवचनसार अने नियमसारना प्रकाशन पछी हवे आ योशुं रत्न श्री पंचास्तिकायसंग्रह गुजराती भाषामां प्रसिद्ध करीने आ संस्था हर्षपूर्वक मुमुक्षुओना हाथमां मूके छे. गुजराती भाषाना आध्यात्मिक साहित्यमां आ 'रत्नयतुष्टय'नुं स्थान सर्वोत्कृष्ट छे.

श्री अमृतयंद्रार्यायदेवनी संस्कृत टीकाना अक्षरशः गुजराती अनुवाद साथे आ शास्त्र गुजराती भाषामां पढेवी ज वार प्रसिद्ध थाय छे. मूण सूत्रकार तथा टीकाकार आचार्यभगवंतोनो परियय, तेम ज शास्त्रना विषयोनो परियय उपोद्घातमां कराववामां आव्यो छे, तेथी अहीं ते संबंधी उल्लेख नथी करता.

पूज्य गुरुदेवे आ परमागमशास्त्र उपर अनेक वार प्रवचनो करीने तेनां ठींठां रडस्यो भोल्यां छे. आ रीते अनेक परमागमोनो आध्यात्मिक मर्म समजावीने तेओश्री भारतना अनेक मुमुक्षु जवो उपर जे परम उपकार करी रह्या छे, ते उपकार वाणीथी व्यक्त थई शके तेम नथी. ज्ञानप्रभावक गुरुदेवना प्रतापे ज जैनसाहित्यनां आवां आवां रत्नो आजे मुमुक्षुओने प्राप्त थयां छे.

श्री समयसार वगेरे परमागमोनी जेम आ पंचास्तिकायसंग्रह परमागमनो गुजराती अनुवाद पछा पूज्य गुरुदेवनी प्रेरणा जीवीने विद्वान भाई श्री हिंमतलाल जे. शाडे कर्यो छे. आ पवित्र शास्त्रोना गुजराती अनुवादनं मडाकार्य करनार भाई श्री हिंमतलाल जेठालाल शाडे अध्यात्मरसिक विद्वान होवा उपरांत गंभीर, वैराग्यशाणी, शांत अने विवेकी सज्जन छे, तथा तेमनामां अध्यात्मरसज्जरतुं मधुर कवित्व पछा छे. पवित्रात्मा पूज्य भडेनश्री यंपाभेनना तेओ भंधु छे. तेओ घण्टां वर्षोथी पूज्य गुरुदेवना परिययमां आव्या छे, ने पूज्य गुरुदेवनां अध्यात्मप्रवचनोना ठींठा मनन वडे तेमणे पोतानी आत्मारहिताने घण्टुं पोषण आप्युं छे. तत्त्वार्थनां मूण रडस्यो उपरनुं तेमनुं मनन घण्टुं गडन छे. शास्त्रकार अने टीकाकार मुनिभगवंतोनो हृदयना ठींठा भावोनी गंभीरताने बराबर जाणवीने तेमणे आ अक्षरशः अनुवाद कर्यो छे; ते उपरांत मूण सूत्रोनो भावभर्यो मधुर पद्यानुवाद पछा (हरिगीत छंदमां) तेमणे कर्यो छे, जे आ अनुवादनी मधुरतामां भूष ज वधारो करे छे अने स्वाध्यायप्रेमीओने भूष ज उपयोगी थाय छे. आ उपरांत ज्यां जइर लागी त्यां भावार्थ द्वारा के फूटनोट द्वारा पछा तेमणे स्पष्टता करी

છે. આ રીતે ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાર્યાદેવનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ જેવાં ઉત્તમોત્તમ—‘રત્નચતુષ્ટય’—શાસ્ત્રોના અનુવાદનું પરમ સૌભાગ્ય તેમને મળ્યું છે તે માટે તેઓ ખરેખર અભિનંદનીય છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીલીને અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક આવો સુંદર અનુવાદ તૈયાર કરી આપવા બદલ ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈનો આ સંસ્થા જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે. આ અનુવાદ અમૂલ્ય છે...કેમ કે માત્ર પૂજ્ય ગુરુદેવ અને જિનવાણીમાતા પ્રત્યેની પરમ ભક્તિથી પ્રેરાઈને પોતાની અધ્યાત્મરસિકતા વડે તૈયાર કરાયેલા આ અનુવાદનાં મૂલ્ય કેમ આંકી શકાય? આ અનુવાદના મહાન કાર્ય બદલ તેઓશ્રીને અભિનંદનરૂપે કંઈક કીમતી ભેટ આપવાની આ સંસ્થાની ઘણી જ ઉત્કંઠા હતી, અને તે સ્વીકારવા માટે તેમને વારંવાર આગ્રહભરી વિનંતી કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમણે તે સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ ના જ પાડી. તેમની આ નિસ્પૃહતા પણ અત્યંત પ્રશંસનીય છે. લગભગ નવ વર્ષ પહેલાં પ્રવચનસારના અનુવાદ વખતે જ્યારે તેમને ભેટના સ્વીકાર માટે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે વૈરાગ્યપૂર્વક એવો જવાબ આપ્યો હતો કે “મારો આત્મા આ સંસાર પરિભ્રમણથી છૂટે એટલે બસ,—બીજો કાંઈ બદલો મારે જોઈતો નથી.” ઉપોદ્ઘાતમાં પણ પોતાની આ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ લખે છે કે : ‘આ અનુવાદ મેં શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે.’

ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈને આ અનુવાદકાર્યમાં પ્રતસંશોધન, પ્રૂફરીડિંગ વગેરે નાનાંમોટાં અનેક કામોમાં ઘણી કીમતી મદદ બ્ર૦ ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયાએ આપી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રની મૂળ ગાથાઓ તથા તેની સંસ્કૃત ટીકાના સંશોધન માટે ‘શ્રી દિગંબર જૈન શાસ્ત્રભંડાર’ ઈડર, તથા ‘ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ’ પૂના તરફથી અમને હસ્તલિખિત પ્રતો મળી છે, તેથી તે બંને સંસ્થાઓનો પણ અત્રે આભાર માનીએ છીએ. ભાઈશ્રી અમૃતલાલ દેવકરણ વોરાએ પોતાના ‘અમૃત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ’માં ઘણી કાળજી અને હોંશપૂર્વક આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ જીવો સહેલાઈથી આ પરમાગમનો લાભ લઈ શકે તે હેતુથી આ પરમાગમના પ્રકાશનમાં કેટલાંક ભાઈબહેનોએ આર્થિક સહાય આપી છે તેથી આની કિંમત ઘટાડીને માત્ર ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. આર્થિક સહાય આપનારાં ભાઈબહેનોનો આ ટ્રસ્ટ આભાર માને છે.

મુમુક્ષુ જીવો અતિ બહુમાનપૂર્વક સદ્ગુરુગમે આ પરમાગમનો અભ્યાસ કરીને તેના ઊંડા ભાવોને સમજો...અને શાસ્ત્રના તાત્પર્યભૂત વીતરાગભાવને પ્રાપ્ત કરો...એ જ ભાવના.

વીર સંવત ૨૪૮૪

વિ. સં. ૨૦૧૪

માગશર વદ આઠમ,

કુંદકુંદ-આચાર્યપદારોહણ દિન

રામજી માણેકચંદ દોશી

—પ્રમુખ—

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

નમઃ ભગવત્-શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવાય ।

નમઃ શ્રીસદ્ગુરુદેવાય ।

❀ પ્રકાશકીય નિવેદન ❀

[આ ચતુર્થ આવૃત્તિ પ્રસંગે]

આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ શાસ્ત્ર ઘણા સમયથી અપ્રાપ્ય હોવાથી અનેક મુમુક્ષુઓની તેના પુનર્મુદ્રણ માટે માગણી ચાલુ હતી, પણ કારણવશાત્ તેનું પુનઃ પ્રકાશન શીઘ્ર થઈ શક્યું નહિ. આજે તેની આ ચોથી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરતાં આનંદ અનુભવાય છે.

આ શાસ્ત્રના ગુજરાતી ગદ્યપદ્યાનુવાદના રચયિતા ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ (બી. એસ સી.)નો ઉપોદ્ઘાત શબ્દશઃ આ આવૃત્તિમાં લીધેલ છે. અનુવાદક શ્રી હિંમતભાઈ શાહના શુદ્ધાત્માભિમુખ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વનો પરિચય પહેલી આવૃત્તિના ‘પ્રકાશકીય નિવેદન’, ‘ઉપકૃતભાવભીનો અહોભાવ’ અને ‘અભિનંદન-પત્ર’માં વિશદતાથી કરવામાં આવ્યો છે, તેથી અહીં તે વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

આ આવૃત્તિનું મુદ્રણસંશોધન શ્રી હસમુખલાલ પોપટલાલ વોરા (પ્રમુખ), બ્રૉ શ્રી ચંદુભાઈ ઝોબાળિયા, શ્રી પ્રવીણભાઈ સારાભાઈ શાહ તથા શ્રી મનુભાઈ કામદારે કરી આપેલ છે, તથા મુદ્રણકાર્ય ‘કહાન મુદ્રણાલય’ના માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદજી જૈને સુંદર રીતે કરી આપેલ છે. તે બદલ તે સૌનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ પરમાગમ વીતરાગ સર્વજ્ઞ મહાશ્રમણ (પ્રવર્તમાન મહાધર્મતીર્થના મૂળ કર્તા એવા ભગવાન, પરમ ભટ્ટારક, મહાદેવાધિદેવ શ્રી મહાવીરસ્વામી)ના વદનારવિંદમાંથી નીકળેલ અર્થમય છે, તેથી તે સફળ છે. ચતુર્ગતિભ્રમણરૂપ પરતંત્રતાની નિવૃત્તિ અને શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ તેનું ફળ છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે પ્રવચનની (ભાવ તેમ જ દ્રવ્ય શ્રુતની) ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને માર્ગની પ્રભાવના અર્થે પ્રવચનના (દિવ્યધ્વનિના) સારભૂત આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ પરમાગમ પ્રણીત કરેલ છે. આમાં જ્ઞાનસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થે શબ્દસમયના સંબંધથી (શુદ્ધ-જીવાસ્તિકાયપ્રમુખ) અર્થસમય કહેવાનો તેમનો ઈરાદો છે. માટે મુમુક્ષુઓએ નિજ કલ્યાણ માટે આ પરમાગમનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્તવ્ય છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના શ્રીમુખે આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ પરમાગમ ઉપર અનેક વાર પ્રવચનો થયેલ, અને મુમુક્ષુઓને તે સાંભળવા મળેલ. હાલમાં ટેપ-અવતીર્ણ પ્રવચનો સાંભળવા મળે છે, તેથી આપણે સૌ તેમના અત્યંત ઋણી છીએ અને તેથી તેમને ઉપકૃતભાવભીનું હાર્દિક વંદન કરીએ છીએ.

આ પરમાગમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા ભાવોને યથાર્થ સમજી, અંતરમાં તદનુરૂપ પરિણમન કરી, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા અતીન્દ્રિય આનંદને સર્વ જીવો અનુભવો એવી અંતરથી ભાવના ભાવીએ છીએ.

શ્રાવણ વદ ૨,
પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન-૯૦મો જન્મોત્સવ
વિ. સં. ૨૦૫૯; ઈ. સ. ૨૦૦૩

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ,
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ ક્ષાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દૃષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હૈયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં—અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(સગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

—હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

ॐ

नमः सद्गुरवे ।

ઉપોદ્ધાત

[પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસંગે]

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ નામનું શાસ્ત્ર ‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’નાં સર્વોત્કૃષ્ટ આગમોમાંનું એક છે.

‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’ની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ તે આપણે પટ્ટાવલિઓના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રથમ જોઈએ :

આજથી ૨૪૮૩ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રની પુણ્યભૂમિમાં જગત્પૂજ્ય પરમભટ્ટારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા માટે સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાના સાતિશય દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રગટ કરતા હતા. તેમના નિર્વાણ પછી પાંચ શ્રુતકેવળી થયા, જેમાં છેલ્લા શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થયા. ત્યાં સુધી તો દ્વાદશાંગશાસ્ત્રના પ્રરૂપણથી નિશ્ચયવ્યવહારાત્મક મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ પ્રવર્તતો રહ્યો. ત્યારપછી કાળદોષથી ક્રમે ક્રમે અંગોના જ્ઞાનની વ્યુચ્છિન્નિ થતી ગઈ. એમ કરતાં અપાર જ્ઞાનસિંધુનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યા પછી બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી આચાર્યની પરિપાટીમાં બે સમર્થ મુનિઓ થયા—એકનું નામ શ્રી ધરસેન આચાર્ય અને બીજાનું નામ શ્રી ગુણધર આચાર્ય. તેમની પાસેથી મળેલા જ્ઞાન દ્વારા તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યોએ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં અને વીર ભગવાનના ઉપદેશનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો.

શ્રી ધરસેન આચાર્યને બીજા આગ્રાયણીપૂર્વના પાંચમા વસ્તુ અધિકારના મહાકર્મપ્રકૃતિ નામના ચોથા પ્રાભૃતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનામૃતમાંથી અનુક્રમે ત્યારપછીના આચાર્યો દ્વારા ષટ્ખંડાગમ, ધવલ, મહાધવલ, જયધવલ, ગોમ્મટસાર, લબ્ધિસાર, ક્ષપણાસાર આદિ શાસ્ત્રો રચાયાં. આ રીતે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં મુખ્યત્વે જીવ અને કર્મના સંયોગથી થયેલા આત્માના સંસારપર્યાયનું—ગુણસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન

આદિનું—વર્ણન છે, પર્યાયાર્થિક નયને પ્રધાન કરીને કથન છે. આ નયને અશુદ્ધ-
દ્રવ્યાર્થિક પણ કહે છે અને અધ્યાત્મભાષાથી અશુદ્ધનિશ્ચયનય અથવા વ્યવહાર કહે છે.

શ્રી ગુણધર આચાર્યને પાંચમા જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વના દશમા વસ્તુના ત્રીજા પ્રાભૃતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનમાંથી ત્યારપછીના આચાર્યોએ અનુક્રમે સિદ્ધાંતો રચ્યા. એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન આચાર્યોની પરંપરાથી ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાહુડ આદિ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ રીતે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાં એકંદરે જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી કથન છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિક્રમ સંવતની શરૂઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈન પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ‘મંગલં ભગવાન્ વીરો મંગલં ગૌતમો ગણી। મંગલં કુન્દકુન્દાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્।’—એ શ્લોક દરેક દિગંબર જૈન શાસ્ત્રાધ્યયન શરૂ કરતાં મંગલાચરણરૂપે બોલે છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામી પછી તુરત જ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ ગણધરદેવનાં વચનો જેટલાં જ પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેમના પછી થયેલા ગ્રંથકાર આચાર્યો પોતાના કોઈ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપે છે એટલે એ કથન નિર્વિવાદ ઠરે છે. તેમના પછી લખાયેલા ગ્રંથોમાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાંથી થોકબંધ અવતરણો લીધેલાં છે. ખરેખર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતાનાં પરમાગમોમાં તીર્થંકરદેવોએ પ્રરૂપેલા ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને મોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે. વિ. સં. ૯૯૦માં થઈ ગયેલા શ્રી દેવસેનાચાર્યવર તેમના દર્શનસાર નામના ગ્રંથમાં *કહે છે કે “વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર શ્રી સીમંધરસ્વામીના સમવસરણમાં જઈને શ્રી પદ્મનંદિનાથે (કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત?” બીજો એક ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ, જેમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે : “પદ્મનંદી, કુંદકુંદાચાર્ય, વક્રગ્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય, ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય—એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલવાની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમણે પૂર્વ વિદેહમાં જઈને

* મૂળ શ્લોક માટે ૨૦ મું પાનું જુઓ.

સીમંધરભગવાનને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમણે ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કર્યો છે એવા જે શ્રી જિનચંદ્રસૂરિભટ્ટારકના પટ્ટના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) તેમણે રચેલા આ ષટ્પ્રાભૃત ગ્રંથમાં.....સૂરીશ્વર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષપ્રાભૃતની ટીકા સમાપ્ત થઈ.” આમ ષટ્પ્રાભૃતની શ્રી શ્રુતસાગરસૂરિકૃત ટીકાના અંતમાં લખેલું છે. ^૧ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની મહત્તા બતાવનારા આવા અનેકાનેક ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; ^૨શિલાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સંપ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન અજોડ છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં વિદ્યમાન છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માર્થીઓને આત્મજીવન અર્પે છે. તેમનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામનાં ઉત્તમોત્તમ પરમાગમોમાં હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પછી લખાયેલા ઘણા ગ્રંથોનાં બીજાં આ પરમાગમોમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. શ્રી સમયસાર આ ભરતક્ષેત્રનું સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ છે. તેમાં નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી નિરૂપણ કરી જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વ તરફથી— આગમ, યુક્તિ, અનુભવ અને પરંપરાથી—અતિ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. શ્રી પ્રવચનસારમાં તેના નામ અનુસાર જિનપ્રવચનનો સાર સંઘર્યો છે અને તેને જ્ઞાનતત્ત્વ, જ્ઞેયતત્ત્વ અને ચરણાનુયોગના ત્રણ અધિકારોમાં વિભાજિત કર્યું છે. શ્રી નિયમસારમાં મોક્ષમાર્ગનું સ્પષ્ટ સત્યાર્થ નિરૂપણ છે. જેમ સમયસારમાં શુદ્ધનયથી નવ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમ નિયમસારમાં મુખ્યત્વે શુદ્ધનયથી જીવ, અજીવ, શુદ્ધભાવ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમાધિ, ભક્તિ, આવશ્યક, શુદ્ધોપયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં કાળ સહિત પાંચ અસ્તિકાયોનું (અર્થાત્ ૬ દ્રવ્યોનું) અને નવ પદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે.

૧. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવના વિદેહગમન સંબંધી એક ઉલ્લેખ (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૩મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે પણ કર્યો છે; તે ઉલ્લેખ માટે આ શાસ્ત્રના ૩જા પાનાની ફૂટનોટ જુઓ.

૨. શિલાલેખોના નમૂના માટે ૧૯મું પાનું જુઓ.

આ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પરમાગમ શરૂ કરતાં શાસ્ત્રકર્તાએ તેને ‘સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોનું પ્રતિપાદક, ચતુર્ગતિનાશક અને નિર્વાણનું કારણ’ કહ્યું છે. તેમાં કહેલા વસ્તુતત્ત્વનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

વિશ્વ એટલે અનાદિ-અનંત સ્વયંસિદ્ધ સત્ એવી અનંતાનંત વસ્તુઓનો સમુદાય. તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ અનુત્પન્ન અને અવિનાશી છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત શક્તિઓ અથવા ગુણો છે, જે ત્રિકાણિક નિત્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણ પોતામાં પોતાનું કાર્ય કરતી હોવા છતાં અર્થાત્ નવીન દશાઓ—અવસ્થાઓ—પર્યાયો ધરતી હોવા છતાં તે પર્યાયો એવી મર્યાદામાં રહીને થાય છે કે વસ્તુ પોતાની જાતને છોડતી નથી અર્થાત્ તેની શક્તિઓમાંથી એક પણ ઘટતી-વધતી નથી. વસ્તુઓની (—દ્રવ્યોની) ભિન્નભિન્ન શક્તિઓની અપેક્ષાએ તેમની (—દ્રવ્યોની) છ જાતિઓ છે : જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય. જેનામાં સદા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વગેરે અનંત ગુણો (—શક્તિઓ) હોય છે તે જીવદ્રવ્ય છે; જેનામાં સદા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત ગુણો હોય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; બાકીનાં ચાર દ્રવ્યોના વિશિષ્ટ ગુણો અનુક્રમે ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવગાહહેતુત્વ અને વર્તનાહેતુત્વ છે. આ છ દ્રવ્યોમાંથી પહેલાં પાંચ દ્રવ્યો સત્ હોવાથી તેમ જ શક્તિ અથવા વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ મોટા ક્ષેત્રવાળાં હોવાથી ‘અસ્તિકાય’ છે; કાળદ્રવ્ય ‘અસ્તિ’ છે પણ ‘કાય’ નથી.

જિનેંદ્રના જ્ઞાનદર્પણમાં ઝળકતાં આ સર્વ દ્રવ્યો—અનંત જીવદ્રવ્યો, અનંતાનંત પુદ્ગલદ્રવ્યો, એક ધર્મદ્રવ્ય, એક અધર્મદ્રવ્ય, એક આકાશદ્રવ્ય અને અસંખ્ય કાળદ્રવ્યો—સ્વયં પરિપૂર્ણ છે અને અન્ય દ્રવ્યોથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે; તેઓ એકબીજા સાથે પરમાર્થે કદી મળતાં નથી, ભિન્ન જ રહે છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નારક, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય વગેરે જીવોમાં જીવ-પુદ્ગલ જાણે કે મળી ગયાં હોય એમ લાગે છે પણ ખરેખર એમ નથી; તેઓ તદ્દન પૃથક્ છે. સર્વ જીવો અનંત જ્ઞાનસુખના નિધિ હોવા છતાં, પર દ્વારા તેમને કાંઈ સુખદુઃખ નહિ થતું હોવા છતાં, સંસારી અજ્ઞાની જીવ અનાદિ કાળથી સ્વતઃ અજ્ઞાનપર્યાયે પરિણમી પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવને, પરિપૂર્ણતાને, સ્વાતંત્ર્યને અને અસ્તિત્વને પણ ભૂલી રહ્યો છે તથા પર પદાર્થોને સુખદુઃખના કારણ માની તેમના પ્રત્યે રાગદ્વેષ કર્યા કરે છે; જીવના આવા ભાવોના નિમિત્તે પુદ્ગલો સ્વતઃ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપર્યાયે પરિણમી જીવની સાથે સંયોગમાં આવે છે અને તેથી અનાદિ કાળથી જીવને પૌદ્ગલિક દેહનો સંયોગ થયા કરે

છે. પરંતુ જીવ અને દેહના સંયોગમાં પણ જીવ અને પુદ્ગલ તદ્દન પૃથક્ છે અને તેમનાં કાર્યો પણ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન ને નિરપેક્ષ છે એમ જિનેદ્રોએ જોયું છે, સમ્યગ્જ્ઞાનીઓએ જાણ્યું છે અને અનુમાનગમ્ય પણ છે. જીવ કેવળ ભ્રાંતિને લીધે જ દેહની દશાથી અને ઈષ્ટાનિષ્ટ પર પદાર્થોથી પોતાને સુખીદુઃખી માને છે. વાસ્તવમાં પોતાના સુખગુણની વિકારી પર્યાયે પરિણમી તે અનાદિ કાળથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

જીવ દ્રવ્ય-ગુણો સદા શુદ્ધ હોવા છતાં, તે પર્યાય-અપેક્ષાએ શુભાશુભભાવરૂપે, દેશશુદ્ધિરૂપે, શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપે અને પૂર્ણશુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે તથા તે ભાવોના નિમિત્તે શુભાશુભ પુદ્ગલકર્મોનું આસ્રવણ અને બંધન તથા તેમનું અટકવું, ખરવું અને સર્વથા છૂટવું થાય છે. આ ભાવો સમજાવવા માટે જિનેન્દ્રભગવંતોએ નવ પદાર્થો ઉપદેશ્યા છે. આ નવ પદાર્થો સમ્યક્પણે સમજવાથી, જીવને શું હિતરૂપ છે, શું અહિતરૂપ છે, શાશ્વત પરમ હિત પ્રગટ કરવા જીવે શું કરવું જોઈએ, પર પદાર્થો સાથે પોતાને શો સંબંધ છે—ઈત્યાદિ વાતો યથાર્થપણે સમજાય છે અને પોતાનું સુખ પોતામાં જ જાણી, પોતાના સર્વ પર્યાયોમાં પણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી નિજ જીવદ્રવ્યસામાન્ય સદા એકરૂપ જાણી, તે અનાદિ-અપ્રાપ્ત એવા કલ્યાણબીજ સમ્યગ્દર્શનને તથા સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પ્રાપ્ત થતાં જીવ પોતાને દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ કૃતકૃત્ય જાણે છે અને તે કૃતકૃત્ય દ્રવ્યનો પરિપૂર્ણ આશ્રય કરવાથી જ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ—મોક્ષ—થાય છે એમ સમજે છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જીવને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું જે અલ્પ આલંબન થયું હોય છે તે વધતાં અનુક્રમે દેશવિરત શ્રાવકપણું અને મુનિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકને તથા મુનિને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના મધ્યમ આલંબનરૂપ આંશિક શુદ્ધિ હોય છે તે કર્મના અટકવાનું ને ખરવાનું નિમિત્ત થાય છે અને જે અશુદ્ધિરૂપ અંશ હોય છે તે શ્રાવકને દેશવ્રતાદિરૂપે તથા મુનિને મહાવ્રતાદિરૂપે દેખાવ દે છે, જે કર્મબંધનું નિમિત્ત થાય છે. ક્રમે ક્રમે તે જીવ જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને અતિ ઉગ્રપણે અવલંબી, સર્વ વિકલ્પોથી છૂટી, સર્વ રાગદ્વેષ રહિત થઈ, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેહાદિસંયોગથી વિમુક્ત થઈ, સદાકાળ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શનરૂપે અને અતીન્દ્રિય અનંત અવ્યાબાધ આનંદરૂપે રહે છે.

—આ, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્રમાં પરમ કરુણાબુદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ કરેલા વસ્તુતત્ત્વનો સંક્ષિપ્ત સાર છે. તેમાં જે રીત વર્ણવી તે સિવાય બીજી

કોઈ રીતે જીવ અનાદિ કાળના ભયંકર દુઃખથી છૂટી શકતો નથી. જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપ જીવના ખ્યાલમાં આવતું નથી ત્યાં સુધી બીજા લાખ પ્રયત્ને પણ તેને મોક્ષનો ઉપાય હાથ લાગતો નથી. તેથી જ આ શાસ્ત્રને વિષે પ્રથમ પંચાસ્તિકાય અને નવ પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે જેથી જીવ વસ્તુસ્વરૂપને સમજી મોક્ષમાર્ગના મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય.

અસ્તિકાયો અને પદાર્થોના નિરૂપણ પછી આ શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગસૂચક ચૂલિકા છે. આ અંતિમ અધિકાર, શાસ્ત્રરૂપી મંદિર ઉપર રત્નકળશ સમાન શોભે છે. અધ્યાત્મરસિક આત્માર્થી જીવોનો, આ અતિ પ્રિય અધિકાર છે. તેમને આ અધિકારનો રસાસ્વાદ લેતાં જાણે કે તૃપ્તિ જ થતી નથી. તેમાં મુખ્યત્વે વીતરાગ ચારિત્રનું—સ્વસમયનું—શુદ્ધ મુનિદેશનું—પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગનું ભાવવાહી મધુર પ્રતિપાદન છે, તેમ જ મુનિને સરાગ ચારિત્રની દશામાં આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે કેવા શુભ ભાવોનો સુમેળ અવશ્ય હોય જ છે તેનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જેમના હૃદયમાં વીતરાગતાની ભાવના ઘોળાયા કરે છે એવા શાસ્ત્રકાર અને ટીકાકાર મુનીંદ્રોએ આ અધિકારમાં જાણે કે શાંત વીતરાગ રસની સરિતા વહાવી છે. ધીરગંભીર ગતિએ વહેતી આ શાંત રસની અધ્યાત્મગંગામાં નહાતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ભાવુક જીવો શીતળીભૂત થાય છે અને તેમનું હૃદય શાંત-શાંત થઈ મુનિઓની આત્માનુભવ- મૂલક સહજશુદ્ધ ઉદાસીન દશા પ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક નમી પડે છે. આ અધિકાર પર મનન કરતાં સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવોને સમજાય છે કે ‘શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આશ્રયે સહજ દેશનો અંશ પ્રગટ કર્યા વિના મોક્ષના ઉપાયનો અંશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.’

આ પવિત્ર શાસ્ત્રના કર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રત્યે પૂજ્ય ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી)ને પારાવાર ભક્તિ છે. તેઓશ્રી અનેક વાર કહે છે કે—‘શ્રી સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાએ ગાથાએ દિવ્યધ્વનિનો સંદેશ છે. એ ગાથાઓમાં એટલી અપાર ઊંડપ છે કે તે ઊંડપ માપવા જતાં પોતાની જ શક્તિ મપાઈ જાય છે. એ સાગરગંભીર શાસ્ત્રોના રચનાર પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાનનું કોઈ પરમ અલૌકિક સામર્થ્ય છે. પરમ અદ્ભુત સાતિશય અંતર્બાહ્ય યોગો વિના એ શાસ્ત્રો રચાવાં શક્ય નથી. એ શાસ્ત્રોની વાણી તરતા પુરુષની વાણી છે એમ સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. એની દરેક ગાથા છટ્ટા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. એ શાસ્ત્રોના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં

ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે પરમ ઉપકારી આચાર્યભગવાને રચેલાં સમયસારાદિ શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરદેવના ઝુંકારધ્વનિમાંથી જ નીકળેલો ઉપદેશ છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર સમયવ્યાખ્યા નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. તેમણે સમયસારની તથા પ્રવચનસારની ટીકા પણ લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. તેમની ટીકાઓ જેવી ટીકા હજુ સુધી બીજા કોઈ જૈન ગ્રંથની લખાયેલી નથી. તેમની ટીકાઓ વાંચનારને તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વત્તા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની અસાધારણ શક્તિ, જિનશાસનનું અત્યંત ઊંડું જ્ઞાન, નિશ્ચય-વ્યવહારનું સંઘિબદ્ધ નિરૂપણ કરવાની વિરલ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યો ગોઠવી દેવાની તેમની શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની દેવી ટીકાઓ શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ શાસ્ત્રકારનાં શાસ્ત્રો અનુભવ-યુક્તિ આદિ સમસ્ત સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છે તેમ ટીકાકારની ટીકાઓ પણ તે તે સર્વ સમૃદ્ધિથી વિભૂષિત છે. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે રચેલાં કાવ્યો પણ અધ્યાત્મરસથી અને આત્મ-અનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી સમયસારની ટીકામાં આવતાં કાવ્યોએ (—કળશોએ) શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ મુનિવરો પર ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી અને અધ્યાત્મરસથી ભરેલા મધુર કળશો અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૧૭૩ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે સમયવ્યાખ્યા નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. શ્રી પાંડે હેમરાજજીએ સમયવ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ (પ્રાચીન) હિંદીમાં લખ્યો છે અને તે ભાવાર્થનું નામ બાલાવબોધભાષાટીકા રાખ્યું છે. વિ. સં. ૧૯૭૨માં શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડળ દ્વારા પ્રકાશિત હિંદી

પંચાસ્તિકાયમાં મૂળ ગાથાઓ, બંને સંસ્કૃત ટીકાઓ અને શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવબોધભાષાટીકા (શ્રી પન્નાલાલજી બાકલીવાલ દ્વારા પ્રચલિત હિંદી ભાષામાં પરિવર્તિત કરાયેલા સ્વરૂપે) પ્રગટ થયેલ છે. હવે પ્રકાશન પામતા આ ગુજરાતી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં મૂળ ગાથાઓ, તેનો ગુજરાતી પદાનુવાદ, સંસ્કૃત સમયવ્યાખ્યા ટીકા અને તે ગાથા-ટીકાનો અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કૌંસમાં અથવા ‘ભાવાર્થ’માં અથવા ફૂટનોટમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. તે સ્પષ્ટતા કરવામાં ઘણાં ઘણાં સ્થળોએ શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ અતિશય ઉપયોગી થઈ છે; કેટલીક જગ્યાએ તો તાત્પર્યવૃત્તિના કોઈ કોઈ ભાગનો અક્ષરશઃ અનુવાદ જ ‘ભાવાર્થ’ અથવા ફૂટનોટરૂપે લેવામાં આવ્યો છે. શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવબોધભાષાટીકાનો આધાર પણ કોઈક સ્થળે લીધો છે. શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પંચાસ્તિકાયમાં છપાયેલી સંસ્કૃત ટીકાને હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મેળવતાં તેમાં ક્યાંક અલ્પ અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી જણાઈ તે આમાં સુધારી લેવામાં આવી છે.

આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમસ્ત શક્તિ મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના પવિત્ર જીવનના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના અને તેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિના આ પામરને જિનવાણી પ્રત્યે લેશ પણ ભક્તિ કે શ્રદ્ધા ક્યાંથી પ્રગટત, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને તેમનાં શાસ્ત્રોનો લેશ પણ મહિમા ક્યાંથી આવત અને તે શાસ્ત્રોના અર્થ-ઉકેલની લેશ પણ શક્તિ ક્યાંથી હોત? આ રીતે અનુવાદની સમસ્ત શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી ખરેખર તો સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ધોધ જ—તેમના દ્વારા મળેલો અણમૂલ ઉપદેશ જ—યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો છે. જેમણે સિંચેલી શક્તિથી અને જેમની હૂંફથી આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો છે તે પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી)ના ચરણારવિંદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

પરમપૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન પ્રત્યે પણ, આ અનુવાદની પૂર્ણાહુતિ કરતાં, ઉપકારવશતાની ઉગ્ર લાગણી અનુભવાય છે. જેમનાં પવિત્ર જીવન અને બોધ આ પામરને શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પ્રત્યે, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહના મહાન કર્તા પ્રત્યે અને

પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં ઉપદેશેલા વીતરાગવિજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનવૃદ્ધિનાં વિશિષ્ટ નિમિત્ત થયાં છે, એવાં તે પરમપૂજ્ય બહેનશ્રીનાં ચરણકમળમાં આ હૃદય નમે છે.

આ અનુવાદમાં, માનનીય મુરબ્બી વકીલ શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી તથા બાળબ્રહ્મચારી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયાની હાર્દિક મદદ છે. માનનીય મુરબ્બી શ્રી રામજીભાઈએ પોતાના ભરચક ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આખો અનુવાદ બારીકાઈથી તપાસ્યો છે, યથોચિત સલાહ આપી છે અને અનુવાદમાં પડતી નાનીમોટી મુશ્કેલીઓનો પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નિવેડો કરી આપ્યો છે. તેમની સલાહ મને બહુ ઉપયોગી થઈ છે. બ્ર૦ ભાઈશ્રી ચંદુલાલભાઈએ આખો અનુવાદ બહુ જ ઝીણવટથી તપાસી ઘણી ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે, બહુ મહેનત લઈને હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંસ્કૃત ટીકા સુધારી આપી છે, અનુક્રમણિકા, ગાથાસૂચી, શુદ્ધિપત્રક વગેરે તૈયાર કર્યાં છે, તેમ જ ખૂબ ચોકસાઈથી પ્રૂફ તપાસ્યાં છે—આમ અતિશય પરિશ્રમ ને કાળજીપૂર્વક સર્વતોમુખી સહાય કરી છે. આ રીતે બંનેએ કરેલી હાર્દિક મદદ માટે હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમની સહૃદય સહાય વિના આ અનુવાદમાં ઘણી ઊણપો રહી જવા પામત. જે જે ટીકાઓ અને શાસ્ત્રોનો મેં આધાર લીધો છે તે સર્વના કર્તાઓનો પણ હું ઋણી છું.

આ અનુવાદ મેં પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજકલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. અનુવાદ કરતાં શાસ્ત્રના મૂળ આશયોમાં કાંઈ ફેરફાર ન થઈ જાય તે માટે મેં મારાથી બનતી તમામ કાળજી રાખી છે. છતાં અલ્પજ્ઞતાને લીધે તેમાં કાંઈ પણ આશયફેર થયો હોય કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું શાસ્ત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યભગવાન, ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ, પરમકૃપાળુ શ્રી સદ્ગુરુદેવ અને મુમુક્ષુ વાયકોની અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્ષમા યાચું છું.

જિનેન્દ્રશાસનનું સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કરનારા આ પવિત્ર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેના આશયોને જો જીવ બરાબર સમજે તો તે અવશ્ય ચાર ગતિનાં અનંત દુઃખોનો નાશ કરી નિર્વાણને પામે. તેના આશયોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજવા માટે નીચેની બાબત લક્ષમાં રાખવી ખાસ જરૂરની છે :—આ શાસ્ત્રમાં કેટલાંક કથનો સ્વાશ્રિત નિશ્ચયનયનાં છે (—જેઓ સ્વનું પરથી પૃથક્પણે નિરૂપણ કરે છે) અને કેટલાંક કથનો પરાશ્રિત વ્યવહારનયનાં છે (—જેઓ સ્વનું પર સાથે ભેળસેળપણે નિરૂપણ કરે છે); વળી કેટલાંક કથનો અભિન્નસાધ્ય-

સાધનભાવાશ્રિત નિશ્ચયનયનાં છે અને કેટલાંક ભિન્નસાધ્યસાધન-ભાવાશ્રિત વ્યવહારનયનાં છે. ત્યાં નિશ્ચયકથનોનો તો સીધો જ અર્થ કરવો જોઈએ અને વ્યવહારકથનોને અભૂતાર્થ સમજી તેમનો સાચો આશય શો છે તે તારવવું જોઈએ. જો આમ કરવામાં ન આવે તો વિપરીત સમજણ થવાથી મહા અનર્થ થાય. ‘પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના જ ગુણપર્યાયને અને ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યને કરે છે. પરદ્રવ્યને તે ગ્રહી-છોડી શકતું નથી તેમ જ પરદ્રવ્ય તેને ખરેખર કાંઈ લાભનુકસાન કે સહાય કરી શકતું નથી.જીવનો શુદ્ધ પર્યાય સંવર-નિર્જરા-મોક્ષના કારણભૂત છે અને અશુદ્ધ પર્યાય આસ્રવ-બંધના કારણભૂત છે.’— આવા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ક્યાંય બાધ ન આવે એવી રીતે હંમેશાં શાસ્ત્રનાં કથનોનો અર્થ કરવો જોઈએ. વળી આ શાસ્ત્રને વિષે કેટલાક પરમપ્રયોજનભૂત ભાવોનું નિરૂપણ અતિ સંક્ષેપમાં જ કરાયેલું હોવાથી, જો આ શાસ્ત્રના અભ્યાસની પૂર્તિ સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર વગેરે અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે કરવામાં આવે તો મુમુક્ષુઓને આ શાસ્ત્રના આશયો સમજવામાં વિશેષ સુગમતા થશે. આચાર્યભગવાને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ અર્થે અને માર્ગની પ્રભાવના અર્થે આ પંચાસ્તિકાય-સંગ્રહ શાસ્ત્ર કહ્યું છે. આપણે તેનો અભ્યાસ કરી, સર્વ દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા સમજી, નવ પદાર્થોની યથાર્થ સમજણ કરી, ચૈતન્યગુણમય જીવદ્રવ્યસામાન્યનો આશ્રય કરી, સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટાવી, માર્ગને પ્રાપ્ત કરી, ભવભ્રમણનાં દુઃખોના અંતને પામીએ એ જ ભાવના છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહના સમ્યક્ અવબોધનું ફળ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે :—“જે પુરુષ ખરેખર સમસ્તવસ્તુતત્ત્વના કહેનારા આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને અર્થતઃ અર્થીપણે જાણીને, એમાં જ કહેલા જીવાસ્તિકાયને વિષે અંતર્ગત રહેલા પોતાને (નિજ આત્માને) સ્વરૂપે અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો નિશ્ચિત કરીને, પરસ્પર કાર્યકારણભૂત એવા અનાદિ રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મબંધની પરંપરાથી જેનામાં સ્વરૂપવિકાર આરોપાયેલો છે એવો પોતાને (નિજ આત્માને) તે કાળે અનુભવાતો અવલોકીને, તે કાળે વિવેકજ્યોતિ પ્રગટ હોવાથી (અર્થાત્ અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું અને વિકારનું ભેદજ્ઞાન તે કાળે જ પ્રગટ વર્તતું હોવાથી) કર્મબંધની પરંપરાને પ્રવર્તાવનારી રાગદ્વેષ-પરિણતિને છોડે છે, તે પુરુષ, ખરેખર જેને સ્નેહ જીર્ણ થતો જાય છે એવો, જઘન્ય સ્નેહગુણની સંમુખ વર્તતા પરમાણુની માફક ભાવી બંધથી પરાડ્મુખ વર્તતો થકો, પૂર્વ બંધથી છૂટતો થકો, અગ્નિતપ્ત જળની દુઃસ્થિતિ સમાન જે દુઃખ તેનાથી પરિમુક્ત થાય છે.”

આસો વદ ૪,
વિ. સં. ૨૦૧૩

—હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

ભગવાન શ્રીકુંડકુંડાચાર્યદેવ વનમાં તાડપત્ર ઉપર શાસ્ત્ર લખે છે.

ॐ

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ

વિષે

ઉલ્લેખો

વન્દ્યો વિભુર્ભુવિ ન કૈરિહ કૌણ્ડકુન્દઃ
કુન્દ-પ્રભા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાશઃ ।
યશ્ચારુ-ચારણ-કરામ્બુજચ્ચરીક-
શ્ચક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

[ચંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થ :—કુન્દપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં—ચારણઋદ્ધિધારી મહામુનિઓનાં—સુંદર હસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માએ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંદ્ય નથી?

.....કોણ્ડકુન્દો યતીન્દ્રઃ ॥

રજોભિરસ્પૃષ્ટતમત્વમન્ત-

ર્વાહ્યેપિ સંવ્યજ્જયિતું યતીશઃ ।

રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય

ચચાર મન્યે ચતુરંગુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

અર્થ :—યતીશ્વર (શ્રી કુંદકુંદસ્વામી) રજઃસ્થાનને—ભૂમિતળને—
છોડીને ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા હું એમ સમજું
છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં રજથી (પોતાનું) અત્યંત
અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (—અંદરમાં તેઓ રાગાદિક મળથી અસ્પૃષ્ટ
હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા).

જइ पउमणंदिणाहो सीमंधरसामिदिव्वणाणेण ।
ण विवोहइ तो समणा कहं सुमगं पयाणंति ॥

[दर्शनसार]

અર્થ :—(મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થકરદેવ) શ્રી સીમંધરસ્વામી
પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદિનાથે (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે) બોધ
ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો ! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે
આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય
ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર]

પંચપરમાગમ-અનુવાદક, ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી,
પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ (B. Sc.)

ॐ

श्रीसीमन्धरपरमात्मने नमः ।

अध्यात्मरसिक, श्रुतभक्त, आत्मार्थी विद्वान् भाईश्री

डिंमतलाल जेठालाल शाह (B.Sc.)ने

सादर समर्पित

❁ अभिनंदन-पत्र ❁

शुद्धात्मरसिक विद्वान् भंधु !

विदेहक्षेत्रना वर्तमान तीर्थंकर श्री सीमंधर परमात्मानी अने ભરતક્ષેત્રના ચરમ તીર્થનાયક શ્રી મહાવીર દેવાધિદેવની દિવ્ય વાણી દ્વારા જે શુદ્ધાત્મદર્શક શ્રુતપ્રવાહ ચાલ્યો, તેને ઝીલીને—તદ્રૂપ પરિણમીને પરમ પાવન અધ્યાત્મયોગીન્દ્ર આચાર્યવર શ્રી કુંદકુંદદેવે પોતાના સમસ્ત આત્મવૈભવથી પારમેશ્વરી વિદ્યાનાં અનુપમ રત્ન સમાન શ્રી સમયસારાદિ સર્વોત્તમ પરમાગમોમાં સંગૃહીત કર્યો.

તીર્થંકર ભગવાનથી વારસામાં આવેલાં અને કુંદકુંદાચાર્યદેવે ચીવટથી સંઘરેલાં આ પરમાગમોમાં ઉલ્લસતા શુદ્ધાત્મવૈભવરૂપ અદ્ભુત નિધાનને અંતર્યક્ષુથી નિહાળનાર, વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ જ્ઞાતા, અમોઘ ઉપદેષ્ટા, મહાન સમર્થક અને પ્રચારક, પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ સત્મા સમક્ષ સંસારતાપવિનાશક, ઉપશાંતરસપૂર્ણ, અપૂર્વ પ્રવચનો દ્વારા આ પરમાગમોનાં અંતર્ ઊંડાં રહસ્યો ખોલવા માંડ્યાં.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પરિચયમાં આપ આવ્યા અને તેમના શ્રીમુખેથી આપે પણ આ આત્મસ્પર્શી પ્રવચનો સાંભળ્યાં. તેના પરિણામે આપની આત્માર્થિતા

ઉલ્લસી આવી, અને આપની વિદ્વત્તા અધ્યાત્મરસિકતાના ઓપથી શોભી ઊઠી.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીલીને, તેમની કલ્યાણવર્ષિણી શીતળ છાયામાં રહી, શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંગ્રહની સંસ્કૃત ટીકાનું ઘણું ઊંડું અવગાહન કરી, આચાર્યદેવના હાર્દ સુધી પહોંચી, પૂર્વાપર યથાર્થ સંબંધ વિચારી, અત્યંત સાવધાની ને અતિ પરિશ્રમ પૂર્વક આપે સાંગોપાંગ સુંદર, સરળ અને પૂરેપૂરો ભાવવાહી અનુવાદ ગુર્જર ગિરામાં કર્યો, અને અધ્યાત્મજિજ્ઞાસુ સમાજને અધ્યાત્મનિધાનની અણમોલ ભેટ આપી. આવી પ્રવચનભક્તિવત્સલતા અને અનુપમ અધ્યાત્મસાહિત્યસેવા ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. તે દ્વારા જૈનસાહિત્યસૃષ્ટિમાં આપે સોનગઢને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે. જૈનશાસનની આવી મહાન સેવા માટે આપને અનેક કોટિ ધન્યવાદ ઘટે છે.

શ્રી સમયસારાદિ મહાન પરમાગમોનાં મૂળ ગાથાસૂત્રોનો અત્યંત ભાવવાહી ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ પણ આપે કર્યા છે. આ ઉપરાંત શ્રી સમવસરણ-સ્તુતિ તથા અન્ય કેટલાંક અધ્યાત્મ કાવ્યોની પણ આપે રચના કરી છે. શાસ્ત્રના ગંભીર અર્થો ઉકેલવાની વિલક્ષણ કુશાગ્રબુદ્ધિ, શાસ્ત્રોક્ત સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મ વિષયોને શબ્દ-ભાવગંભીરતા જાળવીને, સરસ અને સુગ્રાહ્યપણે અનુવાદમાં રજૂ કરવાની વિશિષ્ટ કળા, વાંચતાં જ અધ્યાત્મ પ્રત્યે રુચિ જાગૃત કરે એવી અધ્યાત્મરસભરી લેખનશૈલી, કાવ્યમાં પણ અધ્યાત્મ ઉતારવાની ખાસ શક્તિ વગેરે વિશેષતાઓ આપની અધ્યાત્મરસિકતા પ્રસિદ્ધ કરે છે.

—આપની એ અધ્યાત્મરસિકતાનું અમો બધા સન્માન કરીએ છીએ.

આત્મજ્ઞાનપિપાસુ !

આપ સ્વભાવથી જ ગંભીર અને શાંત છો, વૈરાગ્યશાળી, સદ્ધર્મ-રુચિવંત તેમ જ તત્વાન્વેષક છો, સંસ્કૃતભાષાનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવો છો તથા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવંત પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન છો. વળી આપે જૈનશાસ્ત્રોનું ઊંડું ચિંતન-મનન-અવધારણ કર્યું છે. આમ છતાં આપની આત્મજ્ઞાન-

પિપાસા અત્યંત તીવ્ર છે, તેને માટે આપનો અવિરત પ્રયત્ન છે. વૈરાગ્ય-પરાયણતાની સાથે આત્મહિતસાધના પણ આપ કરી રહ્યા છો તે અત્યંત પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે.

નિસ્પૃહ શ્રુતભક્ત !

મહાન પરમાગમોના અનુવાદનું જે શુભ કાર્ય આપના દ્વારા થયું છે તેને અમો આપનું મહાન સૌભાગ્ય ગણીએ છીએ. પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રોનો અનુવાદ આપે પરમાગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. આવું અજોડ કાર્ય કરવા છતાં આપે કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા રાખી નથી, એટલું જ નહિ પણ અત્યાગ્રહ કરવા છતાં કાંઈ પણ બદલો સ્વીકારવાની કે અભિનંદનપત્ર લેવાની પણ આપે અનિચ્છા જ દર્શાવી છે. તેથી અમારે આપનો ઉપકાર માનીને જ સંતોષ કરવો પડે છે. આપની શ્રુતભક્તિ નિસ્પૃહતાને લીધે વિશેષ શોભી ઊઠે છે.

આપની મહાન શ્રુતભક્તિ અને નિસ્પૃહતા, અધ્યાત્મરસિકતા અને મુમુક્ષુતા, વૈરાગ્ય અને વિનય—ઈત્યાદિ અનેક ગુણોની ઘણી જ પ્રશંસાપૂર્વક અમો આપને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ ને શ્રી કુંદકુંદપ્રભુનાં આ ‘રત્નચતુષ્ટય’ના અનુવાદના ફળમાં આપને ‘અનંત ચતુષ્ટય’ની પ્રાપ્તિ થાઓ—એવી શ્રુતદેવતા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આપના ગુણાનુરાગી
શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, તથા
શ્રી સમસ્ત દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ વતી
રામજી માણેકચંદ દોશી
—પ્રમુખ

પંચપરમાગમના અનુવાદક, કુંદકુંદભારતીના પનોતા પુત્ર,

ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી, પંડિતરત્ન, આદરણીય

શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ પ્રત્યે

ઉપકૃતભાવભીનો અહોભાવ

પ્રશમમૂર્તિ ભગવતી પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનના વડીલ બંધુ, પ્રવચનસાર પરમાગમના સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્કર્તા પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતભાઈએ—કે જેમને ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યપ્રણીત પરમાગમોના ગુજરાતી અનુવાદ તથા તેના ઉપોદ્ઘાતથી વ્યક્ત થતા તેમના અધ્યાત્મરસભીના ઊંડા આત્માર્થથી પ્રભાવિત થઈને પરમકૃપાળુ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ અતિ પ્રસન્નતાથી ‘નિકટ મોક્ષગામી’ તરીકે બિરુદાવ્યા છે અને પૂજ્ય બહેનશ્રીના સ્વાનુભવવિભૂષિત નિર્મળ જ્ઞાનમાં જેમના વિષે ‘નિકટ ભવ્ય’તાનો તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના ‘વિશિષ્ટ પુરુષ’પણાનો તથા જાતિસ્મરણજ્ઞાનમાં ‘જૈનંદ’ અથવા ‘જયંદ’ નામના ધાર્મિક ગુણોવાળા ભાઈ તરીકે સમ્યક્ પ્રતિભાસ અંતરથી આવ્યો છે એવા આ પૂર્વના સંસ્કારી, અસાધારણ વ્યક્તિત્વના ધારક, ઊંડા આત્માર્થીએ—નિજ આત્માના પ્રયોજન અર્થે ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યનાં પંચપરમાગમોનો—મૂળ પ્રાકૃત ગાથાઓનો ગુજરાતી હરિગીત છંદમાં તથા સંસ્કૃત ટીકાઓનો ગુજરાતી ભાષામાં—સીધો, સરળ અને ભાવવાહી અનુવાદ કરીને સમગ્ર મુમુક્ષુ સમાજ ઉપર મહાન મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તે અનુવાદોની શરૂઆત પહેલાં તેમણે જે ‘ઉપોદ્ઘાત’ લખ્યા છે તે ઘણા જ તત્ત્વગંભીર, અધ્યાત્મરસભરપૂર, પરમાગમોના હાર્દને સ્પષ્ટપણે પ્રકાશનાર, ઊંડા અને આત્માર્થપ્રેરક છે. તેમના જીવનમાં પરમાગમો સહજપણે વણાઈ ગયા હોવાથી તેઓ વારંવાર કહે છે કે—‘આત્મપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત કરવો હોય તો પ્રવચનસાર, સમયસાર આદિ પંચપરમાગમનો—મૂળ શાસ્ત્રનો—ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ.’—એ એમનું હૃદય છે.

કુંદકુંદભારતીના પનોતા પુત્ર શ્રી હિંમતભાઈ અધ્યાત્મરસિક, વિદ્વાન અને ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી હોવા ઉપરાંત ગંભીર, વૈરાગ્યશાળી, શાંત, ઊંડા તત્ત્વચિંતક અને વિવેકી સજ્જન છે, તથા કવિ પણ છે. તેમણે પંચપરમાગમોના ગુજરાતી અનુવાદ ઉપરાંત પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીનું જીવનચરિત્ર, સમયસાર-સ્તુતિ, સીમંધરજિન-સ્તુતિ, જિનવાણી-સ્તુતિ, સમવસરણ-સ્તુતિ, સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ, માનસ્તંભ-સ્તુતિ, પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અને પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન વિષે અધ્યાત્મ તેમ જ તત્ત્વરસથી તરબોળ સુમધુર કાવ્યો વગેરે ગદ્યપદ્યાત્મક અનેક રચનાઓ કરી છે. આવાં અનેક અધ્યાત્મરસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની

આશ્ચર્યકારી કવિત્વશક્તિ તેમનામાં સહજ રહેલી છે. આ ભવ્ય રચનાઓ દ્વારા સમગ્ર મુમુક્ષુ જગત ખૂબ ખૂબ ઉપકૃત થયેલ છે. આ માટે શ્રી હિંમતભાઈનો જેટલો ઉપકૃતભાવભીનો આભાર માનવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. પંચપરમાગમ જેવાં પવિત્ર શાસ્ત્રોનો અનુવાદ તેમણે સંપૂર્ણ નિઃસ્પૃહભાવે નિજકલ્યાણ અર્થે કર્યો છે. આ મહાન લોકોત્તર કાર્ય કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય મળ્યું તે માટે તેઓ ખરેખર ઘણા જ અભિનંદનીય છે.

જેમની અંતઃપરિણતિ નિરંતર શુદ્ધાત્મ-અભિમુખ પ્રગતિ કરી રહી છે એવા આ, પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અને પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનના મહાન કૃપાપાત્ર, ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહનો—પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અને પૂજ્ય ભગવતી બહેનશ્રીની ઉપકારછાયાતળે—આપણને અમૂલ્ય સત્સમાગમ પ્રાપ્ત થયો છે તે આપણું મહાન પરમ સૌભાગ્ય છે. વર્તમાન જેમની અંતરંગ દશા આત્મસાક્ષાત્કારના પુરુષાર્થ તરફ સતત ઢળી રહી છે એવા આ ‘નિકટ મોક્ષગામી’ અને ‘નિકટ ભવી’ને આપણા સૌનાં શત શત હાર્દિક અભિવાદન.

આવા અનેક સદ્ગુણોના ધારક, આપણા આદરણીય પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ પ્રત્યે ઉપકૃતભાવભીનો અહોભાવ વ્યક્ત કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું તે બદલ અમે ધન્યતા અનુભવીએ છીએ.

માગશર વદ ૮, વિ. સં. ૨૦૫૮,
ભગવત્કુંદકુંદ-‘આચાર્યપદારોહણ’ દિન

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ
—પ્રમુખ તથા ટ્રસ્ટીગણ

❀ શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ ❀

વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છોડી નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેમના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈને કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે, માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. તથા નિશ્ચયનય તેમને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે, કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી, માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, તેથી તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન :—જો એમ છે, તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે—એ કેવી રીતે?

ઉત્તર :—જિનમાર્ગમાં ક્યાંક તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, તેને તો ‘સત્યાર્થ આમ જ છે’ એમ જાણવું; તથા ક્યાંક વ્યવહારનયની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, તેને ‘આમ છે નહિ, નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે’ એમ જાણવું. આ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પરંતુ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી ‘આમ પણ છે અને આમ પણ છે’ એમ ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવા વડે તો બંને નયોને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું નથી.

પ્રશ્ન :—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે, તો તેનો ઉપદેશ જિનમાર્ગમાં શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું?

ઉત્તર :—આવો જ તર્ક શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે; ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે :—

જહ ण वि सक्रमणज्जो अणज्जभासं विणा दु गाहेदुं ।

तह ववहारेण विणा परमत्थुवदेसणमसक्कं ॥

અર્થ :—જેમ અનાર્યને—મલેચ્છને મલેચ્છભાષા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવવાનું શક્ય નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે. તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે.

વળી આ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહ્યું છે કે—‘વ્યવહારનયો નાનુસર્તવ્યઃ’ અર્થાત્ નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ દેવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન :—(૧) વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થાય—એ કેવી રીતે? તથા (૨) વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવો—એ કેવી રીતે?

ઉત્તર :—(૧) નિશ્ચયનયથી તો આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન, સ્વભાવોથી અભિન્ન સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. તેને જેઓ ન ઓળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ. તેથી તેમને સમજાવવા, વ્યવહારનયથી શરીરાદિક પરદ્રવ્યોની સાપેક્ષતા વડે નર-નારક-પૃથ્વીકાયાદિરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે ‘મનુષ્ય જીવ છે’, ‘નારકી જીવ છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઓળખાણ થઈ; અથવા અભેદ વસ્તુમાં ભેદ ઉપજાવી જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણ-પર્યાયરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે ‘જાણનારો જીવ છે’, ‘દેખનારો જીવ છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઓળખાણ થઈ. વળી નિશ્ચયથી તો વીતરાગભાવ મોક્ષમાર્ગ છે; પણ તેને જેઓ ન ઓળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ; તેથી તેમને સમજાવવા, વ્યવહારનયથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની સાપેક્ષતા વડે વ્રત-શીલ-સંયમાદિરૂપ વીતરાગભાવના વિશેષો દર્શાવ્યા, ત્યારે તેમને વીતરાગભાવની ઓળખાણ થઈ. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થવાનું સમજવું.

(૨) અહીં વ્યવહારથી નર-નારકાદિ પર્યાયને જ જીવ કહ્યો. તેથી કાંઈ તે પર્યાયને જ જીવ ન માની લેવો. પર્યાય તો જીવ-પુદ્ગલના સંયોગરૂપ છે. ત્યાં નિશ્ચયથી જીવદ્રવ્ય જુદું છે; તેને જ જીવ માનવો. જીવના સંયોગથી શરીરાદિકને પણ જીવ કહ્યાં તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે શરીરાદિક જીવ થતાં નથી. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. બીજું, અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શનાદિ ભેદ કર્યા તેથી કાંઈ તેમને ભેદરૂપ જ ન માની લેવા; ભેદ તો સમજાવવા માટે છે. નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ જ છે; તેને જ જીવવસ્તુ માનવી. સંજ્ઞા-સંખ્યાદિ ભેદ કહ્યા તે કહેવામાત્ર જ છે; પરમાર્થે તેઓ જુદા જુદા છે નહિ. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. વળી, પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની અપેક્ષાએ વ્રત-શીલ-સંયમાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેથી કાંઈ તેમને જ મોક્ષમાર્ગ ન માની લેવા; કારણ કે પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણ-ત્યાગ આત્માને હોય તો આત્મા પરદ્રવ્યનો કર્તા-હર્તા થઈ જાય, પણ કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને આધીન છે નહિ. આત્મા તો પોતાના ભાવ જે રાગાદિક છે તેમને છોડી વીતરાગી થાય છે, માટે નિશ્ચયથી વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગભાવોને અને વ્રતાદિકને કદાચિત્ કાર્યકારણપણું છે તેથી વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યા પણ તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે બાહ્યક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવાનું સમજી લેવું.

પ્રશ્ન :—વ્યવહારનય પરને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પણ પ્રયોજન સાધે છે?

ઉત્તર :—પોતે પણ જ્યાંસુધી નિશ્ચયનયથી પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઓળખે ત્યાંસુધી

વ્યવહારમાર્ગ વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે. તેથી નીચલી દશામાં પોતાને પણ વ્યવહારનય કાર્યકારી છે. પરંતુ વ્યવહારને ઉપચારમાત્ર માની તેના દ્વારા વસ્તુનું શ્રદ્ધાન બરાબર કરવામાં આવે તો તે કાર્યકારી થાય, અને જો નિશ્ચયની માફક વ્યવહાર પણ સત્યભૂત માની 'વસ્તુ આમ જ છે' એવું શ્રદ્ધાન કરવામાં આવે તો તે ઊલટો અકાર્યકારી થઈ જાય. એ જ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયમાં કહ્યું છે:—

અબુધસ્ય બોધનાર્થ મુનીશ્વરા દેશયન્ત્યભૂતાર્થમ્ ।
 વ્યવહારમેવ કેવલમવૈતિ યસ્તસ્ય દેશના નાસ્તિ ॥
 માણવક એવ સિંહો યથા ભવત્યનવગીતસિંહસ્ય ।
 વ્યવહાર એવ હિ તથા નિશ્ચયતાં યાત્યનિશ્ચયજ્ઞસ્ય ॥

અર્થ:—મુનિરાજ, અજ્ઞાનીને સમજાવવા માટે અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેને ઉપદેશે છે. જે કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે, તેને તો ઉપદેશ જ દેવો યોગ્ય નથી. જેવી રીતે જે સાચા સિંહને ન સમજે તેને તો બિલાડું જ સિંહ છે, તેવી રીતે જે નિશ્ચયને ન સમજે તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પામે છે.

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

નિશ્ચયવ્યવહારાભાસ-અવલંબીઓનું નિરૂપણ

હવે, નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્ને નયોના આભાસને અવલંબે છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરીએ છીએ :—

કોઈ જીવો એમ માને છે કે જિનમતમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે નય કહ્યા છે માટે અમારે તે બન્નેનો અંગીકાર કરવો. આમ વિચારી, જે પ્રમાણે કેવળનિશ્ચયાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેઓ નિશ્ચયનો અંગીકાર કરે છે અને જે પ્રમાણે કેવળવ્યવહારાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું તે પ્રમાણે વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે. જોકે એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવામાં બન્ને નયોમાં પરસ્પર વિરોધ છે, તોપણ કરે શું? બન્ને નયોનું સાચું સ્વરૂપ તો ભાસ્યું નથી અને જિનમતમાં બે નય કહ્યા છે તેમાંથી કોઈને છોડ્યો પણ જતો નથી, તેથી ભ્રમપૂર્વક બન્ને નયોનું સાધન સાધે છે. તે જીવો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

હવે તેમની પ્રવૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવીએ છીએ :—

અંતરંગમાં પોતે તો નિર્ધાર કરી યથાવત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને ઓળખેલ નથી પરંતુ જિન-આજ્ઞા માની નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ બે પ્રકારના મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈ બે નથી, મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ નિરૂપણ કર્યો છે તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે, અને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ તો છે નહિ પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે, તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ છે; કારણ કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વત્ર એવું જ લક્ષણ છે. સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. માટે નિરૂપણની અપેક્ષાએ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ જાણવો. પરંતુ એક નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે.

વળી તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્નેને ઉપાદેય માને છે. તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધ સહિત છે...

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહની વિષયાનુક્રમણિકા

*

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
૧. ધૃદ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયવર્ણન		દ્રવ્ય અને પર્યાયોના અભેદપણાનું કથન	૧૨
—ધૃદ્રવ્યપંચાસ્તિકાયના સામાન્ય વ્યાખ્યાનરૂપ પીઠિકા—		દ્રવ્ય અને ગુણોના અભેદપણાનું કથન	૧૩
શાસ્ત્રના આદિમાં જિનને ભાવનમસ્કારરૂપ અસાધારણ મંગળ	૧	દ્રવ્યના આદેશને વશ સંપત્તિભંગી	૧૪
સમયને અર્થાત્ આગમને પ્રણામ કરીને તેનું કથન કરવા વિષે શ્રીમત્કુંદકુંદાચાર્ય-દેવની પ્રતિજ્ઞા	૨	ઉત્પાદને વિષે અસત્નો પ્રાદુર્ભાવ અને વ્યયને વિષે સત્નો વિનાશ હોવાનો નિષેધ	૧૫
શબ્દરૂપે, જ્ઞાનરૂપે અને અર્થરૂપે—એમ ત્રણ પ્રકારનો 'સમય'શબ્દનો અર્થ તથા લોક-અલોકરૂપ વિભાગ	૩	દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયોનું પ્રજ્ઞાપન	૧૬
પાંચ અસ્તિકાયોની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્ય-વિશેષ-અસ્તિત્વ તથા કાયત્વનું કથન	૪	'ભાવનો નાશ થતો નથી અને અભાવનો ઉત્પાદ થતો નથી' તેનું ઉદાહરણ	૧૭
પાંચ અસ્તિકાયોને અસ્તિત્વ કયા પ્રકારે છે અને કાયત્વ કયા પ્રકારે છે તેનું કથન	૫	દ્રવ્ય કથંચિત્ વ્યય અને ઉત્પાદવાણું હોવા છતાં તેનું સદા અવિનષ્ટપણું અને અનુત્પન્નપણું	૧૮
પાંચ અસ્તિકાયોને તથા કાળને દ્રવ્યપણાનું કથન	૬	ધ્રુવતાના પક્ષથી સત્નો અવિનાશ અને અસત્નો અનુત્પાદ	૧૯
છ દ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત સંકર હોવા છતાં તેઓ પોતપોતાના નિશ્ચિત સ્વરૂપથી ચ્યુત થતાં નથી એવું કથન અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ	૭	સિદ્ધને અત્યંત અસત્-ઉત્પાદનો નિષેધ	૨૦
સત્તાને અને દ્રવ્યને અર્થાતરપણું હોવાનું ખંડન	૮	જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત્ વિનાશ અને અસત્-ઉત્પાદનું કર્તાપણું હોવાની સિદ્ધિરૂપ ઉપસંહાર	૨૧
ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૦	છ દ્રવ્યોમાંથી પાંચને અસ્તિકાયપણાનું સ્થાપન	૨૨
બંને નયો વડે દ્રવ્યના લક્ષણનો વિભાગ	૧૧	કાળ અસ્તિકાયપણે અનુક્ત હોવા છતાં તેનું અર્થપણું	૨૩
		નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ	૨૪
		વ્યવહારકાળનું કથંચિત્ પરાશ્રિતપણું	૨૫
		વ્યવહારકાળના કથંચિત્ પરાશ્રિતપણા વિષે સત્ય યુક્તિ	૨૬

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
પદ્મવ્યાખ્યાસ્તિકાયનું વિશેષ વ્યાખ્યાન —જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—		દ્રવ્ય અને ગુણોનું સ્વોચિત અનન્યપણું	૪૫
સંસાર-અવસ્થાવાળા આત્માનું સોપાધિ અને નિરુપાધિ સ્વરૂપ	૨૭	વ્યપદેશ વગેરે એકાંતે દ્રવ્ય-ગુણોના અન્યપણાનું કારણ હોવાનું ખંડન	૪૬
મુક્તાવસ્થાવાળા આત્માનું નિરુપાધિ સ્વરૂપ	૨૮	વસ્તુપણે ભેદ અને (વસ્તુપણે) અભેદનું ઉદાહરણ	૪૭
સિદ્ધના નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને સુખનું સમર્થન	૨૯	દ્રવ્ય અને ગુણોને અર્થાતરપણું હોવામાં દોષ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયસંબંધ હોવાનું નિરાકરણ	૪૮ ૪૯
જીવત્વગુણની વ્યાખ્યા	૩૦	સમવાયને વિષે પદાર્થાતરપણું હોવાનું નિરાકરણ	૫૦
જીવોનું સ્વાભાવિક પ્રમાણ તથા તેમનો મુક્ત ને અમુક્ત એવો વિભાગ	૩૧-૩૨	દેહાંતરૂપ અને દાર્દાંતરૂપ પદાર્થપૂર્વક, દ્રવ્ય અને ગુણોના અભિન્ન-પદાર્થપણાના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર	૫૧-૫૨
જીવના દેહપ્રમાણપણાના દેહાંતરૂપ કથન	૩૩	પોતાના ભાવોને કરતા ઘડા, શું જીવો અનાદિ-અનંત છે ? શું સાદિ-સાંત છે ?	
જીવનું દેહથી દેહાંતરમાં અસ્તિત્વ, દેહથી પૃથક્પણું અને દેહાંતરમાં ગમનનું કારણ	૩૪	શું સાદિ-અનંત છે ? શું તદાકારે પરિણત છે ? શું તદાકારે અપરિણત છે ?—તે આશંકાઓનું સમાધાન	૫૩
સિદ્ધભગવંતોનાં જીવત્વ અને દેહ- પ્રમાણત્વની વ્યવસ્થા	૩૫	જીવને ભાગવશાત્ સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું હોવામાં વિરોધનો પરિહાર	૫૪
સિદ્ધભગવાનને કાર્યપણું અને કારણપણું હોવાનું નિરાકરણ	૩૬	જીવને સત્ ભાવના ઉચ્છેદ અને અસત્ ભાવના ઉત્પાદમાં નિમિત્તભૂત ઉપાધિનું પ્રતિપાદન	૫૫
'જીવનો અભાવ તે મુક્તિ છે' એ વાતનું ખંડન	૩૭	જીવને પાંચ ભાવોની પ્રગટતાનું વર્ણન	૫૬
ચેતયિતૃત્વગુણની વ્યાખ્યા	૩૮	જીવના ઔદયિકાદિ ભાવોના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન	૫૭
કયા જીવને કઈ ચેતના હોય છે તેનું કથન	૩૯	નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મને ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું	૫૮
ઉપયોગગુણના વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ	૪૦	કર્મને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની બાબતમાં પૂર્વપક્ષ	૫૯
જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન	૪૧		
દર્શનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન	૪૨		
એક આત્મા અનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનું સમર્થન	૪૩		
દ્રવ્યનું ગુણોથી ભિન્નપણું અને ગુણોનું દ્રવ્યથી ભિન્નપણું હોવામાં દોષ	૪૪		

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
પલમી ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના સમાધાનરૂપ સિદ્ધાન્ત	૬૦	બદ્ધ જીવને કર્મનિમિત્તક ષડ્વિધ ગમન અને મુક્ત જીવને સ્વાભાવિક એવું એક ઊર્ધ્વગમન	૭૩
નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું અને પુદ્ગલકર્મોનું અકર્તાપણું	૬૧	—પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—	
નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં પોતપોતાના રૂપના કર્તા છે—એ વિષે નિરૂપણ	૬૨	પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદો	૭૪
જો કર્મ એને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો 'અન્યે દીધેલું ફળ અન્ય ભોગવે,' એવો પ્રસંગ આવે;—આવો દોષ બતાવીને પૂર્વપક્ષની રજુઆત	૬૩	પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું વર્ણન	૭૫
કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો આખા લોકમાં વ્યાપેલાં છે; તેથી જ્યાં આત્મા છે ત્યાં, વિનાલાવ્યે જ, તેઓ રહેલાં છે—એ વિષે કથન	૬૪	સ્કંધોને વિષે 'પુદ્ગલ' એવો જે વ્યવહાર છે તેનું સમર્થન	૭૬
અન્ય વડે કરવામાં આવ્યા વિના કર્મની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે તેનું કથન	૬૫	પરમાણુની વ્યાખ્યા	૭૭
કર્મોની વિચિત્રતા અન્ય વડે કરવામાં આવતી નથી—એ વિષે કથન	૬૬	પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના હોવાનું ખંડન	૭૮
નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને નિજ નિજ રૂપનું જ કર્તાપણું હોવા છતાં, વ્યવહારથી જીવને કર્મે દીધેલા ફળનો ભોગવટો વિરોધ પામતો નથી—એ વિષે કથન	૬૭	શબ્દ પુદ્ગલસ્કંધપર્યાય હોવાનું કથન	૭૯
કર્તૃત્વ અને ભોકતૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર	૬૮	પરમાણુના એકપ્રદેશીપણાનું કથન	૮૦
કર્મસંયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન	૬૯	પરમાણુદ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાય વર્તવાનું કથન	૮૧
કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન	૭૦	સર્વ પુદ્ગલભેદોનો ઉપસંહાર	૮૨
જીવના ભેદોનું કથન	૭૧-૭૨	—ધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાય અને અધર્મ-દ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—	
		ધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ	૮૩
		ધર્માસ્તિકાયનું જ બાકીનું સ્વરૂપ	૮૪
		ધર્માસ્તિકાયના ગતિહેતુત્વ વિષે દૃષ્ટાંત	૮૫
		અધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ	૮૬
		ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ	૮૭
		ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેમનું અત્યંત ઉદાસીનપણું	૮૮
		ધર્મ અને અધર્મના ઉદાસીનપણાની બાબતમાં હેતુ	૮૯
		—આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—	
		આકાશનું સ્વરૂપ	૯૦
		લોકની બહાર પણ આકાશ હોવાની સૂચના	૯૧

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
આકાશને વિષે ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવામાં દોષનું નિરૂપણ	૯૨	—જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—	
૯૨મી ગાથામાં ગતિપક્ષ સંબંધી કથન કર્યા પછી સ્થિતિપક્ષ સંબંધી કથન	૯૩	જીવના સ્વરૂપનું કથન	૧૦૯
આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વનો અભાવ હોવા વિષે હેતુ	૯૪	સંસારી જીવોના ભેદોમાંથી પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ ભેદોનું કથન	૧૧૦
આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવાના ખંડન સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર	૯૫	પૃથ્વીકાયિક વગેરે પંચવિધ જીવોના સ્થાવર-ત્રસપણાસંબંધી કથન	૧૧૧
ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું અવગાહની અપેક્ષાએ એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપણે અન્યત્વ	૯૬	પૃથ્વીકાયિક વગેરે પંચવિધ જીવોના એકેન્દ્રિયપણાનો નિયમ	૧૧૨
—ચૂલિકા—		એકેન્દ્રિયોને ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ હોવા સંબંધી દૈષ્ટાંત	૧૧૩
દ્રવ્યોનું મૂર્તામૂર્તપદ્ધતું અને ચૈતનાચૈતનપદ્ધતું	૯૭	દ્વીંદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૪
દ્રવ્યોનું સક્રિય-નિષ્ક્રિયપદ્ધતું	૯૮	ત્રીંદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૫
મૂર્ત અને અમૂર્તનાં લક્ષણ	૯૯	ચતુર્િંદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૬
—કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન—		પંચેન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૭
વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ કાળના 'નિત્ય' અને 'ક્ષણિક' એવા બે વિભાગ	૧૦૦	એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનો ચતુર્ગતિસંબંધ દર્શાવીને તે જીવભેદોનો ઉપસંહાર	૧૧૮
કાળને દ્રવ્યપણાનું વિધાન અને અસ્તિકાય-પણાનો નિષેધ	૧૦૧	ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી દેવત્વાદિનું અનાત્મસ્વભાવપદ્ધતું	૧૧૯
—ઉપસંહાર—		પૂર્વોક્ત જીવવિસ્તારનો ઉપસંહાર	૧૨૦
પંચાસ્તિકાયના અવબોધનું ફળ કહીને પંચાસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર	૧૦૩	વ્યવહારજીવત્વના એકાંતની પ્રતિપત્તિનું ખંડન	૧૨૧
દુઃખથી વિમુક્ત થવાના ક્રમનું કથન	૧૦૪	અન્યથી અસાધારણ એવાં જીવકાર્યોનું કથન	૧૨૨
૨. નવપદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગપ્રપંચવર્ણન		જીવ-વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારની અને અજીવ- વ્યાખ્યાનના પ્રારંભની સૂચના	૧૨૩
આપ્તની સ્તુતિ પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા	૧૦૫	—અજીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—	
મોક્ષમાર્ગની સૂચના	૧૦૬	આકાશાદિનું અજીવપદ્ધતું દર્શાવવા માટે હેતુ	૧૨૪
સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સૂચના	૧૦૭	આકાશાદિનું અચૈતનત્વસામાન્ય નક્કી કરવા માટે અનુમાન	૧૨૫
પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન	૧૦૮		

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
જીવ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના ભેદના કારણભૂત સ્વરૂપનું કથન	૧૨૬-૧૨૭	બંધનું બહિરંગ કારણ અને અંતરંગ કારણ	૧૪૮
જીવ-પુદ્ગલના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા અન્ય સાત પદાર્થોના ઉપોદ્ધાત અર્થે જીવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મના ચક્રનું વર્ણન	૧૨૮-૧૩૦	મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યપર્યાયોને પણ બંધના બહિરંગ-કારણપણાનું પ્રકાશન	૧૪૯
—પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—		—મોક્ષપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—	
પુણ્ય-પાપને યોગ્ય ભાવના સ્વભાવનું કથન	૧૩૧	દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમ-સંવરરૂપે ભાવમોક્ષના સ્વરૂપનું કથન	૧૫૦-૧૫૧
પુણ્ય-પાપનું સ્વરૂપ	૧૩૨	દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત એવી પરમ નિર્જરાના કારણભૂત ધ્યાન	૧૫૨
મૂર્તકર્મનું સમર્થન	૧૩૩	દ્રવ્યમોક્ષનું સ્વરૂપ	૧૫૩
મૂર્તકર્મનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તથા અમૂર્ત જીવનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તેની સૂચના	૧૩૪	—મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચક ચૂલિકા—	
—આસ્રવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—		મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ	૧૫૪
પુણ્યાસ્રવનું સ્વરૂપ	૧૩૫	સ્વસમયના બ્રહ્મણ અને પરસમયના ત્યાગપૂર્વક કર્મક્ષય થાય છે—એવા પ્રતિપાદન દ્વારા 'જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે' એવું નિરૂપણ	૧૫૫
પ્રશસ્ત રાગનું સ્વરૂપ	૧૩૬	પરચારિત્રમાં પ્રવર્તનારનું સ્વરૂપ	૧૫૬
અનુકંપાનું સ્વરૂપ	૧૩૭	પરચારિત્રપ્રવૃત્તિ બંધહેતુભૂત હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગપણાનો નિષેધ	૧૫૭
ચિત્તની કલુષતાનું સ્વરૂપ	૧૩૮	સ્વચારિત્રમાં પ્રવર્તનારનું સ્વરૂપ	૧૫૮
પાપાસ્રવનું સ્વરૂપ	૧૩૯	શુદ્ધ સ્વચારિત્રપ્રવૃત્તિનો માર્ગ	૧૫૯
પાપાસ્રવભૂત ભાવોનો વિસ્તાર	૧૪૦	નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સાધન તરીકે, પૂર્વોદ્દિષ્ટ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનો નિર્દેશ	૧૬૦
—સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—		વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના સાધ્ય તરીકે, નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગનું કથન	૧૬૧
પાપના સંવરનું કથન	૧૪૧	આત્માના ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનપણાનું પ્રકાશન	૧૬૨
સામાન્યપણે સંવરનું સ્વરૂપ	૧૪૨	સર્વ સંસારી આત્માઓ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય હોવાનું નિરાકરણ	૧૬૩
વિશેષપણે સંવરનું સ્વરૂપ	૧૪૩		
—નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—			
નિર્જરાનું સ્વરૂપ	૧૪૪		
નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ	૧૪૫		
ધ્યાનનું સ્વરૂપ	૧૪૬		
—બંધપદાર્થનું વ્યાખ્યાન—			
બંધનું સ્વરૂપ	૧૪૭		

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કથંચિત્ બંધહેતુપણું અને જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રનું સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણું	૧૬૪	રાગરૂપ કલેશનો નિઃશેષ નાશ કરવાયોગ્ય હોવાનું નિરૂપણ	૧૬૯
સૂક્ષ્મ પરસમયનું સ્વરૂપ	૧૬૫	અહંતાદિની ભક્તિરૂપ પરસમયપ્રવૃત્તિમાં સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણાનો અભાવ હોવા	
શુદ્ધસંપ્રયોગને કથંચિત્ બંધહેતુપણું હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગપણાનો નિષેધ	૧૬૬	છતાં પરંપરાએ મોક્ષહેતુપણાનો સદ્ભાવ	૧૭૦
સ્વસમયની ઉપલબ્ધિના અભાવનો રાગ જ એક હેતુ	૧૬૭	માત્ર અહંતાદિની ભક્તિ જેટલા રાગથી ઉત્પન્ન થતો સાક્ષાત્ મોક્ષનો અંતરાય	૧૭૧
રાગલવમૂલક દોષપરંપરાનું નિરૂપણ	૧૬૮	સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગના સાર-સૂચન દ્વારા શાસ્ત્રતાત્પર્યરૂપ ઉપસંહાર	૧૭૨
		શાસ્ત્રકર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સૂચવનારી સમાપ્તિ	૧૭૩

नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय ।

शास्त्र-स्वाध्यायनुं प्रारंभिक मंगलाचरण

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलमलकलङ्का ।

मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥२॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं,
भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं, पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं
शास्त्रं श्रीपंचास्तिकायसंग्रहनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः
श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधर-
देवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेव-
विरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥१॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं ।

प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

નમઃ શ્રીસર્વજ્ઞવીતરાગાય ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંઢાચાર્યદેવપ્રણીત

શ્રી

પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ

—૧—

ષડ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયવર્ણન

શ્રીમદમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવવિરચિતા સમયવ્યાખ્યા ।

સહજાનન્દચૈતન્યપ્રકાશાય મહીયસે ।

નમોઽનેકાન્તવિશ્રાન્તમહિમ્ને પરમાત્મને ॥૧॥

મૂળ ગાથાઓનો અને સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

[પ્રથમ, ગ્રંથના આદિમાં શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંઢાચાર્યદેવપ્રણીત પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ નામના શાસ્ત્રની ‘સમયવ્યાખ્યા’ નામની સંસ્કૃત ટીકા રચનાર આચાર્ય શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ શ્લોક દ્વારા મંગળ અર્થે પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે :]

[શ્લોકાર્થ :-] સહજ આનંદ અને સહજ ચૈતન્યપ્રકાશમય હોવાથી જે અતિ મહાન છે અને અનેકાંતમાં સ્થિત જેનો મહિમા છે, તે પરમાત્માને નમસ્કાર હો. [૧]

દુર્નિવારનયાનીકવિરોધધ્વંસનૌષધિઃ ।

સ્યાત્કારજીવિતા જીયાઙ્ગેની સિદ્ધાન્તપદ્ધતિઃ ॥૨॥

સમ્યગ્જ્ઞાનામલજ્યોતિર્જનની દ્વિનયાશ્રયા ।

અથાતઃ સમયવ્યાખ્યા સંક્ષેપેનાઽભિધીયતે ॥૩॥

[હવે ટીકાકાર આચાર્યદેવ શ્લોક દ્વારા જિનવાણીની સ્તુતિ કરે છે:]

[શ્લોકાર્થ :-] ^૧સ્યાત્કાર જેનું જીવન છે એવી જૈની (—જિનભગવાનની) સિદ્ધાન્તપદ્ધતિ—કે જે ^૨દુર્નિવાર નયસમૂહના ^૩વિરોધનો નાશ કરનારી ઔષધિ છે તે— જયવંત હો. [૨]

[હવે ટીકાકાર આચાર્યદેવ શ્લોક દ્વારા આ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામના શાસ્ત્રની ટીકા રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:]

[શ્લોકાર્થ :-] હવે અહીંથી, જે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી નિર્મળ જ્યોતિની જનની છે એવી દ્વિનયાશ્રિત (બે નયોનો આશ્રય કરનારી) ^૪સમયવ્યાખ્યા (પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામના શાસ્ત્રની સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકા) સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે. [૩]

[હવે ત્રણ શ્લોકો દ્વારા ટીકાકાર આચાર્યદેવ આ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામના શાસ્ત્રમાં કયા કયા વિષયોનું નિરૂપણ છે તે અતિ સંક્ષેપથી કહે છે:]

૧. ‘સ્યાત્’ પદ જિનદેવની સિદ્ધાન્તપદ્ધતિનું જીવન છે. (સ્યાત્ = કથંચિત્; કોઈ અપેક્ષાથી; કોઈ પ્રકારે.)
૨. દુર્નિવાર = નિવારવો મુશ્કેલ; ટાળવો મુશ્કેલ.
૩. દરેક વસ્તુ નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ વગેરે અનેક અંતમય (ધર્મમય) છે. વસ્તુની સર્વથા નિત્યતા તેમ જ સર્વથા અનિત્યતા માનવામાં પૂરેપૂરો વિરોધ આવતો હોવા છતાં, કથંચિત્ (અર્થાત્ દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ) નિત્યતા અને કથંચિત્ (અર્થાત્ પર્યાય-અપેક્ષાએ) અનિત્યતા માનવામાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી એમ જિનવાણી સ્પષ્ટ સમજાવે છે. આ રીતે જિનભગવાનની વાણી સ્યાદ્વાદ વડે (અપેક્ષાકથનથી) વસ્તુનું પરમ યથાર્થ નિરૂપણ કરીને, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વાદિ ધર્મોમાં (અને તે તે ધર્મ બતાવનારા નયોમાં) અવિરોધ (સુમેળ) અબાધિતપણે સિદ્ધ કરે છે અને ધર્મો વિના વસ્તુની નિષ્પત્તિ જ ન હોઈ શકે એમ નિર્બાધપણે સ્થાપે છે.
૪. સમયવ્યાખ્યા=સમયની વ્યાખ્યા; પંચાસ્તિકાયની વ્યાખ્યા; દ્રવ્યની વ્યાખ્યા; પદાર્થની વ્યાખ્યા. [વ્યાખ્યા=વ્યાખ્યાન; સ્પષ્ટ કથન; વિવરણ; સ્પષ્ટીકરણ.]

પંચાસ્તિકાયષડ્દ્રવ્યપ્રકારેણ પ્રરૂપણમ્ ।

પૂર્વ મૂલપદાર્થનામિહ સૂત્રકૃતા કૃતમ્ ॥૪॥

જીવાજીવદ્વિપર્યાયરૂપાણાં ચિત્રવર્ત્મનામ્ ।

તતો નવપદાર્થાનાં વ્યવસ્થા પ્રતિપાદિતા ॥૫॥

તતસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનપૂર્વેણ ત્રિતયાત્મના ।

પ્રોક્તા માર્ગેણ કલ્યાણી મોક્ષપ્રાપ્તિરપશ્ચિમા ॥૬॥

[શ્લોકાર્થ:-] અહીં પહેલાં *સૂત્રકર્તાએ મૂળ પદાર્થોનું પંચાસ્તિકાય અને ષડ્દ્રવ્યના પ્રકારથી પ્રરૂપણ કર્યું છે (અર્થાત્ આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ અધિકારને વિષે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે વિશ્વના મૂળ પદાર્થોનું પાંચ અસ્તિકાય અને છ દ્રવ્યની પદ્ધતિથી નિરૂપણ કર્યું છે). [૪]

[શ્લોકાર્થ:-] પછી (બીજા અધિકારમાં), જીવ અને અજીવ એ બેના પર્યાયોરૂપ નવ પદાર્થોની—કે જેમના માર્ગ અર્થાત્ કાર્ય ભિન્નભિન્ન પ્રકારના છે તેમની—વ્યવસ્થા પ્રતિપાદિત કરી છે. [૫]

[શ્લોકાર્થ:-] પછી (બીજા અધિકારના અંતમાં) તત્ત્વના પરિજ્ઞાનપૂર્વક (પંચાસ્તિકાય, ષડ્દ્રવ્ય અને નવ પદાર્થના યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક) ત્રયાત્મક માર્ગથી (સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મક માર્ગથી) કલ્યાણસ્વરૂપ ઉત્તમ મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી છે. [૬]

★ આ શાસ્ત્રના કર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ છે. તેમનાં બીજાં નામો પદ્મનંદી, વક્રગ્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય અને ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય છે. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવ આ શાસ્ત્રની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકાનો પ્રારંભ કરતાં લખે છે કે : ‘હવે શ્રી કુમારનંદી-સિદ્ધાંતિદેવના શિષ્ય શ્રીમત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે—જેમનાં બીજાં નામો પદ્મનંદી વગેરે હતાં તેમણે—પ્રસિદ્ધકથાન્યાયે પૂર્વવિદેહમાં જઈ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ સીમંધરસ્વામી તીર્થકરપરમદેવનાં દર્શન કરીને, તેઓશ્રીના મુખકમળથી નીકળેલી દિવ્ય વાણીના શ્રવણ વડે અવધારિત પદાર્થ દ્વારા શુદ્ધાત્મતત્ત્વાદિ સારભૂત અર્થને ગ્રહીને, ત્યાંથી પાછા આવી અંત:તત્ત્વ અને બહિ:તત્ત્વના ગૌણ-મુખ્ય પ્રતિપાદન અર્થે અથવા શિવકુમારમહારાજાદિ સંક્ષેપરુચિ શિષ્યના પ્રતિબોધન અર્થે રચેલા પંચાસ્તિકાય-પ્રાભૃતશાસ્ત્રનું યથાક્રમે અધિકારશુદ્ધિપૂર્વક તાત્પર્યાર્થરૂપ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.’

અથ સૂત્રાવતાર :—

इंद्रसदवंदियाणं तिहुवणहिदमधुरविसदवक्काणं ।
अन्तातीदगुणाणं णमो जिणाणं जिदभवाणं ॥१॥

इन्द्रशतवन्दितेभ्यस्त्रिभुवनहितमधुरविशदवाक्येभ्यः ।
अन्तातीतगुणेभ्यो नमो जिनेभ्यो जितभवेभ्यः ॥१॥

અથાત્ર ‘નમો જિનેભ્યઃ’ ઇત્યનેન જિનભાવનમસ્કારરૂપમસાધારણં શાસ્ત્રસ્યાદૌ મઙ્ગલમુપાત્તમ્ । અનાદિના સન્તાનેન પ્રવર્તમાના અનાદિનેવ સન્તાનેન પ્રવર્તમાનેરિન્દ્રાણાં શતૈર્વન્દિતા યે ઇત્યનેન સર્વદૈવ દેવાધિદેવત્વાત્તેષામેવાસાધારણનમસ્કારાર્હત્વમુક્તમ્ ।

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવવિરચિત) ગાથાસૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે :

શત-ઈન્દ્રવંદિત, ત્રિજગહિત-નિર્મળ-મધુર વદનારને,
નિઃસીમ ગુણ ધરનારને, જિતભવ નમું જિનરાજને. ૧.

અન્વયાર્થ :—[ઈન્દ્રશતવન્દિતેભ્યઃ] સો ઈન્દ્રોથી જે વંદિત છે, [ત્રિભુવનહિત-મધુરવિશદવાક્યેભ્યઃ] ત્રણ લોકને હિતકર, મધુર અને વિશદ (નિર્મળ, સ્પષ્ટ) જેમની વાણી છે, [અન્તાતીતગુણેભ્યઃ] (ચૈતન્યના અનંત વિલાસસ્વરૂપ) અનંત ગુણ જેમને વર્તે છે અને [જિતભવેભ્યઃ] ભવ ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો છે, [જિનેભ્યઃ] તે જિનોને [નમઃ] નમસ્કાર હો.

ટીકા :—અહીં (આ ગાથામાં) ‘જિનોને નમસ્કાર હો’ એમ કહીને શાસ્ત્રના આદિમાં જિનને ભાવનમસ્કારરૂપ અસાધારણ ^૧મંગળ કહ્યું. ‘જેઓ અનાદિ પ્રવાહથી પ્રવર્તતા (-ચાલ્યા આવતા) થકા અનાદિ પ્રવાહથી જ પ્રવર્તતા (-ચાલ્યા આવતા) ^૨સો સો ઈન્દ્રોથી વંદિત છે’ એમ કહીને સદાય દેવાધિદેવપણાને લીધે તેઓ જ (જિનો જ) અસાધારણ નમસ્કારને યોગ્ય છે એમ કહ્યું. ‘જેમની વાણી અર્થાત્ દિવ્ય ધ્વનિ ત્રણ

૧. મળને અર્થાત્ પાપને ગાળે—નષ્ટ કરે તે મંગળ છે, અથવા સુખને પ્રાપ્ત કરે—લાવે તે મંગળ છે.

૨. ભવનવાસી દેવોના ૪૦ ઈન્દ્રો, વ્યંતર દેવોના ૩૨, કલ્પવાસી દેવોના ૨૪, જ્યોતિષ્ક દેવોના ૨, મનુષ્યોનો ૧ અને તિર્થચોનો ૧—એમ કુલ ૧૦૦ ઈન્દ્રો અનાદિ પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવે છે.

ત્રિભુવનમૂર્ધ્વાધોમધ્યલોકવર્તી સમસ્ત એવ જીવલોકસ્તસ્મૈ નિર્વાબાધવિશુદ્ધાત્મ-
તત્ત્વોપલમ્બોપાયાભિધાયિત્વાદ્ધિતં, પરમાર્થરસિકજનમનોહારિત્વાન્મધુરં, નિરસ્તસમસ્ત-
શંકાદિદોષાસ્પદત્વાદ્વિશદં વાક્યં દિવ્યો ધ્વનિર્યેષામિત્યનેન સમસ્તવસ્તુયાથાત્મ્યોપ-
દેશિત્વાત્પ્રેક્ષાવત્પ્રતીક્ષ્યત્વમાખ્યાતમ્ । અન્તમતીતઃ ક્ષેત્રાનવચ્છિન્નઃ કાલાનવચ્છિન્નશ્ચ
પરમચૈતન્યશક્તિવિલાસલક્ષણો ગુણો યેષામિત્યનેન તુ પરમાદ્દુતજ્ઞાનાતિશયપ્રકાશ-
નાદવાપ્તજ્ઞાનાતિશયાનામપિ યોગીન્દ્રાણાં વન્દ્યત્વમુદિતમ્ । જિતો ભવ આજવંજવો
યૈરિત્યનેન તુ કૃતકૃત્યત્વપ્રકટનાત્ત એવાન્યેષામકૃતકૃત્યાનાં શરણમિત્યુપદિષ્ટમ્ ।—ઇતિ
સર્વપદાનાં તાત્પર્યમ્ ॥૧॥

લોકને—ઉર્ધ્વ-અધો-મધ્ય લોકવર્તી સઘળાય જીવસમૂહને—નિર્બાધ વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની
ઉપલબ્ધિનો ઉપાય કહેનાર હોવાથી હિતકર છે, પરમાર્થરસિક જનોનાં મનને હરનાર
હોવાથી મધુર છે અને સમસ્ત શંકાદિ દોષોનાં સ્થાન દૂર કરવામાં આવ્યાં હોવાથી
વિશદ (નિર્મળ, સ્પષ્ટ) છે' એમ કહીને (જિનો) સમસ્ત વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો
ઉપદેશ કરનારા હોવાથી વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોના બહુમાનને યોગ્ય છે (અર્થાત્
જેમનો ઉપદેશ વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોએ બહુમાનપૂર્વક વિચારવો જોઈએ એવા છે)
એમ કહ્યું. 'અનંત—ક્ષેત્રથી અંત રહિત અને કાળથી અંત રહિત—પરમચૈતન્યશક્તિના
વિલાસસ્વરૂપ ગુણ જેમને વર્તે છે' એમ કહીને (જિનોને) પરમ અદ્ભુત જ્ઞાનાતિશય
પ્રગટ થયો હોવાથી જ્ઞાનાતિશયને પામેલા યોગીંદ્રોથી પણ વંદ્ય છે એમ કહ્યું. 'ભવ
અર્થાત્ સંસાર ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો છે' એમ કહીને કૃતકૃત્યપણું પ્રગટ થયું
હોવાથી તેઓ જ (જિનો જ) બીજા અકૃતકૃત્ય જીવોનું શરણ છે એમ ઉપદેશ્યું.
—આ પ્રમાણે સર્વ પદોનું તાત્પર્ય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં જિનભગવંતોનાં ચાર વિશેષણો વર્ણવીને તેમને ભાવનમસ્કાર
કર્યો છે. (૧) પ્રથમ તો, જિનભગવંતો સો ઈન્દ્રોથી વંદ્ય છે. આવા અસાધારણ
નમસ્કારને યોગ્ય બીજું કોઈ નથી, કારણ કે દેવોને અને અસુરોને યુદ્ધ થતું હોવાથી
(દેવાધિદેવ જિનભગવાન સિવાય) અન્ય કોઈ પણ દેવ સો ઈન્દ્રોથી વંદિત નથી.
(૨) બીજું, જિનભગવાનની વાણી ત્રણ લોકને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય
દર્શાવતી હોવાથી હિતકર છે; વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન સહજ-અપૂર્વ-
પરમાનંદરૂપ પારમાર્થિકસુખરસાસ્વાદના રસિક જનોનાં મનને હરતી હોવાથી (અર્થાત્
પરમ સમરસીભાવના રસિક જીવોને મુદિત કરતી હોવાથી) મધુર છે; શુદ્ધ

સમણમુહુગ્ગદમટું ચદુગ્ગદિણિવારણં સણિવાણં । એસો પળમિય સિરસા સમયમિણં સુણહ વોચ્છામિ ॥૨૧॥

જીવાસ્તિકાયાદિ સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ, છ દ્રવ્ય અને પાંચ અસ્તિકાયનું સંશય-વિમોહ-વિભ્રમ રહિત નિરૂપણ કરતી હોવાથી અથવા પૂર્વાપરવિરોધાદિ દોષ રહિત હોવાથી અથવા યુગપદ્ સર્વ જીવોને પોતપોતાની ભાષામાં સ્પષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતી હોવાથી વિશદ-સ્પષ્ટ-વ્યક્ત છે. આ રીતે જિનભગવાનની વાણી જ પ્રમાણભૂત છે; એકાંતે અપૌરુષેય વચન કે વિચિત્ર કથારૂપ કલ્પિત પુરાણવચનો પ્રમાણભૂત નથી. (૩) ત્રીજું, અનંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને જાણનારો અનંત કેવળજ્ઞાનગુણ જિનભગવંતોને વર્તે છે. આ રીતે બુદ્ધિ આદિ સાત ઋદ્ધિ તેમ જ મતિજ્ઞાનાદિ ચતુર્વિધ જ્ઞાનથી સંપન્ન ગણધરદેવાદિ યોગીંદ્રોને પણ તેઓ વંદ્ય છે. (૪) ચોથું, પાંચ પ્રકારના સંસારને જિનભગવંતોએ જીત્યો છે. આ રીતે કૃતકૃત્યપણાને લીધે તેઓ જ બીજા અકૃતકૃત્ય જીવોનું શરણ છે, અન્ય કોઈ નહિ. —આ પ્રમાણે ચાર વિશેષણોથી યુક્ત જિનભગવંતોને ગ્રંથના આદિમાં ભાવ-નમસ્કાર કરીને મંગળ કર્યું.

પ્રશ્ન:—જે શાસ્ત્ર પોતે જ મંગળ છે, તેનું મંગળ શા માટે કરવામાં આવે છે?

ઉત્તર:—ભક્તિ અર્થે મંગળનું પણ *મંગળ કરવામાં આવે છે. સૂર્યને દીપકથી, મહાસાગરને જળથી, વાગીશ્વરીને (સરસ્વતીને) વાણીથી અને મંગળને મંગળથી અર્ચવામાં આવે છે. ૧.

આ સમયને શિરનમનપૂર્વક ભાખું છું, સુણજો તમે;
જિનવદનનિર્ગત-અર્થમય, ચઉગતિહરણ, શિવહેતુ છે. ૨.

★ આ ગાથાની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં, શાસ્ત્રનું મંગળ, શાસ્ત્રનું નિમિત્ત, શાસ્ત્રનો હેતુ (ફળ), શાસ્ત્રનું પરિમાણ, શાસ્ત્રનું નામ અને શાસ્ત્રના કર્તા—એ છ બાબતોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.

વળી શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે આ ગાથાના શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમ્યાર્થ અને ભાવાર્થ સમજાવીને, ‘એ રીતે વ્યાખ્યાનકાળે સર્વત્ર શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમ્યાર્થ અને ભાવાર્થ યોજવાયોગ્ય છે’ એમ કહ્યું છે.

**શ્રમણમુખોદ્ગતાર્થ ચતુર્ગતિનિવારણં સનિર્વાણમ્ ।
 एष प्रणम्य शिरसा समयमिमं शृणुत वक्ष्यामि ॥२॥**

સમયો હ્યાગમઃ । તસ્ય પ્રણામપૂર્વકમાત્મનાભિધાનમત્ર પ્રતિજ્ઞાતમ્ । યુજ્યતે હિ સ પ્રણન્તુમભિધાતું ચાપ્નોપદિષ્ટત્વે સતિ સફલત્વાત્ । તત્રાપ્નોપદિષ્ટત્વમસ્ય શ્રમણમુખોદ્-ગતાર્થત્વાત્ । શ્રમણા હિ મહાશ્રમણાઃ સર્વજ્ઞવીતરાગાઃ । અર્થઃ પુનરનેકશબ્દસમ્બન્ધે-નાભિધીયમાનો વસ્તુતયૈકોઽભિધેયઃ । સફલત્વં તુ ચતસૃણાં નારકતિર્યગ્મનુષ્યદેવત્વલક્ષણાનાં ગતીનાં નિવારણત્વાત્ પારતંત્ર્યનિવૃત્તિલક્ષણસ્ય નિર્વાણસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બરૂપસ્ય પરમ્પરયા કારણત્વાત્ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિલક્ષણસ્ય ચ ફલસ્ય સદ્વાવાદિતિ ॥૨॥

અન્વયાર્થઃ—[શ્રમણમુખોદ્ગતાર્થ] શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય (—સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોને કહેનાર), [ચતુર્ગતિનિવારણં] ચાર ગતિનું નિવારણ કરનાર અને [સનિર્વાણમ્] નિર્વાણ સહિત (—નિર્વાણના કારણભૂત) —[ઈમં સમયં] એવા આ સમયને [શિરસા પ્રણમ્ય] શિરસા પ્રણમીને [એષ વક્ષ્યામિ] હું તેનું કથન કરું છું; [શૃણુત] તે શ્રવણ કરો.

ટીકા:—સમય એટલે આગમ; તેને પ્રણામ કરીને પોતે તેનું કથન કરશે એમ અહીં (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે (સમય) પ્રણામ કરવાને અને કથન કરવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે *આપ્ત વડે ઉપદિષ્ટ હોવાથી સફળ છે. ત્યાં, તેનું આપ્ત વડે ઉપદિષ્ટપણું એટલા માટે છે કે જેથી તે ‘શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય’ છે. ‘શ્રમણો’ એટલે મહાશ્રમણો—સર્વજ્ઞવીતરાગદેવો; અને ‘અર્થ’ એટલે અનેક શબ્દોના સંબંધથી કહેવામાં આવતો, વસ્તુપણે એક એવો પદાર્થ. વળી તેનું (—સમયનું) સફળપણું એટલા માટે છે કે જેથી તે સમય (૧) ‘નારકત્વ, તિર્યચત્વ, મનુષ્યત્વ અને દેવત્વસ્વરૂપ ચાર ગતિઓનું નિવારણ’ કરવાને લીધે અને (૨) શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ ‘નિર્વાણનું પરંપરાએ કારણ’ હોવાને લીધે (૧) પરતંત્રતાનિવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે અને (૨) સ્વાતંત્રતાપ્રાપ્તિ જેનું

★ આપ્ત = વિશ્વાસપાત્ર; પ્રમાણભૂત; યથાર્થ વક્તા. [સર્વજ્ઞદેવ સમસ્ત વિશ્વને પ્રત્યેક સમયે સંપૂર્ણપણે જાણી રહ્યા છે અને તેઓ વીતરાગ (મોહરાગદ્વેષરહિત) હોવાથી તેમને અસત્ય કહેવાનું લેશમાત્ર પ્રયોજન રહ્યું નથી; તેથી વીતરાગ-સર્વજ્ઞદેવ ખરેખર આપ્ત છે. આવા આપ્ત વડે આગમ ઉપદેશવામાં આવ્યું હોવાથી તે (આગમ) સફળ છે.]

***સમવાઓ પંચળ્હં સમઠ ત્તિ જિણુત્તમેહિં પળ્ણત્તં ।**

સો ચેવ હવદિ લોઓ તત્તો અમિઓ અલોઓ ઁ ॥૩॥

***સમવાદઃ સમવાયો વા પંચાનાં સમય ઇતિ જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।**

સ ચ ઁવ ભવતિ લોકસ્તતોઽમિતોઽલોકઃ ઁમ્ ॥૩॥

અત્ર શબ્દજ્ઞાનાર્થરૂપેણ ત્રિવિધાઽભિધેયતા સમયશબ્દસ્ય લોકાલોકવિભાગ-
શ્ચાભિહિતઃ ।

લક્ષણ છે ઁવા +ઇળથી સહિત છે.

ભાવાર્થ :—વીતરાગસર્વજ્ઞ મહાશ્રમણના મુખથી નીકળેલા શબ્દસમયને કોઈ આસન્નભવ્ય પુરુષ સાંભળીને, તે શબ્દસમયના વાચ્યભૂત પંચાસ્તિકાયસ્વરૂપ અર્થસમયને જાણે છે અને તેની અંદર આવી જતા શુદ્ધજીવાસ્તિકાયસ્વરૂપ અર્થમાં (પદાર્થમાં) વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે સ્થિત રહીને ચાર ગતિનું નિવારણ કરી, નિર્વાણને પામી, સ્વાત્મોત્પન્ન, અનાકુળતાલક્ષણ, અનંત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. આ કારણથી દ્રવ્યાગમરૂપ શબ્દસમય નમસ્કાર કરવાને અને વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય છે. ૨.

સમવાદ વા સમવાય પાંચ તણો સમય—ભાખ્યું જિને;

તે લોક છે, આગળ અમાપ અલોક આભસ્વરૂપ છે. ૩.

અન્વયાર્થ :—[પંચાનાં સમવાદઃ] પાંચ અસ્તિકાયનું સમભાવપૂર્વક નિરૂપણ [વા] અથવા [સમવાયઃ] તેમનો સમવાય (-પંચાસ્તિકાયનો સમ્યક્ બોધ અથવા સમૂહ) [સમયઃ] તે સમય છે [ઇતિ] ઁમ [જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્] જિનવરોઁ કહ્યું છે. [સઃ ચ ઁવ લોકઃ ભવતિ] તે જ લોક છે (-પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહ જેવડો જ લોક છે); [તતઃ] તેનાથી આગળ [અમિતઃ અલોકઃ] અમાપ અલોક [ઁમ્] આકાશસ્વરૂપ છે.

ટીકા :—અહીં (આ ગાથામાં) શબ્દરૂપે, જ્ઞાનરૂપે અને અર્થરૂપે (—શબ્દસમય,

★ મૂળ ગાથામાં સમવાઓ શબ્દ છે; સંસ્કૃત ભાષામાં તેનો અર્થ સમવાદઃ પણ થાય અને સમવાયઃ પણ થાય.

+ ચાર ગતિનું નિવારણ (અર્થાત્ પરતંત્રતાની નિવૃત્તિ) અને નિર્વાણની ઉત્પત્તિ (અર્થાત્ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ) તે સમયનું ઇળ છે.

તત્ર ચ પજ્વાનામસ્તિકાયાનાં સમો મધ્યસ્થો રાગદ્વેષાભ્યામનુપહતો વર્ણપદ-
વાક્યસન્નિવેશવિશિષ્ટઃ પાઠો વાદઃ શબ્દસમયઃ શબ્દાગમ ઇતિ યાવત્ । તેષામેવ
મિથ્યાદર્શનોદયોચ્છેદે સતિ સમ્યગવાયઃ પરિચ્છેદો જ્ઞાનસમયો જ્ઞાનાગમ ઇતિ યાવત્ ।
તેષામેવાભિધાનપ્રત્યયપરિચ્છિન્નાનાં વસ્તુરૂપેણ સમવાયઃ સંઘાતોઽર્થસમયઃ સર્વપદાર્થસાર્થ
ઇતિ યાવત્ । તદત્ર જ્ઞાનસમયપ્રસિદ્ધચર્ચ શબ્દસમયસમ્બન્ધેનાર્થસમયોઽભિધાતુમભિપ્રેતઃ ।
અથ તસ્યૈવાર્થસમયસ્ય દ્વૈવિધ્યં લોકાલોકવિકલ્પાત્ । સ એવ પજ્વાસ્તિકાયસમવાયો
યાવાંસ્તાવાલ્લોકસ્તતઃ પરમમિતોઽનન્તો હ્યલોકઃ, સ તુ નાભાવમાત્રં કિન્તુ

જ્ઞાનસમય અને અર્થસમય) — એમ ત્રણ પ્રકારનો ‘સમય’ શબ્દનો અર્થ કહ્યો છે તથા
લોક-અલોકરૂપ વિભાગ કહ્યો છે.

ત્યાં, (૧) ‘સમ’ એટલે મધ્યસ્થ અર્થાત્ રાગદ્વેષથી વિકૃત નહિ બનેલો; ‘વાદ’
એટલે વર્ણ (અક્ષર), પદ (શબ્દ) અને વાક્યના સમૂહવાળો પાઠ. પાંચ અસ્તિકાયનો
‘સમવાદ’ અર્થાત્ મધ્યસ્થ (-રાગદ્વેષથી વિકૃત નહિ બનેલો) પાઠ (-મૌખિક કે શાસ્ત્રારૂઢ
નિરૂપણ) તે શબ્દસમય છે, એટલે કે શબ્દાગમ તે શબ્દસમય છે. (૨) મિથ્યાદર્શનના
ઉદયનો નાશ હોતાં, તે પંચાસ્તિકાયનો જ *સમ્યક્ અવાય અર્થાત્ સમ્યક્ જ્ઞાન તે
જ્ઞાનસમય છે, એટલે કે જ્ઞાનાગમ તે જ્ઞાનસમય છે. (૩) કથનના નિમિત્તે જણાયેલા
તે પંચાસ્તિકાયનો જ વસ્તુરૂપે *સમવાય અર્થાત્ જથ્થો તે અર્થસમય છે, એટલે કે
સર્વપદાર્થસમૂહ તે અર્થસમય છે. તેમાં, અહીં જ્ઞાનસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થે શબ્દસમયના
સંબંધથી અર્થસમય કહેવાનો (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવનો) ઇરાદો છે.

હવે, તે જ અર્થસમયનું, *લોક અને અલોકના ભેદને લીધે દ્વિવિધપણું છે. તે
જ પંચાસ્તિકાયસમૂહ જેવડો છે, તેવડો લોક છે. તેનાથી આગળ અમાપ અર્થાત્ અનંત
અલોક છે. તે અલોક અભાવમાત્ર નથી પરંતુ પંચાસ્તિકાયસમૂહ જેટલું ક્ષેત્ર બાદ કરીને

* સમવાય = (૧) સમ્ + અવાય; સમ્યક્ અવાય; સમ્યક્ જ્ઞાન. (૨) જથ્થો; સમૂહ. [આ પંચાસ્તિકાય-
સંગ્રહ શાસ્ત્રમાં અહીં કાળદ્રવ્ય કે જે દ્રવ્ય હોવા છતાં અસ્તિકાય નથી તેને વિવક્ષામાં ગૌણ કરીને
‘પંચાસ્તિકાયનો સમવાય તે સમય છે’ એમ કહ્યું છે; માટે ‘છ દ્રવ્યનો સમવાય તે સમય છે’
એવા કથનના ભાવ સાથે આ કથનના ભાવનો વિરોધ ન સમજવો, માત્ર વિવક્ષાભેદ છે એમ
સમજવું. વળી એ જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ વિવક્ષા સમજી અવિરુદ્ધ અર્થ સમજી લેવો].

* લોક્યન્તે દૃશ્યન્તે જીવાદિપદાર્થો યત્ર સ લોકઃ અર્થાત્ જ્યાં જીવાદિપદાર્થો જોવામાં આવે છે તે
લોક છે.

તત્સમવાયાતિરિક્તપરિમાણમનન્તક્ષેત્રં ચમાકાશમિતિ ॥૩॥

જીવા પોગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા તહેવ આગાસં ।

અત્થિત્તમ્હિ ય ણિયદા અણ્ણમઙ્ગયા અણુમહંતા ॥૪॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મો તથૈવ આકાશમ્ ।

અસ્તિત્વે ચ નિયતા અનન્યમયા અણુમહાન્તઃ ॥૪॥

અત્ર પચ્ચાસ્તિકાયાનાં વિશેષસંજ્ઞા સામાન્યવિશેષાસ્તિત્વં કાયત્વં ચોક્તમ્ ।

તત્ર જીવાઃ પુદ્ગલાઃ ધર્માધર્મો આકાશમિતિ તેષાં વિશેષસંજ્ઞા અન્વર્થાઃ પ્રત્યેયાઃ । સામાન્યવિશેષાસ્તિત્વચ્ચ તેષામુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યમય્યાં સામાન્યવિશેષસત્તાયાં નિયત-
બાકીના અનંત ક્ષેત્રવાળું આકાશ છે (અર્થાત્ અલોક શૂન્યરૂપ નથી પરંતુ શુદ્ધ આકાશદ્રવ્યરૂપ છે). ૩.

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ

અસ્તિત્વનિયત, અનન્યમય ને અણુમહાન પદાર્થ છે. ૪.

અન્વયાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો, [પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયો, [ધર્માધર્મો] ધર્મ, અધર્મ [તથા એવ] તેમ જ [આકાશમ્] આકાશ [અસ્તિત્વે નિયતાઃ] અસ્તિત્વમાં નિયત, [અનન્યમયાઃ] (અસ્તિત્વથી) અનન્યમય [ચ] અને [અણુમહાન્તઃ] *અણુમહાન (પ્રદેશે મોટાં) છે.

ટીકાઃ—અહીં (આ ગાથામાં) પાંચ અસ્તિકાયોની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્યવિશેષ-અસ્તિત્વ તથા કાયત્વ કહેલ છે.

ત્યાં, જીવો, પુદ્ગલો, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ તેમની વિશેષસંજ્ઞાઓ +અન્વર્થ જાણવી.

તેઓ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમયી સામાન્યવિશેષસત્તામાં નિયત—વ્યવસ્થિત (નિશ્ચિત

★ અણુમહાન=(૧) પ્રદેશે મોટાં અર્થાત્ અનેકપ્રદેશી; (૨) એકપ્રદેશી (વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ) તેમ જ અનેકપ્રદેશી (શક્તિ-અપેક્ષાએ).

+ અન્વર્થ=અર્થને અનુસરતી; અર્થ પ્રમાણે. (પાંચ અસ્તિકાયોનાં નામો તેમના અર્થ અનુસાર છે.)

ત્વાદ્યવસ્થિતત્વાદવસેયમ્ । અસ્તિત્વે નિયતાનામપિ ન તેષામન્યમયત્વમ્, યતસ્તે સર્વ-
 દૈવાનન્યમયા આત્મનિર્વૃત્તાઃ । અનન્યમયત્વેઽપિ તેષામસ્તિત્વનિયતત્વં નયપ્રયોગાત્ ।
 દ્વૌ હિ નયૌ ભગવતા પ્રણીતૌ—દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ । તત્ર ન ખલ્વેકનયાયત્તા
 દેશના કિન્તુ તદુભયાયત્તા । તતઃ પર્યાયાથદિશાદસ્તિત્વે સ્વતઃ કથંચિદ્વિન્નેઽપિ
 વ્યવસ્થિતાઃ દ્રવ્યાથદિશાત્સ્વયમેવ સન્તઃ સતોઽનન્યમયા ભવન્તીતિ । કાયત્વમપિ તેષામણુ-
 મહત્વાત્ । અણવોઽત્ર પ્રદેશા મૂર્તાઽમૂર્તાશ્ચ નિર્વિભાગાંશાસ્તૈઃ મહાન્તોઽણુમહાન્તઃ
 પ્રદેશપ્રચયાત્મકા ઇતિ સિદ્ધં તેષાં કાયત્વમ્ । અણુભ્યાં મહાન્ત ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા

રહેલાં) હોવાથી તેમને સામાન્યવિશેષ-અસ્તિત્વ પણ છે એમ નક્કી કરવું. તેઓ
 અસ્તિત્વમાં નિયત હોવા છતાં (જેમ વાસણમાં રહેલું ઘી વાસણથી અન્યમય છે તેમ)
 અસ્તિત્વથી અન્યમય નથી; કારણ કે તેઓ સદાય પોતાથી નિષ્પન્ન (અર્થાત્ પોતાથી
 સત્) હોવાને લીધે (અસ્તિત્વથી) અનન્યમય છે (જેમ અગ્નિ ઉષ્ણતાથી અનન્યમય
 છે તેમ). ‘અસ્તિત્વથી અનન્યમય’ હોવા છતાં તેમનું ‘અસ્તિત્વમાં નિયતપણું’
 નયપ્રયોગથી છે. બે નયો ભગવાને કહ્યા છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. ત્યાં કથન
 એક નયને આધીન હોતું નથી પરંતુ તે બન્ને નયોને આધીન હોય છે. માટે તેઓ
 પર્યાયાર્થિક કથનથી જે પોતાથી કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે એવા અસ્તિત્વમાં વ્યવસ્થિત
 (નિશ્ચિત રહેલાં) છે અને દ્રવ્યાર્થિક કથનથી સ્વયમેવ સત્ (-વિદ્યમાન, હયાત) હોવાને
 લીધે અસ્તિત્વથી અનન્યમય છે.

તેમને કાયપણું પણ છે કારણ કે તેઓ અણુમહાન છે. અહીં અણુઓ એટલે
 પ્રદેશો—મૂર્ત અને અમૂર્ત નિર્વિભાગ (નાનામાં નાના) અંશો; ‘તેમના વડે (-બહુ
 પ્રદેશો વડે) મહાન હોય’ તે અણુમહાન; એટલે કે પ્રદેશપ્રચયાત્મક (-પ્રદેશોના
 સમૂહમય) હોય તે અણુમહાન. આ રીતે તેમને (ઉપર્યુક્ત પાંચ દ્રવ્યોને) કાયત્વ સિદ્ધ
 થયું. (ઉપર જે અણુમહાનની વ્યુત્પત્તિ કરી તેમાં અણુઓને અર્થાત્ પ્રદેશોને માટે
 બહુવચન વાપર્યું છે અને સંસ્કૃત ભાષાના નિયમ પ્રમાણે બહુવચનમાં દ્વિવચન સમાતું
 નથી તેથી હવે વ્યુત્પત્તિમાં જરા ભાષાનો ફેર કરીને દ્વિ-અણુક સ્કંધોને પણ અણુમહાન
 બતાવીને તેમનું કાયત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે:) ‘બે અણુઓ (-બે પ્રદેશો) વડે
 મહાન હોય’ તે અણુમહાન—એવી વ્યુત્પત્તિથી દ્વિ-અણુક પુદ્ગલસ્કંધોને પણ (અણુ-
 મહાનપણું હોવાથી) કાયત્વ છે. (હવે પરમાણુઓને અણુમહાનપણું કઈ રીતે છે તે
 બતાવીને પરમાણુઓનું પણ કાયત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે:) વ્યક્તિ અને શક્તિરૂપે

દ્વચ્ચનુકપુદ્ગલસ્કન્ધાનામપિ તથાવિધત્વમ્ । અણવશ્ચ મહાન્તશ્ચ વ્યક્તિશક્તિરૂપાભ્યા-
મિતિ પરમાણૂનામેકપ્રદેશાત્મકત્વેऽપિ તત્સિદ્ધિઃ । વ્યક્ત્યપેક્ષયા શક્ત્યપેક્ષયા ચ પ્રદેશ-
પ્રચયાત્મકસ્ય મહત્ત્વસ્યાભાવાત્કાલાણૂનામસ્તિત્વનિયતત્વેऽપ્યકાયત્વમનેનૈવ સાધિતમ્ । અત
એવ તેષામસ્તિકાયપ્રકરણે સતામપ્યનુપાદાનમિતિ ॥૪॥

‘અણુ તેમ જ મહાન’ હોવાથી (અર્થાત્ પરમાણુઓ વ્યક્તિરૂપે એકપ્રદેશી અને શક્તિરૂપે અનેકપ્રદેશી હોવાથી) પરમાણુઓને પણ, તેમને એકપ્રદેશાત્મકપણું હોવા છતાં પણ, (અણુમહાનપણું સિદ્ધ થવાથી) કાયત્વ સિદ્ધ થાય છે. કાળાણુઓને વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ તેમ જ શક્તિ-અપેક્ષાએ પ્રદેશપ્રચયાત્મક મહાનપણાનો અભાવ હોવાથી, જોકે તેઓ અસ્તિત્વમાં નિયત છે તોપણ, તેમને અકાયત્વ છે એમ આનાથી જ (-આ કથનથી જ) સિદ્ધ થયું. માટે જ, જોકે તેઓ સત્ (વિદ્યમાન) છે તોપણ, તેમને અસ્તિકાયના પ્રકરણમાં લીધા નથી.

ભાવાર્થઃ—પાંચ અસ્તિકાયોનાં નામ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ છે. આ નામો તેમના અર્થ પ્રમાણે છે.

આ પાંચે દ્રવ્યો પર્યાયાર્થિક નયે પોતાથી કથંચિત્ ભિન્ન એવા અસ્તિત્વમાં રહેલાં છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયે અસ્તિત્વથી અનન્ય છે.

વળી આ પાંચે દ્રવ્યો કાયત્વવાળાં છે કારણ કે તેઓ અણુમહાન છે. તેઓ અણુમહાન કઈ રીતે છે તે બતાવવામાં આવે છે:—‘અણુમહાન્તઃ’ની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે : (૧) અણુભિઃ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ બહુ પ્રદેશો વડે (-બેથી વધારે પ્રદેશો વડે) મોટા હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જીવો, ધર્મ અને અધર્મ અસંખ્યપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે; આકાશ અનંતપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે; અને ત્રિ-અણુક સ્કંધથી માંડીને અનંતાણુક સ્કંધ સુધીના બધા સ્કંધો બહુપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે. (૨) અણુભ્યામ્ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ બે પ્રદેશો વડે મોટા હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે દ્વિ-અણુક સ્કંધો અણુમહાન છે. (૩) અણવશ્ચ મહાન્તશ્ચ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ અણુરૂપ (-એકપ્રદેશી) પણ હોય અને મહાન (-અનેકપ્રદેશી) પણ હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પરમાણુઓ અણુમહાન છે, કારણ કે વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ તેઓ એકપ્રદેશી છે અને શક્તિ-અપેક્ષાએ અનેકપ્રદેશી પણ (ઉપચારથી) છે. આ રીતે ઉપર્યુક્ત પાંચે દ્રવ્યો અણુમહાન હોવાથી કાયત્વવાળાં છે એમ સિદ્ધ થયું.

જેસિં અત્થિ સહાઓ ગુણેહિં સહ પઞ્જણહિં વિવિહેહિં ।
તે હોંતિ અત્થિકાયા ણિષ્ણ્ણં જેહિં તેલ્લોક્કં ॥૫॥

યેષામસ્તિ સ્વભાવઃ ગુણૈઃ સહ પર્યયૈર્વિવિધૈઃ ।

તે ભવન્ત્યસ્તિકાયાઃ નિષ્ણન્નં યૈસ્ત્રૈલોક્યમ્ ॥૫॥

અત્ર પઞ્ચાસ્તિકાયાનામસ્તિત્વસંભવપ્રકારઃ કાયત્વસંભવપ્રકારશ્ચોક્તઃ ।

અસ્તિ હ્યસ્તિકાયાનાં ગુણૈઃ પર્યાયૈશ્ચ વિવિધૈઃ સહ સ્વભાવો આત્મભાવોઽ
નન્યત્વમ્ । વસ્તુનો વિશેષા હિ વ્યતિરેકિણઃ પર્યાયા ગુણાસ્તુ ત ઇવાન્વચિનઃ । તત

કાળાણુને અસ્તિત્વ છે પરંતુ કોઈ પ્રકારે પણ કાયત્વ નથી, તેથી તે દ્રવ્ય છે પણ
અસ્તિકાય નથી. ૪.

વિધવિધ ગુણો ને પર્યાયો સહ જે અનન્યપણું ધરે

તે અસ્તિકાયો જાણવા, ત્રૈલોક્યરચના જે વડે. ૫.

અન્વયાર્થઃ—[યેષામ્] જેમને [વિવિધૈઃ] વિવિધ [ગુણૈઃ] ગુણો અને [પર્યાયૈઃ]
*પર્યાયો (-પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના અંશો) [સહ] સાથે [સ્વભાવઃ] પોતાપણું
[અસ્તિ] છે [તે] તે [અસ્તિકાયાઃ ભવન્તિ] અસ્તિકાયો છે [યૈઃ] કે જેમનાથી
[ત્રૈલોક્યમ્] ત્રણ લોક [નિષ્ણન્નમ્] નિષ્ણન્ન છે.

ટીકાઃ—અહીં, પાંચ અસ્તિકાયોને અસ્તિત્વ કયા પ્રકારે છે અને કાયત્વ કયા પ્રકારે
છે તે કહ્યું છે.

ખરેખર અસ્તિકાયોને વિવિધ ગુણો અને પર્યાયો સાથે સ્વપણું—પોતાપણું—
અનન્યપણું છે. વસ્તુના ^૧વ્યતિરેકી વિશેષો તે પર્યાયો છે અને ^૨અન્વયી વિશેષો તે

★ પર્યાયો=(પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના) નિર્વિભાગ અંશો. [પ્રવાહકમના અંશો તો દરેક
દ્રવ્યને હોય છે, પરંતુ વિસ્તારકમના અંશો અસ્તિકાયને જ હોય છે.]

૧. વ્યતિરેક=ભેદ; એકનું બીજારૂપ નહિ હોવું તે; ‘આ તે નથી’ એવા જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત
ભિન્નરૂપપણું. [એક પર્યાય બીજા પર્યાયરૂપ નહિ હોવાથી પર્યાયોમાં પરસ્પર વ્યતિરેક છે, તેથી
પર્યાયો દ્રવ્યના વ્યતિરેકી (વ્યતિરેકવાળા) વિશેષો છે.]

૨. અન્વય=એકરૂપતા; સદૃશતા; ‘આ તે જ છે’ એવા જ્ઞાનના કારણભૂત એકરૂપપણું. [ગુણોમાં

એકેન પર્યાયેણ પ્રલીયમાનસ્યાન્યેનોપજાયમાનસ્યાન્વયિના ગુણેન ધ્રૌવ્યં વિભ્રાણસ્યૈ-
કસ્યાઽપિ વસ્તુનઃ સમુચ્છેદોત્પાદધ્રૌવ્યલક્ષણમસ્તિત્વમુપપદ્યત એવ । ગુણપર્યાયૈઃ સહ સર્વથાન્યત્વે
ત્વન્યો વિનશ્યત્યન્યઃ પ્રાદુર્ભવત્યન્યો ધ્રુવત્વમાલમ્બત ઇતિ સર્વં વિપ્લવતે । તતઃ
સાધ્વસ્તિત્વસંભવપ્રકારકથનમ્ । કાયત્વસંભવપ્રકારસ્ત્વયમુપદિશ્યતે । અવયવિનો હિ જીવ-
પુદ્ગલધર્માધર્માકાશપદાર્થાસ્તેષામવયવા અપિ પ્રદેશાખ્યાઃ પરસ્પરવ્યતિરેકિત્વાત્પર્યાયાઃ
ઉચ્યન્તે । તેષાં તૈઃ સહાનન્યત્વે કાયત્વસિદ્ધિરુપપત્તિમતી । નિરવયવસ્યાપિ પરમાણોઃ
સાવયવત્વશક્તિસદ્ભાવાત્ કાયત્વસિદ્ધિરનપવાદા । ન ચૈતદાશઙ્ક્યમ્ પુદ્ગલાદન્યેષામ-

ગુણો છે. તેથી એક પર્યાયથી પ્રલય પામતી, અન્ય પર્યાયથી ઊપજતી અને અન્વયી
ગુણથી ધ્રુવ રહેતી એક જ વસ્તુને ^૧વ્યય-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્યલક્ષણ અસ્તિત્વ ઘટે છે જ. અને
જો ગુણો ને પર્યાયો સાથે (વસ્તુને) સર્વથા અન્યત્વ હોય તો તો અન્ય કોઈ વિનાશ
પામે, અન્ય કોઈ પ્રાદુર્ભાવ (ઉત્પાદ) પામે અને વળી અન્ય કોઈ ધ્રુવ રહે—એ રીતે
બધું ^૨વિપ્લવ પામે. તેથી (પાંચ અસ્તિકાયોને) અસ્તિત્વ કયા પ્રકારે છે તે સંબંધી આ
(ઉપર્યુક્ત) કથન સાચું-યોગ્ય-ન્યાયયુક્ત છે.

હવે (તેમને) કાયત્વ કયા પ્રકારે છે તે ઉપદેશવામાં આવે છે :—જીવ, પુદ્ગલ,
ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ એ પદાર્થો ^૩અવયવી છે. પ્રદેશો નામના તેમના જે અવયવો
છે તેઓ પણ પરસ્પર વ્યતિરેકવાળા હોવાથી ^૪પર્યાયો કહેવાય છે. તેમની સાથે તે (પાંચ)
પદાર્થોને અનન્યપણું હોવાથી કાયત્વસિદ્ધિ ઘટે છે. પરમાણુ (વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ) ^૫નિરવયવ
હોવા છતાં તેને સાવયવપણાની શક્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી કાયત્વસિદ્ધિ ^૬નિરપવાદ છે. ત્યાં

સદાય સદેશતા રહેતી હોવાથી તેમનામાં સદાય અન્વય છે, તેથી ગુણો દ્રવ્યના અન્વયી વિશેષો
(અન્વયવાળા ભેદો) છે.]

૧. અસ્તિત્વનું લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ વ્યય-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય છે.
૨. વિપ્લવ=અંધાધૂંધી; ઊથલપાથલ; ગોટાળો; વિરોધ.
૩. અવયવી=અવયવવાળા; સાવયવ; અંશવાળા; અંશી; જેમને અવયવો (અર્થાત્ એકથી વધારે પ્રદેશો) હોય એવા.
૪. પર્યાયનું લક્ષણ પરસ્પર વ્યતિરેક છે. આ લક્ષણ પ્રદેશોમાં પણ વ્યાપે છે, કારણ કે એક પ્રદેશ બીજા પ્રદેશરૂપ નહિ હોવાથી પ્રદેશોમાં પરસ્પર વ્યતિરેક છે; તેથી પ્રદેશો પણ પર્યાયો કહેવાય છે.
૫. નિરવયવ=અવયવ વગરનો; અંશ વગરનો; નિરંશ; એકથી વધારે પ્રદેશ વિનાનો.
૬. નિરપવાદ=અપવાદ રહિત. [પાંચ અસ્તિકાયોને કાયપણું હોવામાં એક પણ અપવાદ નથી, કારણ કે (ઉપચારથી) પરમાણુને પણ શક્તિ-અપેક્ષાએ અવયવો—પ્રદેશો છે.]

મૂર્તત્વાદવિભાજ્યાનાં સાવયવત્વકલ્પનમન્યાય્યમ્ । દૃશ્યત ઇવાવિભાજ્યેઽપિ વિહાયસીદં
ઘટાકાશમિદમઘટાકાશમિતિ વિભાગકલ્પનમ્ । યદિ તત્ર વિભાગો ન કલ્પેત તદા
યદેવ ઘટાકાશં તદેવાઘટાકાશં સ્યાત્ । ન ચ તદિષ્ટમ્ । તતઃ કાલાણુભ્યોઽન્યત્ર
સર્વેષાં કાયત્વાચ્ચં સાવયવત્વમવસેયમ્ । ત્રૈલોક્યરૂપેણ નિષ્પન્નત્વમપિ તેષામસ્તિ-
કાયત્વસાધનપરમુપન્યસ્તમ્ । તથાચ—ત્રયાણામૂર્ધ્વાઽધોમધ્યલોકાનામુત્પાદવ્યયઘ્રૌવ્યવન્ત-
સ્તદ્વિશેષાત્મકા ભાવા ભવન્તસ્તેષાં મૂલપદાર્થાનાં ગુણપર્યાયયોગપૂર્વકમસ્તિત્વં
સાધયન્તિ । અનુમીયતે ચ ધર્માધર્માકાશાનાં પ્રત્યેકમૂર્ધ્વાઽધોમધ્યલોકવિભાગરૂપેણ
પરિણમનાત્કાયત્વાચ્ચં સાવયવત્વમ્ । જીવાનામપિ પ્રત્યેકમૂર્ધ્વાધોમધ્યલોકવિભાગરૂપેણ

એવી આશંકા કરવી યોગ્ય નથી કે પુદ્ગલ સિવાયના પદાર્થો અમૂર્તપણાને લીધે
^૧અવિભાજ્ય હોવાથી તેમના સાવયવપણાની કલ્પના ન્યાયવિરુદ્ધ (ગેરવાજબી) છે. આકાશ
અવિભાજ્ય હોવા છતાં તેમાં ‘આ ઘટાકાશ છે, આ અઘટાકાશ (અથવા પટાકાશ) છે’
એવી વિભાગકલ્પના જોવામાં આવે છે જ. જો ત્યાં (કથંચિત્) વિભાગ ન કલ્પવામાં
આવે તો જે ઘટાકાશ છે તે જ (સર્વથા) અઘટાકાશ થાય; અને તે તો ઈષ્ટ (માન્ય) નથી.
માટે કાળાણુઓ સિવાય બીજા બધાને વિષે કાયત્વ નામનું સાવયવપણું નક્કી કરવું.

તેમનું જે ત્રણ લોકરૂપે નિષ્પન્નપણું (-રચાવું) કહ્યું તે પણ તેમનું અસ્તિકાયપણું
(-અસ્તિપણું તથા કાયપણું) સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય ત્રણ લોકના ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યવાળા ભાવો—કે જેઓ ત્રણ
લોકના વિશેષસ્વરૂપ છે તેઓ—ભવતા થકા (પરિણમતા થકા) તેમના મૂળ પદાર્થોનું
ગુણપર્યાયયુક્ત અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. (ત્રણ લોકના ભાવો સદાય કથંચિત્ સદેશ રહે
છે અને કથંચિત્ પલટાયા કરે છે તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે ત્રણ લોકના મૂળ પદાર્થો
કથંચિત્ સદેશ રહે છે અને કથંચિત્ પલટાયા કરે છે અર્થાત્ તે મૂળ પદાર્થોને ઉત્પાદ-
વ્યય-ઘ્રૌવ્યવાળું અથવા ગુણપર્યાયવાળું અસ્તિત્વ છે.)

(૨) વળી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ પ્રત્યેક પદાર્થ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એવા
લોકના (ત્રણ) ^૨વિભાગરૂપે પરિણત હોવાથી તેમને કાયત્વ નામનું સાવયવપણું છે એમ
અનુમાન કરી શકાય છે. દરેક જીવને પણ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એવા લોકના (ત્રણ)

૧. અવિભાજ્ય=જેના વિભાગ ન કરી શકાય એવા.

૨. જો લોકના ઊર્ધ્વ, અધઃ અને મધ્ય એવા ત્રણ ભાગ છે તો પછી ‘આ ઊર્ધ્વલોકનો આકાશભાગ
છે, આ અધોલોકનો આકાશભાગ છે અને આ મધ્યલોકનો આકાશભાગ છે’ એમ આકાશના

પરિણમનાલ્લોકપૂરણાવસ્થાવ્યવસ્થિતવ્યક્તેસ્સદા સન્નિહિતશક્તેસ્તદનુમીયત એવ । પુદ્ગલા-
નામપૂર્વાધોમધ્યલોકવિભાગરૂપપરિણતમહાસ્કન્ધત્વપ્રાપ્તિવ્યક્તિશક્તિયોગિત્વાત્તથાવિધા સાવયવ-
ત્વસિદ્ધિરસ્ત્યેવેતિ ॥૫॥

**તે ચેવ અત્થિકાયા તેક્કાલિયભાવપરિણદા ણિચ્છા ।
ગચ્છંતિ દવિયભાવં પરિયટ્ટણલિંગસંજુત્તા ॥૬॥**

તે ચૈવાસ્તિકાયાઃ ત્રૈકાલિકભાવપરિણતા નિત્યાઃ ।
ગચ્છન્તિ દ્રવ્યભાવં પરિવર્તનલિઙ્ગસંયુક્તાઃ ॥૬॥

અત્ર પચ્ચાસ્તિકાયાનાં કાલસ્ય ચ દ્રવ્યત્વમુક્તમ્ ।

વિભાગરૂપે પરિણત +લોકપૂરણ અવસ્થારૂપ વ્યક્તિની શક્તિનો સદા સદ્ભાવ હોવાથી
જીવોને પણ કાયત્વ નામનું સાવયવપણું છે એમ અનુમાન કરી જ શકાય છે. પુદ્ગલો
પણ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એવા લોકના (ત્રણ) વિભાગરૂપે પરિણત મહાસ્કંધપણાની
પ્રાપ્તિની વ્યક્તિવાળાં અથવા શક્તિવાળાં હોવાથી તેમને પણ તેવી (કાયત્વ નામની)
સાવયવપણાની સિદ્ધિ છે જ. પ.

**તે અસ્તિકાય ત્રિકાળભાવે પરિણમે છે, નિત્ય છે;
એ પાંચ તેમ જ કાળ વર્તનલિંગ સર્વે દ્રવ્ય છે. ૬.**

અન્વયાર્થઃ—[ત્રૈકાલિકભાવપરિણતાઃ] જે ત્રણ કાળના ભાવરૂપે પરિણમે છે
તેમ જ [નિત્યાઃ] નિત્ય છે [તે ચ એવ અસ્તિકાયાઃ] એવા તે જ અસ્તિકાયો,
[પરિવર્તનલિઙ્ગસંયુક્તાઃ] પરિવર્તનલિંગ (કાળ) સહિત, [દ્રવ્યભાવં ગચ્છન્તિ] દ્રવ્યપણાને
પામે છે (અર્થાત્ તે છયે દ્રવ્યો છે).

ટીકાઃ—અહીં પાંચ અસ્તિકાયોને તથા કાળને દ્રવ્યપણું કહ્યું છે.

પણ વિભાગ કરી શકાય છે અને તેથી તે સાવયવ અર્થાત્ કાયત્વવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે.
એ જ રીતે ધર્મ અને અધર્મ પણ સાવયવ અર્થાત્ કાયત્વવાળાં છે.

+ લોકપૂરણ=લોકવ્યાપી. [કેવળસમુદ્ઘાત વખતે જીવને ત્રિલોકવ્યાપી અવસ્થા થાય છે. તે વખતે ‘આ
ઊર્ધ્વલોકનો જીવભાગ છે, આ અધોલોકનો જીવભાગ છે અને આ મધ્યલોકનો જીવભાગ છે’
એમ વિભાગ કરી શકાય છે. આવી ત્રિલોકવ્યાપી અવસ્થાની શક્તિ તો જીવોમાં સદાય છે તેથી
જીવો સદા સાવયવ અર્થાત્ કાયત્વવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.]

દ્રવ્યાણિ હિ સહક્રમભુવાં ગુણપર્યાયાણામનન્યતયાધારભૂતાનિ ભવન્તિ। તતો વૃત્તવર્તમાનવર્તિષ્યમાણાનાં ભાવાનાં પર્યાયાણાં સ્વરૂપેણ પરિણતત્વાદસ્તિકાયાનાં પરિવર્તન-લિઙ્ગસ્ય કાલસ્ય ચાસ્તિ દ્રવ્યત્વમ્। ન ચ તેષાં ભૂતભવદ્ભવિષ્યદ્ભાવાત્મના પરિણમમાના-નામનિત્યત્વમ્, યતસ્તે ભૂતભવદ્ભવિષ્યદ્ભાવાવસ્થાસ્વપિ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપરિત્યાગાન્નિત્યા એવ। અત્ર કાલઃ પુદ્ગલાદિપરિવર્તનહેતુત્વાત્પુદ્ગલાદિપરિવર્તનગમ્યમાનપર્યાયત્વાદ્ચાસ્તિકાયેષ્વન્તર્ભાવાર્થ સ પરિવર્તનલિઙ્ગ ઇત્યુક્ત ઇતિ ॥૬॥

દ્રવ્યો ખરેખર સહભાવી ગુણોને તથા ક્રમભાવી પર્યાયોને ^૧અનન્યપણે આધારભૂત છે. તેથી વર્તી ચૂકેલા, વર્તતા અને ભવિષ્યમાં વર્તનારા ભાવોના—પર્યાયોના સ્વરૂપે પરિણમતા હોવાને લીધે (પાંચ) અસ્તિકાયો અને ^૨પરિવર્તનલિંગ કાળ (તે છયે) દ્રવ્યો છે. ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી ભાવોસ્વરૂપે પરિણમતા હોવાથી તેઓ કાંઈ અનિત્ય નથી, કારણ કે ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી ભાવરૂપ અવસ્થાઓમાં પણ પ્રતિનિયત (-પોતપોતાના નિશ્ચિત) સ્વરૂપને નહિ છોડતા હોવાથી તેઓ નિત્ય જ છે.

અહીં કાળ પુદ્ગલાદિના પરિવર્તનનો હેતુ હોવાથી તેમ જ પુદ્ગલાદિના પરિવર્તન દ્વારા તેના પર્યાયો ગમ્ય થતા (જણાતા) હોવાથી, તેનો અસ્તિકાયોમાં સમાવેશ કરવા અર્થે, તેને ‘પરિવર્તનલિંગ’ કહ્યો છે. [પુદ્ગલાદિ અસ્તિકાયોનું વર્ણન કરતાં તેમનું પરિવર્તન (પરિણમન) વર્ણવવું જોઈએ અને તેમનું પરિવર્તન વર્ણવતાં તે પરિવર્તનમાં નિમિત્તભૂત પદાર્થને (કાળને) અથવા તે પરિવર્તન દ્વારા જેના પર્યાયો વ્યક્ત થાય છે તે પદાર્થને (કાળને) વર્ણવવો અસ્થાને ન ગણાય. આ રીતે પંચાસ્તિકાયના વર્ણનની અંદર કાળના વર્ણનનો સમાવેશ કરવો અનુચિત નથી એમ દર્શાવવા અર્થે આ ગાથાસૂત્રમાં કાળ માટે ‘પરિવર્તનલિંગ’ શબ્દ વાપર્યો છે.] ૬.

૧. અનન્યપણે=અભિન્નપણે. [જેમ અગ્નિ આધાર છે અને ઉષ્ણતા આધેય છે છતાં તેઓ અભિન્ન છે, તેમ દ્રવ્ય આધાર છે અને ગુણપર્યાયો આધેય છે છતાં તેઓ અભિન્ન છે.]
૨. પરિવર્તનલિંગ=પુદ્ગલાદિનું પરિવર્તન જેનું લિંગ છે તે; પુદ્ગલાદિના પરિણમન દ્વારા જે જણાય છે તે. (લિંગ=ચિહ્ન; સૂચક; ગમક; ગમ્ય કરાવનાર; જણાવનાર; ઓળખાવનાર.)
૩. (૧) જો પુદ્ગલાદિનું પરિવર્તન થાય છે તો તેનું કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ—એમ પરિવર્તનરૂપી ચિહ્ન દ્વારા કાળનું અનુમાન થાય છે (જેમ ધુમાડારૂપી ચિહ્ન દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન થાય છે તેમ), તેથી કાળ ‘પરિવર્તનલિંગ’ છે. (૨) વળી પુદ્ગલાદિના પરિવર્તન દ્વારા કાળના પર્યાયો (—‘થોડો વખત’, ‘ઘણો વખત’ એવી કાળની અવસ્થાઓ) ગમ્ય થાય છે તેથી પણ કાળ ‘પરિવર્તનલિંગ’ છે.

અળ્ણોળ્ણં પવિસંતા દેંતા ઓગાસમળ્ણમળ્ણસ્સ ।
 મેલંતા વિ ય ણિઘ્ણં સગં સભાવં ણ વિજહંતિ ॥૭૧॥
 અન્યોઽન્યં પ્રવિશન્તિ દદન્ત્યવકાશમન્યોઽન્યસ્ય ।
 મિલન્ત્યપિ ચ નિત્યં સ્વકં સ્વભાવં ન વિજહન્તિ ॥૭૧॥

અત્ર ષળ્ણાં દ્રવ્યાળ્ણાં પરસ્પરમત્યન્તસંકરેઽપિ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાદપ્રચ્યવનમુક્તમ્ ।
 અત એવ તેષાં પરિણામવત્ત્વેઽપિ પ્રાગ્નિત્યત્વમુક્તમ્ । અત એવ ચ ન તેષામેકત્વાપત્તિર્ન
 ચ જીવકર્મણોર્વ્યવહારનયાદેશાદેકત્વેઽપિ પરસ્પરસ્વરૂપોપાદાનમિતિ ॥૭૧॥

સત્તા સવ્વપયત્થા સવિસ્સરૂવા અળ્ણંતપજ્ઞાયા ।
 ભંગુપ્પાદધુવત્તા સપ્પડિવક્ખા હવદિ એક્કા ॥૮૧॥

અન્યોન્ય થાય પ્રવેશ, એ અન્યોન્ય દે અવકાશને,
 અન્યોન્ય મિલન, છતાં કદી છોડે ન આપસ્વભાવને. ૭.

અન્વયાર્થ :—[અન્યોઽન્યં પ્રવિશન્તિ] તેઓ એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે,
 [અન્યોઽન્યસ્ય] અન્યોન્ય [અવકાશમ્ દદન્તિ] અવકાશ આપે છે, [મિલન્તિ] પરસ્પર
 (ક્ષીરનીરવત્) મળી જાય છે, [અપિ ચ] તોપણ [નિત્યં] સદા [સ્વકં સ્વભાવં]
 પોતપોતાના સ્વભાવને [ન વિજહન્તિ] છોડતાં નથી.

ટીકા :—અહીં છ દ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત *સંકર હોવા છતાં તેઓ પ્રતિનિયત
 (-પોતપોતાના નિશ્ચિત) સ્વરૂપથી ચ્યુત થતાં નથી એમ કહ્યું છે.

તેથી જ (-પોતપોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત નહિ થતાં હોવાથી જ), પરિણામવાળાં હોવા
 છતાં પણ, તેઓ નિત્ય છે એમ પૂર્વે (છટ્ટી ગાથામાં) કહ્યું હતું; અને તેથી જ તેઓ એકપણું
 પામતાં નથી, અને જોકે જીવ તથા કર્મને વ્યવહારનયના કથનથી એકપણું (કહેવામાં આવે)
 છે તોપણ તેઓ (જીવ તથા કર્મ) એકબીજાના સ્વરૂપને ગ્રહતાં નથી. ૭.

સર્વાર્થપ્રાપ્ત, સવિશ્વરૂપ, અનંતપર્યયવંત છે,
 સત્તા જનમ-લય-ઘ્રોવ્યમય છે, એક છે, સવિપક્ષ છે. ૮.

★ સંકર = મિલન; મેળાપ; (અન્યોન્ય-અવગાહરૂપ) મિશ્રિતપણું.

સત્તા સર્વપદાર્થા સવિશ્વરૂપા અનંતપર્યાયા ।

મદ્ગોત્પાદધ્રૌવ્યાત્મિકા સપ્રતિપક્ષા ભવત્યેકા ॥૮॥

અત્રાસ્તિત્વસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

અસ્તિત્વં હિ સત્તા નામ સતો ભાવઃ સત્ત્વમ્ । ન સર્વથા નિત્યતયા સર્વથા ક્ષણિકતયા વા વિદ્યમાનમાત્રં વસ્તુ । સર્વથા નિત્યસ્ય વસ્તુનસ્તત્ત્વતઃ ક્રમભુવાં ભાવાનામભાવાત્કુતો વિકારવત્ત્વમ્ । સર્વથા ક્ષણિકસ્ય ચ તત્ત્વતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાવાત્ કુત એકસન્તાનત્વમ્ । તતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનહેતુભૂતેન કેનચિત્સ્વરૂપેણ ધ્રૌવ્યમાલમ્બ્યમાનં કાભ્યાંચિત્ક્રમપ્રવૃત્તાભ્યાં સ્વરૂપાભ્યાં પ્રલીયમાનમુપજાયમાનં ચૈકકાલમેવ પરમાર્થતસ્ત્રિતયીમવસ્થાં વિભ્રાણં વસ્તુ સદવબોધ્યમ્ । અત એવ સત્તાપ્યુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મિકાઽવબોદ્ધવ્યા, ભાવભાવવતોઃ કથજ્વિદેકસ્વરૂપત્વાત્ । સા ચ

અન્વયાર્થઃ—[સત્તા] સત્તા [મદ્ગોત્પાદધ્રૌવ્યાત્મિકા] ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક, [એકા] એક, [સર્વપદાર્થા] સર્વપદાર્થસ્થિત, [સવિશ્વરૂપા] સવિશ્વરૂપ, [અનંતપર્યાયા] અનંતપર્યાયમય અને [સપ્રતિપક્ષા] સપ્રતિપક્ષ [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—અહીં અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અસ્તિત્વ એટલે સત્તા નામનો સત્નો ભાવ અર્થાત્ ^૧સત્ત્વ.

વિદ્યમાનમાત્ર વસ્તુ નથી સર્વથા નિત્યપણે હોતી કે નથી સર્વથા ક્ષણિકપણે હોતી. સર્વથા નિત્ય વસ્તુને ખરેખર ક્રમભાવી ભાવોનો અભાવ થવાથી વિકાર (-ફેરફાર, પરિણામ) ક્યાંથી થાય? અને સર્વથા ક્ષણિક વસ્તુને વિષે ખરેખર ^૨પ્રત્યભિજ્ઞાનનો અભાવ થવાથી એકપ્રવાહપણું ક્યાંથી રહે? માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનના હેતુભૂત કોઈ સ્વરૂપથી ધ્રુવ રહેતી અને કોઈ બે ક્રમવર્તી સ્વરૂપોથી નષ્ટ થતી ને ઊપજતી—એ રીતે એક જ કાળે પરમાર્થે ત્રેવડી (ત્રણ અંશવાળી) અવસ્થાને ધરતી વસ્તુ સત્ જાણવી. તેથી જ ‘સત્તા’ પણ ‘ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક (ત્રિલક્ષણા) જાણવી, કારણ કે ^૩ભાવ અને ભાવવાનનું કથંચિત્ એક સ્વરૂપ હોય છે. વળી તે (સત્તા) ‘એક’ છે, કારણ કે તે

૧. સત્ત્વ=સત્પણું; હયાતપણું; વિદ્યમાનપણું; હયાતનો ભાવ; ‘છે’ એવો ભાવ.

૨. વસ્તુ સર્વથા ક્ષણિક હોય તો ‘જે પૂર્વે જોવામાં (-જાણવામાં) આવી હતી તે જ આ વસ્તુ છે’ એવું જ્ઞાન ન થઈ શકે.

૩. સત્તા ભાવ છે અને વસ્તુ ભાવવાન છે.

ત્રિલક્ષણસ્ય સમસ્તસ્યાપિ વસ્તુવિસ્તારસ્ય સાદૃશ્યસૂચકત્વાદેકા । સર્વપદાર્થસ્થિતા ચ ત્રિલક્ષણસ્ય સદિત્યભિધાનસ્ય સદિતિ પ્રત્યયસ્ય ચ સર્વપદાર્થેષુ તન્મૂલસ્યૈવોપલમ્બાત્ । સવિશ્વરૂપા ચ વિશ્વસ્ય સમસ્તવસ્તુવિસ્તારસ્યાપિ રૂપૈસ્ત્રિલક્ષણૈઃ સ્વભાવૈઃ સહ વર્તમાનત્વાત્ । અનન્તપર્યાયા ચાનન્તાભિર્દ્રવ્યપર્યાયવ્યક્તિભિસ્ત્રિલક્ષણાભિઃ પરિગમ્યમાનત્વાત્ । એવંભૂતાપિ સા ન ખલુ નિરંકુશા કિન્તુ સપ્રતિપક્ષા । પ્રતિપક્ષો હ્યસત્તા સત્તાયાઃ, અત્રિલક્ષણત્વં ત્રિલક્ષણાયાઃ, અનેકત્વમેકસ્યાઃ, એકપદાર્થસ્થિતત્વં સર્વપદાર્થસ્થિતાયાઃ, એકરૂપત્વં સવિશ્વરૂપાયાઃ, એકપર્યાયત્વમનન્તપર્યાયાયા ઇતિ । દ્વિવિધા હિ સત્તા—મહાસત્તા-

ત્રિલક્ષણવાળા સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારનું સાદૃશ્ય સૂચવે છે. વળી તે (સત્તા) ‘સર્વપદાર્થસ્થિત’ છે, કારણ કે તેના કારણે જ (-સત્તાને લીધે જ) સર્વ પદાર્થોમાં ત્રિલક્ષણની (-ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યની), ‘સત્’ એવા કથનની અને ‘સત્’ એવી પ્રતીતિની ઉપલબ્ધિ થાય છે. વળી તે (સત્તા) ‘સવિશ્વરૂપ’ છે, કારણ કે તે વિશ્વનાં રૂપો સહિત અર્થાત્ સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારના ત્રિલક્ષણવાળા સ્વભાવો સહિત વર્તે છે. વળી તે (સત્તા) ‘અનંતપર્યાયમય’ છે, કારણ કે તે ત્રિલક્ષણવાળી અનંત દ્રવ્યપર્યાયરૂપ વ્યક્તિઓથી વ્યાપ્ત છે. (આ પ્રમાણે ^૧સામાન્ય-વિશેષાત્મક સત્તાનું તેના સામાન્ય પડખાની અપેક્ષાએ અર્થાત્ મહાસત્તારૂપ પડખાની અપેક્ષાએ વર્ણન થયું.)

આવી હોવા છતાં તે ખરેખર ^૨નિરંકુશ નથી પરંતુ ^૩સપ્રતિપક્ષ છે. (૧) સત્તાને અસત્તા પ્રતિપક્ષ છે; (૨) ત્રિલક્ષણને અત્રિલક્ષણપણું પ્રતિપક્ષ છે; (૩) એકને અનેકપણું પ્રતિપક્ષ છે; (૪) સર્વપદાર્થસ્થિતને એકપદાર્થસ્થિતપણું પ્રતિપક્ષ છે; (૫) સવિશ્વરૂપને એકરૂપપણું પ્રતિપક્ષ છે; (૬) અનંતપર્યાયમયને એકપર્યાયમયપણું પ્રતિપક્ષ છે.

(ઉપર્યુક્ત સપ્રતિપક્ષપણું સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:—) સત્તા દ્વિવિધ છે: મહાસત્તા અને અવાન્તરસત્તા. તેમાં, સર્વપદાર્થસમૂહમાં વ્યાપનારી, સાદૃશ્યઅસ્તિત્વને

૧. અહીં ‘સામાન્યાત્મક’નો અર્થ ‘મહા’ સમજવો અને ‘વિશેષાત્મક’નો અર્થ ‘અવાન્તર’ સમજવો. સામાન્ય-વિશેષના બીજા અર્થો અહીં ન સમજવા.
૨. નિરંકુશ=અંકુશ વિનાની; વિરુદ્ધ પક્ષ વિનાની; નિ:પ્રતિપક્ષ. [સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા ઉપર વર્ણવી તેવી હોવા છતાં સર્વથા તેવી નથી, કથંચિત્ (સામાન્ય-અપેક્ષાએ) તેવી છે અને કથંચિત્ (વિશેષ-અપેક્ષાએ) વિરુદ્ધ પ્રકારની છે.]
૩. સપ્રતિપક્ષ=પ્રતિપક્ષ સહિત; વિપક્ષ સહિત; વિરુદ્ધ પક્ષ સહિત.

વાન્તરસત્તા ચ । તત્ર સર્વપદાર્થસાર્થવ્યાપિની સાદૃશ્યાસ્તિત્વસૂચિકા મહાસત્તા પ્રોક્તૈવ । અન્યા તુ પ્રતિનિયતવસ્તુવર્તિની સ્વરૂપાસ્તિત્વસૂચિકાઽવાન્તરસત્તા । તત્ર મહાસત્તા-ઽવાન્તરસત્તારૂપેણાઽસત્તાઽવાન્તરસત્તા ચ મહાસત્તારૂપેણાઽસત્તેત્યસત્તા સત્તાયાઃ । યેન સ્વરૂપેણોત્પાદસ્તત્તથોત્પાદૈકલક્ષણમેવ, યેન સ્વરૂપેણોચ્છેદસ્તત્તથોચ્છેદૈકલક્ષણમેવ, યેન સ્વરૂપેણ ધ્રૌવ્યં તત્તથા ધ્રૌવ્યૈકલક્ષણમેવ, તત ઉત્પદ્યમાનોચ્છિદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનાનાં વસ્તુનઃ સ્વરૂપાણાં પ્રત્યેકં ત્રૈલક્ષણ્યાભાવાદત્રિલક્ષણત્વં ત્રિલક્ષણાયાઃ । ઁકસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપસત્તા નાન્યસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપસત્તા ભવતીત્યનેકત્વમેકસ્યાઃ । પ્રતિનિયતપદાર્થ-સ્થિતાભિરેવ સત્તાભિઃ પદાર્થાનાં પ્રતિનિયમો ભવતીત્યેકપદાર્થસ્થિતત્વં સર્વપદાર્થ-સ્થિતાયાઃ । પ્રતિનિયતૈકરૂપાભિરેવ સત્તાભિઃ પ્રતિનિયતૈકરૂપત્વં વસ્તૂનાં ભવતીત્યેક-

સૂચવનારી મહાસત્તા (સામાન્યસત્તા) તો કહેવાઈ જ ગઈ. બીજી, પ્રતિનિશ્ચિત (-એકેક નિશ્ચિત) વસ્તુમાં રહેનારી, સ્વરૂપ-અસ્તિત્વને સૂચવનારી અવાન્તરસત્તા (વિશેષસત્તા) છે. (૧) ત્યાં મહાસત્તા અવાન્તરસત્તારૂપે અસત્તા છે અને અવાન્તરસત્તા મહાસત્તારૂપે અસત્તા છે તેથી સત્તાને અસત્તા છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ‘સત્તા’ છે તે જ અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ‘અસત્તા’ પણ છે). (૨) જે સ્વરૂપે ઉત્પાદ છે તેનું (-તે સ્વરૂપનું) તે રીતે ઉત્પાદ એક જ લક્ષણ છે, જે સ્વરૂપે વ્યય છે તેનું (-તે સ્વરૂપનું) તે રીતે વ્યય એક જ લક્ષણ છે અને જે સ્વરૂપે ધ્રૌવ્ય છે તેનું (તે સ્વરૂપનું) તે રીતે ધ્રૌવ્ય એક જ લક્ષણ છે તેથી વસ્તુના ઊપજતા, નષ્ટ થતા અને ધ્રુવ રહેતા સ્વરૂપોમાંના પ્રત્યેકને ત્રિલક્ષણનો અભાવ હોવાથી ત્રિલક્ષણા(સત્તા)ને અત્રિલક્ષણપણું છે. (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ‘ત્રિલક્ષણા’ છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ‘અત્રિલક્ષણા’ પણ છે). (૩) એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા અન્ય વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી તેથી એક (સત્તા)ને અનેકપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ‘એક’ છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ‘અનેક’ પણ છે). (૪) પ્રતિનિશ્ચિત (-વ્યક્તિગત નિશ્ચિત) પદાર્થમાં સ્થિત સત્તાઓ વડે જ પદાર્થોનું પ્રતિનિશ્ચિતપણું (-ભિન્ન-ભિન્ન નિશ્ચિત વ્યક્તિત્વ) હોય છે તેથી સર્વપદાર્થસ્થિત(સત્તા)ને એકપદાર્થસ્થિતપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ‘સર્વપદાર્થસ્થિત’ છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ‘એકપદાર્થસ્થિત’ પણ છે.) (૫) પ્રતિનિશ્ચિત એક એક રૂપવાળી સત્તાઓ વડે જ વસ્તુઓનું પ્રતિનિશ્ચિત એક એક રૂપ હોય છે તેથી

રૂપત્વં સવિશ્વરૂપાયાઃ। પ્રતિપર્યાયનિયતાભિરેવ સત્તાભિઃ પ્રતિનિયતૈકપર્યાયાણામાનન્ત્યં
ભવતીત્યેકપર્યાયત્વમનન્તપર્યાયાયાઃ। ઇતિ સર્વમનવદ્યં સામાન્યવિશેષપ્રરૂપણપ્રવર્ણનય-
દ્વયાયત્તત્વાત્તદ્દેશનાયાઃ ॥૮॥

સવિશ્વરૂપ(સત્તા)ને એકરૂપપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'સવિશ્વરૂપ' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'એકરૂપ' પણ છે). (૬) પ્રત્યેક પર્યાયમાં રહેલી (વ્યક્તિગત ભિન્નભિન્ન) સત્તાઓ વડે જ પ્રતિનિશ્ચિત એક એક પર્યાયોનું અનંતપણું થાય છે તેથી અનંતપર્યાયમય(સત્તા)ને એકપર્યાયમયપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'અનંતપર્યાયમય' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'એકપર્યાયમય' પણ છે).

આ રીતે બધું નિરવદ્ય છે (અર્થાત્ ઉપર કહેલું સર્વ સ્વરૂપ નિર્દોષ છે, નિર્બાધ છે, કિંચિત્ વિરોધવાળું નથી) કારણ કે તેનું (-સત્તાના સ્વરૂપનું) કથન સામાન્ય અને વિશેષના પ્રરૂપણ પ્રત્યે ઢળતા બે નયોને આધીન છે.

ભાવાર્થઃ—સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તાનાં બે પડખાં છે : એક પડખું તે મહાસત્તા અને બીજું પડખું તે અવાન્તરસત્તા. (૧) મહાસત્તા અવાન્તરસત્તારૂપે અસત્તા છે અને અવાન્તરસત્તા મહાસત્તારૂપે અસત્તા છે; તેથી જો મહાસત્તાને 'સત્તા' કહીએ તો અવાન્તરસત્તાને 'અસત્તા' કહેવાય. (૨) મહાસત્તા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એવાં ત્રણ લક્ષણવાળી છે તેથી તે 'ત્રિલક્ષણા' છે. વસ્તુના ઊપજતા સ્વરૂપનું ઉત્પાદ જ એક લક્ષણ છે, નષ્ટ થતા સ્વરૂપનું વ્યય જ એક લક્ષણ છે અને ધ્રુવ રહેતા સ્વરૂપનું ધ્રૌવ્ય જ એક લક્ષણ છે તેથી તે ત્રણ સ્વરૂપોમાંના પ્રત્યેકની અવાન્તરસત્તા એક જ લક્ષણવાળી હોવાથી 'અત્રિલક્ષણા' છે. (૩) મહાસત્તા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં 'સત્, સત્, સત્' એવું સમાનપણું દર્શાવતી હોવાથી એક છે. એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા બીજી કોઈ વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી, તેથી જેટલી વસ્તુઓ તેટલી સ્વરૂપસત્તાઓ; માટે આવી સ્વરૂપસત્તાઓ અથવા અવાન્તરસત્તાઓ 'અનેક' છે. (૪) સર્વ પદાર્થો સત્ છે તેથી મહાસત્તા 'સર્વ પદાર્થોમાં રહેલી' છે. વ્યક્તિગત પદાર્થોમાં રહેલી ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિગત સત્તાઓ વડે જ પદાર્થોનું ભિન્નભિન્ન નિશ્ચિત વ્યક્તિત્વ રહી શકે, તેથી તે તે પદાર્થની અવાન્તરસત્તા તે તે 'એક પદાર્થમાં જ સ્થિત' છે. (૫) મહાસત્તા સમસ્ત વસ્તુસમૂહનાં રૂપો (સ્વભાવો) સહિત છે તેથી તે 'સવિશ્વરૂપ' (સર્વરૂપવાળી) છે. વસ્તુની સત્તાનું (કથંચિત્) એક રૂપ હોય તો જ તે વસ્તુનું નિશ્ચિત એક રૂપ (-ચોક્કસ એક સ્વભાવ)

દવિયદિ ગચ્છદિ તાઇં તાઇં સદ્ભાવપર્યાયાઇં જં ।
 દવિયં તં ભણ્ણંતે અણ્ણભૂદં તુ સત્તાદો ॥૬॥

દ્રવતિ ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ સદ્ભાવપર્યાયાન્ યત્ ।
 દ્રવ્યં તત્ ભણ્ણન્તિ અનન્યભૂતં તુ સત્તાતઃ ॥૬॥

અત્ર સત્તાદ્રવ્યયોરર્થાન્તરત્વં પ્રત્યાખ્યાતમ્ ।

દ્રવતિ ગચ્છતિ સામાન્યરૂપેણ સ્વરૂપેણ વ્યાપ્નોતિ તાંસ્તાન્ ક્રમભુવઃ સહભુવશ્ચ

રહી શકે, તેથી પ્રત્યેક વસ્તુની અવાન્તરસત્તા નિશ્ચિત 'એક રૂપવાળી' જ છે. (૬) મહાસત્તા સર્વ પર્યાયોમાં રહેલી છે તેથી તે 'અનંતપર્યાયમય' છે. ભિન્નભિન્ન પર્યાયોમાં (કથંચિત્) ભિન્નભિન્ન સત્તાઓ હોય તો જ એક એક પર્યાય ભિન્નભિન્ન રહીને અનંત પર્યાયો સિદ્ધ થાય, નહિ તો પર્યાયોનું અનંતપણું જ ન રહે—એકપણું થઈ જાય; માટે પ્રત્યેક પર્યાયની અવાન્તરસત્તા તે તે 'એક પર્યાયમય' જ છે.

આ રીતે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા, મહાસત્તારૂપ તેમ જ અવાન્તરસત્તારૂપ હોવાથી, (૧) સત્તા પણ છે અને અસત્તા પણ છે, (૨) ત્રિલક્ષણા પણ છે અને અત્રિલક્ષણા પણ છે, (૩) એક પણ છે અને અનેક પણ છે, (૪) સર્વપદાર્થસ્થિત પણ છે અને એકપદાર્થસ્થિત પણ છે. (૫) સવિશ્વરૂપ પણ છે અને એકરૂપ પણ છે, (૬) અનંતપર્યાયમય પણ છે અને એકપર્યાયમય પણ છે. ૮.

તે તે વિવિધ સદ્ભાવપર્યાયને દ્રવે—વ્યાપે—લહે
 તેને કહે છે દ્રવ્ય, જે સત્તા થકી નહિ અન્ય છે. ૮.

અન્વયાર્થઃ—[તાન્ તાન્ સદ્ભાવપર્યાયાન્] તે તે સદ્ભાવપર્યાયોને [યત્] જે [દ્રવતિ] દ્રવે છે—[ગચ્છતિ] પામે છે, [તત્] તેને [દ્રવ્યં ભણ્ણન્તિ] (સર્વજ્ઞો) દ્રવ્ય કહે છે—[સત્તાતઃ અનન્યભૂતં તુ] કે જે સત્તાથી અનન્યભૂત છે.

ટીકાઃ—અહીં સત્તાને અને દ્રવ્યને અર્થાતરપણું (ભિન્નપદાર્થપણું, અન્ય-પદાર્થપણું) હોવાનું ખંડન કર્યું છે.

'તે તે ક્રમભાવી અને સહભાવી સદ્ભાવપર્યાયોને અર્થાત્ સ્વભાવવિશેષોને જે

સદ્ભાવપર્યાયાન્ સ્વભાવવિશેષાનિત્યનુગતાર્થયા નિરુક્ત્યા દ્રવ્યં વ્યાખ્યાતમ્ । દ્રવ્યં ચ લક્ષ્યલક્ષણભાવાદિભ્યઃ કથञ्ચિદ્વેદેऽપિ વસ્તુતઃ સત્તાયા અપૃથગ્ભૂતમેવેતિ મન્તવ્યમ્ । તતો યત્પૂર્વં સત્ત્વમસત્ત્વં ત્રિલક્ષણત્વમત્રિલક્ષણત્વમેકત્વમનેકત્વં સર્વપદાર્થસ્થિતત્વમેક-પદાર્થસ્થિતત્વં વિશ્વરૂપત્વમેકરૂપત્વમનન્તપર્યાયત્વમેકપર્યાયત્વં ચ પ્રતિપાદિતં સત્તાયા-સ્તત્સર્વં તદનર્થાન્તરભૂતસ્ય દ્રવ્યસ્યૈવ દ્રષ્ટવ્યમ્ । તતો ન કશ્ચિદપિ તેષુ સત્તા-વિશેષોઽવશિષ્યેત યઃ સત્તાં વસ્તુતો દ્રવ્યાત્પૃથક્ વ્યવસ્થાપયેદિતિ ॥૬॥

દવ્યં સલ્લક્ષણિયં ઉપ્પાદવ્યયધુવત્તસંજુતં ।

ગુણપજ્ઞયાસયં વા જં તં ભણ્ણંતિ સવ્વણ્હૂ ॥૧૦॥

^૧દ્રવે છે—પામે છે—સામાન્યરૂપ સ્વરૂપે વ્યાપે છે તે દ્રવ્ય છે’—એમ ^૨અનુગત અર્થવાળી નિરુક્તિથી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી. વળી જોકે ^૩લક્ષ્યલક્ષણભાવાદિક દ્વારા દ્રવ્યને સત્તાથી કથંચિત્ ભેદ છે તોપણ વસ્તુતઃ (પરમાર્થે) દ્રવ્ય સત્તાથી અપૃથક્ જ છે એમ માનવું. માટે પૂર્વે (૮મી ગાથામાં) સત્તાને જે સત્પણું, અસત્પણું, ત્રિલક્ષણપણું, અત્રિલક્ષણપણું, એકપણું, અનેકપણું, સર્વપદાર્થસ્થિતપણું, એકપદાર્થસ્થિતપણું, વિશ્વરૂપપણું, એકરૂપપણું, અનંતપર્યાયમયપણું અને એકપર્યાયમયપણું કહેવામાં આવ્યું તે બધું સત્તાથી અનર્થાન્તરભૂત (—અભિન્નપદાર્થભૂત, અનન્યપદાર્થભૂત) દ્રવ્યને જ દેખવું (અર્થાત્ સત્પણું, અસત્પણું, ત્રિલક્ષણપણું, અત્રિલક્ષણપણું વગેરે બધા સત્તાના વિશેષો દ્રવ્યના જ છે એમ માનવું). તેથી તેમનામાં (—તે સત્તાના વિશેષોમાં) કોઈ સત્તાવિશેષ બાકી રહેતો નથી કે જે સત્તાને વસ્તુતઃ (પરમાર્થે) દ્રવ્યથી પૃથક્ સ્થાપે. ૯.

છે સત્ત્વ લક્ષણ જેહનું, ઉત્પાદવ્યયધુવયુક્ત જે,

ગુણપર્યાયાશ્રય જેહ, તેને દ્રવ્ય સર્વજ્ઞો કહે. ૧૦.

૧. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવની ટીકામાં પણ અહીંની માફક જ ‘દ્રવતિ ગચ્છતિ’નો એક અર્થ તો ‘દ્રવે છે અર્થાત્ પામે છે’ એમ કરવામાં આવ્યો છે; તે ઉપરાંત ‘દ્રવતિ એટલે સ્વભાવ-પર્યાયોને દ્રવે છે અને ગચ્છતિ એટલે વિભાવપર્યાયોને પામે છે’ એવો બીજો અર્થ પણ ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે.
૨. અહીં દ્રવ્યની જે નિરુક્તિ કરવામાં આવી છે તે ‘દ્રુ’ ધાતુને અનુસરતા (—મળતા) અર્થવાળી છે.
૩. સત્તા લક્ષણ છે અને દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે.

દ્રવ્યં સલ્લક્ષણકં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્વસંયુક્તમ્ ।

ગુણપર્યાયાશ્રયં વા યત્તદ્ભવન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥૧૦॥

અત્ર ત્રેધા દ્રવ્યલક્ષણમુક્તમ્ ।

સદ્રવ્યલક્ષણમ્ । ઉક્તલક્ષણાયાઃ સત્તાયા અવિશેષાદ્રવ્યસ્ય સત્ત્વરૂપમેવ લક્ષણમ્ । ન ચાનેકાન્તાત્મકસ્ય દ્રવ્યસ્ય સન્માત્રમેવ સ્વં રૂપં યતો લક્ષ્યલક્ષણ-વિભાગાભાવ ઇતિ । ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાણિ વા દ્રવ્યલક્ષણમ્ । એકજાત્યવિરોધિનિ ક્રમભુવાં ભાવાનાં સંતાને પૂર્વભાવવિનાશઃ સમુચ્છેદઃ, ઉત્તરભાવપ્રાદુર્ભાવશ્ચ સમુત્પાદઃ, પૂર્વોત્તરભાવોચ્છેદોત્પાદયોરપિ સ્વજાતેરપરિત્યાગો ધ્રૌવ્યમ્ । તાનિ સામાન્યાદેશાદ-

અન્વયાર્થઃ— [યત્] જે [સલ્લક્ષણકમ્] ‘સત્’લક્ષણવાળું છે, [ઉત્પાદવ્યય-ધ્રુવત્વસંયુક્તમ્] જે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યસંયુક્ત છે [વા] અથવા [ગુણપર્યાયાશ્રયમ્] જે ગુણપર્યાયોનો આશ્રય છે, [તદ્] તેને [સર્વજ્ઞાઃ] સર્વજ્ઞો [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [ભવન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—અહીં ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે.

‘સત્’ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી સત્તાથી દ્રવ્ય અભિન્ન હોવાને લીધે ‘સત્’સ્વરૂપ જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. વળી અનેકાંતાત્મક દ્રવ્યનું સત્માત્ર જ સ્વરૂપ નથી કે જેથી લક્ષ્યલક્ષણના વિભાગનો અભાવ થાય. (સત્તાથી દ્રવ્ય અભિન્ન છે તેથી દ્રવ્યનું જે સત્તારૂપ સ્વરૂપ તે જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. પ્રશ્નઃ—જો સત્તા ને દ્રવ્ય અભિન્ન છે —સત્તા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ છે, તો ‘સત્તા લક્ષણ છે અને દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે’ એવો વિભાગ કઈ રીતે ઘટે છે? ઉત્તરઃ—અનેકાંતાત્મક દ્રવ્યનાં અનંત સ્વરૂપો છે, તેમાંથી સત્તા પણ તેનું એક સ્વરૂપ છે; તેથી અનંતસ્વરૂપવાળું દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે અને તેનું સત્તા નામનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે—એવો લક્ષ્યલક્ષણવિભાગ અવશ્ય ઘટે છે. આ રીતે અબાધિતપણે સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.)

અથવા, ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. *એક જાતિનો અવિરોધક એવો જે ક્રમભાવી ભાવોનો પ્રવાહ તેમાં પૂર્વ ભાવનો વિનાશ તે વ્યય છે, ઉત્તર ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ (—પછીના ભાવની એટલે કે વર્તમાન ભાવની ઉત્પત્તિ) તે ઉત્પાદ છે અને પૂર્વ-ઉત્તર ભાવોના વ્યય-ઉત્પાદ થતાં પણ સ્વજાતિનો અત્યાગ તે ધ્રૌવ્ય છે. તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય

* દ્રવ્યમાં ક્રમભાવી ભાવોનો પ્રવાહ એક જાતિને ખંડતો—તોડતો નથી અર્થાત્ જાતિ-અપેક્ષાએ સદા એકપણું જ રાખે છે.

ભિન્નानि विशेषादेशाद्भिन्नानि युगपद्भावीनि स्वभावभूतानि द्रव्यस्य लक्षणं भवन्तीति। गुणपर्याया वा द्रव्यलक्षणम्। अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनोऽन्वयिनो विशेषा गुणा व्यतिरेकिणः पर्यायास्ते द्रव्ये यौगपद्येन क्रमेण च प्रवर्तमानाः कथञ्चिद्भिन्नाः कथञ्चिदभिन्नाः स्वभावभूताः द्रव्यलक्षणतामापद्यन्ते। त्रयाणामप्यमीषां द्रव्यलक्षणानामेकस्मिन्भिहितेऽन्यदुभयमथदिवापद्यते। सच्चेदुत्पादव्ययध्रौव्यवच्च गुणपर्यायवच्च। उत्पादव्ययध्रौव्यवच्चेत्सच्च गुणपर्यायवच्च। गुणपर्यायवच्चेत्सच्चोत्पादव्ययतध्रौव्यवच्चेति। सद्धि नित्यानित्यस्वभावत्वादध्रुवत्वमुत्पादव्ययात्मकतांच प्रथयति, ध्रुवत्वात्मकैर्गुणैरुत्पादव्ययात्मकैः पर्यायैश्च सहैकत्वञ्चाख्याति। उत्पादव्ययध्रौव्याणि तु नित्यानित्यस्वरूपं परमार्थं

—કે જેઓ સામાન્ય આદેશે અભિન્ન છે (અર્થાત્ સામાન્ય કથને દ્રવ્યથી અભિન્ન છે), વિશેષ આદેશે (દ્રવ્યથી) ભિન્ન છે, યુગપદ્ વર્તે છે અને સ્વભાવભૂત છે તેઓ—દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

અથવા, ગુણપર્યાયો દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. અનેકાંતાત્મક વસ્તુના +અન્વયી વિશેષો તે ગુણો છે અને વ્યતિરેકી વિશેષો તે પર્યાયો છે. તે ગુણપર્યાયો (ગુણો અને પર્યાયો)—કે જેઓ દ્રવ્યમાં એકીસાથે અને ક્રમે પ્રવર્તે છે, (દ્રવ્યથી) કથંચિત્ ભિન્ન ને કથંચિત્ અભિન્ન છે તથા સ્વભાવભૂત છે તેઓ—દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

દ્રવ્યનાં આ ત્રણે લક્ષણોમાંથી (—સત્, ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય અને ગુણપર્યાયો એ ત્રણ લક્ષણોમાંથી) એક કહેતાં બાકીનાં બંને (વગરકહે) અર્થથી જ આવી જાય છે. જો દ્રવ્ય સત્ હોય, તો તે (૧) ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું અને (૨) ગુણપર્યાયવાળું હોય; જો ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું હોય, તો તે (૧) સત્ અને (૨) ગુણપર્યાયવાળું હોય; જો ગુણપર્યાયવાળું હોય, તો તે (૧) સત્ અને (૨) ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું હોય. તે આ પ્રમાણે :—સત્ નિત્યાનિત્યસ્વભાવવાળું હોવાથી (૧) ધ્રૌવ્યને અને ઉત્પાદવ્યયાત્મકતાને જાહેર કરે છે તથા (૨) ધ્રૌવ્યાત્મક ગુણો અને ઉત્પાદવ્યયાત્મક પર્યાયો સાથે એકત્વ દર્શાવે છે. ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય (૧) નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ ^૧પારમાર્થિક સત્ને

+ અન્વય ને વ્યતિરેકના અર્થ માટે ૧૩મા પાને પદટિપ્પણ જુઓ.

૧. પારમાર્થિક=વાસ્તવિક; યથાર્થ; ખરું. (વાસ્તવિક સત્ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ હોય છે. ઉત્પાદવ્યય અનિત્યતાને અને ધ્રૌવ્ય નિત્યતાને જણાવે છે તેથી ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ વાસ્તવિક સત્ને જણાવે છે. આ રીતે ‘દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું છે’ એમ કહેતાં ‘તે સત્ છે’ એમ પણ વગરકહે જ આવી જાય છે).

સદાવેદયન્તિ, ગુણપર્યાયાંશ્ચાત્મલાભનિબન્ધનભૂતાન્ પ્રથયન્તિ। ગુણપર્યાયાસ્ત્વન્વયવ્યતિરેકિ-
ત્વાદ્ધ્રોવ્યોત્પત્તિવિનાશાન્ સૂચયન્તિ, નિત્યાનિત્યસ્વભાવં પરમાર્થ સદ્ગોપલક્ષયન્તીતિ॥૧૦॥

उपपत्ती व विणासो द्रव्यस्य य णत्थि अत्थि सब्भावो ।

विगमुप्पादध्रुवत्तं करेति तस्सेव पज्जाया ॥११॥

उत्पत्तिर्वा विनाशो द्रव्यस्य च नास्त्यस्ति सद्भावः ।

विगमोत्पादध्रुवत्वं कुर्वन्ति तस्यैव पर्यायाः ॥११॥

અત્રોભયનયાભ્યાં દ્રવ્યલક્ષણં પ્રવિભક્તમ્ ।

જણાવે છે તથા (૨) ^૧પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કારણભૂત ગુણપર્યાયોને જાહેર કરે છે, ^૨ગુણપર્યાયો અન્વય અને વ્યતિરેકવાળા હોવાથી (૧) ધ્રોવ્યને અને ઉત્પાદવ્યને સૂચવે છે તથા (૨) નિત્યાનિત્યસ્વભાવવાળા પારમાર્થિક સત્ને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યનાં ત્રણ લક્ષણો છે : સત્, ઉત્પાદવ્યધ્રોવ્ય અને ગુણપર્યાયો. આ ત્રણે લક્ષણો પરસ્પર અવિનાભાવી છે; જ્યાં એક હોય ત્યાં બાકીનાં બંને નિયમથી હોય છે. ૧૦.

નહિ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અથવા નાશ નહિ, સદ્ભાવ છે;

તેના જ જે પર્યાય તે ઉત્પાદ-લય-ધ્રુવતા કરે. ૧૧.

અન્વયાર્થ :—[દ્રવ્યસ્ય ચ] દ્રવ્યનો [ઉત્પત્તિ:] ઉત્પાદ [વા] કે [વિનાશ:] વિનાશ [ન અસ્તિ] નથી, [સદ્ભાવ: અસ્તિ] સદ્ભાવ છે. [તસ્ય એવ પર્યાયા:] તેના જ પર્યાયો [વિગમોત્પાદધ્રુવત્વં] વિનાશ, ઉત્પાદ અને ધ્રુવતા [કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકા :—અહીં બન્ને નયો વડે દ્રવ્યનું લક્ષણ વિભક્ત કર્યું છે (અર્થાત્) બે નયોની

૧. પોતાના=ઉત્પાદવ્યધ્રોવ્યના. (જો ગુણ હોય તો જ ધ્રોવ્ય હોય અને જો પર્યાયો હોય તો જ ઉત્પાદવ્ય હોય; માટે જો ગુણપર્યાયો ન હોય તો ઉત્પાદવ્યધ્રોવ્ય પોતાના સ્વરૂપને પામી શકે જ નહિ. આ રીતે 'દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યધ્રોવ્યવાણું છે' એમ કહેતા તે ગુણપર્યાયવાણું પણ જાહેર થઈ જાય છે.)
૨. પ્રથમ તો, ગુણપર્યાયો અન્વય દ્વારા ધ્રોવ્યને સૂચવે છે અને વ્યતિરેક દ્વારા ઉત્પાદવ્યને સૂચવે છે; આ રીતે તેઓ ઉત્પાદવ્યધ્રોવ્યને સૂચવે છે. બીજું, ગુણપર્યાયો અન્વય દ્વારા નિત્યતાને જણાવે છે અને વ્યતિરેક દ્વારા અનિત્યતાને જણાવે છે; આ રીતે તેઓ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ સત્ને જણાવે છે.

દ્રવ્યસ્ય હિ સહક્રમપ્રવૃત્તિગુણપર્યાયસદ્ભાવરૂપસ્ય ત્રિકાલાવસ્થાયિનોડનાદિ-
નિધનસ્ય ન સમુચ્છેદસમુદયૌ યુક્તૌ। અથ તસ્યૈવ પર્યાયાણાં સહપ્રવૃત્તિભાજાં
કેષાંચિત્ શ્રૌવ્યસંભવેડપ્યપરેષાં ક્રમપ્રવૃત્તિભાજાં વિનાશસંભવસંભાવનમુપપન્નમ્। તતો
દ્રવ્યાર્થાર્પણાયામનુત્પાદમનુચ્છેદં સત્સ્વભાવમેવ દ્રવ્યં, તદેવ પર્યાયાર્થાર્પણાયાં સોત્પાદં
સોચ્છેદં ચાવબોદ્ધવ્યમ્। સર્વમિદમનવદ્યજ્ઞ દ્રવ્યપર્યાયાણામભેદાત્ ॥૧૧॥

પજ્ઞયવિજુદં દવ્યં દવ્યવિજુક્તા ય પજ્ઞયા ગત્થિ ।

દોષ્ઠં અગ્ણ્ણભૂદં ભાવં સમણા પરૂવેન્તિ ॥૧૨॥

પર્યયવિયુતં દ્રવ્યં દ્રવ્યવિયુક્તાશ્ચ પર્યાયા ન સન્તિ ।

દ્વયોરનન્યભૂતં ભાવં શ્રમણાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥૧૨॥

અત્ર દ્રવ્યપર્યાયાણામભેદો નિર્દિષ્ટઃ।

અપેક્ષાથી દ્રવ્યના લક્ષણના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે).

સહવર્તી ગુણો અને ક્રમવર્તી પર્યાયોના સદ્ભાવરૂપ, ત્રિકાળ-અવસ્થાયી (ત્રણે કાળે
ટકનારા), અનાદિ-અનંત દ્રવ્યના વિનાશ ને ઉત્પાદ ઉચિત નથી. પરંતુ તેના જ પર્યાયોના—
સહવર્તી કેટલાક(પર્યાયો)નું ધ્રૌવ્ય હોવા છતાં પણ બીજા ક્રમવર્તી(પર્યાયો)ના—વિનાશ ને
ઉત્પાદ થવા ઘટે છે. માટે દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થિક આદેશથી (-કથનથી) ઉત્પાદ વિનાનું, વિનાશ
વિનાનું, સત્સ્વભાવવાળું જ જાણવું અને તે જ (દ્રવ્ય) પર્યાયાર્થિક આદેશથી ઉત્પાદવાળું
અને વિનાશવાળું જાણવું.

—આ બધું નિરવદ્ય (-નિર્દોષ, નિર્બાધ, અવિરુદ્ધ) છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને
પર્યાયોનો અભેદ (-અભિન્નપણું) છે. ૧૧.

પર્યાયવિરહિત દ્રવ્ય નહિ, નહિ દ્રવ્યહીન પર્યાય છે,

પર્યાય તેમ જ દ્રવ્ય કેરી અનન્યતા શ્રમણો કહે. ૧૨.

અન્વયાર્થઃ—[પર્યયવિયુતં] પર્યાયો રહિત [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [ચ] અને [દ્રવ્યવિયુક્તાઃ]
દ્રવ્ય રહિત [પર્યાયાઃ] પર્યાયો [ન સન્તિ] હોતાં નથી; [દ્વયોઃ] બન્નેનો [અનન્યભૂતં ભાવં]
અનન્યભાવ (-અનન્યપણું) [શ્રમણાઃ] શ્રમણો [પ્રરૂપયન્તિ] પ્રરૂપે છે.

ટીકાઃ—અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે.

દુગ્ધદધિનવનીતઘૃતાદિવિયુતગોરસવત્પર્યાયવિયુતં દ્રવ્યં નાસ્તિ । ગોરસવિયુત્તદુગ્ધદધિ-
નવનીતઘૃતાદિવદ્દ્રવ્યવિયુક્તાઃ પર્યાયા ન સન્તિ । તતો દ્રવ્યસ્ય પર્યાયાણાં ચાદેશવશાત્કથંચિદ્-
ભેદેઽપ્યેકાસ્તિત્વનિયતત્વાદન્યોન્યાજહદ્વૃત્તીનાં વસ્તુત્વેનાભેદ ઇતિ ॥૧૨॥

દ્રવ્યેણ વિના ણ ગુણા ગુણેહિં દ્રવ્યં વિના ણ સંભવદિ ।

અવ્યતિરિત્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાણં હવદિ તસ્મા ॥૧૩॥

દ્રવ્યેણ વિના ન ગુણા ગુણૈર્દ્રવ્યં વિના ન સમ્ભવતિ ।

અવ્યતિરિત્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાનાં ભવતિ તસ્માત્ ॥૧૩॥

અત્ર દ્રવ્યગુણાનામભેદો નિર્દિષ્ટઃ ।

પુદ્ગલપૃથક્સ્પર્શસ્પર્શરસગન્ધવર્ણવદ્દ્રવ્યેણ વિના ન ગુણાઃ સમ્ભવન્તિ । સ્પર્શરસ-

જેમ દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી ઇત્યાદિથી રહિત ગોરસ હોતું નથી તેમ પર્યાયોથી રહિત દ્રવ્ય હોતું નથી; જેમ ગોરસથી રહિત દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી ઇત્યાદિ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્યથી રહિત પર્યાયો હોતા નથી. તેથી, જોકે દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો આદેશવશાત્ (-કથનને વશ) કથંચિત્ ભેદ છે તોપણ, તેઓ એક અસ્તિત્વમાં નિયત (-દેહપણે રહેલાં) હોવાને લીધે *અન્યોન્યવૃત્તિ નહિ છોડતાં હોવાથી વસ્તુપણે તેમનો અભેદ છે. ૧૨.

નહિ દ્રવ્ય વિણ ગુણ હોય, ગુણ વિણ દ્રવ્ય પણ નહિ હોય છે;

તેથી ગુણો ને દ્રવ્ય કેરી અભિન્નતા નિર્દિષ્ટ છે. ૧૩.

અન્વયાર્થઃ—[દ્રવ્યેણ વિના] દ્રવ્ય વિના [ગુણાઃ ન] ગુણો હોતા નથી, [ગુણૈઃ વિના] ગુણો વિના [દ્રવ્યં ન સમ્ભવતિ] દ્રવ્ય હોતું નથી; [તસ્માત્] તેથી [દ્રવ્યગુણાનામ્] દ્રવ્ય અને ગુણોનો [અવ્યતિરિત્તઃ ભાવઃ] અવ્યતિરિત્તભાવ (-અભિન્નપણું) [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—અહીં દ્રવ્ય અને ગુણોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે.

જેમ પુદ્ગલથી પૃથક્ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્ય વિના ગુણો હોતા નથી; જેમ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણથી પૃથક્ પુદ્ગલ હોતું નથી તેમ ગુણો વિના દ્રવ્ય હોતું

* અન્યોન્યવૃત્તિ=એકબીજાના આશ્રયે નભવું તે; એકબીજાના આધારે ટકવું તે; એકબીજાને લીધે હયાત રહેવું તે.

ગંધવર્ણપૃથગ્ભૂતપુદ્ગલવદ્ગુર્વિના દ્રવ્યં ન સમ્ભવતિ । તતો દ્રવ્યગુણાનામપ્યાદેશવશાત્ કથંચિદ્-
ભેદેऽપ્યેકાસ્તિત્વનિયતત્વાદન્યોન્યાજહદ્વૃત્તીનાં વસ્તુત્વેનાભેદ ઇતિ ॥૧૩॥

સિય અત્થિ ણત્થિ ઉહયં અવ્વત્તવ્વં પુણો ય તત્તિદયં ।

દવ્વં યુ સત્તભંગં આદેસવસેણ સંભવદિ ॥૧૪॥

સ્યાદસ્તિ નાસ્ત્યુભયમવક્તવ્યં પુનશ્ચ તત્તિતયમ્ ।

દ્રવ્યં યલુ સપ્તભઙ્ગમાદેશવશેન સમ્ભવતિ ॥૧૪॥

અત્ર દ્રવ્યસ્યાદેશવશેનોક્તા સપ્તભઙ્ગી ।

સ્યાદસ્તિ દ્રવ્યં, સ્યાન્નાસ્તિ દ્રવ્યં, સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ દ્રવ્યં, સ્યાદવક્તવ્યં દ્રવ્યં,
સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં

નથી. તેથી, જોકે દ્રવ્ય અને ગુણોનો આદેશવશાત્ કથંચિત્ ભેદ છે તોપણ, તેઓ એક
અસ્તિત્વમાં નિયત હોવાને લીધે અન્યોન્યવૃત્તિ નહિ છોડતાં હોવાથી વસ્તુપણે તેમનો પણ
અભેદ છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાયોની માફક દ્રવ્ય અને ગુણોનો પણ વસ્તુપણે અભેદ
છે). ૧૩.

છે અસ્તિ, નાસ્તિ, ઉભય તેમ અવાચ્ય આદિક ભંગ જે,

આદેશવશ તે સાત ભંગે યુક્ત સર્વે દ્રવ્ય છે. ૧૪.

અન્વયાર્થઃ—[દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [આદેશવશેન] આદેશવશાત્ (-કથનને વશ) [યલુ]
ખરેખર [સ્યાત્ અસ્તિ] સ્યાત્ અસ્તિ, [નાસ્તિ] સ્યાત્ નાસ્તિ, [ઉભયમ્] સ્યાત્ અસ્તિ-
નાસ્તિ, [અવક્તવ્યમ્] સ્યાત્ અવક્તવ્ય [પુનઃ ચ] અને વળી [તત્તિતયમ્] અવક્તવ્યતાયુક્ત
ત્રણ ભંગવાળું (—સ્યાત્ અસ્તિ-અવક્તવ્ય, સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય અને સ્યાત્ અસ્તિ-
નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)—[સપ્તભઙ્ગમ્] એમ સાત ભંગવાળું [સમ્ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—અહીં દ્રવ્યના આદેશને વશ સપ્તભંગી કહી છે.

(૧) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્ અસ્તિ’ છે; (૨) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્ નાસ્તિ’ છે; (૩) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્
અસ્તિ અને નાસ્તિ’ છે; (૪) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્ અવક્તવ્ય’ છે; (૫) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્ અસ્તિ
અને અવક્તવ્ય’ છે; (૬) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્ નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે; (૭) દ્રવ્ય ‘સ્યાત્
અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે.

ચ દ્રવ્યમિતિ । અત્ર સર્વથાત્વનિષેધકોઽનેકાન્તઘોતકઃ કથંચિદર્થે સ્યાચ્છબ્દો નિપાતઃ । તત્ર સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરાદિષ્ટમસ્તિ દ્રવ્યં, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરાદિષ્ટં નાસ્તિ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચ ક્રમેણાદિષ્ટમસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચ યુગપદાદિષ્ટમવક્તવ્યં દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈ-ર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચાદિષ્ટમસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યુગપત્સ્વ-પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચાદિષ્ટં નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલ-ભાવૈશ્ચ યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચાદિષ્ટમસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યમિતિ । ન ચૈતદનુપપન્નમ્, સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપાદિના અશૂન્યત્વાત્, પરરૂપાદિના શૂન્યત્વાત્,

અહીં (સપ્તભંગીમાં) સર્વથાપણાનો નિષેધક, અનેકાંતનો ઘોતક ‘*સ્યાત્’ શબ્દ ‘કથંચિત્’ એવા અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાયો છે. ત્યાં—(૧) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ’ છે; (૨) દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘નાસ્તિ’ છે; (૩) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કમથી કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ અને નાસ્તિ’ છે; (૪) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે યુગપદ્ કહેવામાં આવતાં ‘^૧અવક્તવ્ય’ છે; (૫) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે; (૬) દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે; (૭) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે.—આ (ઉપરોક્ત વાત) અયોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વસ્તુ (૧) સ્વરૂપાદિથી ‘^૨અશૂન્ય’ છે, (૨) પરરૂપાદિથી ‘^૩શૂન્ય’ છે, (૩) બન્નેથી (સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી) ‘અશૂન્ય અને શૂન્ય’ છે, (૪) બન્નેથી (સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી) એકીસાથે ‘અવાચ્ય’ છે, ભંગોના સંયોગથી કથન કરતાં (૫) ‘અશૂન્ય અને અવાચ્ય’

★ સ્યાત્=કથંચિત્; કોઈ પ્રકારે; કોઈ અપેક્ષાએ. (‘સ્યાત્’ શબ્દ સર્વથાપણાને નિષેધે છે અને અનેકાંતને પ્રકાશે છે—દર્શાવે છે.)

૧. અવક્તવ્ય=કહી શકાય નહિ એવું; અવાચ્ય. (એકીસાથે સ્વચતુષ્ટય તેમ જ પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય કથનમાં આવી શકતું નથી તેથી ‘અવક્તવ્ય’ છે.)

૨. અશૂન્ય=શૂન્ય નહિ એવું; હયાત; સત્.

૩. શૂન્ય=નહિ હયાત એવું; અસત્.

ઉભાભ્યામશૂન્યશૂન્યત્વાત્, સહાવાચ્યત્વાત્, ભદ્ગસંયોગાર્પણાયમશૂન્યાવાચ્યત્વાત્, શૂન્યાવાચ્ય-
ત્વાત્, અશૂન્યશૂન્યાવાચ્યત્વાચ્છેતિ ॥૧૪॥

ભાવસ્સ ણત્થિ ણાસો ણત્થિ અભાવસ્સ ચેવ ઉપ્પાદો ।

ગુણપણ્ણણસુ ભાવા ઉપ્પાદવણ્ણ પ્રકુવ્વંતિ ॥૧૫॥

ભાવસ્ય નાસ્તિ નાશો નાસ્તિ અભાવસ્ય ચૈવ ઉત્પાદઃ ।

ગુણપર્યાયેષુ ભાવા ઉત્પાદવ્યયાન્ પ્રકુર્વન્તિ ॥૧૫॥

અત્રાસત્રાદુર્ભાવત્વમુત્પાદસ્ય સદુચ્છેદત્વં વિગમસ્ય નિષિદ્ધમ્ ।

છે, (૬) ‘શૂન્ય અને અવાચ્ય’ છે, (૭) ‘અશૂન્ય, શૂન્ય અને અવાચ્ય’ છે.

ભાવાર્થઃ—(૧) દ્રવ્ય *સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છે’. (૨) દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘નથી’. (૩) દ્રવ્ય ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છે અને નથી’. (૪) દ્રવ્ય યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘અવક્તવ્ય છે.’ (૫) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છે અને અવક્તવ્ય છે.’ (૬) દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘નથી અને અવક્તવ્ય છે.’ (૭) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની, પરચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છે, નથી અને અવક્તવ્ય છે’.—એ પ્રમાણે અહીં સપ્તભંગી કહેવામાં આવી. ૧૪.

નહિ ‘ભાવ’ કેરો નાશ હોય, ‘અભાવ’નો ઉત્પાદ ના;

‘ભાવો’ કરે છે નાશ ને ઉત્પાદ ગુણપર્યાયમાં. ૧૫.

અન્વયાર્થઃ—[ભાવસ્ય] ભાવનો (સત્નો) [નાશઃ] નાશ [ન અસ્તિ] નથી [ચ
એવ] તેમ જ [અભાવસ્ય] અભાવનો (અસત્નો) [ઉત્પાદઃ] ઉત્પાદ [ન અસ્તિ] નથી;
[ભાવાઃ] ભાવો (સત્ દ્રવ્યો) [ગુણપર્યાયેષુ] ગુણપર્યાયોમાં [ઉત્પાદવ્યયાન્] ઉત્પાદવ્યય
[પ્રકુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકાઃ—અહીં ઉત્પાદને વિષે અસત્નો પ્રાદુર્ભાવ હોવાનું અને વ્યયને વિષે

★ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવને સ્વચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે. સ્વદ્રવ્ય એટલે નિજ ગુણપર્યાયોના આધારભૂત વસ્તુ પોતે; સ્વક્ષેત્ર એટલે વસ્તુનો નિજ વિસ્તાર અર્થાત્ સ્વપ્રદેશસમૂહ; સ્વકાળ એટલે વસ્તુનો પોતાનો વર્તમાન પર્યાય; સ્વભાવ એટલે નિજગુણ—સ્વશક્તિ.

ભાવસ્ય સતો હિ દ્રવ્યસ્ય ન દ્રવ્યત્વેન વિનાશઃ, અભાવસ્યાસતોઽન્યદ્રવ્યસ્ય ન દ્રવ્યત્વેનોત્પાદઃ। કિન્તુ ભાવાઃ સન્તિ દ્રવ્યાણિ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચાન્તરેણૈવ ગુણપર્યાયેષુ વિનાશમુત્પાદં ચારભન્તે। યથા હિ ઘૃતોત્પત્તૌ ગોરસસ્ય સતો ન વિનાશઃ ન ચાપિ ગોરસવ્યતિરિક્તસ્યાર્થાન્તરસ્યાસતઃ ઉત્પાદઃ કિન્તુ ગોરસસ્યૈવ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચાનુપલભ- માનસ્ય સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાદિષુ પરિણામિષુ ગુણેષુ પૂર્વાવસ્થયા વિનશ્યત્સૂત્તરાવસ્થયા પ્રાદુર્ભવત્સુ નશ્યતિ ચ નવનીતપર્યાયો ઘૃતપર્યાય ઉત્પદ્યતે, તથા સર્વભાવાનામપીતિ ॥૧૫॥

ભાવા જીવાદીયા જીવગુણા ચેદના ય ઉવઓગો ।

સુરણરણાર્યતિરિયા જીવસ્સ ય પજ્જયા બહુગા ॥૧૬॥

સત્નો વિનાશ હોવાનું નિષેધ્યું છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ થતાં કાંઈ અસત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને વ્યય થતાં કાંઈ સત્નો વિનાશ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે).

ભાવનો—સત્ દ્રવ્યનો—દ્રવ્યપણે વિનાશ નથી, અભાવનો—અસત્ અન્ય- દ્રવ્યનો—દ્રવ્યપણે ઉત્પાદ નથી; પરંતુ ભાવો—સત્ દ્રવ્યો, સત્ના વિનાશ અને અસત્ના ઉત્પાદ વિના જ, ગુણપર્યાયોમાં વિનાશ અને ઉત્પાદ કરે છે. જેવી રીતે ધીની ઉત્પત્તિને વિષે ગોરસનો—સત્નો—વિનાશ નથી તેમ જ ગોરસથી ભિન્ન પદાર્થોતરનો—અસત્નો— ઉત્પાદ નથી, પરંતુ ગોરસને જ, સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ કર્યા વિના જ, પૂર્વ અવસ્થાથી વિનાશ પામતા અને ઉત્તર અવસ્થાથી ઉત્પન્ન થતા સ્પર્શ-રસ-ગંધ- વર્ણાદિક પરિણામી ગુણોમાં માખણપર્યાય વિનાશ પામે છે અને ધીપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે; તેવી રીતે સર્વ ભાવોનું પણ તેમ જ છે [અર્થાત્ બધાં દ્રવ્યોને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિને વિષે સત્નો વિનાશ નથી તેમ જ અસત્નો ઉત્પાદ નથી, પરંતુ સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ કર્યા વિના જ, પહેલાંની (જૂની) અવસ્થાથી વિનાશ પામતા અને પછીની (નવીન) અવસ્થાથી ઉત્પન્ન થતા *પરિણામી ગુણોમાં પહેલાંનો પર્યાય વિનાશ પામે છે અને પછીનો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે]. ૧૫.

જીવાદિ સૌ છે 'ભાવ', જીવગુણ ચેતના ઉપયોગ છે;

જીવપર્યાયો તિર્યચ-નારક-દેવ-મનુજ અનેક છે. ૧૬.

* પરિણામી = પરિણમનારા; પરિણામવાળા. (પર્યાયાર્થિક નયે ગુણો પરિણામી છે અર્થાત્ પરિણમે છે.)

ભાવા જીવાદ્યા જીવગુણાશ્ચેતના ચોપયોગઃ ।

સુરનરનારકતિર્યજ્વો જીવસ્ય ચ પર્યાયાઃ બહવઃ ॥૧૬॥

અત્ર ભાવગુણપર્યાયાઃ પ્રજ્ઞાપિતાઃ ।

ભાવા હિ જીવાદયઃ ષટ્ પદાર્થાઃ । તેષાં ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ પ્રસિદ્ધાઃ । તથાપિ જીવસ્ય વક્ષ્યમાણોદાહરણપ્રસિદ્ધ્યર્થમભિધીયન્તે । ગુણા હિ જીવસ્ય જ્ઞાનાનુભૂતિલક્ષણા શુદ્ધચેતના, કાર્યાનુભૂતિલક્ષણા કર્મફલાનુભૂતિલક્ષણા ચાશુદ્ધચેતના, ચૈતન્યાનુવિધાયિપરિણામલક્ષણઃ સવિકલ્પનિર્વિકલ્પરૂપઃ શુદ્ધાશુદ્ધતયા સકલવિકલતાં દધાનો દ્વેધોપયોગશ્ચ । પર્યાયા-

અન્વયાર્થઃ—[જીવાદ્યાઃ] જીવાદિ (દ્રવ્યો) તે [ભાવાઃ] ‘ભાવો’ છે. [જીવગુણાઃ] જીવના ગુણો [ચેતના ચ ઉપયોગઃ] ચેતના તથા ઉપયોગ છે [ચ] અને [જીવસ્ય પર્યાયાઃ] જીવના પર્યાયો [સુરનરનારકતિર્યજ્વઃ] દેવ-મનુષ્ય-નારક-તિર્યચરૂપ [બહવઃ] ઘણા છે.

ટીકાઃ—અહીં ભાવો (દ્રવ્યો), ગુણો અને પર્યાયો જણાવ્યા છે.

જીવાદિ છ પદાર્થો તે ‘ભાવો’ છે. તેમના ગુણો અને પર્યાયો પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ ^૧આગળ (હવેની ગાથામાં) જે ઉદાહરણ કહેવાનું છે તેની પ્રસિદ્ધિ અર્થે જીવના ગુણો અને પર્યાયો કહેવામાં આવે છે:—

જીવના ગુણો ^૨જ્ઞાનાનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધચેતના તથા કાર્યાનુભૂતિસ્વરૂપ ને કર્મ-ફળાનુભૂતિસ્વરૂપ અશુદ્ધચેતના છે અને ^૩ચૈતન્યાનુવિધાયી-પરિણામસ્વરૂપ, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પરૂપ, શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાને લીધે સકળતા-વિકળતા ધરતો, બે પ્રકારનો ઉપયોગ છે

૧. હવેની ગાથામાં જીવની વાત ઉદાહરણ તરીકે લેવાની છે; માટે તે ઉદાહરણને પ્રસિદ્ધ (જાણીતું) કરવા માટે અહીં જીવના ગુણો અને પર્યાયો કહેવામાં આવ્યા છે.
૨. શુદ્ધચેતના જ્ઞાનની અનુભૂતિસ્વરૂપ છે અને અશુદ્ધચેતના કર્મની તેમ જ કર્મફળની અનુભૂતિ-સ્વરૂપ છે.
૩. ચૈતન્ય-અનુવિધાયી પરિણામ અર્થાત્ ચૈતન્યને અનુસરતો પરિણામ તે ઉપયોગ છે. સવિકલ્પ ઉપયોગને જ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગને દર્શન કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનોપયોગના ભેદોમાંથી માત્ર કેવળજ્ઞાન જ શુદ્ધ હોવાથી સકળ (અખંડ, પરિપૂર્ણ) છે અને બીજા બધા અશુદ્ધ હોવાથી વિકળ (ખંડિત, અપૂર્ણ) છે; દર્શનોપયોગના ભેદોમાંથી માત્ર કેવળદર્શન જ શુદ્ધ હોવાથી સકળ છે અને બીજા બધા અશુદ્ધ હોવાથી વિકળ છે.

સ્ત્વગુરુલઘુગુણહાનિવૃદ્ધિનિવૃત્તાઃ શુદ્ધાઃ, સૂત્રોપાત્તાસ્તુ સુરનારકતિર્યઙ્મનુષ્યલક્ષણાઃ પરદ્રવ્ય-સમ્બન્ધનિવૃત્તત્વાદશુદ્ધાશ્વેતિ ॥૧૬॥

મણુસત્તણેણ ણટ્ટો દેહી દેવો હવેદિ ઇદરો વા ।

ઉભયત્થ જીવભાવો ણ ણસ્સદિ ણ જાયદે અણ્ણો ॥૧૭॥

મનુષ્યત્વેન નષ્ટો દેહી દેવો ભવતીતરો વા ।

ઉભયત્ર જીવભાવો ન નશ્યતિ ન જાયતેઽન્યઃ ॥૧૭॥

ઇદં ભાવનાશાભાવોત્પાદનિષેધોદાહરણમ્ ।

પ્રતિસમયસમ્ભવદગુરુલઘુગુણહાનિવૃદ્ધિનિવૃત્તસ્વભાવપર્યાયસન્તત્યવિચ્છેદકેનૈકેન સોપા-
ધિના મનુષ્યત્વલક્ષણેન પર્યાયેણ વિનશ્યતિ જીવઃ, તથાવિધેન દેવત્વલક્ષણેન

(અર્થાત્ જીવના *ગુણો શુદ્ધ-અશુદ્ધ ચેતના તથા બે પ્રકારનો ઉપયોગ છે).

જીવના પર્યાયો આ પ્રમાણે છે : અગુરુલઘુગુણની હાનિવૃદ્ધિથી રચાતા પર્યાયો શુદ્ધ પર્યાયો છે અને સૂત્રમાં (—આ ગાથામાં) કહેલા, દેવ-નારક-તિર્યંચ-મનુષ્યસ્વરૂપ પર્યાયો પરદ્રવ્યના સંબંધથી રચાતા હોવાથી અશુદ્ધ પર્યાયો છે. ૧૬.

મનુજત્વથી વ્યય પામીને દેવાદિ દેહી થાય છે;

ત્યાં જીવભાવ ન નાશ પામે, અન્ય નહિ ઉદ્ભવ લહે. ૧૭.

અન્વયાર્થઃ—[મનુષ્યત્વેન] મનુષ્યપણાથી [નષ્ટઃ] નષ્ટ થયેલો [દેહી] દેહી (જીવ) [દેવઃ વા ઇતરઃ] દેવ અથવા અન્ય [ભવતિ] થાય છે; [ઉભયત્ર] તે બન્નેમાં [જીવભાવઃ] જીવભાવ [ન નશ્યતિ] નષ્ટ થતો નથી અને [અન્યઃ] બીજો જીવભાવ [ન જાયતે] ઉત્પન્ન થતો નથી.

ટીકાઃ—‘ભાવનો નાશ થતો નથી અને અભાવનો ઉત્પાદ થતો નથી’ તેનું આ ઉદાહરણ છે.

પ્રત્યેક સમયે થતી અગુરુલઘુગુણની હાનિવૃદ્ધિથી રચાતા સ્વભાવપર્યાયોની સંતતિનો વિચ્છેદ નહિ કરનારા એક સોપાધિક મનુષ્યત્વસ્વરૂપ પર્યાયથી જીવ વિનાશ પામે છે અને તથાવિધ (—સ્વભાવપર્યાયોના પ્રવાહને નહિ તોડનારા સોપાધિક)

★ પર્યાયાર્થિક નયે ગુણો પણ પરિણામી છે. (૧૫મી ગાથાની ટીકા જુઓ.)

નારકતિર્યક્ત્વલક્ષણેન વાન્યેન પર્યાયેણોત્પદ્યતે। ન ચ મનુષ્યત્વેન નાશે જીવત્વેનાપિ નશ્યતિ, દેવત્વાદિનોત્પાદે જીવત્વેનાપ્યુત્પદ્યતે; કિન્તુ સદુચ્છેદમસદુત્પાદમન્તરેણૈવ તથા વિવર્તત ઇતિ ॥૧૭॥

સો ચેવ જાદિ મરણં જાદિ ણ ણટ્ટો ણ ચેવ ઉપ્પણ્ણો ।

ઉપ્પણ્ણો ય વિણટ્ટો દેવો મણુસો ત્તિ પજ્ઞાઓ ॥૧૮॥

સ ચ એવ યાતિ મરણં યાતિ ન નષ્ટો ન ચૈવોત્પન્નઃ ।

ઉત્પન્નશ્ચ વિનષ્ટો દેવો મનુષ્ય ઇતિ પર્યાયઃ ॥૧૮॥

અત્ર કથંચિદ્વચ્યોત્પાદવત્ત્વેડપિ દ્રવ્યસ્ય સદાવિનષ્ટાનુત્પન્નત્વં ધ્યાપિતમ્ ।

યદેવ પૂર્વોત્તરપર્યાયવિવેકસંપર્કાપાદિતામુભયીમવસ્થામાત્મસાત્કુર્વાણમુચ્છિદ્યમાનમુત્પદ્ય-
માનં ચ દ્રવ્યમાલક્ષ્યતે, તદેવ તથાવિધોભયાવસ્થાવ્યાપિના પ્રતિનિયતૈકવસ્તુત્વનિબન્ધનભૂતેન

દેવત્વસ્વરૂપ, નારકત્વસ્વરૂપ કે તિર્યચત્વસ્વરૂપ અન્ય પર્યાયથી ઊપજે છે. ત્યાં એમ નથી કે મનુષ્યપણાથી નાશ થતાં જીવપણાથી પણ નષ્ટ થાય છે અને દેવપણા વગેરેથી ઉત્પાદ થતાં જીવપણાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ સત્ના ઉચ્છેદ અને અસત્ના ઉત્પાદ વિના જ તે પ્રમાણે વિવર્તન (—પરિવર્તન, પરિણમન) કરે છે. ૧૭.

જન્મે મરે છે તે જ, તોપણ નાશ-ઉદ્ભવ નવ લહે;

સુર-માનવાદિક પર્યયો ઉત્પન્ન ને લય થાય છે. ૧૮.

અન્વયાર્થઃ—[સઃ ચ એવ] તે જ [યાતિ] જન્મે છે અને [મરણં યાતિ] મરણ પામે છે છતાં [ન એવ ઉત્પન્નઃ] તે ઉત્પન્ન થતો નથી [ચ] અને [ન નષ્ટઃ] નષ્ટ થતો નથી; [દેવઃ મનુષ્યઃ] દેવ, મનુષ્ય [ઇતિ પર્યાયઃ] એવો પર્યાય [ઉત્પન્નઃ] ઉત્પન્ન થાય છે [ચ] અને [વિનષ્ટઃ] વિનષ્ટ થાય છે.

ટીકાઃ—અહીં, દ્રવ્ય કથંચિત્ વ્યય અને ઉત્પાદવાણું હોવા છતાં તેનું સદા અવિનષ્ટપણું અને અનુત્પન્નપણું કહ્યું છે.

જે દ્રવ્ય ^૧પૂર્વ પર્યાયના વિયોગથી અને ^૨ઉત્તર પર્યાયના સંયોગથી થતી ઉભય અવસ્થાને આત્મસાત્ (પોતારૂપ) કરતું થકું વિનાશ પામતું અને ઊપજતું જોવામાં આવે

૧. પૂર્વ = પહેલાંના

૨. ઉત્તર = પછીના

સ્વભાવેનાવિનષ્ટમનુત્પન્નં વા વેદ્યતે। પર્યાયાસ્તુ તસ્ય પૂર્વપૂર્વપરિણામોપમર્દોત્તરોત્તરપરિણામો-
ત્યાદરૂપાઃ પ્રણાશસમ્ભવધર્માણોઽભિધીયન્તે। તે ચ વસ્તુત્વેન દ્રવ્યાદપૃથગ્ભૂતા એવોક્તાઃ। તતઃ
પર્યાયૈઃ સહૈકવસ્તુત્વાજ્ઞાયમાનં પ્રિયમાણમપિ જીવદ્રવ્યં સર્વદાનુત્પન્નાવિનષ્ટં દ્રષ્ટવ્યમ્। દેવ-
મનુષ્યાદિપર્યાયાસ્તુ ક્રમવર્તિત્વાદુપસ્થિતાતિવાહિતસ્વસમયા ઉત્પદ્યન્તે વિનશ્યન્તિ ચેતિ॥૧૮॥

एवं सदो विणासो असदो जीवस्स णत्थि उप्पादो ।

तावदिओ जीवाणं देवो मणुसो त्ति गदिणामो ॥१६॥

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य नास्त्युत्पादः ।

तावज्जीवानां देवो मनुष्य इति गतिनाम ॥१६॥

अत्र सदसतोरविनाशानुत्पादौ स्थितिपक्षत्वेनोपन्यस्तौ ।

છે, તે જ (દ્રવ્ય) તેવી ઉભય અવસ્થામાં વ્યાપનારો જે પ્રતિનિયત-એક-વસ્તુત્વના કારણભૂત સ્વભાવ તેના વડે (—તે સ્વભાવની અપેક્ષાએ) અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જણાય છે; તેના પર્યાયો પૂર્વ પૂર્વ પરિણામના નાશરૂપ અને ઉત્તર ઉત્તર પરિણામના ઉત્પાદરૂપ હોવાથી વિનાશ-ઉત્પાદધર્મવાળા (—વિનાશ ને ઉત્પાદરૂપ ધર્મવાળા) કહેવામાં આવે છે, અને તેઓ (પર્યાયો) વસ્તુપણે દ્રવ્યથી અપૃથગ્ભૂત જ કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી, પર્યાયો સાથે એકવસ્તુપણને લીધે જન્મતું અને મરતું હોવા છતાં જીવદ્રવ્ય સર્વદા અનુત્પન્ન અને અવિનષ્ટ જ દેખવું (—શ્રદ્ધવું); દેવ-મનુષ્યાદિ પર્યાયો ઊપજે છે અને વિનાશ પામે છે કારણ કે તેઓ ક્રમવર્તી હોવાથી તેમનો સ્વસમય ઉપસ્થિત થાય છે અને વીતી જાય છે. ૧૮.

એ રીત સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ હોય ન જીવને;

સુરનરપ્રમુખ ગતિનામનો હૃદયુક્ત કાળ જ હોય છે. ૧૯.

અન્વયાર્થઃ—[एवं] એ રીતે [जीवस्य] જીવને [सतः विनाशः] સત્નો વિનાશ અને [असतः उत्पादः] અસત્નો ઉત્પાદ [न अस्ति] નથી; (‘દેવ જન્મે છે ને મનુષ્ય મરે છે’ એમ કહેવાય છે તેનું એ કારણ છે કે) [जीवानाम्] જીવોને [देवः मनुष्यः] દેવ, મનુષ્ય [इति गतिनाम] એવું ગતિનામકર્મ [तावत्] તેટલા જ કાળનું હોય છે.

ટીકાઃ—અહીં સત્નો અવિનાશ અને અસત્નો અનુત્પાદ ધ્રુવતાના પક્ષથી કહ્યો

યદિ હિ જીવો ય એવ પ્રિયતે સ એવ જાયતે, ય એવ જાયતે સ એવ પ્રિયતે, તદૈવં સતો વિનાશોઽસત ઉત્પાદશ્ચ નાસ્તીતિ વ્યવતિષ્ઠતે। યત્તુ દેવો જાયતે મનુષ્યો પ્રિયતે ઇતિ વ્યપદિશ્યતે તદવધૃતકાલદેવમનુષ્યત્વપર્યાયનિર્વર્તકસ્ય દેવમનુષ્યગતિનામ્ન-સ્તન્માત્રત્વાદવિરુદ્ધમ્। યથા હિ મહતો વેણુદણ્ડસ્યૈકસ્ય ક્રમવૃત્તીન્યનેકાનિ પર્વાણ્યાત્મી-યાત્મીયપ્રમાણાવચ્છિન્નત્વાત્ પર્વાન્તરમગચ્છન્તિ સ્વસ્થાનેષુ ભાવભાજિ પરસ્થાનેષ્વભાવભાજિ ભવન્તિ, વેણુદણ્ડસ્તુ સર્વેષ્વપિ પર્વસ્થાનેષુ ભાવભાગપિ પર્વાન્તરસમ્બન્ધેન પર્વાન્તર-સમ્બન્ધાભાવાદભાવભાગભવતિ; તથા નિરવધિત્રિકાલાવસ્થાયિનો જીવદ્રવ્યસ્યૈકસ્ય ક્રમવૃત્તયો-ઽનેકે મનુષ્યત્વાદિપર્યાયા આત્મીયાત્મીયપ્રમાણાવચ્છિન્નત્વાત્ પર્યાયાન્તરમગચ્છન્તઃ સ્વસ્થાનેષુ ભાવભાજઃ પરસ્થાનેષ્વભાવભાજો ભવન્તિ, જીવદ્રવ્યં તુ સર્વપર્યાયસ્થાનેષુ ભાવભાગપિ પર્યાયાન્તરસમ્બન્ધેન પર્યાયાન્તરસમ્બન્ધાભાવાદભાવભાગભવતિ ॥૧૬॥

છે (અર્થાત્ ધ્રુવતાની અપેક્ષાએ સત્નો વિનાશ કે અસત્નો ઉત્પાદ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે).

જો ખરેખર જે જીવ મરે છે તે જ જન્મે છે, જે જીવ જન્મે છે તે જ મરે છે, તો એ રીતે સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ નથી એમ નક્કી થાય છે. અને ‘દેવ જન્મે છે ને મનુષ્ય મરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (પણ) અવિરુદ્ધ છે કારણ કે મર્યાદિત કાળના દેવત્વપર્યાય અને મનુષ્યત્વપર્યાયને રચનારાં દેવગતિનામકર્મ અને મનુષ્યગતિનામકર્મ માત્ર તેટલા કાળ પૂરતાં જ હોય છે. જેવી રીતે મોટા એક વાંસનાં ક્રમવર્તી અનેક ^૧પર્વો પોતપોતાના માપમાં મર્યાદિત હોવાથી અન્ય પર્વમાં નહિ જતાં થકાં પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ભાવવાળાં (–વિદ્યમાન) છે અને પર સ્થાનોમાં અભાવવાળાં (–અવિદ્યમાન) છે તથા વાંસ તો બધાંય પર્વસ્થાનોમાં ભાવવાળો હોવા છતાં અન્ય પર્વના સંબંધ વડે અન્ય પર્વના સંબંધનો અભાવ હોવાથી અભાવવાળો (પણ) છે; તેવી રીતે નિરવધિ ત્રણે કાળે ટકનારા એક જીવદ્રવ્યના ક્રમવર્તી અનેક મનુષ્યત્વાદિપર્યાયો પોતપોતાના માપમાં મર્યાદિત હોવાથી અન્ય પર્યાયમાં નહિ જતા થકા પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ભાવવાળા છે અને પર સ્થાનોમાં અભાવવાળા છે તથા જીવદ્રવ્ય તો સર્વપર્યાયસ્થાનોમાં ભાવવાળું હોવા છતાં અન્ય પર્યાયના સંબંધ વડે અન્ય પર્યાયના સંબંધનો અભાવ હોવાથી અભાવવાળું (પણ) છે.

૧. પર્વ=એક ગાંઠથી બીજી ગાંઠ સુધીનો ભાગ; કાતળી.

જ્ઞાનાવરણાદીયા ભાવા જીવેણ સુદુ અણુબદ્ધા ।
તેસિમભાવં કિદ્ધા અભૂદપુવ્વો હવદિ સિદ્ધો ॥૨૦॥

જ્ઞાનાવરણાદ્યા ભાવા જીવેણ સુષ્ટુ અણુબદ્ધાઃ ।
તેષામભાવં કૃત્વાઽભૂતપૂર્વો ભવતિ સિદ્ધઃ ॥૨૦॥

અત્રાત્યન્તાસદુત્પાદત્વં સિદ્ધસ્ય નિષિદ્ધમ્ ।

યથા સ્તોકકાલાન્વયિષુ નામકર્મવિશેષોદયનિવૃત્તેષુ જીવસ્ય દેવાદિપર્યાયિષ્વેકસ્મિન્
સ્વકારણનિવૃત્તૌ નિવૃત્તેઽભૂતપૂર્વ એવ ચાન્યસ્મિન્નુત્પન્ને નાસદુત્પત્તિઃ, તથા દીર્ઘકાલાન્વયિનિ

ભાવાર્થઃ—જીવને ધ્રોવ્ય અપેક્ષાએ સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ
નથી. ‘મનુષ્ય મરે છે ને દેવ જન્મે છે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વાત પણ
ઉપરોક્ત હકીકત સાથે વિરોધ પામતી નથી. જેમ મોટા એક વાંસની અનેક કાતળીઓ
પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં વિદ્યમાન છે અને બીજી કાતળીઓનાં સ્થાનોમાં અવિદ્યમાન છે
તથા વાંસ તો સર્વ કાતળીઓનાં સ્થાનોમાં અન્વયરૂપે વિદ્યમાન હોવા છતાં પ્રથમાદિ
કાતળીરૂપે દ્વિતીયાદિ કાતળીમાં નહિ હોવાથી અવિદ્યમાન પણ કહેવાય છે, તેમ
ત્રિકાળ-અવસ્થાથી એક જીવના નરનારકાદિ અનેક પર્યાયો પોતપોતાના કાળમાં
વિદ્યમાન છે અને બીજા પર્યાયોના કાળમાં અવિદ્યમાન છે તથા જીવ તો સર્વ
પર્યાયોમાં અન્વયરૂપે વિદ્યમાન હોવા છતાં મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપે દેવાદિપર્યાયમાં નહિ
હોવાથી અવિદ્યમાન પણ કહેવાય છે. ૧૯.

જ્ઞાનાવરણ ઈત્યાદિ ભાવો જીવ સહ અણુબદ્ધ છે;
તેનો કરીને નાશ, પામે જીવ સિદ્ધિ અપૂર્વને. ૨૦.

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાનાવરણાદ્યાઃ ભાવાઃ] જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવો [જીવેણ] જીવ સાથે
[સુષ્ટુ] સારી રીતે [અણુબદ્ધાઃ] અણુબદ્ધ છે; [તેષામ્ અભાવં કૃત્વા] તેમનો અભાવ કરીને
તે [અભૂતપૂર્વઃ સિદ્ધઃ] અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકાઃ—અહીં સિદ્ધને અત્યંત અસત્-ઉત્પાદનો નિષેધ કર્યો છે (અર્થાત્ સિદ્ધપણું
થતાં સર્વથા અસત્નો ઉત્પાદ થતો નથી એમ કહ્યું છે).

જેમ થોડા કાળ સુધી અન્વયરૂપે (—સાથે સાથે) રહેનારા, નામકર્મવિશેષના

જ્ઞાનાવરણાદિકર્મસામાન્યોદયનિર્વૃત્તસંસારિત્વપર્યાયે ભવ્યસ્ય સ્વકારણનિવૃત્તૌ નિવૃત્તે સમુત્પન્ને ચાભૂતપૂર્વે સિદ્ધત્વપર્યાયે નાસદુત્પત્તિરિતિ। કિઞ્ચ—યથા દ્રાઘીયસિ વેણુદણ્ડે વ્યવહિતાવ્યવહિતવિચિત્રચિત્રકિર્મીરતાચિતાધસ્તનાર્ધભાગે એકાન્તવ્યવહિત-સુવિશુદ્ધોર્ધ્વાર્ધભાગેઽવતારિતા દૃષ્ટિઃ સમન્તતો વિચિત્રચિત્રકિર્મીરતાવ્યાપ્તિં પશ્યન્તી સમ-નુમિનોતિ તસ્ય સર્વત્રાવિશુદ્ધત્વં, તથા ક્વચિદપિ જીવદ્રવ્યે વ્યવહિતાવ્યવહિતજ્ઞાના-વરણાદિકર્મકિર્મીરતાચિત્તબહુતરાધસ્તનભાગે એકાન્તવ્યવહિતસુવિશુદ્ધબહુતરોર્ધ્વભાગેઽવતારિતા બુદ્ધિઃ સમન્તતો જ્ઞાનાવરણાદિકર્મકિર્મીરતાવ્યાપ્તિં વ્યવસ્યન્તી સમનુમિનોતિ તસ્ય સર્વત્રા-વિશુદ્ધત્વમ્। યથાચ તત્ર વેણુદણ્ડે વ્યાપ્તિજ્ઞાનાભાસનિબન્ધનવિચિત્રચિત્રકિર્મીરતાન્વયઃ, તથાચ ક્વચિજીવદ્રવ્યે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મકિર્મીરતાન્વયઃ। યથૈવ ચ તત્ર વેણુદણ્ડે વિચિત્ર-

ઉદયથી રચાતા જે દેવાદિપર્યાયો તેમાંથી જીવને એક પર્યાય સ્વકારણની નિવૃત્તિ થતાં નિવૃત્ત થાય અને બીજો કોઈ અભૂતપૂર્વ પર્યાય જ ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં અસત્ની ઉત્પત્તિ નથી; તેમ દીર્ઘ કાળ સુધી અન્વયરૂપે રહેનારો, જ્ઞાનાવરણાદિકર્મસામાન્યના ઉદયથી રચાતો સંસારિત્વપર્યાય ભવ્યને સ્વકારણની નિવૃત્તિ થતાં નિવૃત્ત થાય અને અભૂતપૂર્વ (—પૂર્વે નહિ થયેલો એવો) સિદ્ધત્વપર્યાય ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં અસત્ની ઉત્પત્તિ નથી.

વળી (વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે):—

જેવી રીતે જેનો વિચિત્ર ચિત્રોથી ચિત્રવિચિત્ર નીચેનો અર્ધ ભાગ કેટલોક ઢંકાયેલો અને કેટલોક અણઢંકાયેલો હોય તથા સુવિશુદ્ધ (—અચિત્રિત) ઊંચેનો અર્ધ ભાગ એકલો ઢંકાયેલો જ હોય એવા બહુ લાંબા વાંસ પર દૃષ્ટિ મૂકતાં, તે દૃષ્ટિ સર્વત્ર વિચિત્ર ચિત્રોથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરતી થકી ‘તે વાંસ સર્વત્ર અવિશુદ્ધ છે (અર્થાત્ આખોય રંગબેરંગી છે)’ એમ અનુમાન કરે છે, તેવી રીતે જેનો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલ ચિત્રવિચિત્રતાયુક્ત (—વિવિધ વિભાવપર્યાયવાળો) ઘણો મોટો નીચેનો ભાગ કેટલોક ઢંકાયેલો અને કેટલોક અણઢંકાયેલો છે તથા સુવિશુદ્ધ (સિદ્ધપર્યાયવાળો), ઘણો મોટો ઊંચેનો ભાગ એકલો ઢંકાયેલો જ છે એવા કોઈ જીવદ્રવ્યમાં બુદ્ધિ લગાડતાં, તે બુદ્ધિ સર્વત્ર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરતી થકી ‘તે જીવ સર્વત્ર અવિશુદ્ધ છે (અર્થાત્ આખોય સંસારપર્યાયવાળો છે)’ એમ અનુમાન કરે છે. વળી જેમ તે વાંસમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનાભાસનું કારણ (નીચેના ખુલ્લા ભાગમાં) વિચિત્ર ચિત્રોથી થયેલા

ચિત્રકિર્મીરતાન્વયાભાવાત્સુવિશુદ્ધત્વં, તથૈવ ચ ક્વચિઝીવદ્રવ્યે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મકિર્મીરતાન્વયાભાવાદાપ્તાગમસમ્યગ્નુમાનાતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નાત્સિદ્ધત્વમિતિ ॥૨૦॥

ચિત્રવિચિત્રપણાનો અન્વય (—સંતતિ, પ્રવાહ) છે, તેમ તે જીવદ્રવ્યમાં વ્યાપ્તિ-જ્ઞાનાભાસનું કારણ (નીચેના ખુલ્લા ભાગમાં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્ર-વિચિત્રપણાનો અન્વય છે. વળી જેમ તે વાંસમાં (ઉપરના ભાગમાં) સુવિશુદ્ધપણું છે કારણ કે (ત્યાં) વિચિત્ર ચિત્રોથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાના અન્વયનો અભાવ છે, તેમ તે જીવદ્રવ્યમાં (ઉપરના ભાગમાં) સિદ્ધપણું છે કારણ કે (ત્યાં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાના અન્વયનો અભાવ છે—કે જે અભાવ આપ્ત-આગમના જ્ઞાનથી, સમ્યક્ અનુમાનજ્ઞાનથી અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જણાય છે.

ભાવાર્થ :—સંસારી જીવની પ્રગટ સંસારી દશા જોઈને અજ્ઞાની જીવને ભ્રમ ઊપજે છે કે—‘જીવ સદા સંસારી જ રહે, સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; જો સિદ્ધ થાય તો સર્વથા અસત્-ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવે.’ પરંતુ અજ્ઞાનીની આ વાત યોગ્ય નથી.

જેવી રીતે જીવને દેવાદિરૂપ એક પર્યાયના કારણનો નાશ થતાં તે પર્યાયનો નાશ થઈ અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, જીવદ્રવ્ય તો તેનું તે જ રહે છે, તેવી રીતે જીવને સંસારપર્યાયના કારણભૂત મોહરાગદ્વેષાદિનો નાશ થતાં સંસારપર્યાયનો નાશ થઈ સિદ્ધપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, જીવદ્રવ્ય તો તેનું તે જ રહે છે. સંસારપર્યાય અને સિદ્ધપર્યાય બન્ને એક જ જીવદ્રવ્યના પર્યાયો છે.

વળી અન્ય પ્રકારે સમજાવવામાં આવે છે :—ધારો કે એક લાંબો વાંસ ઊભો રાખવામાં આવ્યો છે; તેનો નીચેનો કેટલોક ભાગ રંગબેરંગી કરવામાં આવ્યો છે અને બાકીનો ઉપરનો ભાગ અરંગી (—સ્વાભાવિક શુદ્ધ) છે. આ વાંસના રંગબેરંગી ભાગમાંનો કેટલોક ભાગ ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો છે અને બાકીનો બધો રંગબેરંગી ભાગ અને આખોય અરંગી ભાગ ઢાંકી દીધેલો છે. આ વાંસનો ખુલ્લો ભાગ રંગબેરંગી જોઈને અવિચારી જીવ ‘જ્યાં જ્યાં વાંસ હોય ત્યાં ત્યાં રંગબેરંગીપણું હોય’ એવી વ્યાપ્તિ (—નિયમ, અવિનાભાવસંબંધ) કલ્પી લે છે અને આવા ખોટા વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા એવું અનુમાન તારવે છે કે ‘નીચેથી છેક ઉપર સુધી આખો વાંસ રંગબેરંગી છે’. આ અનુમાન મિથ્યા છે; કારણ કે ખરેખર તો આ વાંસનો ઉપરનો ભાગ રંગબેરંગીપણાના અભાવવાળો છે, અરંગી છે. વાંસના દૃષ્ટાંતની માફક—કોઈ એક ભવ્ય જીવ છે; તેનો નીચેનો કેટલોક ભાગ (અર્થાત્ અનાદિ કાળથી વર્તમાન કાળ

एवं भावमभावं भावाभावं अभावभावं च ।

गुणपञ्जएहिं सहिदो संसरमाणो कुणदि जीवो ॥२१॥

एवं भावमभावं भावाभावमभावभावं च ।

गुणपर्ययैः सहितः संसरन् करोति जीवः ॥२१॥

जीवस्योत्पादव्ययसदुच्छेदासदुत्पादकर्तृत्वोपपत्त्युपसंहारोऽयम् ।

સુધીનો અને અમુક ભવિષ્ય કાળ સુધીનો ભાગ) સંસારી છે અને બાકીનો ઉપરનો અનંત ભાગ સિદ્ધરૂપ (—સ્વાભાવિક શુદ્ધ) છે. આ જીવના સંસારી ભાગમાંનો કેટલોક ભાગ ખુલ્લો (પ્રગટ) છે અને બાકીનો બધો સંસારી ભાગ અને આખોય સિદ્ધરૂપ ભાગ ઢંકાયેલો (અપ્રગટ) છે. આ જીવનો ખુલ્લો (પ્રગટ) ભાગ સંસારી જોઈને અજ્ઞાની જીવ ‘જ્યાં જ્યાં જીવ હોય ત્યાં ત્યાં સંસારીપણું હોય’ એવી વ્યાપ્તિ કલ્પી લે છે અને આવા ખોટા વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા એવું અનુમાન તારવે છે કે ‘અનાદિ-અનંત આખો જીવ સંસારી છે’. આ અનુમાન મિથ્યા છે; કારણ કે આ જીવનો ઉપરનો ભાગ (—અમુક ભવિષ્ય કાળ પછીનો બાકીનો અનંત ભાગ) સંસારીપણાના અભાવવાળો છે, સિદ્ધરૂપ છે—એમ સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમના જ્ઞાનથી, સમ્યક્ અનુમાનજ્ઞાનથી અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આમ અનેક પ્રકારે નક્કી થાય છે કે જીવ સંસારપર્યાય નષ્ટ કરી સિદ્ધપર્યાયે પરિણમે ત્યાં સર્વથા અસત્નો ઉત્પાદ થતો નથી. ૨૦.

गुणपर्यये संयुक्तं जीव संसरणं કરતો એ રીતે

ઉદ્ભવ, વિલય, વળી ભાવ-વિલય, અભાવ-ઉદ્ભવને કરે. ૨૧.

અન્વયાર્થ :—[एवम्] એ રીતે [गुणपर्ययैः सहितः] ગુણપર્યાયો સહિત [जीवः] જીવ [संसरन्] સંસરણ કરતો થકો [भावम्] ભાવ, [अभावम्] અભાવ, [भावाभावम्] ભાવાભાવ [च] અને [अभावभावम्] અભાવભાવને [करोति] કરે છે.

ટીકા :—આ, જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત્-વિનાશ અને અસત્-ઉત્પાદનું કર્તાપણું હોવાની સિદ્ધિરૂપ ઉપસંહાર છે.

દ્રવ્યં હિ સર્વદાઽવિનષ્ટાનુત્પન્નમામ્નાતમ્ । તતો જીવદ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યરૂપેણ નિત્યત્વમુપન્યસ્તમ્ । તસ્યૈવ દેવાદિપર્યાયરૂપેણ પ્રાદુર્ભવતો ભાવકર્તૃત્વમુક્તં; તસ્યૈવ ચ મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપેણ વ્યયતોઽભાવકર્તૃત્વમાખ્યાતં; તસ્યૈવ ચ સતો દેવાદિપર્યાય-સ્યોચ્છેદમારભમાણસ્ય ભાવાભાવકર્તૃત્વમુદિતં; તસ્યૈવ ચાસતઃ પુનર્મનુષ્યાદિપર્યાયસ્યોત્પાદ-મારભમાણસ્યાભાવભાવકર્તૃત્વમભિહિતમ્ । સર્વમિદમનવદ્યં દ્રવ્યપર્યાયાણામન્યતરગુણમુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનાત્ । તથાહિ—યદા જીવઃ પર્યાયગુણત્વેન દ્રવ્યમુખ્યત્વેન વિવક્ષ્યતે તદા નોત્પદ્યતે, ન વિનશ્યતિ, ન ચ ક્રમવૃત્ત્યાવર્તમાનત્વાત્ સત્પર્યાયજાતમુચ્છિનત્તિ, નાસદુત્પાદયતિ । યદા તુ દ્રવ્યગુણત્વેન પર્યાયમુખ્યત્વેન વિવક્ષ્યતે તદા પ્રાદુર્ભવતિ, વિનશ્યતિ, સત્પર્યાયજાતમતિવાહિતસ્વકાલમુચ્છિનત્તિ, અસદુપસ્થિતસ્વકાલમુત્પાદયતિ ચેતિ ।

દ્રવ્ય ખરેખર સર્વદા અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન આગમમાં કહ્યું છે; તેથી જીવદ્રવ્યને દ્રવ્યરૂપે નિત્યપણું કહેવામાં આવ્યું. (૧) દેવાદિપર્યાયરૂપે ઊપજતું હોવાથી તેને જ (-જીવદ્રવ્યને જ) ભાવનું (-ઉત્પાદનું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; (૨) મનુષ્યાદિ-પર્યાયરૂપે નાશ પામતું હોવાથી તેને જ અભાવનું (-વ્યયનું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; (૩) સત્ (-વિદ્યમાન) દેવાદિપર્યાયનો નાશ કરતું હોવાથી તેને જ ભાવાભાવનું (-સત્ના વિનાશનું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; અને (૪) ફરીને અસત્ (-અવિદ્યમાન) મનુષ્યાદિપર્યાયનો ઉત્પાદ કરતું હોવાથી તેને જ અભાવભાવનું (-અસત્ના ઉત્પાદનું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

—આ બધું નિરવદ્ય (નિર્દોષ, નિર્બાધ, અવિરુદ્ધ) છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયોમાંથી એકની ગૌણતાથી અને અન્યની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:—

જ્યારે જીવ પર્યાયની ગૌણતાથી અને દ્રવ્યની મુખ્યતાથી વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે તે (૧) ઊપજતો નથી, (૨) વિનાશ પામતો નથી, (૩) ક્રમવૃત્તિએ નહિ વર્તતો હોવાથી સત્ (-વિદ્યમાન) પર્યાયસમૂહને વિનષ્ટ કરતો નથી અને (૪) અસત્ને (-અવિદ્યમાન પર્યાયસમૂહને) ઉત્પન્ન કરતો નથી; અને જ્યારે જીવ દ્રવ્યની ગૌણતાથી અને પર્યાયની મુખ્યતાથી વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે તે (૧) ઊપજે છે, (૨) વિનાશ પામે છે, (૩) જેનો સ્વકાળ વીતી ગયો છે એવા સત્ (-વિદ્યમાન) પર્યાયસમૂહને વિનષ્ટ કરે છે અને (૪) જેનો સ્વકાળ ઉપસ્થિત થયો છે (-આવી પહોંચ્યો છે) એવા અસત્ને (-અવિદ્યમાન પર્યાયસમૂહને) ઉત્પન્ન કરે છે.

સંખલ્વયં પ્રસાદોઽનેકાન્તવાદસ્ય યદીદૃશોઽપિ વિરોધો ન વિરોધઃ ॥૨૧॥

ઇતિ ષડ્દ્રવ્યસામાન્યપ્રરૂપણા ।

જીવા પોગ્ગલકાયા આયાસં અત્થિકાઙ્ગયા સેસા ।

અમયા અત્થિત્તમયા કારણભૂદા હિ લોગસ્સ ॥૨૨॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા આકાશમસ્તિકાયૌ શેષૌ ।

અમયા અસ્તિત્વમયાઃ કારણભૂતા હિ લોકસ્ય ॥૨૨॥

અત્ર સામાન્યેનોક્તલક્ષણાનાં ષણ્ણાં દ્રવ્યાણાં મધ્યાત્ પંચાનામસ્તિકાયત્વં વ્યવસ્થાપિતમ્ ।

અકૃતત્વાત્ અસ્તિત્વમયત્વાત્ વિચિત્રાત્મપરિણતિરૂપસ્ય લોકસ્ય કારણત્વાચ્છાભ્યુ-

તે આ પ્રસાદ ખરેખર અનેકાંતવાદનો છે કે આવો વિરોધ પણ (ખરેખર) વિરોધ નથી. ૨૧.

આ રીતે ષડ્દ્રવ્યનું સામાન્ય પ્રરૂપણ સમાપ્ત થયું.

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, નભ ને અસ્તિકાયો શેષ બે

અણકૃતક છે, અસ્તિત્વમય છે, લોકકારણભૂત છે. ૨૨.

અન્વયાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો, [પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયો, [આકાશમ્] આકાશ અને [શેષૌ અસ્તિકાયૌ] બાકીના બે અસ્તિકાયો [અમયાઃ] અકૃત છે, [અસ્તિત્વમયાઃ] અસ્તિત્વમય છે અને [હિ] ખરેખર [લોકસ્ય કારણભૂતાઃ] લોકના કારણભૂત છે.

ટીકાઃ—અહીં (આ ગાથામાં), સામાન્યપણે જેમનું સ્વરૂપ (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યું છે એવાં છ દ્રવ્યોમાંથી પાંચને અસ્તિકાયપણું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે.

અકૃત હોવાથી, અસ્તિત્વમય હોવાથી અને અનેક પ્રકારની *પોતાની પરિણતિરૂપ લોકનાં કારણ હોવાથી જેઓ સ્વીકારવામાં (—સંમત કરવામાં) આવ્યાં

૧. લોક છ દ્રવ્યોના અનેકવિધ પરિણામરૂપ (—ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યરૂપ) છે; તેથી છ દ્રવ્યો ખરેખર લોકનાં કારણ છે.

પગમ્યમાનેષુ ષટ્સુ દ્રવ્યેષુ જીવપુદ્ગલાકાશધર્માધર્માઃ પ્રદેશપ્રચયાત્મકત્વાત્ પચ્ચાસ્તિકાયાઃ । ન
ખલુ કાલસ્તદભાવાદસ્તિકાય ઇતિ સામર્થ્યાદવસીયત ઇતિ ॥૨૨॥

સદ્ભાવસભાવાણં જીવાણં તહ ય પોગ્ગલાણં ચ ।

પરિયટ્ટણસંભૂદો કાલો ણિયમેણ પણ્ણત્તો ॥૨૩॥

સદ્ભાવસ્વભાવાનાં જીવાનાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

પરિવર્તનસમ્ભૂતઃ કાલો નિયમેન પ્રજ્ઞપ્તઃ ॥૨૩॥

અત્રાસ્તિકાયત્વેનાનુક્તસ્યાપિ કાલસ્યાર્થાપન્નત્વં ઘોતિતમ્ ।

इह हि जीवानां पुद्गलानां च सत्तास्वभावत्वादस्ति प्रतिक्षणमुत्पादव्ययध्रौब्यैक-
वृत्तिरूपः परिणामः । स खलु सहकारिकारणसद्भावे दृष्टः, गतिस्थित्यवगाहपरिणामवत् ।

છે એવાં છ દ્રવ્યોમાં જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્મ ને અધર્મ પ્રદેશપ્રચયાત્મક
(-પ્રદેશોના સમૂહમય) હોવાથી એ પાંચ અસ્તિકાયો છે. કાળને પ્રદેશપ્રચયાત્મકપણાનો
અભાવ હોવાથી તે ખરેખર અસ્તિકાય નથી એમ (વગર-કહ્યે પણ) સામર્થ્યથી નક્કી
થાય છે. ૨૨.

સત્તાસ્વભાવી જીવ ને પુદ્ગલ તથા પરિણમનથી

છે સિદ્ધિ જેની, કાળ તે ભાખ્યો જિણંદે નિયમથી. ૨૩.

અન્વયાર્થઃ—[સદ્ભાવસ્વભાવાનામ્] સત્તાસ્વભાવવાળાં [જીવાનામ્ તથા એવ
પુદ્ગલાનામ્ ચ] જીવો અને પુદ્ગલોના [પરિવર્તનસમ્ભૂતઃ] પરિવર્તનથી સિદ્ધ થતો
[કાલઃ] એવો કાળ [નિયમેન પ્રજ્ઞપ્તઃ] (સર્વજ્ઞો દ્વારા) નિયમથી (નિશ્ચયથી)
ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.

ટીકાઃ—કાળ અસ્તિકાયપણે અનુક્ત (-નહિ કહેવામાં આવેલો) હોવા છતાં
તેને અર્થપણું (-પદાર્થપણું) સિદ્ધ થાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

આ જગતમાં ખરેખર જીવોને અને પુદ્ગલોને સત્તાસ્વભાવને લીધે પ્રતિક્ષણ
ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યની એકવૃત્તિરૂપ પરિણામ વર્તે છે. તે (-પરિણામ) ખરેખર સહકારી
કારણના સદ્ભાવમાં જોવામાં આવે છે, ગતિ-સ્થિતિ-અવગાહપરિણામની માફક. (જેમ

યસ્તુ સહકારિકારણં સ કાલઃ। તત્પરિણામાન્યથાનુપપત્તિગમ્યમાનત્વાદનુક્તોઽપિ નિશ્ચય-કાલોઽસ્તીતિ નિશ્ચીયતે। યસ્તુ નિશ્ચયકાલપર્યાયરૂપો વ્યવહારકાલઃ સ જીવપુદ્ગલ-પરિણામેનાભિવ્યજ્યમાનત્વાત્તદાયત્ત એવાભિગમ્યત એવેતિ ॥૨૩॥

વવગદપણવણ્ણરસો વવગદદોગંધઅદ્વુફાસો ય ।

અગુરુલહુગો અમુત્તો વદ્વુળલક્ષ્વો ય કાલો ત્તિ ॥૨૪॥

ગતિ, સ્થિતિ અને અવગાહરૂપ પરિણામો ધર્મ, અધર્મ અને આકાશરૂપ સહકારી કારણોના સદ્ભાવમાં હોય છે, તેમ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યની એકતારૂપ પરિણામ સહકારી કારણના સદ્ભાવમાં હોય છે.) આ જે સહકારી કારણ તે કાળ છે. ^૧જીવ-પુદ્ગલના પરિણામની ^૨અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જણાતો હોવાથી, નિશ્ચયકાળ—(અસ્તિકાયપણે) અનુક્ત હોવા છતાં પણ—(દ્રવ્યપણે) વિદ્યમાન છે એમ નક્કી થાય છે. અને જે નિશ્ચયકાળના પર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ તે, જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી વ્યક્ત (—ગમ્ય) થતો હોવાથી જરૂર તદાશ્રિત જ (—જીવ અને પુદ્ગલના પરિણામને આશ્રિત જ) ગણવામાં આવે છે. ૨૩.

રસવર્ણપંચક, સ્પર્શ-અષ્ટક, ગંધયુગલ વિહીન છે,

છે મૂર્તિહીન, અગુરુલઘુક છે, કાળ વર્તનલિંગ છે. ૨૪.

૧. જોકે કાળદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ ઉપરાંત ધર્માસ્તિકાયાદિના પરિણામને પણ નિમિત્તભૂત છે તોપણ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ સ્પષ્ટ ખ્યાલમાં આવતા હોવાથી કાળદ્રવ્યને સિદ્ધ કરવામાં માત્ર તે બેના પરિણામની જ વાત લેવામાં આવી છે.
૨. અન્યથા અનુપપત્તિ=બીજી કોઈ રીતે નહિ બની શકવું તે. [જીવ-પુદ્ગલોના ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક પરિણામ એટલે તેમની સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિ. તે સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિ સમયને ઉત્પન્ન કરનારા કોઈ પદાર્થ વિના (—નિશ્ચયકાળ વિના) હોઈ શકે નહિ. જેમ આકાશ વિના દ્રવ્યો અવગાહ પામી શકે નહિ અર્થાત્ તેમને વિસ્તાર (તિર્યકપણું) હોઈ શકે નહિ તેમ નિશ્ચયકાળ વિના દ્રવ્યો પરિણામ પામી શકે નહિ અર્થાત્ તેમને પ્રવાહ (ઊર્ધ્વપણું) હોઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે નિશ્ચયકાળની હયાતી વિના (અર્થાત્ નિમિત્તભૂત કાળદ્રવ્યના સદ્ભાવ વિના) બીજી કોઈ રીતે જીવ-પુદ્ગલના પરિણામ બની શકતા નથી તેથી ‘નિશ્ચયકાળ વિદ્યમાન છે’ એમ જણાય છે— નક્કી થાય છે.]

**વ્યપગતપચ્ચવર્ણરસો વ્યપગતદ્વિગન્ધાષ્ટસ્પર્શશ્ચ ।
અગુરુલઘુકો અમૂર્તો વર્તનલક્ષણશ્ચ કાલ ઇતિ ॥૨૪॥**

અન્વયાર્થઃ—[કાલઃ ઇતિ] કાળ (નિશ્ચયકાળ) [વ્યપગતપચ્ચવર્ણરસઃ] પાંચ વર્ણ ને પાંચ રસ રહિત, [વ્યપગતદ્વિગન્ધાષ્ટસ્પર્શઃ ચ] બે ગંધ ને આઠ સ્પર્શ રહિત, [અગુરુલઘુકઃ] અગુરુલઘુ, [અમૂર્તઃ] અમૂર્ત [ચ] અને [વર્તનલક્ષણઃ] વર્તનાલક્ષણવાળો છે.

*ભાવાર્થઃ—અહીં નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે એકેક કાળાણુ (કાળદ્રવ્ય) સ્થિત છે. આ કાળાણુ (કાળદ્રવ્ય) તે નિશ્ચયકાળ છે. અલોકાકાશમાં કાળાણુ (કાળદ્રવ્ય) નથી.

આ કાળ (નિશ્ચયકાળ) વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ રહિત છે, વર્ણાદિ રહિત હોવાથી અમૂર્ત છે અને અમૂર્ત હોવાથી સૂક્ષ્મ, અતીન્દ્રિયજ્ઞાનગ્રાહ્ય છે. વળી તે ષટ્ગુણ-હાનિવૃદ્ધિસહિત અગુરુલઘુત્વસ્વભાવવાળો છે. કાળનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે; એટલે કે, જેમ શિયાળામાં સ્વયં અધ્યયનક્રિયા કરતા પુરુષને અગ્નિ સહકારી (—બહિરંગ નિમિત્ત) છે અને જેમ સ્વયં ફરવાની ક્રિયા કરતા કુંભારના ચાકને નીચેની ખીલી સહકારી છે તેમ નિશ્ચયથી સ્વયમેવ પરિણામ પામતાં જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોને (વ્યવહારથી) કાળાણુરૂપ નિશ્ચયકાળ બહિરંગ નિમિત્ત છે.

પ્રશ્નઃ—અલોકમાં કાળદ્રવ્ય નથી તો ત્યાં આકાશની પરિણતિ કઈ રીતે થઈ શકે?

ઉત્તરઃ—જેમ લટકતી મોટી દોરીને, મોટા વાંસને કે કુંભારના ચાકને એક જ જગ્યાએ સ્પર્શવા છતાં સર્વત્ર ચલન થાય છે, જેમ મનોજ્ઞ સ્પર્શનેન્દ્રિયવિષયનો કે રસનેન્દ્રિયવિષયનો શરીરના એક જ ભાગમાં સ્પર્શ થવા છતાં આખા આત્મામાં સુખાનુભવ થાય છે અને જેમ સર્પદંશ કે વ્રણ (જખમ) વગેરે શરીરના એક જ ભાગમાં થવા છતાં આખા આત્મામાં દુઃખવેદના થાય છે, તેમ કાળદ્રવ્ય લોકાકાશમાં જ હોવા છતાં આખા આકાશમાં પરિણતિ થાય છે કારણ કે આકાશ અખંડ એક દ્રવ્ય છે.

★ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ ૨૪મી ગાથાની ટીકા લખી નથી તેથી ગુજરાતી અનુવાદમાં અન્વયાર્થ પછી તુરત જ ભાવાર્થ લખવામાં આવ્યો છે.

સમઓ ણિમિસો કઢા કલા ય ણાલી તદો દિવારત્તી ।
માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ॥૨૫॥

સમયો નિમિષઃ કાષ્ઠા કલા ચ નાલી તતો દિવારાત્રઃ ।
માસર્ત્વયનસંવત્સરમિતિ કાલઃ પરાયત્તઃ ॥૨૫॥

અત્ર વ્યવહારકાલસ્ય કથંચિત્પરાયત્તત્ત્વં ઘોતિતમ્ ।

પરમાણુપ્રચલનાયત્તઃ સમયઃ । નયનપુટઘટનાયત્તો નિમિષઃ । તત્સંખ્યાવિશેષતઃ કાષ્ઠા કલા નાલી ચ । ગગનમણિગમનાયત્તો દિવારાત્રઃ । તત્સંખ્યાવિશેષતઃ માસઃ, ઋતુઃ, અયનં, સંવત્સરઃ ઇતિ । એવંવિધો હિ વ્યવહારકાલઃ કેવલકાલપર્યાયમાત્રત્વેનાવધારયિતુમશક્યત્વાત્ પરાયત્ત ઇત્યુપમીયત ઇતિ ॥૨૫॥

અહીં એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે કાળ કોઈ દ્રવ્યને પરિણમાવતો નથી, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી સ્વયમેવ પરિણમતાં દ્રવ્યોને તે બાહ્યનિમિત્તમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું. ૨૪.

જે સમય, નિમિષ, કળા, ઘડી, દિનરાત, માસ, ઋતુ અને

જે અયન ને વર્ષાદિ છે, તે કાળ પર-આયત્ત છે. ૨૫.

અન્વયાર્થઃ—[સમયઃ] સમય, [નિમિષઃ] નિમેષ, [કાષ્ઠા] કાષ્ઠા, [કલા ચ] કળા, [નાલી] ઘડી, [તતઃ દિવારાત્રઃ] અહોરાત્ર (—દિવસ), [માસર્ત્વયનસંવત્સરમ્] માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ—[ઇતિ કાલઃ] એવો જે કાળ (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ) [પરાયત્તઃ] તે પરાશ્રિત છે.

ટીકાઃ—અહીં વ્યવહારકાળનું કથંચિત્ પરાશ્રિતપણું દર્શાવ્યું છે.

પરમાણુના ગમનને આશ્રિત સમય છે; આંખના વીંચાવાને આશ્રિત નિમેષ છે; તેની (—નિમેષની) અમુક સંખ્યાથી કાષ્ઠા, કળા અને ઘડી હોય છે; સૂર્યના ગમનને આશ્રિત અહોરાત્ર હોય છે; અને તેની (—અહોરાત્રની) અમુક સંખ્યાથી માસ, ઋતુ, અયન ને વર્ષ હોય છે.—આવો વ્યવહારકાળ કેવળ કાળના પર્યાયમાત્રપણે અવધારવો અશક્ય હોવાથી (અર્થાત્ પરની અપેક્ષા વિના—પરમાણુ, આંખ, સૂર્ય વગેરે પર પદાર્થોની અપેક્ષા વિના—વ્યવહારકાળનું માપ નક્કી કરવું અશક્ય હોવાથી) તેને ‘પરાશ્રિત’ એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે.

ળત્થિ ચિરં વા ઁવિપ્પં મત્તારહિદં તુ સા વિ ઁલુ મત્તા ।
પોગ્ગલદવ્વેળ વિળા તમ્હા કાલો પ્પુઁચ્ચભવો ॥૨૬॥

નાસ્તિ ચિરં વા ક્ષિપ્રં માત્રારહિતં તુ સાપિ ઁલુ માત્રા ।
પુદ્ગલદ્રવ્વેળ વિના તસ્માત્કાલઃ પ્રતીત્યભવઃ ॥૨૬॥

ભાવાર્થઃ—‘સમય’ નિમિત્તભૂત ઁવા મંદ ગતિઁ પરિણત પુદ્ગલ-પરમાણુ વડે પ્રગટ થાય ઁ—મપાય ઁ (અર્થાત્ પરમાણુને ઁક આકાશપ્રદેશેથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશે મંદ ગતિથી જતાં જે વખત લાગે તેને સમય કહેવામાં આવે ઁ). ‘નિમેષ’ આંખના વીંચાવાથી પ્રગટ થાય ઁ (અર્થાત્ ખુલ્લી આંખને વીંચાતાં જે વખત લાગે તેને નિમેષ કહેવામાં આવે ઁ અને તે ઁક નિમેષ અસંખ્યાત સમયોનો ઁય ઁ). પંદર નિમેષની ઁક ‘કાષ્ઠા’, ત્રીશ કાષ્ઠાની ઁક ‘કળા’, વીશથી કાંઈક અધિક કળાની ઁક ‘ઘડી’ અને બે ઘડીનું ઁક ‘મુહૂર્ત’ બને ઁ. ‘અહોરાત્ર’ સૂર્યના ગમનથી પ્રગટ થાય ઁ (અને તે ઁક અહોરાત્ર ત્રીશ મુહૂર્તનું ઁય ઁ). ત્રીશ અહોરાત્રનો ઁક ‘માસ’, બે માસની ઁક ‘ઋતુ’, ત્રણ ઋતુનું ઁક ‘અયન’ અને બે અયનનું ઁક ‘વર્ષ’ બને ઁ.—આ બધો વ્યવહારકાળ ઁ. ‘પલ્યોપમ’, ‘સાગરોપમ’ વગેરે પણ વ્યવહારકાળના ભેદો ઁ.

ઉપરોક્ત સમય-નિમેષાદિ બધાય ખરેખર કેવળ નિશ્ચયકાળના જ (—કાળદ્રવ્યના જ) પર્યાયો ઁ પરંતુ તેઓ પરમાણુ વગેરે દ્વારા પ્રગટ થતા હોવાથી (અર્થાત્ પર પદાર્થો દ્વારા માપી શકાતા હોવાથી) તેમને ઉપચારથી પરાશ્રિત કહેવામાં આવે ઁ. ૨૫.

‘ચિર’ ‘શીઘ્ર’ નહિ માત્રા વિના, માત્રા નહીં પુદ્ગલ વિના,
તે કારણે પર-આશ્રયે ઉત્પન્ન ભાખ્યો કાળ આ. ૨૬.

અન્વયાર્થઃ—[ચિરં વા ક્ષિપ્રં] ‘ચિર’ અથવા ‘ક્ષિપ્ર’ ઁવું જ્ઞાન (—બહુ કાળ અથવા થોડો કાળ ઁવું જ્ઞાન) [માત્રારહિતં તુ] પરિમાણ વિના (—કાળના માપ વિના) [ન અસ્તિ] હોય નહિ; [સા માત્રા અપિ] અને તે પરિમાણ [ઁલુ] ખરેખર [પુદ્ગલદ્રવ્વેળ વિના] પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના થતું નથી; [તસ્માત્] તેથી [કાલઃ પ્રતીત્યભવઃ] કાળ આશ્રિતપણે ઁપજનારો ઁ (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ પરનો આશ્રય કરીને ઁપજે ઁ ઁમ ઁપચારથી કહેવાય ઁ).

અત્ર વ્યવહારકાલસ્ય કથઞ્ચિત્ પરાયત્ત્વે સદુપપત્તિરુક્તા ।

इह हि व्यवहारकाले निमिषसमयादौ अस्ति तावत् चिर इति क्षिप्र इति सम्प्रत्ययः । स खलु दीर्घह्रस्वकालनिबन्धनं प्रमाणमन्तरेण न सम्भाव्यते । तदपि प्रमाणं पुद्गलद्रव्यपरिणाममन्तरेण नावधार्यते । ततः परपरिणामद्योतमानत्वाद्ब्रह्मव्यवहारकालो निश्चयेनानन्याश्रितोऽपि प्रतीत्यभव इत्यभिधीयते । तदत्रास्तिकायसामान्यप्ररूपणायामस्तिकायत्वाभावात्साक्षादनुपन्यस्यमानोऽपि जीवपुद्गलपरिणामान्यथानुपपत्त्या निश्चयरूपस्तत्परिणामायत्ततया व्यवहाररूपः कालोऽस्तिकायपञ्चकवल्लोकरूपेण परिणत इति खरतरदृष्ट्याभ्युपगम्यत इति ॥२६॥

ટીકા :—અહીં વ્યવહારકાળના કથંચિત્ પરાશ્રિતપણા વિષે સત્ય યુક્તિ કહેવામાં આવી છે.

પ્રથમ તો, નિમેષ-સમયાદિ વ્યવહારકાળમાં ‘ચિર’ અને ‘ક્ષિપ્ર’ એવું જ્ઞાન (—લાંબો કાળ અને ટૂંકો કાળ એવું જ્ઞાન) થાય છે. તે જ્ઞાન ખરેખર લાંબા અને ટૂંકા કાળ સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રમાણ (—કાળપરિમાણ) વિના સંભવતું નથી; અને તે પ્રમાણ પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ વિના નક્કી થતું નથી. તેથી, વ્યવહારકાળ પરના પરિણામ દ્વારા જણાતો હોવાથી—જોકે નિશ્ચયથી તે અન્યને આશ્રિત નથી તોપણ—આશ્રિતપણે ઊપજનારો (—પરને અવલંબીને ઊપજતો) કહેવામાં આવે છે.

માટે, જોકે કાળને અસ્તિકાયપણાના અભાવને લીધે અહીં અસ્તિકાયની સામાન્ય પ્રરૂપણામાં તેનું *સાક્ષાત્ કથન નથી તોપણ, જીવ-પુદ્ગલના પરિણામની અન્યથા અનુપપત્તિ વડે સિદ્ધ થતો નિશ્ચયરૂપ કાળ અને તેમના પરિણામને આશ્રિત નક્કી થતો વ્યવહારરૂપ કાળ પંચાસ્તિકાયની માફક લોકરૂપે પરિણત છે—એમ, અતિ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—‘સમય’ ટૂંકો છે, ‘નિમેષ’ લાંબો છે અને મુહૂર્ત’ તેનાથી પણ લાંબું છે એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે ‘સમય’, ‘નિમેષ’ વગેરેનું પરિમાણ જાણવાથી થાય છે; અને તે કાળપરિમાણ પુદ્ગલો દ્વારા નક્કી થાય છે. તેથી વ્યવહારકાળની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલો દ્વારા થતી (ઉપચારથી) કહેવામાં આવે છે.

* સાક્ષાત્ = સીધું. [કાળનું વિસ્તૃત સીધું કથન શ્રી પ્રવચનસારના દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં કરવામાં આવ્યું છે; માટે કાળનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જાણવાના ઈચ્છક જિજ્ઞાસુએ પ્રવચનસારમાંથી તે જાણી લેવું.]

इति समयव्याख्यायामन्तर्नीतषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसामान्यव्याख्यानरूपः पीठबन्धः
समाप्तः ॥

अथामीषामेव विशेषव्याख्यानम् । तत्र तावत् जीवद्रव्यास्तिकायव्याख्यानम् ।

એ રીતે જોકે વ્યવહારકાળનું માપ પુદ્ગલ દ્વારા થતું હોવાથી તેને ઉપચારથી પુદ્ગલાશ્રિત કહેવામાં આવે છે તોપણ નિશ્ચયથી તે કેવળ કાળદ્રવ્યના જ પર્યાયરૂપ છે, પુદ્ગલથી સર્વથા ભિન્ન છે—એમ સમજવું. જેમ દસ શેર પાણીના માટીમય ઘડાનું માપ પાણી દ્વારા થતું હોવા છતાં ઘડો માટીના જ પર્યાયરૂપ છે, પાણીના પર્યાયરૂપ નથી, તેમ સમય-નિમેષાદિ વ્યવહારકાળનું માપ પુદ્ગલ દ્વારા થતું હોવા છતાં વ્યવહારકાળ કાળદ્રવ્યના જ પર્યાયરૂપ છે, પુદ્ગલના પર્યાયરૂપ નથી.

કાળસંબંધી ગાથાસૂત્રોના કથનનો સંક્ષેપ આ પ્રમાણે છે :—જીવપુદ્ગલોના પરિણામમાં (સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિમાં) વ્યવહારે સમયની અપેક્ષા આવે છે; તેથી સમયને ઉત્પન્ન કરનારો કોઈ પદાર્થ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આ પદાર્થ તે કાળદ્રવ્ય છે. કાળદ્રવ્ય પરિણમવાથી વ્યવહારકાળ થાય છે અને તે વ્યવહારકાળ પુદ્ગલ દ્વારા મપાતો હોવાથી તેને ઉપચારથી પરાશ્રિત કહેવામાં આવે છે. પંચાસ્તિકાયની માફક નિશ્ચયવ્યવહારરૂપ કાળ પણ લોકરૂપે પરિણત છે એમ સર્વજ્ઞોએ જોયું છે અને અતિ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ વડે સ્પષ્ટ સમ્યક્ અનુમાન પણ થઈ શકે છે.

કાળસંબંધી કથનનો તાત્પર્યાર્થ નીચે પ્રમાણે ગ્રહવાયોગ્ય છે :—અતીત અનંત કાળમાં જીવને એક ચિદાનંદરૂપ કાળ જ (સ્વકાળ જ) જેનો સ્વભાવ છે એવા જીવાસ્તિકાયની ઉપલબ્ધિ થઈ નથી; તે જીવાસ્તિકાયનું જ સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, તેનું જ રાગાદિથી ભિન્નરૂપે ભેદજ્ઞાન અને તેમાં જ રાગાદિવિભાવરૂપ સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પજાળના ત્યાગ વડે સ્થિર પરિણતિ કર્તવ્ય છે. ૨૬.

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્રની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં ષડ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયના સામાન્ય વ્યાખ્યાનરૂપ પીઠિકા સમાપ્ત થઈ.

હવે તેમનું જ (—ષડ્દ્રવ્ય અને પંચાસ્તિકાયનું જ) વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ, જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન છે.

જીવો ત્તિ હવદિ ચેદા ઉવઓગવિસેસિદો પહૂ કત્તા ।
 ભોક્તા ય દેહમેત્તો ણ હિ મુત્તો કમ્મસંજુત્તો ॥૨૭॥

જીવ ઇતિ ભવતિ ચેતયિતોપયોગવિશેષિતઃ પ્રભુઃ કર્તા ।
 ભોક્તા ચ દેહમાત્રો ન હિ મૂર્તઃ કર્મસંયુક્તઃ ॥૨૭॥

અત્ર સંસારાવસ્થસ્યાત્મનઃ સોપાધિ નિરુપાધિ ચ સ્વરૂપમુક્તમ્ ।

આત્મા હિ નિશ્ચયેન ભાવપ્રાણધારણાઙ્ગીવઃ, વ્યવહારેણ દ્રવ્યપ્રાણધારણાઙ્ગીવઃ । નિશ્ચયેન ચિદાત્મકત્વાત્, વ્યવહારેણ ચિચ્છત્કિયુક્તત્વાચ્છેતયિતા । નિશ્ચયેનાપૃથગ્ભૂતેન, વ્યવહારેણ પૃથગ્ભૂતેન ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેનોપલક્ષિતત્વાદુપયોગવિશેષિતઃ । નિશ્ચયેન ભાવકર્મણાં,

છે જીવ, ચેતયિતા, પ્રભુ, ઉપયોગચિહ્ન, અમૂર્ત છે,
 કર્તા અને ભોક્તા, શરીરપ્રમાણ, કર્મે યુક્ત છે. ૨૭.

અન્વયાર્થઃ—[જીવઃ ઇતિ ભવતિ] (સંસારસ્થિત) આત્મા જીવ છે, [ચેતયિતા] ચેતયિતા (ચેતનારો) છે, [ઉપયોગવિશેષિતઃ] ઉપયોગલક્ષિત છે, [પ્રભુઃ] પ્રભુ છે, [કર્તા] કર્તા છે, [ભોક્તા] ભોક્તા છે, [દેહમાત્રઃ] દેહપ્રમાણ છે, [ન હિ મૂર્તઃ] અમૂર્ત છે [ચ] અને [કર્મસંયુક્તઃ] કર્મસંયુક્ત છે.

ટીકાઃ—અહીં (આ ગાથામાં) સંસાર-અવસ્થાવાળા આત્માનું ^૧સોપાધિ અને નિરુપાધિ સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આત્મા નિશ્ચયે ભાવપ્રાણના ધારણને લીધે ‘જીવ’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) દ્રવ્યપ્રાણના ધારણને લીધે ‘જીવ’ છે; નિશ્ચયે ^૨ચિત્સ્વરૂપ હોવાથી ‘ચેતયિતા’ (ચેતનારો) છે, વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ચિત્શક્તિયુક્ત હોવાથી ‘ચેતયિતા’ છે; નિશ્ચયે ^૩અપૃથગ્ભૂત એવા ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત હોવાથી ‘ઉપયોગલક્ષિત’ છે, વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) પૃથગ્ભૂત એવા

૧. સોપાધિ=ઉપાધિ સહિત; જેમાં પરની અપેક્ષા આવતી હોય એવું.

૨. નિશ્ચયે ચિત્શક્તિને આત્મા સાથે અભેદ છે અને વ્યવહારે ભેદ છે; તેથી નિશ્ચયે આત્મા ચિત્શક્તિ-સ્વરૂપ છે અને વ્યવહારે ચિત્શક્તિવાન છે.

૩. અપૃથગ્ભૂત=અપૃથક્; અભિન્ન. (નિશ્ચયે ઉપયોગ આત્માથી અપૃથક્ છે અને વ્યવહારે પૃથક્ છે.)

વ્યવહારેણ દ્રવ્યકર્મણામાસ્રવણબન્ધનસંવરણનિર્જરણમોક્ષણેષુ સ્વયમીશત્વાત્ પ્રભુઃ। નિશ્ચયેન પૌદ્ગલિકકર્મનિમિત્તાત્મપરિણામાનાં, વ્યવહારેણાત્મપરિણામનિમિત્તપૌદ્ગલિકકર્મણાં કર્તૃત્વાત્કર્તા। નિશ્ચયેન શુભાશુભકર્મનિમિત્તસુખદુઃખપરિણામાનાં, વ્યવહારેણ શુભાશુભકર્મસંપાદિતેષ્ટાનિષ્ટવિષયાણાં ભોક્તૃત્વાદ્ભોક્તા। નિશ્ચયેન લોકમાત્રોઽપિ વિશિષ્ટાવગાહ-પરિણામશક્તિયુક્તવાન્નામકર્મનિર્વૃત્તમણુ મહચ્ચ શરીરમધિતિષ્ઠન્ વ્યવહારેણ દેહમાત્રઃ। વ્યવહારેણ કર્મભિઃ સહૈકત્વપરિણામાન્મૂર્તોઽપિ નિશ્ચયેન નીરૂપસ્વભાવવાન્ન હિ મૂર્તઃ। નિશ્ચયેન પુદ્ગલપરિણામાનુરૂપચૈતન્યપરિણામાત્મભિઃ, વ્યવહારેણ ચૈતન્યપરિણામાનુરૂપપુદ્ગલ-પરિણામાત્મભિઃ કર્મભિઃ સંયુક્તત્વાત્કર્મસંયુક્ત ઇતિ।।૨૭।।

ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત હોવાથી ‘ઉપયોગલક્ષિત’ છે; નિશ્ચયે ભાવકર્મોનાં આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં સ્વયં ઈશ (સમર્થ) હોવાથી ‘પ્રભુ’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) દ્રવ્યકર્મોનાં આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં સ્વયં ઈશ હોવાથી ‘પ્રભુ’ છે; નિશ્ચયે પૌદ્ગલિક કર્મો જેમનું નિમિત્ત છે એવા આત્મપરિણામોનું કર્તૃત્વ હોવાથી ‘કર્તા’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) આત્મપરિણામો જેમનું નિમિત્ત છે એવાં પૌદ્ગલિક કર્મોનું કર્તૃત્વ હોવાથી ‘કર્તા’ છે; નિશ્ચયે શુભાશુભ કર્મો જેમનું નિમિત્ત છે એવા સુખદુઃખ-પરિણામોનું ભોક્તૃત્વ હોવાથી ‘ભોક્તા’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) શુભાશુભ કર્મોથી સંપાદિત (પ્રાપ્ત) ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનું ભોક્તૃત્વ હોવાથી ‘ભોક્તા’ છે; નિશ્ચયે લોકપ્રમાણ હોવા છતાં, વિશિષ્ટ અવગાહપરિણામની શક્તિવાળો હોવાથી નામકર્મથી રચાતા નાના-મોટા શરીરમાં રહેતો થકો વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ‘દેહપ્રમાણ’ છે; વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) કર્મો સાથે એકત્વપરિણામને લીધે મૂર્ત હોવા છતાં, નિશ્ચયે અરૂપી-સ્વભાવવાળો હોવાને લીધે ‘અમૂર્ત’ છે; *નિશ્ચયે પુદ્ગલપરિણામને અનુરૂપ ચૈતન્યપરિણામાત્મક કર્મો સાથે સંયુક્ત હોવાથી ‘કર્મસંયુક્ત’ છે; વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ચૈતન્યપરિણામને અનુરૂપ પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મો સાથે સંયુક્ત હોવાથી ‘કર્મસંયુક્ત’ છે.

ભાવાર્થ :—પહેલી ૨૬ ગાથાઓમાં ષડ્દ્રવ્ય અને પંચાસ્તિકાયનું સામાન્ય

- ★ સંસારી આત્મા નિશ્ચયે નિમિત્તભૂત પુદ્ગલકર્મોને અનુરૂપ એવા નૈમિત્તિક આત્મપરિણામો સાથે (અર્થાત્ ભાવકર્મો સાથે) સંયુક્ત હોવાથી કર્મસંયુક્ત છે અને વ્યવહારે નિમિત્તભૂત આત્મપરિણામોને અનુરૂપ એવાં નૈમિત્તિક પુદ્ગલકર્મો સાથે (અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મો સાથે) સંયુક્ત હોવાથી કર્મસંયુક્ત છે.

કર્મમલવિપ્પમુક્તો ઉઠ્ઠં લોગસ્સ અંતમધિગંતા ।
 સો સવ્વણાણદરિસી લહદિ સુહમણિંદિયમણંતં ॥૨૮॥
 કર્મમલવિપ્રમુક્ત ઝર્ધ્વં લોકસ્યાન્તમધિગમ્ય ।
 સ સર્વજ્ઞાનદર્શી લભતે સુખમનિન્દ્રિયમનન્તમ્ ॥૨૮॥

અત્ર મુક્તાવસ્થસ્યાત્મનો નિરુપાધિ સ્વરૂપમુક્તમ્ ।

આત્મા હિ પરદ્રવ્યત્વાત્કર્મરજસા સાકલ્યેન યસ્મિન્નેવ ક્ષણે મુચ્યતે તસ્મિન્નેવો-
 ધ્વર્ગમનસ્વભાવત્વાલ્લોકાન્તમધિગમ્ય પરતો ગતિહેતોરભાવાદવસ્થિતઃ કેવલજ્ઞાનદર્શનાભ્યાં
 સ્વરૂપભૂતત્વાદમુક્તોઽનન્તમતીન્દ્રિયં સુખમનુભવતિ । મુક્તસ્ય ચાસ્ય ભાવપ્રાણધારણલક્ષણં

નિરૂપણ કરીને, હવે આ ૨૭મી ગાથાથી તેમનું વિશેષ નિરૂપણ શરૂ કરવામાં આવ્યું
 છે. તેમાં પ્રથમ, જીવનું (આત્માનું) નિરૂપણ શરૂ કરતાં આ ગાથામાં સંસારસ્થિત
 આત્માને જીવ (અર્થાત્ જીવત્વવાળો), ચેતયિતા, ઉપયોગલક્ષણવાળો, પ્રભુ, કર્તા ઇત્યાદિ
 કહ્યો છે. જીવત્વ, ચેતયિતૃત્વ, ઉપયોગ, પ્રભુત્વ, કર્તૃત્વ ઇત્યાદિનું વિવરણ આગળની
 ગાથાઓમાં આવશે. ૨૭.

સૌ કર્મમળથી મુક્ત આત્મા પામીને લોકાગ્રને,
 સર્વજ્ઞદર્શી તે અનંત અનિન્દ્રિ સુખને અનુભવે. ૨૮.

અન્વયાર્થઃ—[કર્મમલવિપ્રમુક્તઃ] કર્મમળથી મુક્ત આત્મા [ઝર્ધ્વં] ઊંચે [લોકસ્ય
 અન્તમ્] લોકના અંતને [અધિગમ્ય] પામીને [સઃ સર્વજ્ઞાનદર્શી] તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી [અનંતમ્]
 અનંત [અનિન્દ્રિયમ્] અનિન્દ્રિય [સુખમ્] સુખને [લભતે] અનુભવે છે.

ટીકાઃ—અહીં મુક્તાવસ્થાવાળા આત્માનું નિરુપાધિ સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આત્મા (કર્મરજના) પરદ્રવ્યપણાને લીધે કર્મરજથી સંપૂર્ણપણે જે ક્ષણે મુકાય છે
 (—મુક્ત થાય છે), તે જ ક્ષણે (પોતાના) ઊધ્વર્ગમનસ્વભાવને લીધે લોકના અંતને
 પામીને આગળ ગતિહેતુનો અભાવ હોવાથી (ત્યાં) સ્થિર રહેતો થકો, કેવળજ્ઞાન અને
 કેવળદર્શન (નિજ) સ્વરૂપભૂત હોવાને લીધે તેમનાથી નહિ મુકાતો થકો અનંત અતીન્દ્રિય
 સુખને અનુભવે છે. તે મુક્ત આત્માને, ભાવપ્રાણધારણ જેનું લક્ષણ (—સ્વરૂપ) છે એવું

જીવત્વં, ચિદ્રૂપલક્ષણં ચેતયિતૃત્વં, ચિત્પરિણામલક્ષણ ઉપયોગઃ, નિર્વર્તિતસમસ્તાધિકાર-શક્તિમાત્રં પ્રભુત્વં, સમસ્તવસ્ત્વસાધારણસ્વરૂપનિર્વર્તનમાત્રં કર્તૃત્વં, સ્વરૂપભૂતસ્વાતન્ત્ર્ય-લક્ષણસુખોપલમ્ભરૂપં ભોક્તૃત્વં, અતીતાનન્તરશરીરપરિમાણાવગાહપરિણામરૂપં દેહમાત્રત્વં, ઉપાધિસમ્બન્ધવિવિક્તમાત્યન્તિકમમૂર્તત્વમ્। કર્મસંયુક્તત્વં તુ દ્રવ્યભાવકર્મવિપ્રમોક્ષાન્ન ભવત્યેવ। દ્રવ્યકર્માણિ હિ પુદ્ગલસ્કન્ધા ભાવકર્માણિ તુ ચિદ્વિવર્તાઃ। વિવર્તતે હિ ચિચ્છક્તિરનાદિજ્ઞાનાવરણાદિકર્મસમ્પર્કકૂણિતપ્રચારા પરિચ્છેદ્યસ્ય વિશ્વરસ્યૈકદેશેષુ ક્રમેણ વ્યાપ્રિયમાણા। યદા તુ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મસમ્પર્કઃ પ્રણશ્યતિ તદા પરિચ્છેદ્યસ્ય વિશ્વસ્ય

‘જીવત્વ’ હોય છે; ચિદ્રૂપ જેનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) છે એવું ‘ચેતયિતૃત્વ’ હોય છે; ચિત્પરિણામ જેનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) છે એવો ‘ઉપયોગ’ હોય છે; પ્રાપ્ત કરેલા સમસ્ત (આત્મિક) અધિકારોની *શક્તિમાત્રરૂપ ‘પ્રભુત્વ’ હોય છે; સમસ્ત વસ્તુઓથી અસાધારણ એવા સ્વરૂપની નિષ્પત્તિમાત્રરૂપ (-નિજ સ્વરૂપને રચવારૂપ) ‘કર્તૃત્વ’ હોય છે; સ્વરૂપભૂત સ્વાતંત્ર્ય જેનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) છે એવા સુખની ઉપલબ્ધિરૂપ ‘ભોક્તૃત્વ’ હોય છે; અતીત અનંતર (-છેલ્લા) શરીર પ્રમાણે અવગાહપરિણામરૂપ ‘^૧દેહપ્રમાણપણું’ હોય છે; અને ઉપાધિના સંબંધથી ^૨વિવિક્ત એવું આત્યંતિક (સર્વથા) ‘અમૂર્તપણું’ હોય છે. (મુક્ત આત્માને) ‘^૩કર્મસંયુક્તપણું’ તો નથી જ હોતું, કારણ કે દ્રવ્યકર્મો અને ભાવકર્મોથી વિમુક્તિ થઈ છે. દ્રવ્યકર્મો તે પુદ્ગલસ્કંધો છે અને ભાવકર્મો તે ^૪ચિદ્વિવર્તો છે. ચિત્શક્તિ અનાદિ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોના સંપર્કથી (સંબંધથી) સંકુચિત વ્યાપારવાળી હોવાને લીધે જ્ઞેયભૂત વિશ્વના (-સમસ્ત પદાર્થોના) એક એક દેશમાં ક્રમે વ્યાપાર કરતી થકી વિવર્તન પામે છે. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોનો સંપર્ક

★ શક્તિ=સામર્થ્ય; ઈશત્વ. (મુક્ત આત્મા સમસ્ત આત્મિક અધિકારોને ભોગવવામાં અર્થાત્ તેમનો અમલ કરવામાં સ્વયં સમર્થ છે તેથી તે પ્રભુ છે.)

૧. મુક્ત આત્માની અવગાહના ચરમશરીરપ્રમાણ હોય છે તેથી તે છેલ્લા દેહની અપેક્ષા લઈને તેમને ‘દેહપ્રમાણપણું’ કહી શકાય છે.

૨. વિવિક્ત=ભિન્ન; રહિત.

૩. પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલા ‘જીવત્વ’ આદિ નવ વિશેષોમાંથી પ્રથમના આઠ વિશેષો મુક્તાત્માને પણ યથાસંભવ હોય છે, માત્ર એક ‘કર્મસંયુક્તપણું’ હોતું નથી.

૪. ચિદ્વિવર્ત=ચૈતન્યનો પલટો અર્થાત્ ચૈતન્યનું એક વિષયને છોડી અન્ય વિષયને જાણવારૂપે પલટાવું તે; ચિત્શક્તિનું અન્ય અન્ય જ્ઞેયોને જાણવારૂપે પરિણમવું તે.

સર્વદેશોષુ યુગપદ્મ્યાપૃતા કથજ્વિત્કૌટસ્થમવાપ્ય વિષયાન્તરમનાપ્રવન્તી ન વિવર્તતે ।
સ ખલ્વેષ નિશ્ચિતઃ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિત્વોપલમ્ભઃ । અયમેવ દ્રવ્યકર્મનિબન્ધનભૂતાનાં ભાવ-
કર્મણાં કર્તૃત્વોચ્છેદઃ । અયમેવ ચ વિકારપૂર્વકાનુભવાભાવાદૌપાધિકસુખદુઃખપરિણામાનાં
ભોક્તૃત્વોચ્છેદઃ । इदमेव चानादिविवर्तखेदविच्छित्तिसुस्थितानन्तचैतन्यस्यात्मनः स्वतन्त्र-
स्वरूपानुभूतिलक्षणसुखस्य भोक्तृत्वमिति ॥૨૮॥

**जादो सयं स चेदा सव्वण्हू सव्वलोगदरिसी य ।
पप्पोदि सुहमणंतं अव्वाबाधं सगममुत्तं ॥२६॥**

जातः स्वयं स चेतयिता सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी च ।
प्राप्नोति सुखमनन्तमव्याबाधं स्वकममूर्तम् ॥२६॥

વિનાશ પામે છે, ત્યારે તે જ્ઞેયભૂત વિશ્વના સર્વ દેશોમાં યુગપદ્ વ્યાપાર કરતી થકી કથંચિત્ ^૧કૂટસ્થ થઈને, અન્ય વિષયને નહિ પામતી થકી વિવર્તન કરતી નથી. તે આ (ચિત્શક્તિના વિવર્તનનો અભાવ), ખરેખર નિશ્ચિત (—નિયત, અચળ) સર્વજ્ઞપણાની અને સર્વદર્શીપણાની ઉપલબ્ધિ છે. આ જ, દ્રવ્યકર્મોના નિમિત્તભૂત ભાવકર્મોના કર્તૃત્વનો વિનાશ છે; આ જ, વિકારપૂર્વક અનુભવના અભાવને લીધે ^૨ઔપાધિક સુખદુઃખ-પરિણામોના ભોક્તૃત્વનો વિનાશ છે; અને આ જ, અનાદિ વિવર્તનના ખેદના વિનાશથી જેનું અનંત ચૈતન્ય સુસ્થિત થયું છે એવા આત્માને સ્વતંત્રસ્વરૂપાનુભૂતિલક્ષણ સુખનું (—સ્વતંત્ર સ્વરૂપની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવા સુખનું) ભોક્તૃત્વ છે. ૨૮.

**स्वयमेव येतक सर्वज्ञानी-सर्वदर्शी थाय छे,
ने निज अमूर्त अनंत अव्याबाध सुખने अनुभवे. २८.**

अन्वयार्थः—[सः चेतयिता] ते चेतयिता (येतनारो आत्मा) [सर्वज्ञः] सर्वज्ञ [च] અને [सर्वलोकदर्शी] सर्वलोकदर्शी [स्वयं जातः] स्वयं થયો થકો, [स्वकम्] સ્વકીય

૧. કૂટસ્થ=સર્વકાળે એક રૂપે રહેનારી; અચળ. [જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોનો સંબંધ નષ્ટ થતાં કાંઈ ચિત્શક્તિ સર્વથા અપરિણામી થઈ જતી નથી; પરંતુ તે અન્ય અન્ય જ્ઞેયોને જાણવારૂપે પલટાતી નથી —સર્વદા ત્રણે કાળના સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણ્યા કરે છે, તેથી તેને કથંચિત્ કૂટસ્થ કહી છે.]
૨. ઔપાધિક=દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિ સાથે સંબંધવાળા; દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિ જેમાં નિમિત્ત હોય છે એવા; અસ્વાભાવિક; વૈભાવિક; વિકારી.

इदं सिद्धस्य निरुपाधिज्ञानदर्शनसुखसमर्थनम् ।

આત્મા હિ જ્ઞાનદર્શનસુખસ્વભાવઃ સંસારાવસ્થાયામનાદિકર્મક્લેશસડ્કુચિતાત્મશક્તિઃ પરદ્રવ્યસમ્પર્કેણ ક્રમેણ કિઞ્ચિત્ કિઞ્ચિજ્ઞાનાતિ પશ્યતિ, પરપ્રત્યયં મૂર્તસમ્બદ્ધં સવ્યાબાધં સાન્તં સુખમનુભવતિ ચ । યદા ત્વસ્ય કર્મક્લેશાઃ સામસ્ત્યેન પ્રણશ્યન્તિ, તદાઽનર્ગલા-સડ્કુચિતાત્મશક્તિરસહાયઃ સ્વયમેવ યુગપત્સમગ્રં જાનાતિ પશ્યતિ, સ્વપ્રત્યયમમૂર્તસમ્બદ્ધમ-વ્યાબાધમનન્તં સુખમનુભવતિ ચ । તતઃ સિદ્ધસ્ય સમસ્તં સ્વયમેવ જાનતઃ પશ્યતઃ, સુખમનુભવતશ્ચ સ્વં, ન પરેણ પ્રયોજનમિતિ ॥૨૬॥

[અમૂર્તમ્] અમૂર્ત [અવ્યાબાધમ્] અવ્યાબાધ [અનન્તમ્] અનન્ત [સુખમ્] સુખને [પ્રાપ્નોતિ] ઉપલબ્ધ કરે છે.

ટીકા:—આ, સિદ્ધના નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને સુખનું સમર્થન છે.

પરેપર જ્ઞાન, દર્શન અને સુખ જેનો સ્વભાવ છે એવો આત્મા સંસાર-અવસ્થામાં, અનાદિ કર્મક્લેશ વડે આત્મશક્તિ સંકુચિત કરવામાં આવી હોવાથી, પરદ્રવ્યના સંપર્ક વડે (—ઈન્દ્રિયાદિના સંબંધ વડે) કમથી કાંઈક કાંઈક જાણે છે અને દેખે છે તથા પરાશ્રિત, મૂર્ત (ઈન્દ્રિયાદિ) સાથે સંબંધવાળું, સવ્યાબાધ (—બાધા સહિત) ને સાન્ત સુખ અનુભવે છે; પરંતુ જ્યારે તેને કર્મક્લેશો સમસ્તપણે વિનાશ પામે છે ત્યારે, આત્મશક્તિ અનર્ગલ (—નિરંકુશ) અને અસંકુચિત હોવાથી, તે અસહાયપણે (—કોઈની સહાય વિના) સ્વયમેવ યુગપદ્ બધું (—સર્વ દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવ) જાણે છે અને દેખે છે તથા સ્વાશ્રિત, મૂર્ત (ઈન્દ્રિયાદિ) સાથે સંબંધ વિનાનું, અવ્યાબાધ ને અનન્ત સુખ અનુભવે છે. માટે બધું સ્વયમેવ જાણનારા અને દેખનારા તથા સ્વકીય સુખને અનુભવનારા સિદ્ધને પરથી (કાંઈ) પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધભગવાન (તેમ જ કેવળીભગવાન) સ્વયમેવ સર્વજ્ઞત્વાદિરૂપે પરિણમે છે; તેમના એ પરિણમનમાં લેશમાત્ર પણ (ઈન્દ્રિયાદિ) પરનું આલંબન નથી.

અહીં કોઈ સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરનાર જીવ કહે છે કે ‘સર્વજ્ઞ છે જ નહિ, કારણ કે જોવામાં આવતા નથી’, તો તેને નીચે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે:—

હે ભાઈ! જો તમે કહો છો કે ‘સર્વજ્ઞ નથી’, તો અમે પૂછીએ છીએ કે ક્યાં સર્વજ્ઞ નથી? આ ક્ષેત્રમાં અને આ કાળમાં કે ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં? જો ‘આ ક્ષેત્રમાં અને આ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહો, તો તે તો સંમત જ છે. પરંતુ જો ‘ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે તમે કઈ રીતે પં. ૮

પાણેહિં ચદુહિં જીવદિ જીવિસ્સદિ જો હુ જીવિદો પુવ્વં ।
સો જીવો પાણા પુણ બલમિંદિયમાઝ ઉસ્સાસો ॥૩૦॥

પ્રાણૈશ્ચતુર્ભિર્જીવતિ જીવિષ્યતિ યઃ ખલુ જીવિતઃ પૂર્વમ્ ।
સ જીવઃ પ્રાણાઃ પુનર્બલમિન્દ્રિયમાયુરુચ્છ્વાસઃ ॥૩૦॥

જીવત્વગુણવ્યાખ્યેયમ્ ।

જાણ્યું? જો ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને સર્વજ્ઞ વિનાના તમે જોઈ-જાણી લીધા તો તમે જ સર્વજ્ઞ થયા, કારણ કે જે ત્રણ લોકને અને ત્રણ કાળને જાણે તે જ સર્વજ્ઞ છે. અને જો સર્વજ્ઞ વિનાના ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને તમે નથી જોઈ-જાણી લીધા તો પછી ‘ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ તમે કઈ રીતે કહી શકો? આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તમે કરેલો સર્વજ્ઞનો નિષેધ યોગ્ય નથી.

હે ભાઈ! આત્મા એક પદાર્થ છે અને જ્ઞાન તેનો સ્વભાવ છે; તેથી તે જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતાં એવું કાંઈ રહેતું નથી કે જે તે જ્ઞાનમાં અજ્ઞાત રહે. જેમ પરિપૂર્ણ ઉષ્ણતાએ પરિણમેલો અગ્નિ સમસ્ત દાહને બાળે છે, તેમ પરિપૂર્ણ જ્ઞાને પરિણમેલો આત્મા સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે. આવી સર્વજ્ઞદશા આ ક્ષેત્રે આ કાળે (અર્થાત્ આ ક્ષેત્રે આ કાળમાં જન્મેલા જીવને) પ્રાપ્ત નહિ થતી હોવા છતાં સર્વજ્ઞત્વશક્તિવાળા નિજ આત્માનો સ્પષ્ટ અનુભવ આ ક્ષેત્રે આ કાળે પણ થઈ શકે છે.

આ શાસ્ત્ર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી અહીં સર્વજ્ઞસિદ્ધિનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી; જિજ્ઞાસુએ તે અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી જોઈ લેવો. ૨૯.

જે ચાર પ્રાણો જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,
તે જીવ છે; ને પ્રાણ ઈન્દ્રિય-આયુ-બળ-ઉચ્છ્વાસ છે. ૩૦.

અન્વયાર્થઃ—[યઃ ખલુ] જે [ચતુર્ભિઃ પ્રાણૈઃ] ચાર પ્રાણોથી [જીવતિ] જીવે છે, [જીવિષ્યતિ] જીવશે અને [જીવિતઃ પૂર્વમ્] પૂર્વે જીવતો હતો, [સઃ જીવઃ] તે જીવ છે; [પુનઃ પ્રાણાઃ] અને પ્રાણો [ઇન્દ્રિયમ્] ઈન્દ્રિય, [બલમ્] બળ, [આયુઃ] આયુ તથા [ઉચ્છ્વાસઃ] ઉચ્છ્વાસ છે.

ટીકાઃ—આ, જીવત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

ઇન્દ્રિયબલાયુરુચ્છ્વાસલક્ષણા હિ પ્રાણાઃ । તેષુ ચિત્સામાન્યાન્વયિનો ભાવપ્રાણાઃ, પુદ્ગલ-સામાન્યાન્વયિનો દ્રવ્યપ્રાણાઃ । તેષામુભયેષામપિ ત્રિષ્વપિ કાલેષ્વનવચ્છિન્નસન્તાનત્વેન ધારણા-ત્સંસારિણો જીવત્વમ્ । મુક્તસ્ય તુ કેવલાનામેવ ભાવપ્રાણાનાં ધારણાત્તદવસેયમિતિ ॥૩૦॥

અગુરુલઘુગા અણંતા તેહિં અણંતેહિં પરિણદા સવ્વે ।

દેસેહિં અસંખાદા સિય લોગં સવ્વમાવણ્ણા ॥૩૧॥

કેચિત્તુ અણાવણ્ણા મિચ્છાદંસણકસાયજોગજુદા ।

વિજુદા ય તેહિં બહુગા સિદ્ધા સંસારિણો જીવા ॥૩૨॥

અગુરુલઘુકા અનન્તાસ્તૈરનંતૈઃ પરિણતાઃ સર્વે ।

દેશૈરસંખ્યાતાઃ સ્યાલ્લોકં સર્વમાપન્નાઃ ॥૩૧॥

કેચિત્તુ અનાપન્ના મિથ્યાદર્શનકષાયયોગયુતાઃ ।

વિયુતાશ્ચ તૈર્બહવઃ સિદ્ધાઃ સંસારિણો જીવાઃ ॥૩૨॥

પ્રાણો ઈન્દ્રિય, બળ, આયુ અને ઉચ્છ્વાસસ્વરૂપ છે. તેમનામાં (—પ્રાણોમાં), *ચિત્સામાન્યરૂપ અન્વયવાળા તે ભાવપ્રાણો છે અને પુદ્ગલસામાન્યરૂપ અન્વયવાળા તે દ્રવ્યપ્રાણો છે. તે બન્ને પ્રાણોને ત્રણે કાળે અચ્છિન્ન-સંતાનપણે (અતૂટ ધારાએ) ધારતો હોવાથી સંસારીને જીવત્વ છે. મુક્તને (સિદ્ધને) તો કેવળ ભાવપ્રાણોનું જ ધારણ હોવાથી જીવત્વ છે એમ સમજવું. ૩૦.

જે અગુરુલઘુક અનંત તે-રૂપ સર્વ જીવો પરિણમે;

સૌના પ્રદેશ અસંખ્ય; કતિપય લોકવ્યાપી હોય છે; ૩૧.

અવ્યાપી છે કતિપય; વળી નિર્દોષ સિદ્ધ જીવો ઘણા;

મિથ્યાત્વ-યોગ-કષાયયુત સંસારી જીવ બહુ જાણવા. ૩૨.

અન્વયાર્થ :—[અનન્તાઃ અગુરુલઘુકાઃ] અનંત એવા જે અગુરુલઘુ (ગુણો,

★ જે પ્રાણોમાં ચિત્સામાન્યરૂપ અન્વય હોય છે તે ભાવપ્રાણો છે અર્થાત્ જે પ્રાણોમાં સદા ‘ચિત્સામાન્ય, ચિત્સામાન્ય, ચિત્સામાન્ય’ એવી એકરૂપતા—સદેશતા હોય છે તે ભાવપ્રાણો છે. (જે પ્રાણોમાં સદા ‘પુદ્ગલસામાન્ય, પુદ્ગલસામાન્ય, પુદ્ગલસામાન્ય’ એવી એકરૂપતા—સદેશતા હોય છે તે દ્રવ્યપ્રાણો છે.)

અત્ર જીવાનાં સ્વાભાવિકં પ્રમાણં મુક્તામુક્તવિભાગશ્ચોક્તઃ ।

જીવા હ્યવિભાગૈકદ્રવ્યત્વાલ્લોકપ્રમાણૈકપ્રદેશાઃ । અગુરુલઘવો ગુણાસ્તુ તેષામગુરુ-
લઘુત્વાભિધાનસ્ય સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વનિબન્ધનસ્ય સ્વભાવસ્યાવિભાગપરિચ્છેદાઃ પ્રતિસમય-

અંશો) [તૈઃ અનંતૈઃ] તે અનંત અગુરુલઘુ(ગુણ)રૂપે [સર્વે] સર્વ જીવો [પરિણતાઃ] પરિણત છે; [દેશૈઃ અસંખ્યાતાઃ] તેઓ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા છે. [સ્યાત્ સર્વમ્ લોકમ્ આપન્નાઃ] કેટલાક કથંચિત્ આખા લોકને પ્રાપ્ત હોય છે [કેચિત્ તુ] અને કેટલાક [અનાપન્નાઃ] અપ્રાપ્ત હોય છે. [બહવઃ જીવાઃ] ઘણા (-અનંત) જીવો [મિથ્યા-દર્શનકષાયયોગયુતાઃ] મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગસહિત [સંસારિણઃ] સંસારી છે [ચ] અને ઘણા (-અનંત જીવો) [તૈઃ વિયુતાઃ] મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગરહિત [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધ છે.

ટીકા :—અહીં જીવોનું સ્વાભાવિક ^૧પ્રમાણ તથા તેમનો મુક્ત ને અમુક્ત એવો વિભાગ કહ્યો છે.

જીવો ખરેખર અવિભાગી-એકદ્રવ્યપણાને લીધે લોકપ્રમાણ-એકપ્રદેશવાળા છે. તેમના (-જીવોના) અગુરુલઘુ ^૨ગુણો—અગુરુલઘુત્વ નામનો જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના કારણભૂત સ્વભાવ તેના ^૩અવિભાગ પરિચ્છેદો—પ્રતિસમય થતી ^૪ષ્ટ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિ-

૧. પ્રમાણ=માપ; પરિમાણ. [જીવના અગુરુલઘુત્વસ્વભાવના નાનામાં નાના અંશો (અવિભાગ પરિચ્છેદો) પાડતાં સ્વભાવથી જ સદાય અનંત અંશો પડે છે, તેથી જીવ સદાય આવા (ષ્ટ્ગુણવૃદ્ધિહાનિયુક્ત) અનંત અંશો જેવડો છે. વળી જીવના સ્વક્ષેત્રના નાનામાં નાના અંશો પાડતાં સ્વભાવથી જ સદાય અસંખ્ય અંશો પડે છે, તેથી જીવ સદાય આવા અસંખ્ય અંશો જેવડો છે.]
૨. ગુણ=અંશ; અવિભાગ પરિચ્છેદ. [જીવમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ જીવને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના (અર્થાત્ સ્વરૂપમાં રહેવાના) કારણભૂત છે. તેના અવિભાગ પરિચ્છેદોને અહીં અગુરુલઘુ ગુણો (-અંશો) કહ્યા છે.]
૩. કોઈ ગુણમાં (એટલે કે ગુણના પર્યાયમાં) અંશકલ્પના કરવામાં આવતાં, તેનો જે નાનામાં નાનો (જઘન્ય માત્રારૂપ, નિરંશ) અંશ પડે તેને તે ગુણનો (એટલે કે ગુણના પર્યાયનો) અવિભાગ પરિચ્છેદ કહેવામાં આવે છે.
૪. ષ્ટ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિ=છ સ્થાનમાં સમાવેશ પામતી વૃદ્ધિહાનિ; ષ્ટ્ગુણ વૃદ્ધિહાનિ. [અગુરુલઘુત્વસ્વભાવના અનંત અંશોમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે ષ્ટ્ગુણ વૃદ્ધિહાનિ થયા કરે છે.]

સમ્ભવત્ષટ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનયોઽનન્તાઃ। પ્રદેશાસ્તુ અવિભાગપરમાણુપરિચ્છિન્નસૂક્ષ્માંશરૂપા અસંખ્યેયાઃ। એવંવિધેષુ તેષુ કેચિત્કથચ્ચિલ્લોકપૂરણાવસ્થાપ્રકારેણ સર્વલોકવ્યાપિનઃ, કેચિત્તુ તદવ્યાપિન ઇતિ। અથ યે તેષુ મિથ્યાદર્શનકષાયયોગૈરનાદિસંતતિપ્રવૃત્તૈર્યુક્તાસ્તે સંસારિણઃ, યે વિમુક્તાસ્તે સિદ્ધાઃ, તે ચ પ્રત્યેકં બહવ ઇતિ॥૩૧-૩૨॥

જહ પઝમરાયરયણં ચિત્તં ચીરે પભાસયદિ ચીરં ।

તહ દેહી દેહત્થો સદેહમેત્તં પભાસયદિ ॥૩૩॥

યથા પઞ્ચરાગરત્તં ક્ષિપ્તં ક્ષીરે પ્રભાસયતિ ક્ષીરમ્ ।

તથા દેહી દેહસ્થઃ સ્વદેહમાત્રં પ્રભાસયતિ ॥૩૩॥

એષ દેહમાત્રત્વદષ્ટાન્તોપન્યાસઃ ।

હાનિવાળા અનંત છે; અને (તેમના અર્થાત્ જીવોના) પ્રદેશો—કે જેઓ અવિભાગ પરમાણુ જેવડા માપવાળા સૂક્ષ્મ અંશરૂપ છે તેઓ—અસંખ્ય છે. આવા તે જીવોમાં કેટલાક કથંચિત્ (કેવળસમુદ્ઘાતના કારણે) લોકપૂરણ-અવસ્થાના પ્રકાર વડે આખા લોકમાં વ્યાપ્ત હોય છે અને કેટલાક આખા લોકમાં અવ્યાપ્ત હોય છે. વળી તે જીવોમાં જેઓ અનાદિ પ્રવાહરૂપે પ્રવર્તતા મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગથી સહિત છે તેઓ સંસારી છે, જેઓ તેમનાથી વિમુક્ત છે (અર્થાત્ મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગથી રહિત છે) તેઓ સિદ્ધ છે; અને તે દરેક પ્રકારના જીવો ઘણા છે (અર્થાત્ સંસારી તેમ જ સિદ્ધ જીવોમાંના દરેક પ્રકારના જીવો અનંત છે). ૩૧-૩૨.

જ્યમ દૂધમાં સ્થિત પઞ્ચરાગમણિ પ્રકાશે દૂધને,

ત્યમ દેહમાં સ્થિત દેહી દેહપ્રમાણ વ્યાપકતા લહે. ૩૩.

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેમ [પઞ્ચરાગરત્તં] પઞ્ચરાગરત્ત [ક્ષીરે ક્ષિપ્તં] દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું [ક્ષીરમ્ પ્રભાસયતિ] દૂધને પ્રકાશે છે, [તથા] તેમ [દેહી] દેહી (જીવ) [દેહસ્થઃ] દેહમાં રહ્યો થકો [સ્વદેહમાત્રં પ્રભાસયતિ] સ્વદેહપ્રમાણ પ્રકાશે છે.

ટીકાઃ—આ, દેહપ્રમાણપણાના *દષ્ટાંતનું કથન છે (અર્થાત્ અહીં જીવનું

★ અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે દષ્ટાંત અને દાષ્ટાંત અમુક અંશોમાં જ એકબીજા સાથે મળતાં (—સમાનતાવાળાં) હોય છે, સર્વ અંશોમાં નહિ.

યથૈવ હિ પદ્મરાગરત્નં ક્ષીરે ક્ષિપ્તં સ્વતોઽવ્યતિરિક્તપ્રભાસ્કન્ધેન તદ્વ્યાપ્નોતિ ક્ષીરં, તથૈવ હિ જીવઃ અનાદિકષાયમલીમસત્ત્વમૂલે શરીરેઽવતિષ્ટમાનઃ સ્વપ્રદેશૈસ્તદભિવ્યાપ્નોતિ શરીરમ્। યથૈવ ચ તત્ર ક્ષીરેઽગ્નિસંયોગાદુદ્બલમાને તસ્ય પદ્મરાગરત્નસ્ય પ્રભાસ્કન્ધ ઉદ્બલતે પુનર્નિવિશમાને નિવિશતે ચ, તથૈવ ચ તત્ર શરીરે વિશિષ્ટાહારાદિવશાદુત્સર્પતિ તસ્ય જીવસ્ય પ્રદેશાઃ ઉત્સર્પન્તિ પુનરપસર્પતિ અપસર્પન્તિ ચ। યથૈવ ચ તત્પદ્મરાગરત્નમન્યત્ર પ્રભૂતક્ષીરે ક્ષિપ્તં સ્વપ્રભાસ્કન્ધવિસ્તારેણ તદ્વ્યાપ્નોતિ પ્રભૂતક્ષીરં, તથૈવ ચ જીવોઽન્યત્ર મહતિ શરીરે- ઽવતિષ્ટમાનઃ સ્વપ્રદેશવિસ્તારેણ તદ્વ્યાપ્નોતિ મહચ્છરીરમ્। યથૈવ ચ તત્પદ્મરાગરત્નમન્યત્ર સ્તોકક્ષીરે નિક્ષિપ્તં સ્વપ્રભાસ્કન્ધોપસંહારેણ તદ્વ્યાપ્નોતિ સ્તોકક્ષીરં, તથૈવ ચ જીવોઽન્યત્રાણુ- દેહપ્રમાણપણું સમજાવવા દેષ્ટાંત કહ્યું છે)।

જેવી રીતે પદ્મરાગરત્ન દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું પોતાથી *અવ્યતિરિક્ત પ્રભાસમૂહ વડે તે દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ અનાદિ કાળથી કષાય વડે મલિનપણું હોવાને કારણે શરીરમાં રહ્યો થકો સ્વપ્રદેશો વડે તે શરીરમાં વ્યાપે છે. વળી જેવી રીતે અગ્નિના સંયોગથી તે દૂધમાં ઊભરો આવતાં તે પદ્મરાગરત્નના પ્રભાસમૂહમાં ઊભરો આવે છે (અર્થાત્ તે વિસ્તાર પામે છે) અને દૂધ પાછું બેસી જતાં પ્રભાસમૂહ બેસી જાય છે, તેવી જ રીતે વિશિષ્ટ આહારાદિના વશે તે શરીર વધતાં તે જીવના પ્રદેશો વિસ્તાર પામે છે અને શરીર પાછું ઘટી જતાં પ્રદેશો સંકોચાઈ જાય છે. વળી જેવી રીતે તે પદ્મરાગરત્ન બીજા વધારે દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું સ્વપ્રભાસમૂહના વિસ્તાર વડે તે વધારે દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ બીજા મોટા શરીરમાં સ્થિતિ પામ્યો થકો સ્વપ્રદેશોના વિસ્તાર વડે તે મોટા શરીરમાં વ્યાપે છે. વળી જેવી રીતે તે પદ્મરાગરત્ન બીજા થોડા દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું સ્વપ્રભાસમૂહના સંકોચ વડે તે થોડા દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ બીજા નાના શરીરમાં સ્થિતિ

★ અવ્યતિરિક્ત=અભિન્ન. [જેમ ‘સાકર એક દ્રવ્ય છે અને ગળપણ તેનો ગુણ છે’ એવું કોઈ સ્થળે દેષ્ટાંતમાં કહ્યું હોય તો તે સિદ્ધાંત તરીકે ન સમજવું જોઈએ, તેમ અહીં પણ જીવના સંકોચવિસ્તારરૂપ દાર્ષ્ટાંતને સમજાવવા માટે રત્ન અને (દૂધમાં ફેલાયેલી) તેની પ્રભાને જે અવ્યતિરિક્તપણું કહ્યું છે તે સિદ્ધાંત તરીકે ન સમજવું. પુદ્ગલાત્મક રત્નને દેષ્ટાંત બનાવીને અસંખ્યપ્રદેશી જીવદ્રવ્યના સંકોચવિસ્તારનો કોઈ રીતે ખ્યાલ કરાવવાના હેતુથી અહીં રત્નની પ્રભાને રત્નથી અભિન્ન કહી છે (અર્થાત્ રત્નની પ્રભા સંકોચવિસ્તાર પામતાં જાણે કે રત્નના અંશો જ—રત્ન જ—સંકોચવિસ્તાર પામેલ હોય એમ ખ્યાલમાં લેવાનું કહ્યું છે).]

શરીરેડવતિષ્ઠમાનઃ સ્વપ્રદેશોપસંહારેણ તદ્વ્યાપ્નોત્યણુશરીરમિતિ ॥૩૩॥

સવ્વત્થ અત્થિ જીવો ણ ય એકો એકકાય એકદ્દો ।

અજ્ઞવસાણવિસિદ્ધો ચિદ્દિ મલિણો રજમલેહિ ॥૩૪॥

સર્વત્રાસ્તિ જીવો ન ચૈક એકકાયે એક્યસ્થઃ ।

અધ્યવસાનવિશિષ્ટશ્વેષ્ટે મલિણો રજોમલૈઃ ॥૩૪॥

અત્ર જીવસ્ય દેહાદેહાંતરેડસ્તિત્વં, દેહાત્પૃથગ્ભૂતત્વં, દેહાંતરસજ્વરણકારણં ચોપન્યસ્તમ્ ।

પામ્યો થકો સ્વપ્રદેશોના સંકોચ વડે તે નાના શરીરમાં વ્યાપે છે.

ભાવાર્થઃ—ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળનાં સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને એક સમયે પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા વિશુદ્ધ-દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાળા ચૈતન્યમત્કારમાત્ર શુદ્ધજીવાસ્તિકાયથી વિલક્ષણ મિથ્યાત્વરાગાદિ વિકલ્પો વડે ઉપાર્જિત જે શરીરનામકર્મ તેનાથી જનિત (અર્થાત્ તે શરીરનામકર્મનો ઉદય જેમાં નિમિત્ત છે એવા) સંકોચ-વિસ્તારના આધીનપણે જીવ સર્વોત્કૃષ્ટ અવગાહે પરિણમતો થકો સહસ્રયોજનપ્રમાણ મહામચ્છના શરીરમાં વ્યાપે છે, જઘન્ય અવગાહે પરિણમતો થકો ઉત્સેધ ઘનાંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા લબ્ધ્યપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદના શરીરમાં વ્યાપે છે અને મધ્યમ અવગાહે પરિણમતો થકો મધ્યમ શરીરોમાં વ્યાપે છે. ૩૩.

તન તન ધરે જીવ, તન મહીં એક્યસ્થ પણ નહિ એક છે,

જીવ વિવિધ અધ્યવસાયયુત, રજમળમલિન થઈને ભમે. ૩૪.

અન્વયાર્થઃ—[જીવઃ] જીવ [સર્વત્ર] સર્વત્ર (કમવર્તી સર્વ શરીરોમાં) [અસ્તિ] છે [ચ] અને [એકકાયે] કોઈ એક શરીરમાં [એક્યસ્થઃ] (ક્ષીરનીરવત્) એકપણે રહ્યો હોવા છતાં [ન એકઃ] તેની સાથે એક નથી; [અધ્યવસાનવિશિષ્ટઃ] અધ્યવસાય-વિશિષ્ટ વર્તતો થકો [રજોમલૈઃ મલિણઃ] રજમળ (કર્મમળ) વડે મલિન હોવાથી [ચેષ્ટે] તે ભમે છે.

ટીકાઃ—અહીં જીવનું દેહથી દેહાંતરમાં (—એક શરીરથી અન્ય શરીરમાં) અસ્તિત્વ, દેહથી પૃથક્પણું અને દેહાંતરમાં ગમનનું કારણ કહેલ છે.

આત્મા હિ સંસારાવસ્થાયાં ક્રમવર્તિન્યનવચ્છિન્નશરીરસન્તાને યથૈકસ્મિન્ શરીરે વૃત્તઃ તથા ક્રમેણાન્યેષ્વપિ શરીરેષુ વર્તત્ત્વમ્ । ન ચૈકસ્મિન્ શરીરે નીરૈ ક્ષીરમિવૈક્યેન સ્થિતોઽપિ ભિન્નસ્વભાવત્વાત્તેન સહૈકૈતિ તસ્ય દેહાત્પૃથગ્ભૂતત્વમ્ । અનાદિ-બન્ધનોપાધિવિવર્તિતવિવિધાધ્યવસાયવિશિષ્ટત્વાત્તન્મૂલકર્મજાલમલીમસત્વાદ્ ચેષ્ટમાનસ્યાત્મન-સ્તથાવિધાધ્યવસાયકર્મનિર્વર્તિતેતરશરીરપ્રવેશો ભવતીતિ તસ્ય દેહાન્તરસઞ્ચરણકારણોપન્યાસ ઇતિ ॥૩૪॥

જેસિં જીવસહાવો ણત્થિ અભાવો ય સવ્વહા તસ્સ ।

તે હોંતિ ભિણ્ણદેહા સિદ્ધા વચ્ચિગોચરમદીદા ॥૩૫॥

યેષાં જીવસ્વભાવો નાસ્ત્યભાવશ્ચ સર્વથા તસ્ય ।

તે ભવન્તિ ભિન્નદેહાઃ સિદ્ધા વાગ્ગોચરમતીતાઃ ॥૩૫॥

આત્મા સંસાર-અવસ્થામાં ક્રમવર્તી અચ્છિન્ન (—અતૂટક) શરીરપ્રવાહને વિષે જેમ એક શરીરમાં વર્તે છે તેમ ક્રમથી અન્ય શરીરોમાં પણ વર્તે છે; એ રીતે તેને સર્વત્ર (—સર્વ શરીરોમાં) અસ્તિત્વ છે. વળી કોઈ એક શરીરમાં, પાણીમાં દૂધની માફક એકપણે રહ્યો હોવા છતાં, ભિન્ન સ્વભાવને લીધે તેની સાથે એક (તદ્રૂપ) નથી; એ રીતે તેને દેહથી પૃથક્પણું છે. અનાદિ બંધનરૂપ ઉપાધિથી વિવર્તન (પરિવર્તન) પામતા વિવિધ અધ્યવસાયોથી વિશિષ્ટ હોવાને લીધે (—અનેક પ્રકારના અધ્યવસાયવાળો હોવાને લીધે) તથા તે અધ્યવસાયો જેનું નિમિત્ત છે એવા કર્મસમૂહથી મલિન હોવાને લીધે ભ્રમતા આત્માને તથાવિધ અધ્યવસાયો અને કર્મોથી રચાતા (—તે પ્રકારનાં મિથ્યાત્વરાગાદિરૂપ ભાવકર્મો અને દ્રવ્યકર્મોથી રચાતા) અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે; એ રીતે તેને દેહાંતરમાં ગમન થવાનું કારણ કહેવામાં આવ્યું. ૩૪.

જીવત્વ નહિ ને સર્વથા તદભાવ પણ નહિ જેમને,

તે સિદ્ધ છે—જે દેહવિરહિત વચનવિષયાતીત છે. ૩૫.

અન્વયાર્થઃ—[યેષાં] જેમને [જીવસ્વભાવઃ] જીવસ્વભાવ (—પ્રાણધારણરૂપ જીવત્વ) [ન અસ્તિ] નથી અને [સર્વથા] સર્વથા [તસ્ય અભાવઃ ચ] તેનો અભાવ પણ નથી, [તે] તે [ભિન્નદેહાઃ] દેહવિરહિત [વાગ્ગોચરમ્ અતીતાઃ] વચનગોચરાતીત [સિદ્ધાઃ ભવન્તિ] સિદ્ધો (સિદ્ધભગવંતો) છે.

સિદ્ધાનાં જીવત્વદેહમાત્રત્વવ્યવસ્થેયમ્ ।

સિદ્ધાનાં હિ દ્રવ્યપ્રાણધારણાત્મકો મુખ્યત્વેન જીવસ્વભાવો નાસ્તિ । ન ચ જીવસ્વભાવસ્ય સર્વથાભાવોઽસ્તિ ભાવપ્રાણધારણાત્મકસ્ય જીવસ્વભાવસ્ય મુખ્યત્વેન સદ્ભાવાત્ । ન ચ તેષાં શરીરેણ સહ નીરક્ષીરયોરિવૈવ્યેન વૃત્તિઃ, યતસ્તે તત્સમ્પર્કહેતુભૂતકષાયયોગવિપ્રયોગાદતીતાનન્તરશરીરમાત્રાવગાહપરિણતત્વેઽપ્યત્યન્તભિન્નદેહાઃ । વાચાં ગોચરમતીતશ્ચ તન્મહિમા, યતસ્તે લૌકિકપ્રાણધારણમન્તરેણ શરીરસમ્બન્ધમન્તરેણ ચ પરિપ્રાપ્તનિરુપાધિસ્વરૂપાઃ સતતં પ્રતપન્તીતિ ॥૩૫॥

ण कुदोचि वि उप्पण्णो जम्हा कज्जं ण तेण सो सिद्धो ।

उप्पादेदि ण किंचि वि कारणमवि तेण ण स होदि ॥३६॥

ટીકા :—આ, સિદ્ધોનાં (સિદ્ધભગવંતોનાં) જીવત્વ અને દેહપ્રમાણત્વની વ્યવસ્થા છે.

સિદ્ધોને ખરેખર દ્રવ્યપ્રાણના ધારણસ્વરૂપ જીવસ્વભાવ મુખ્યપણે નથી; (તેમને) જીવસ્વભાવનો સર્વથા અભાવ પણ નથી, કારણ કે ભાવપ્રાણના ધારણસ્વરૂપ જીવસ્વભાવનો મુખ્યપણે સદ્ભાવ છે. વળી તેમને શરીરની સાથે, નીરક્ષીરની માફક, એકપણે ^૧વૃત્તિ નથી; કારણ કે શરીરસંયોગના હેતુભૂત કષાય અને યોગનો વિયોગ થયો હોવાથી તેઓ ^૨અતીત અનંતર શરીરપ્રમાણ અવગાહે પરિણત હોવા છતાં અત્યંત દેહરહિત છે. વળી ^૩વચનગોચરાતીત તેમનો મહિમા છે; કારણ કે લૌકિક પ્રાણના ધારણ વિના અને શરીરના સંબંધ વિના, સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરેલા નિરુપાધિ સ્વરૂપ વડે તેઓ સતત પ્રતપે છે (—પ્રતાપવંત વર્તે છે). ઉપ.

उपजे नहीं को कारणे ते सिद्ध तेथी न कार्ये छे,

उपजावता नथी कांई पण तेथी न कारणे पण ठरे. उ६.

૧. વૃત્તિ=વર્તવું તે; હયાતી.

૨. અતીત અનંતર=ભૂત કાળનું સૌથી છેલ્લું; ચરમ. (સિદ્ધભગવંતોની અવગાહના ચરમશરીરપ્રમાણ હોવાને લીધે તે છેલ્લા દેહની અપેક્ષા લઈને તેમને 'દેહપ્રમાણપણું' કહી શકાતું હોવા છતાં, ખરેખર તેઓ અત્યંત દેહરહિત છે.)

૩. વચનગોચરાતીત=વચનગોચરપણાને અતિક્રમી ગયેલ; વચનવિષયાતીત; વચન-અગોચર.

ન કુતશ્ચિદપ્યુત્પન્નો યસ્માત્ કાર્યં ન તેન સઃ સિદ્ધઃ ।
ઉત્પાદયતિ ન કિઞ્ચિદપિ કારણમપિ તેન ન સ ભવતિ ॥૩૬॥

સિદ્ધસ્ય કાર્યકારણભાવનિરાસોડયમ્ ।

યથા સંસારી જીવો ભાવકર્મરૂપયાત્મપરિણામસન્તત્યા દ્રવ્યકર્મરૂપયા ચ પુદ્ગલપરિણામ-
સન્તત્યા કારણભૂતયા તેન તેન દેવમનુષ્યતિર્યગ્નારકરૂપેણ કાર્યભૂત ઉત્પદ્યતે, ન તથા સિદ્ધ-
રૂપેણાપીતિ । સિદ્ધો હ્યુભયકર્મક્ષયે સ્વયમુત્પદ્યમાનો નાન્યતઃ કુતશ્ચિદુત્પદ્યત ઇતિ । યથૈવ ચ
સ એવ સંસારી ભાવકર્મરૂપામાત્મપરિણામસન્તતિં દ્રવ્યકર્મરૂપાં ચ પુદ્ગલપરિણામસન્તતિં કાર્યભૂતાં
કારણભૂતત્વેન નિર્વર્તયન્ તાનિ તાનિ દેવમનુષ્યતિર્યગ્નારકરૂપાણિ કાર્યાણ્યુત્પાદયત્યાત્મનો, ન
તથા સિદ્ધરૂપમપીતિ । સિદ્ધો હ્યુભયકર્મક્ષયે સ્વયમાત્માનમુત્પાદયન્નાન્યત્કિઞ્ચિદુત્પાદયતિ । ૩૬ ।

અન્વયાર્થઃ—[યસ્માત્ સઃ સિદ્ધઃ] તે સિદ્ધ [કુતશ્ચિત્ અપિ] કોઈ (અન્ય)
કારણથી [ન ઉત્પન્નઃ] ઊપજતા નથી [તેન] તેથી [કાર્યં ન] કાર્ય નથી, અને
[કિઞ્ચિત્ અપિ] કાંઈ પણ (અન્ય કાર્યને) [ન ઉત્પાદયતિ] ઊપજાવતા નથી [તેન]
તેથી [સઃ] તે [કારણમ્ અપિ] કારણ પણ [ન ભવતિ] નથી.

ટીકાઃ—આ, સિદ્ધને કાર્યકારણભાવ હોવાનો નિરાસ છે (અર્થાત્ સિદ્ધ-
ભગવાનને કાર્યપણું અને કારણપણું હોવાનું નિરાકરણ-ખંડન છે).

જેમ સંસારી જીવ કારણભૂત એવી ભાવકર્મરૂપ *આત્મપરિણામસંતતિ અને
દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ વડે તે તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નારકના રૂપે કાર્યભૂતપણે
ઊપજે છે, તેમ સિદ્ધરૂપે પણ ઊપજે છે એમ નથી; (અને) સિદ્ધ (—સિદ્ધભગવાન)
ખરેખર, બંને કર્મનો ક્ષય હોતાં, સ્વયં (સિદ્ધપણે) ઊપજતા થકા અન્ય કોઈ કારણથી
(—ભાવકર્મથી કે દ્રવ્યકર્મથી) ઊપજતા નથી.

વળી જેમ તે જ સંસારી (જીવ) કારણભૂત થઈને કાર્યભૂત એવી ભાવકર્મરૂપ
આત્મપરિણામસંતતિ અને દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ રચતો થકો કાર્યભૂત એવાં
તે તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નારકનાં રૂપો પોતાને વિષે ઊપજાવે છે, તેમ સિદ્ધનું રૂપ પણ
(પોતાને વિષે) ઊપજાવે છે એમ નથી; (અને) સિદ્ધ ખરેખર, બંને કર્મનો ક્ષય હોતાં,
સ્વયં પોતાને (સિદ્ધપણે) ઊપજાવતા થકા અન્ય કાંઈ પણ (ભાવદ્રવ્યકર્મસ્વરૂપ કે
દેવાદિસ્વરૂપ કાર્ય) ઊપજાવતા નથી. ૩૬.

★ આત્મપરિણામસંતતિ=આત્માના પરિણામોની પરંપરા

સસદમધ ઉચ્છેદં ભવ્યમભવ્યં ચ સુણ્ણમિદરં ચ ।
વિણ્ણાણમવિણ્ણાણં ણ વિ જુઙ્ગદિ અસદિ સદ્ભાવે ॥૩૭॥

શાશ્વતમથોચ્છેદો ભવ્યમભવ્યં ચ શૂન્યમિતરદ્વ ।
વિજ્ઞાનમવિજ્ઞાનં નાપિ યુજ્યતે અસતિ સદ્ભાવે ॥૩૭॥

અત્ર જીવાભાવો મુક્તિરિતિ નિરસ્તમ્ ।

દ્રવ્યં દ્રવ્યતયા શાશ્વતમિતિ, નિત્યે દ્રવ્યે પર્યાયાણાં પ્રતિસમયમુચ્છેદ ઇતિ, દ્રવ્યસ્ય સર્વદા અભૂતપર્યાયૈઃ ભાવ્યમિતિ, દ્રવ્યસ્ય સર્વદા ભૂતપર્યાયૈરભાવ્યમિતિ, દ્રવ્યમન્ય-દ્રવ્યૈઃ સદા શૂન્યમિતિ, દ્રવ્યં સ્વદ્રવ્યેણ સદાઽશૂન્યમિતિ, ક્વચિઙ્ગીવદ્રવ્યેઽનન્તં જ્ઞાનં ક્વચિત્સાન્તં જ્ઞાનમિતિ, ક્વચિઙ્ગીવદ્રવ્યેઽનન્તં ક્વચિત્સાન્તમજ્ઞાનમિતિ—એતદન્યથાનુપપદ્યમાનં

સદ્ભાવ જો નહિ હોય તો ધ્રુવ, નાશ, ભવ્ય, અભવ્ય ને
વિજ્ઞાન, અણવિજ્ઞાન, શૂન્ય, અશૂન્ય—એ કંઈ નવ ઘટે. ૩૭.

અન્વયાર્થઃ—[સદ્ભાવે અસતિ] જો (મોક્ષમાં જીવનો) સદ્ભાવ ન હોય તો [શાશ્વતમ્] શાશ્વત, [અથ ઉચ્છેદઃ] નાશવંત, [ભવ્યમ્] ભવ્ય (—થવાયોગ્ય), [અભવ્યમ્] અભવ્ય (—નહિ થવાયોગ્ય), [શૂન્યમ્] શૂન્ય, [ઇતરત્ ચ] અશૂન્ય, [વિજ્ઞાનમ્] વિજ્ઞાન અને [અવિજ્ઞાનમ્] અવિજ્ઞાન [ન અપિ યુજ્યતે] (જીવદ્રવ્યને વિષે) ન જ ઘટે. (માટે મોક્ષમાં જીવનો સદ્ભાવ છે જ.)

ટીકાઃ—અહીં, ‘જીવનો અભાવ તે મુક્તિ છે’ એ વાતનું ખંડન કર્યું છે.

(૧) દ્રવ્ય દ્રવ્યપણે શાશ્વત છે, (૨) નિત્ય દ્રવ્યમાં પર્યાયોનો પ્રત્યેક સમયે નાશ થાય છે, (૩) દ્રવ્ય સર્વદા અભૂત પર્યાયોરૂપે ભાવ્ય (—થવાયોગ્ય, પરિણમવાયોગ્ય) છે, (૪) દ્રવ્ય સર્વદા ભૂત પર્યાયોરૂપે અભાવ્ય (—નહિ થવાયોગ્ય) છે, (૫) દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યોથી સદા શૂન્ય છે, (૬) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્યથી સદા અશૂન્ય છે, (૭) ^૧કોઈક જીવદ્રવ્યમાં અનંત જ્ઞાન અને કોઈકમાં સાંત જ્ઞાન છે, (૮) ^૨કોઈક જીવદ્રવ્યમાં અનંત અજ્ઞાન અને

૧. જે સમ્યક્ત્વથી ચ્યુત થવાનો ન હોય એવા સમ્યક્ત્વી જીવને અનંત જ્ઞાન છે અને જે ચ્યુત થવાનો હોય એવા સમ્યક્ત્વી જીવને સાંત જ્ઞાન છે.
૨. અભવ્ય જીવને અનંત અજ્ઞાન છે અને જેને કોઈ કાળે પણ જ્ઞાન થવાનું છે એવા અજ્ઞાની ભવ્ય જીવને સાંત અજ્ઞાન છે.

મુક્તૌ જીવસ્ય સદ્ભાવમાવેદયતીતિ ॥૩૭॥

કર્મણાં ફલમેકો એકો કર્મણં તુ જાણમથ એકો ।

ચેદયદિ જીવરાસી ચેદગભાવેણ તિવિહેણ ॥૩૮॥

કર્મણાં ફલમેકઃ એકઃ કાર્યં તુ જ્ઞાનમથૈકઃ ।

ચેતયતિ જીવરાશિશ્વેતકભાવેન ત્રિવિધેન ॥૩૮॥

ચેતયિતૃત્વગુણવ્યાખ્યેયમ્ ।

એકે હિ ચેતયિતારઃ પ્રકૃષ્ટરમોહમલીમસેન પ્રકૃષ્ટરજ્ઞાનાવરણમુદ્રિતાનુભાવેન

કોઈકમાં સાંત અજ્ઞાન છે—આ બધું, ^૧અન્યથા નહિ ઘટતું થકું, મોક્ષમાં જીવના સદ્ભાવને જાહેર કરે છે. ૩૭.

ત્રણવિધ ચેતકભાવથી કો જીવરાશિ ‘કાર્ય’ને,

કો જીવરાશિ ‘કર્મફળ’ને, કોઈ ચેતે ‘જ્ઞાન’ને. ૩૮.

અન્વયાર્થઃ—[ત્રિવિધેન ચેતકભાવેન] ત્રિવિધ ચેતકભાવ વડે [એકઃ જીવરાશિઃ] એક જીવરાશિ [કર્મણાં ફલમ્] કર્મોના ફળને, [એકઃ તુ] એક જીવરાશિ [કાર્યં] કાર્યને [અથ] અને [એકઃ] એક જીવરાશિ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાનને [ચેતયતિ] ચેતે (—વેદે) છે.

ટીકાઃ—આ, ^૨ચેતયિતૃત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

કોઈ ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ તો, જે અતિ પ્રકૃષ્ટ મોહથી મલિન છે અને જેનો પ્રભાવ (શક્તિ) અતિ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણથી બિડાઈ ગયો છે

૧. અન્યથા = અન્ય પ્રકારે; બીજી રીતે. [મોક્ષમાં જીવની હયાતી જ ન રહેતી હોય તો ઉક્ત આઠ ભાવો ઘટે જ નહિ. જો મોક્ષમાં જીવનો અભાવ જ થઈ જતો હોય તો, (૧) દરેક દ્રવ્ય દ્રવ્યપણે શાશ્વત છે—એ વાત કેમ ઘટે? (૨) દરેક દ્રવ્ય નિત્ય રહીને તેમાં પર્યાયોનો નાશ થયા કરે છે—એ વાત કેમ ઘટે? (૩-૬) દરેક દ્રવ્ય સર્વદા અનાગત પર્યાયે ભાવ્ય, સર્વદા અતીત પર્યાયે અભાવ્ય, સર્વદા પરથી શૂન્ય અને સર્વદા સ્વથી અશૂન્ય છે—એ વાતો કેમ ઘટે? (૭) કોઈક જીવદ્રવ્યમાં અનંત જ્ઞાન છે—એ વાત કેમ ઘટે? અને (૮) કોઈક જીવદ્રવ્યમાં સાંત અજ્ઞાન છે (અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય નિત્ય રહીને તેમાં અજ્ઞાનપરિણામનો અંત આવે છે)—એ વાત કેમ ઘટે? માટે આ આઠ ભાવો દ્વારા મોક્ષમાં જીવની હયાતી સિદ્ધ થાય છે.]

૨. ચેતયિતૃત્વ = ચેતયિતાપણું; ચેતનારપણું; ચેતકપણું.

ચેતકસ્વભાવેન પ્રકૃષ્ટતરવીર્યાન્તરાયાવસાદિતકાર્યકારણસામર્થ્યાઃ સુખદુઃખરૂપં કર્મફલમેવ પ્રાધાન્યેન ચેતયન્તે। અન્યે તુ પ્રકૃષ્ટતરમોહમલીમસેનાપિ પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનાવરણમુદ્રિતાનુભાવેન ચેતકસ્વભાવેન મનાગ્વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમાસાદિતકાર્યકારણસામર્થ્યાઃ સુખદુઃખરૂપકર્મફલાનુભવનસંવલિતમપિ કાર્યમેવ પ્રાધાન્યેન ચેતયન્તે। અન્યતરે તુ પ્રક્ષાલિતસકલમોહકલદ્ઢેન સમુચ્છિન્નકૃત્સ્નજ્ઞાનાવરણતયાત્યન્તમુન્મુદ્રિતસમસ્તાનુભાવેન ચેતકસ્વભાવેન સમસ્તવીર્યાન્તરાયક્ષયાસાદિતાનન્તવીર્યા અપિ નિર્જીર્ણકર્મફલત્વાદત્યન્તકૃતકૃત્યવાદ્વ સ્વતોઽવ્યતિરિક્તસ્વાભાવિક-

એવા ચેતકસ્વભાવ વડે સુખદુઃખરૂપ 'કર્મફળ'ને જ પ્રધાનપણે ચેતે છે, કારણ કે તેમને અતિ પ્રકૃષ્ટ વીર્યાન્તરાયથી કાર્ય કરવાનું (—કર્મચેતનારૂપે પરિણમવાનું) સામર્થ્ય નષ્ટ થયું છે.

બીજા ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ, જે અતિ પ્રકૃષ્ટ મોહથી મલિન છે અને જેનો પ્રભાવ ^૧પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણથી બિડાઈ ગયો છે એવા ચેતકસ્વભાવ વડે—ભલે સુખદુઃખરૂપ કર્મફળના અનુભવથી મિશ્રિતપણે પણ—'કાર્ય'ને જ પ્રધાનપણે ચેતે છે, કારણ કે તેમણે થોડા વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી ^૨કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે.

વળી બીજા ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ, જેમાંથી સકળ મોહકલંક ધોવાઈ ગયું છે અને સમસ્ત જ્ઞાનાવરણના વિનાશને લીધે જેનો સમસ્ત પ્રભાવ અત્યંત ખીલી ગયો છે એવા ચેતકસ્વભાવ વડે 'જ્ઞાન'ને જ—કે જે જ્ઞાન પોતાથી ^૩અવ્યતિરિક્ત સ્વાભાવિક સુખવાળું છે તેને જ—ચેતે છે, કારણ કે તેમણે સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી અનંત વીર્યને પ્રાપ્ત કર્યું હોવા છતાં તેમને (વિકારી સુખદુઃખરૂપ) કર્મફળ

૧. કર્મચેતનાવાળા જીવને જ્ઞાનાવરણ 'પ્રકૃષ્ટ' હોય છે અને કર્મફળચેતનાવાળાને 'અતિ પ્રકૃષ્ટ' હોય છે.
૨. કાર્ય=(જીવ વડે) કરવામાં આવતું હોય તે; ઈચ્છાપૂર્વક ઈષ્ટાનિષ્ટ વિકલ્પરૂપ કર્મ. [જે જીવોને વીર્યનો કાંઈક વિકાસ થયો છે તેમને કર્મચેતનારૂપે પરિણમવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ્યું છે તેથી તેઓ મુખ્યપણે કર્મચેતનારૂપે પરિણમે છે. આ કર્મચેતના કર્મફળચેતનાથી મિશ્રિત હોય છે.]
૩. અવ્યતિરિક્ત=અભિન્ન. (સ્વાભાવિક સુખ જ્ઞાનથી અભિન્ન છે તેથી જ્ઞાનચેતના સ્વાભાવિક સુખના સંચેતન—અનુભવન—સહિત જ હોય છે.)

સુખં જ્ઞાનમેવ ચેતયન્ત ઇતિ ॥૩૮॥

સર્વે ખલુ કર્મફલં સ્થાવરકાયા તસા હિ કઞ્જુદં ।

પ્રાણિત્તમદિક્કંતા ણાણં વિદંતિ તે જીવા ॥૩૯॥

સર્વે ખલુ કર્મફલં સ્થાવરકાયાસ્ત્રસા હિ કાર્યયુતમ્ ।

પ્રાણિત્તમતિક્રાન્તાઃ જ્ઞાનં વિન્દન્તિ તે જીવાઃ ॥૩૯॥

અત્ર કઃ કિં ચેતયત ઇત્યુક્તમ્ ।

ચેતયન્તે અનુભવન્તિ ઉપલભન્તે વિન્દન્તીત્યેકાર્થાશ્ચેતનાનુભૂત્યુપલબ્ધિવેદનાનામે-
કાર્થત્વાત્ । તત્ર સ્થાવરાઃ કર્મફલં ચેતયન્તે, ત્રસાઃ કાર્યં ચેતયન્તે, કેવલજ્ઞાનિનો

નિર્જરી ગયું છે અને અત્યંત કૃતકૃત્યપણું થયું છે (અર્થાત્ કાંઈ કરવાનું લેશમાત્ર
પણ રહ્યું નથી). ૩૮.

વેદે કર્મફળ સ્થાવરો, ત્રસ કાર્યયુત ફળ અનુભવે,

પ્રાણિત્વથી અતિકાંત જે તે જીવ વેદે જ્ઞાનને. ૩૯.

અન્વયાર્થઃ—[સર્વે સ્થાવરકાયાઃ] સર્વ સ્થાવર જીવસમૂહો [ખલુ] ખરેખર
[કર્મફલં] કર્મફળને વેદે છે, [ત્રસાઃ] ત્રસો [હિ] ખરેખર [કાર્યયુતમ્] કાર્યસહિત
કર્મફળને વેદે છે અને [પ્રાણિત્તમ્ અતિક્રાન્તાઃ] જે પ્રાણિત્વને (—પ્રાણોને) અતિક્રમી
ગયા છે [તે જીવાઃ] તે જીવો [જ્ઞાનં] જ્ઞાનને [વિન્દન્તિ] વેદે છે.

ટીકાઃ—અહીં, કોણ શું ચેતે છે (અર્થાત્ કયા જીવને કઈ ચેતના હોય છે)
તે કહ્યું છે.

ચેતે છે, અનુભવે છે, ઉપલબ્ધ કરે છે અને વેદે છે—એ એકાર્થ છે (અર્થાત્
એ બધા શબ્દો એક અર્થવાળા છે), કારણ કે ચેતના, અનુભૂતિ, ઉપલબ્ધિ અને
વેદનાનો એક અર્થ છે. ત્યાં, સ્થાવરો કર્મફળને ચેતે છે, ત્રસો કાર્યને ચેતે છે,

૧. કૃતકૃત્ય=કૃતકાર્ય. [પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આત્માઓ અત્યંત કૃતકાર્ય છે તેથી, જોકે તેમને અનંત વીર્ય
પ્રગટ થયું છે તોપણ, તેમનું વીર્ય કાર્યચેતનાને (કર્મચેતનાને) રચતું નથી, (વળી વિકારી સુખદુઃખ
વિનષ્ટ થયાં હોવાથી તેમનું વીર્ય કર્મફળચેતનાને પણ રચતું નથી,) જ્ઞાનચેતનાને જ રચે છે.]

જ્ઞાનં ચેતયન્ત ઇતિ ॥૩૬॥

અથોપયોગગુણવ્યાખ્યાનમ્ ।

उवओगो खलु दुविहो णाणेण य दंसणेण संजुत्तो ।

जीवस्स सव्वकालं अणण्णभूदं वियाणीहि ॥४०॥

उपयोगः खलु द्विविधो ज्ञानेन च दर्शनेन संयुक्तः ।

जीवस्य सर्वकालमनन्यभूतं विजानीहि ॥४०॥

આત્મનશ્ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ ઉપયોગઃ । સોઽપિ દ્વિવિધઃ—જ્ઞાનોપયોગો દર્શનોપયોગશ્ચ । તત્ર વિશેષગ્રાહિ જ્ઞાનં, સામાન્યગ્રાહિ દર્શનમ્ । ઉપયોગશ્ચ સર્વદા કેવળજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનને ચેતે છે.

ભાવાર્થઃ—પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવો અવ્યક્ત સુખદુઃખાનુભવરૂપ શુભાશુભ-કર્મફળને ચેતે છે. દ્વીંદ્રિય આદિ ત્રસ જીવો તે જ કર્મફળને ઇચ્છાપૂર્વક ઇષ્ટાનિષ્ટ વિકલ્પરૂપ કાર્ય સહિત ચેતે છે. *પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવંત ભગવંતો (અનંત સૌમ્ય સહિત) જ્ઞાનને જ ચેતે છે. ૩૯.

હવે ઉપયોગગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

છે જ્ઞાન ને દર્શન સહિત ઉપયોગ યુગલ પ્રકારનો;

જીવદ્રવ્યને તે સર્વ કાળ અનન્યરૂપે જાણવો. ૪૦.

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાનેન ચ દર્શનેન સંયુક્તઃ] જ્ઞાનથી અને દર્શનથી સંયુક્ત એવો [ખલુ દ્વિવિધઃ] ખરેખર બે પ્રકારનો [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [જીવસ્ય] જીવને [સર્વકાલમ્] સર્વ કાળ [અનન્યભૂતં] અનન્યપણે [વિજાનીહિ] જાણો.

ટીકાઃ—આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવિધાયી (અર્થાત્ ચૈતન્યને અનુસરનારો) પરિણામ તે ઉપયોગ છે. તે પણ બે પ્રકારનો છે—જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ. ત્યાં, વિશેષને ગ્રહનારું જ્ઞાન છે અને સામાન્યને ગ્રહનારું દર્શન છે (અર્થાત્ વિશેષ જેમાં પ્રતિભાસે તે

★ અહીં પરિપૂર્ણ જ્ઞાનચેતનાની વિવક્ષા હોવાથી, કેવળીભગવંતો અને સિદ્ધભગવંતોને જ જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવી છે. આંશિક જ્ઞાનચેતનાની વિવક્ષાથી તો મુનિઓ, શ્રાવકો અને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિઓને પણ જ્ઞાનચેતના કહી શકાય છે; તેનો અહીં નિષેધ ન સમજવો, માત્ર વિવક્ષાભેદ છે એમ સમજવું.

જીવાદપૃથગ્ભૂત એવ, એકાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વાદિતિ ॥૪૦॥

આભિણિસુદોધિમણકેવલાણિ ણાણાણિ પંચભેયાણિ ।

કુમદિસુદવિભંગાણિ ય તિણ્ણિ વિ ણાણેહિં સંજુત્તે ॥૪૧॥

આભિનિબોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાણિ જ્ઞાનાણિ પચ્ચભેદાણિ ।

કુમતિશ્રુતવિભંગાણિ ચ ત્રીણ્યપિ જ્ઞાનૈઃ સંયુક્તાણિ ॥૪૧॥

જ્ઞાનોપયોગવિશેષાણાં નામસ્વરૂપાભિધાનમેતત્ ।

તત્રાભિનિબોધિકજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનમવધિજ્ઞાનં મનઃપર્યયજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં કુમતિજ્ઞાનં કુશ્રુતજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિતિ નામાભિધાનમ્ । આત્મા હ્યનન્તસર્વાત્મપ્રદેશવ્યાપિવિશુદ્ધ-

જ્ઞાન છે અને સામાન્ય જેમાં પ્રતિભાસે તે દર્શન છે). વળી ઉપયોગ સર્વદા જીવથી
*અપૃથગ્ભૂત જ છે, કારણ કે એક અસ્તિત્વથી રચાયેલ છે. ૪૦.

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃ, કેવળ—પાંચ ભેદો જ્ઞાનના;

કુમતિ, કુશ્રુત, વિભંગ—ત્રણ પણ જ્ઞાન સાથે જોડવાં. ૪૧.

અન્વયાર્થ :—[આભિનિબોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાણિ] આભિનિબોધિક (—મતિ), શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ—[જ્ઞાનાણિ પચ્ચભેદાણિ] એમ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે; [કુમતિશ્રુતવિભંગાણિ ચ] વળી કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ—[ત્રીણિ અપિ] એ ત્રણ (અજ્ઞાનો) પણ [જ્ઞાનૈઃ] (પાંચ) જ્ઞાનો સાથે [સંયુક્તાણિ] જોડવામાં આવ્યાં છે. (એ પ્રમાણે જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ છે.)

ટીકા :—આ, જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

ત્યાં, (૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃ-પર્યયજ્ઞાન, (૫) કેવળજ્ઞાન, (૬) કુમતિજ્ઞાન, (૭) કુશ્રુતજ્ઞાન અને (૮) વિભંગજ્ઞાન—એ પ્રમાણે (જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં) નામનું કથન છે.

(હવે તેમનાં સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવે છે :—) આત્મા ખરેખર અનંત, સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપક, વિશુદ્ધ જ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ છે. તે (આત્મા) ખરેખર અનાદિ

★ અપૃથગ્ભૂત = અભિન્ન. (ઉપયોગ સદા જીવથી અભિન્ન જ છે, કારણ કે તેઓ એક અસ્તિત્વથી નિષ્પન્ન છે.)

જ્ઞાનસામાન્યાત્મા । સ યત્તદાવરણક્ષયોપ-
શમાદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાવલમ્બાદ્ય મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં વિકલં વિશેષેણાવબુદ્ધ્યતે તદાભિનિ-
બોધિકજ્ઞાનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદિન્દ્રિયાવલમ્બાદ્ય મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં વિકલં વિશેષેણાવ-
બુદ્ધ્યતે તત્ શ્રુતજ્ઞાનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદેવ મૂર્તદ્રવ્યં વિકલં વિશેષેણાવબુદ્ધ્યતે
તદવધિજ્ઞાનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદેવ પરમનોગતં મૂર્તદ્રવ્યં વિકલં વિશેષેણાવબુદ્ધ્યતે
તન્મનઃપર્યયજ્ઞાનમ્, યત્સકલાવરણાત્યન્તક્ષયે કેવલ એવ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં સકલં વિશેષેણાવ-
બુદ્ધ્યતે તત્સ્વાભાવિકં કેવલજ્ઞાનમ્ । મિથ્યાદર્શનોદયસહચરિતમાભિનિબોધિકજ્ઞાનમેવ
કુમતિજ્ઞાનમ્, મિથ્યાદર્શનોદયસહચરિતં શ્રુતજ્ઞાનમેવ કુશ્રુતજ્ઞાનમ્, મિથ્યાદર્શનોદયસહ-

જ્ઞાનાવરણકર્મથી આચ્છાદિત પ્રદેશોવાળો વર્તતો થકો, (૧) તે પ્રકારના (અર્થાત્
મતિજ્ઞાનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને ઈન્દ્રિય-મનના અવલંબનથી મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને
૧વિકળપણે ૨વિશેષતઃ અવબોધે છે તે આભિનિબોધિકજ્ઞાન છે, (૨) તે પ્રકારના (અર્થાત્
શ્રુતજ્ઞાનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને મનના અવલંબનથી મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે
વિશેષતઃ અવબોધે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે, (૩) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી જ મૂર્ત
દ્રવ્યને વિકળપણે વિશેષતઃ અવબોધે છે તે અવધિજ્ઞાન છે, (૪) તે પ્રકારના આવરણના
ક્ષયોપશમથી જ પરમનોગત (—પારકાના મન સાથે સંબંધવાળા) મૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે
વિશેષતઃ અવબોધે છે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન છે, (૫) સમસ્ત આવરણના અત્યંત ક્ષયે, કેવળ
જ (—આત્મા એકલો જ), મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને સકળપણે વિશેષતઃ અવબોધે છે તે સ્વાભાવિક
કેવળજ્ઞાન છે. (૬) મિથ્યાદર્શનના ઉદય સાથેનું આભિનિબોધિકજ્ઞાન જ કુમતિજ્ઞાન છે,
(૭) મિથ્યાદર્શનના ઉદય સાથેનું શ્રુતજ્ઞાન જ કુશ્રુતજ્ઞાન છે, (૮) મિથ્યાદર્શનના ઉદય
સાથેનું અવધિજ્ઞાન જ વિભંગજ્ઞાન છે.—આ પ્રમાણે (જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં) સ્વરૂપનું
કથન છે.

એ રીતે મતિજ્ઞાનાદિ આઠ જ્ઞાનોપયોગોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.

ભાવાર્થઃ—પ્રથમ તો, નીચે પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ છે:—

નિશ્ચયનયે અખંડ-એક-વિશુદ્ધજ્ઞાનમય એવો આ આત્મા વ્યવહારનયે
સંસારાવસ્થામાં કર્માવૃત વર્તતો થકો, મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોતાં, પાંચ ઈન્દ્રિયો

૧. વિકળપણે=અપૂર્ણપણે; અંશે.

૨. વિશેષતઃ અવબોધવું=જાણવું. (વિશેષ અવબોધ અર્થાત્ વિશેષ પ્રતિભાસ તે જ્ઞાન છે.)

ચરિતમવધિજ્ઞાનમેવ વિભદ્ગ્જ્ઞાનમિતિ સ્વરૂપાભિધાનમ્ ।

અને મનથી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુને વિકલ્પરૂપે જે જાણે છે તે મતિજ્ઞાન છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે: ઉપલબ્ધિરૂપ, ભાવનારૂપ અને ઉપયોગરૂપ. મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જનિત અર્થગ્રહણશક્તિ (–પદાર્થને જાણવાની શક્તિ) તે ઉપલબ્ધિ છે, જાણેલા પદાર્થનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન તે ભાવના છે અને ‘આ કાળું છે’, ‘આ પીળું છે’ ઇત્યાદિરૂપે અર્થગ્રહણવ્યાપાર (–પદાર્થને જાણવાનો વ્યાપાર) તે ઉપયોગ છે. એવી જ રીતે તે (મતિજ્ઞાન) અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણારૂપ ભેદો વડે અથવા કોષ્ઠબુદ્ધિ, બીજબુદ્ધિ, પદાનુસારીબુદ્ધિ અને સંભિન્નશ્રોતૃતાબુદ્ધિ એવા ભેદો વડે ચાર પ્રકારનું છે. (અહીં, એમ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું કે નિર્વિકાર શુદ્ધ અનુભૂતિ પ્રત્યે અભિમુખ જે મતિજ્ઞાન તે જ ઉપાદેયભૂત અનંત સુખનું સાધક હોવાથી નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે, તેના સાધનભૂત બહિરંગ મતિજ્ઞાન તો વ્યવહારથી ઉપાદેય છે.)

તે જ પૂર્વોક્ત આત્મા, શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોતાં, મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુને પરોક્ષરૂપે જે જાણે છે તેને જ્ઞાનીઓ શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. તે લબ્ધિરૂપ અને ભાવનારૂપ છે તેમ જ ઉપયોગરૂપ અને નયરૂપ છે. ‘ઉપયોગ’ શબ્દથી અહીં વસ્તુને ગ્રહનારું પ્રમાણ સમજવું અર્થાત્ આખી વસ્તુને જાણનારું જ્ઞાન સમજવું અને ‘નય’શબ્દથી વસ્તુના (ગુણપર્યાયરૂપ) એક દેશને ગ્રહનારો એવો જ્ઞાતાનો અભિપ્રાય સમજવો. (અહીં એમ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું કે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ અભેદરત્નત્રયાત્મક જે ભાવશ્રુત તે જ ઉપાદેયભૂત પરમાત્મતત્ત્વનું સાધક હોવાથી નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે પરંતુ તેના સાધનભૂત બહિરંગ શ્રુતજ્ઞાન તો વ્યવહારથી ઉપાદેય છે.)

આ આત્મા, અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોતાં, મૂર્ત વસ્તુને જે પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન છે. તે અવધિજ્ઞાન લબ્ધિરૂપ અને ઉપયોગરૂપ એમ બે પ્રકારે જાણવું. અથવા અવધિજ્ઞાન દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ એવા ભેદો વડે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ ચૈતન્યના ઊછળવાથી ભરપૂર આનંદરૂપ પરમસુખામૃતના રસાસ્વાદરૂપ સમરસીભાવે પરિણત ચરમદેહી તપોધનોને હોય છે. ત્રણે પ્રકારનાં અવધિજ્ઞાનો વિશિષ્ટ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણથી નિશ્ચયે થાય છે. દેવો અને નારકોને થતું ભવપ્રત્યયી જે અવધિજ્ઞાન તે નિયમથી દેશાવધિ જ હોય છે.

—ઈત્થં મતિજ્ઞાનાદિજ્ઞાનોપયોગાષ્ટકં વ્યાખ્યાતમ્ ॥૪૧॥

આ આત્મા, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોતાં, પરમનોગત મૂર્ત વસ્તુને જે પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એવા ભેદો વડે મનઃપર્યયજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. ત્યાં, વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન પરના મનવચનકાય સંબંધી પદાર્થને, વક તેમ જ અવક બન્નેને, જાણે છે અને ઋજુમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન તો ઋજુને (અવકને) જ જાણે છે. નિર્વિકાર આત્માની ઉપલબ્ધિ અને ભાવના સહિત ચરમદેહી મુનિઓને વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન હોય છે. આ બન્ને મનઃપર્યયજ્ઞાનો વીતરાગ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનની ભાવના સહિત, પંદર પ્રમાદ રહિત અપ્રમત્ત મુનિને ઉપયોગમાં—વિશુદ્ધ પરિણામમાં—ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં મનઃપર્યયજ્ઞાનના ઉત્પાદકાળે જ અપ્રમત્તપણાનો નિયમ છે, પછી પ્રમત્તપણામાં પણ તે સંભવે છે.

જે જ્ઞાન ઘટપટાદિ જ્ઞેય પદાર્થોને અવલંબીને ઊપજતું નથી તે કેવળજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પણ નથી. જોકે દિવ્યધ્વનિકાળે તેના આધારે ગણધરદેવ વગેરેને શ્રુતજ્ઞાન પરિણામે છે તોપણ તે શ્રુતજ્ઞાન ગણધરદેવ વગેરેને જ હોય છે, કેવળીભગવંતોને તો કેવળજ્ઞાન જ હોય છે. વળી, કેવળીભગવંતોને શ્રુતજ્ઞાન નથી એટલું જ નહિ, પણ તેમને જ્ઞાન-અજ્ઞાન પણ નથી અર્થાત્ તેમને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન અને કોઈ વિષયનું અજ્ઞાન હોય એમ પણ નથી—સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન જ હોય છે; અથવા, તેમને મતિજ્ઞાનાદિ અનેક ભેદવાળું જ્ઞાન નથી—કેવળજ્ઞાન એક જ છે.

અહીં જે પાંચ જ્ઞાનો વર્ણવવામાં આવ્યાં તે વ્યવહારથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. નિશ્ચયથી તો વાદળાં વિનાના સૂર્યની માફક આત્મા અખંડ-એક-જ્ઞાનપ્રતિભાસમય જ છે.

હવે અજ્ઞાનત્રય વિષે કહેવામાં આવે છે:—

મિથ્યાત્વ દ્વારા અર્થાત્ ભાવ-આવરણ દ્વારા અજ્ઞાન (—કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન તથા વિભંગજ્ઞાન) અને અવિરતિભાવ હોય છે તથા જ્ઞેયને અવલંબતાં (—જ્ઞેય સંબંધી વિચાર અથવા જ્ઞાન કરતાં) તે તે કાળે દુઃનય અને દુઃપ્રમાણ હોય છે. (મિથ્યાદર્શનના સદ્ભાવમાં વર્તતું મતિજ્ઞાન તે કુમતિજ્ઞાન છે, શ્રુતજ્ઞાન તે કુશ્રુતજ્ઞાન છે, અવધિજ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાન છે; તેના સદ્ભાવમાં વર્તતા નયો તે દુઃનયો છે અને પ્રમાણ તે દુઃપ્રમાણ છે.) માટે એમ ભાવાર્થ સમજવો કે નિર્વિકાર શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ઉપાદેય છે.

દંસળમવિ ચક્ષુજુદં અચક્ષુજુદમવિ ય ઓહિણા સહિયં ।
અણિધળમળંતવિસયં કેવલિયં ચાવિ પળ્ણત્તં ॥૪૨॥

દર્શનમપિ ચક્ષુર્યુતમચક્ષુર્યુતમપિ ચાવધિના સહિતમ્ ।
અનિધનમનન્તવિષયં કેવલ્યં ચાપિ પ્રજ્ઞમ્ ॥૪૨॥

દર્શનોપયોગવિશેષાણાં નામસ્વરૂપાભિધાનમેતત્ ।

ચક્ષુર્દર્શનમચક્ષુર્દર્શનમવધિદર્શનં કેવલદર્શનમિતિ નામાભિધાનમ્ । આત્મા હ્યનન્ત-
સર્વાત્મપ્રદેશવ્યાપિવિશુદ્ધદર્શનસામાન્યાત્મા । સ યલ્વનાદિદર્શનાવરણકર્માવચ્છન્નપ્રદેશઃ
સન્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાચ્ચક્ષુરિન્દ્રિયાવલમ્બાચ્ચ મૂર્તદ્રવ્યં વિકલં સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે

એ પ્રમાણે જ્ઞાનોપયોગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૪૧.

દર્શન તણા યક્ષુ-અચક્ષુરૂપ, અવધિરૂપ ને
નિઃસીમવિષય અનિધન કેવળરૂપ ભેદ કહેલ છે. ૪૨.

અન્વયાર્થઃ—[દર્શનમ્ અપિ] દર્શન પણ [ચક્ષુર્યુતમ્] યક્ષુદર્શન, [અચક્ષુર્યુતમ્ અપિ
ચ] અચક્ષુદર્શન, [અવધિના સહિતમ્] અવધિદર્શન [ચ અપિ] અને [અનંતવિષયમ્] અનંત
જેનો વિષય છે એવું [અનિધનમ્] અવિનાશી [કેવલ્યં] કેવળદર્શન [પ્રજ્ઞમ્]—એમ ચાર
ભેદવાળું કહ્યું છે.

ટીકાઃ—આ, દર્શનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

(૧) યક્ષુદર્શન, (૨) અચક્ષુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવળદર્શન—એ
પ્રમાણે (દર્શનોપયોગના ભેદોનાં) નામનું કથન છે.

(હવે તેમનાં સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવે છેઃ—) આત્મા ખરેખર અનંત,
સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપક, વિશુદ્ધ દર્શનસામાન્યસ્વરૂપ છે. તે (આત્મા) ખરેખર
અનાદિ દર્શનાવરણકર્મથી આચ્છાદિત પ્રદેશોવાળો વર્તતો થકો, (૧) તે પ્રકારના (અર્થાત્
ચક્ષુદર્શનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને યક્ષુ-ઈન્દ્રિયાના અવલંબનથી મૂર્ત દ્રવ્યને
વિકળપણે *સામાન્યતઃ અવબોધે છે તે યક્ષુદર્શન છે, (૨) તે પ્રકારના આવરણના

★ સામાન્યતઃ અવબોધવું = દેખવું. (સામાન્ય અવબોધ અર્થાત્ સામાન્ય પ્રતિભાસ તે દર્શન છે.)

તદ્દક્ષુર્દર્શનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદ્દક્ષુર્વર્જિતેતરચતુરિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાવલમ્બાદ્ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં વિકલં સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તદ્દક્ષુર્દર્શનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદેવ મૂર્તદ્રવ્યં વિકલં સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તદ્વધિદર્શનમ્, યત્સકલાવરણાત્યન્તક્ષયે કેવલ એવ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં સકલં સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તત્સ્વાભાવિકં કેવલદર્શનમિતિ સ્વરૂપાભિધાનમ્ ॥૪૨॥

જ વીયપ્પદિ જાણાદો જાણી જાણાણિ હોંતિ જેગાણિ ।

તમ્હા દુ વિસ્સરૂવં જાણિયં દવિયં તિ જાણીહિં ॥૪૩॥

ન વિકલ્પ્યતે જ્ઞાનાત્ જ્ઞાની જ્ઞાનાનિ ભવન્ત્યનેકાનિ ।

તસ્માત્તુ વિશ્વરૂપં જાણિતં દ્રવ્યમિતિ જ્ઞાનિભિઃ ॥૪૩॥

એકસ્યાત્મનોડનેકજ્ઞાનાત્મકત્વસમર્થનમેતત્ ।

ન તાવજ્ઞાની જ્ઞાનાત્પૃથક્ભવતિ, દ્વયોરપ્યેકાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વેનૈકદ્રવ્યત્વાત્,

ક્ષયોપશમથી અને ચક્ષુ સિવાય બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો તથા મનના અવલંબનથી મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે સામાન્યતઃ અવબોધે છે તે અચક્ષુદર્શન છે, (૩) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી જ મૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે સામાન્યતઃ અવબોધે છે તે અવધિદર્શન છે, (૪) સમસ્ત આવરણના અત્યંત ક્ષયે, કેવળ જ (—આત્મા એકલો જ), મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને સકળપણે સામાન્યતઃ અવબોધે છે તે સ્વાભાવિક કેવળદર્શન છે. —આ પ્રમાણે (દર્શનોપયોગના ભેદોનાં) સ્વરૂપનું કથન છે. ૪૨.

છે જ્ઞાનથી નહિ ભિન્ન જ્ઞાની, જ્ઞાન તોય અનેક છે;

તે કારણે તો વિશ્વરૂપ કહ્યું દરવને જ્ઞાનીએ. ૪૩.

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાનાત્] જ્ઞાનથી [જ્ઞાની ન વિકલ્પ્યતે] જ્ઞાનીનો (—આત્માનો) ભેદ પાડવામાં આવતો નથી; [જ્ઞાનાનિ અનેકાનિ ભવન્તિ] તોપણ જ્ઞાનો અનેક છે. [તસ્માત્ તુ] તેથી તો [જ્ઞાનિભિઃ] જ્ઞાનીઓએ [દ્રવ્યં] દ્રવ્યને [વિશ્વરૂપમ્] એવું ભણિતમ્ વિશ્વરૂપ (—અનેકરૂપ) કહ્યું છે.

ટીકાઃ—એક આત્મા અનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનું આ સમર્થન છે.

પ્રથમ તો જ્ઞાની (—આત્મા) જ્ઞાનથી પૃથક્ નથી; કારણ કે બન્ને એક અસ્તિત્વથી રચાયાં હોવાથી બન્નેને એકદ્રવ્યપણું છે, બન્નેના અભિન્ન પ્રદેશો હોવાથી

દ્વયોરપ્યભિન્નપ્રદેશત્વેનૈકક્ષેત્રત્વાત્, દ્વયોરપ્યેકસમયનિર્વૃત્તત્વેનૈકકાલત્વાત્, દ્વયોરપ્યેકસ્વ-
ભાવત્વેનૈકભાવત્વાત્ । ન ચૈવમુચ્યમાનેપ્યેકસ્મિન્નાત્મન્યાભિનિબોધિકાદીન્યનેકાનિ જ્ઞાનાનિ
વિરુદ્ધન્તે, દ્રવ્યસ્ય વિશ્વરૂપત્વાત્ । દ્રવ્યં હિ સહક્રમપ્રવૃત્તાનન્તગુણપર્યાયાધારતયાનન્ત-
રૂપત્વાદેકમપિ વિશ્વરૂપમભિધીયત્ ઇતિ ॥૪૩॥

જદિ હવદિ દ્વમણ્ણં ગુણદો ય ગુણા ય દ્વદો અણ્ણે ।

દ્વાણંતિયમથવા દ્વાભાવં પ્કુર્વંતિ ॥૪૪॥

યદિ ભવતિ દ્રવ્યમન્યદ્ગુણતશ્ચ ગુણાશ્ચ દ્રવ્યતોડન્યે ।

દ્રવ્યાનન્ત્યમથવા દ્રવ્યાભાવં પ્રકુર્વન્તિ ॥૪૪॥

દ્રવ્યસ્ય ગુણેભ્યો ભેદે, ગુણાનાં ચ દ્રવ્યાદ્ભેદે દોષોપન્યાસોડયમ્ ।

બન્નેને એકક્ષેત્રપણું છે, બન્ને એક સમયે રચાતાં હોવાથી બન્નેને એકકાળપણું છે, બન્નેનો એક સ્વભાવ હોવાથી બન્નેને એકભાવપણું છે. પરંતુ આમ કહેવામાં આવતું હોવા છતાં, એક આત્મામાં આભિનિબોધિક (-મતિ) આદિ અનેક જ્ઞાનો વિરોધ પામતાં નથી, કારણ કે દ્રવ્ય વિશ્વરૂપ છે. દ્રવ્ય ખરેખર સહવર્તી અને ક્રમવર્તી એવા અનંત ગુણો અને પર્યાયોનો આધાર હોવાને લીધે અનંતરૂપવાળું હોવાથી, એક હોવા છતાં પણ, *વિશ્વરૂપ કહેવાય છે. ૪૩.

જો દ્રવ્ય ગુણથી અન્ય ને ગુણ અન્ય માનો દ્રવ્યથી,

તો થાય દ્રવ્ય-અનંતતા વા થાય નાસ્તિ દ્રવ્યની. ૪૪.

અન્વયાર્થ :—[યદિ] જો [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [ગુણતઃ] ગુણથી [અન્યત્ ચ ભવતિ] અન્ય (-ભિન્ન) હોય [ગુણાઃ ચ] અને ગુણો [દ્રવ્યતઃ અન્યે] દ્રવ્યથી અન્ય હોય તો [દ્રવ્યાનન્ત્યમ્] દ્રવ્યની અનંતતા થાય [અથવા] અથવા [દ્રવ્યાભાવં] દ્રવ્યનો અભાવ [પ્રકુર્વન્તિ] થાય.

ટીકા :—દ્રવ્યનું ગુણોથી ભિન્નપણું હોય અને ગુણોનું દ્રવ્યથી ભિન્નપણું હોય તો દોષ આવે છે તેનું આ કથન છે.

★ વિશ્વરૂપ=અનેકરૂપ. [એક દ્રવ્ય સહવર્તી અનંત ગુણોનો અને ક્રમવર્તી અનંત પર્યાયોનો આધાર હોવાને લીધે અનંતરૂપવાળું પણ છે તેથી તેને વિશ્વરૂપ (અનેકરૂપ) પણ કહેવામાં આવે છે. માટે એક આત્મા અનેક જ્ઞાનાત્મક હોવામાં વિરોધ નથી.]

ગુણા હિ ક્વચિદાશ્રિતાઃ । યત્રાશ્રિતાસ્તદ્દ્રવ્યમ્ । તદ્દેદન્યદ્ગુણેભ્યઃ । પુનરપિ ગુણાઃ
ક્વચિદાશ્રિતાઃ । યત્રાશ્રિતાસ્તદ્દ્રવ્યમ્ । તદપિ અન્યદ્દેદ્ગુણેભ્યઃ । પુનરપિ ગુણાઃ ક્વચિદાશ્રિતાઃ ।
યત્રાશ્રિતાઃ તદ્દ્રવ્યમ્ । તદપ્યન્યદેવ ગુણેભ્યઃ । એવં દ્રવ્યસ્ય ગુણેભ્યો ભેદે ભવતિ દ્રવ્યાનન્યમ્ ।
દ્રવ્યં હિ ગુણાનાં સમુદાયઃ । ગુણાશ્ચેદન્યે સમુદાયાત્, કો નામ સમુદાયઃ । એવં ગુણાનાં
દ્રવ્યાદ્દેદે ભવતિ દ્રવ્યાભાવ ઇતિ ॥૪૪॥

અવિભક્તમગ્ણત્તં દ્રવ્યગુણાણં વિભક્તમગ્ણત્તં ।

ગિચ્છંતિ ગિચ્ચયણ્હૂ તત્ત્વિવરીદં હિ વા તેસિં ॥૪૫॥

અવિભક્તમનન્યત્વં દ્રવ્યગુણાનાં વિભક્તમન્યત્વમ્ ।

નેચ્છન્તિ નિશ્ચયજ્ઞાસ્તદ્વિપરીતં હિ વા તેષામ્ ॥૪૫॥

દ્રવ્યગુણાનાં સ્વોચિતાનન્યત્વોક્તિરિયમ્ ।

ગુણો ખરેખર કોઈકના આશ્રયે હોય; (તેઓ) જેના આશ્રયે હોય તે દ્રવ્ય હોય. તે (-દ્રવ્ય) જો ગુણોથી અન્ય (-ભિન્ન) હોય તો—ફરીને પણ, ગુણો કોઈકના આશ્રયે હોય; (તેઓ) જેના આશ્રયે હોય તે દ્રવ્ય હોય. તે જો ગુણોથી અન્ય હોય તો—ફરીને પણ, ગુણો કોઈકના આશ્રયે હોય; (તેઓ) જેના આશ્રયે હોય તે દ્રવ્ય હોય. તે પણ ગુણોથી અન્ય જ હોય...એ પ્રમાણે, જો દ્રવ્યનું ગુણોથી ભિન્નપણું હોય તો, દ્રવ્યનું અનંતપણું થાય.

ખરેખર દ્રવ્ય એટલે ગુણોનો સમુદાય. ગુણો જો સમુદાયથી અન્ય હોય તો સમુદાય કેવો? (અર્થાત્ જો ગુણોને સમુદાયથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો સમુદાય ક્યાંથી ઘટે? એટલે કે દ્રવ્ય જ ક્યાંથી ઘટે?) એ પ્રમાણે, જો ગુણોનું દ્રવ્યથી ભિન્નપણું હોય તો, દ્રવ્યનો અભાવ થાય. ૪૪.

ગુણ-દ્રવ્યને અવિભક્તરૂપ અનન્યતા બુધમાન્ય છે;

પણ ત્યાં વિભક્ત અનન્યતા વા અન્યતા નહિ માન્ય છે. ૪૫.

અન્વયાર્થઃ—[દ્રવ્યગુણાનામ્] દ્રવ્ય અને ગુણોને [અવિભક્તમ્ અનન્યત્વમ્] અવિભક્તપણારૂપ અનન્યપણું છે; [નિશ્ચયજ્ઞાઃ હિ] નિશ્ચયના જાણનારાઓ [તેષામ્] તેમને [વિભક્તમ્ અન્યત્વમ્] વિભક્તપણારૂપ અન્યપણું [વા] કે [તદ્વિપરીતં] (વિભક્તપણારૂપ) અનન્યપણું [ન ઇચ્છન્તિ] માનતા નથી.

ટીકાઃ—આ, દ્રવ્ય અને ગુણોના સ્વોચિત અનન્યપણાનું કથન છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય

અવિભક્તપ્રદેશત્વલક્ષણં દ્રવ્યગુણાનામનન્યત્વમભ્યુપગમ્યતે । વિભક્તપ્રદેશત્વલક્ષણં ત્વન્યત્વમનન્યત્વં ચ નાભ્યુપગમ્યતે । તથાહિ—યથૈકસ્ય પરમાણોરેકેનાત્મપ્રદેશેન સહાવિભક્ત-ત્વાદનન્યત્વં, તથૈકસ્ય પરમાણોસ્તદ્વર્તિનાં સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાદિગુણાનાં ચાવિભક્તપ્રદેશત્વાદ-નન્યત્વમ્ । યથા ત્વત્યન્તવિપ્રકૃષ્ટયોઃ સહ્યવિન્ધ્યયોરત્યન્તસન્નિકૃષ્ટયોશ્ચ મિશ્રિતયોસ્તોયપયસો-વિભક્તપ્રદેશત્વલક્ષણમન્યત્વમનન્યત્વં ચ, ન તથા દ્રવ્યગુણાનાં વિભક્તપ્રદેશત્વાભાવાદન્યત્વ-મનન્યત્વં ચેતિ ॥૪૫॥

**વવદેસા સંઠાણા સંખા વિસયા ય હોંતિ તે બહુગા ।
તે તેસિમણ્ણત્તે અણ્ણત્તે ચાવિ વિજ્ઞંતે ॥૪૬॥**

અને ગુણોને કેવું અનન્યપણું ઘટે છે તે અહીં કહ્યું છે).

દ્રવ્ય અને ગુણોને *અવિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું સ્વીકારવામાં આવે છે; પરંતુ વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણું તથા (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી. તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:—જેમ એક પરમાણુને એક સ્વપ્રદેશ સાથે અવિભક્તપણું હોવાથી અનન્યપણું છે, તેમ એક પરમાણુને અને તેમાં રહેલા સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ વગેરે ગુણોને અવિભક્ત પ્રદેશો હોવાથી (અવિભક્ત-પ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણું છે; પરંતુ જેમ અત્યંત દૂર એવા ^૧સહ્ય અને વિંધ્યને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણું છે તથા અત્યંત નિકટ એવાં મિશ્રિત ^૨ક્ષીર-નીરને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે, તેમ દ્રવ્ય અને ગુણોને વિભક્ત પ્રદેશો નહિ હોવાથી (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અન્યપણું તથા (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણું નથી. ૪૫.

**વ્યપદેશ ને સંસ્થાન, સંખ્યા, વિષય બહુ યે હોય છે;
તે તેમના અન્યત્વ તેમ અનન્યતામાં પણ ઘટે. ૪૬.**

★ અવિભક્ત=અભિન્ન. (દ્રવ્ય અને ગુણોના પ્રદેશો અભિન્ન છે તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોને અભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે.)

૧. અત્યંત દૂર રહેલા સહ્ય અને વિંધ્ય નામના પર્વતોને ભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણું છે.
૨. અત્યંત નજીક રહેલાં મિશ્રિત દૂધ-જળને ભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે. દ્રવ્ય અને ગુણોને એવું અનન્યપણું નથી, પરંતુ અભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે.

વ્યપદેશાઃ સંસ્થાનાનિ સંખ્યા વિષયાશ્ચ ભવન્તિ તે બહુકાઃ ।
તે તેષામનન્યત્વે અન્યત્વે ચાપિ વિઘન્તે ॥૪૬॥

વ્યપદેશાદીનામેકાન્તેન ઢ્રવ્યગુણાન્યત્વનિબન્ધનત્વમત્ર પ્રત્યાખ્યાતમ્ ।

યથા દેવદત્તસ્ય ગૌરિત્યન્યત્વે ષષ્ઠીવ્યપદેશઃ, તથા વૃક્ષસ્ય શાખા ઢ્રવ્યસ્ય ગુણા ઇત્યનન્યત્વેઽપિ । યથા દેવદત્તઃ ફલમડૂકુશેન ધનદત્તાય વૃક્ષાઢ્ઢાટિકાયામ-વચિનોતીત્યન્યત્વે કારકવ્યપદેશઃ, તથા મૃત્તિકા ઘટભાવં સ્વયં સ્વેન સ્વસ્મૈ સ્વસ્માત્ સ્વસ્મિન્ કરોતીત્યાત્માત્માનાત્માનાત્મને આત્મન આત્મનિ જાનાતીત્યનન્યત્વેઽપિ । યથા પ્રાંશોર્દેવદત્તસ્ય પ્રાંશુર્ગૌરિત્યન્યત્વે સંસ્થાનં, તથા પ્રાંશોર્વૃક્ષસ્ય પ્રાંશુઃ શાખાભરો મૂર્તઢ્રવ્યસ્ય મૂર્તા ગુણા ઇત્યનન્યત્વેઽપિ । યથૈકસ્ય દેવદત્તસ્ય ઢ્ઢશ ગાવ ઇત્યન્યત્વે સંખ્યા, તથૈકસ્ય

અન્વયાર્થઃ—[વ્યપદેશાઃ] વ્યપદેશો, [સંસ્થાનાનિ] સંસ્થાનો, [સંખ્યાઃ] સંખ્યાઓ [ચ] અને [વિષયાઃ] વિષયો [તે બહુકાઃ ભવન્તિ] ઘણાં હોય છે. [તે] તે (વ્યપદેશ વગેરે), [તેષામ્] ઢ્રવ્ય-ગુણોના [અન્યત્વે] અન્યપણામાં [અનન્યત્વે ચ અપિ] તેમ જ અનન્યપણામાં પણ [વિઘન્તે] હોઈ શકે છે.

ટીકાઃ—અહીં *વ્યપદેશ વગેરે એકાંતે ઢ્રવ્ય-ગુણોના અન્યપણાનું કારણ હોવાનું ખંડન કર્યું છે.

જેવી રીતે ‘દેવદત્તની ગાય’ એમ અન્યપણામાં ષષ્ઠીવ્યપદેશ (—છટ્ટી વિભક્તિનું કથન) હોય છે, તેવી રીતે ‘વૃક્ષની શાખાઓ’, ‘ઢ્રવ્યના ગુણો’ એમ અનન્યપણામાં પણ (ષષ્ઠીવ્યપદેશ) હોય છે. જેવી રીતે ‘દેવદત્ત ઇળને અંકુશ વડે ધનદત્તને માટે વૃક્ષ પરથી વાડીમાં તોડે છે’ એમ અન્યપણામાં કારકવ્યપદેશ હોય છે, તેવી રીતે ‘માટી પોતે ઘટભાવને (—ઘડારૂપ પરિણામને) પોતા વડે પોતાને માટે પોતામાંથી પોતામાં કરે છે’, ‘આત્મા આત્માને આત્મા વડે આત્માને માટે આત્મામાંથી આત્મામાં જાણે છે’ એમ અનન્યપણામાં પણ (કારકવ્યપદેશ) હોય છે. જેવી રીતે ‘ઊંચા દેવદત્તની ઊંચી ગાય’ એમ અન્યપણામાં સંસ્થાન હોય છે, તેવી રીતે ‘વિશાળ વૃક્ષનો વિશાળ શાખાસમુઢાય’, ‘મૂર્ત ઢ્રવ્યના મૂર્ત ગુણો’ એમ અનન્યપણામાં પણ (સંસ્થાન) હોય છે.

★ વ્યપદેશ = કથન; અભિધાન. (આ ગાથામાં એમ સમજાવ્યું છે કે—જ્યાં ભેદ હોય ત્યાં જ વ્યપદેશ વગેરે ઘટે એવું કાંઈ નથી; જ્યાં અભેદ હોય ત્યાં પણ તેઓ ઘટે છે. માટે ઢ્રવ્ય-ગુણોમાં જે વ્યપદેશ વગેરે હોય છે તે કાંઈ એકાંતે ઢ્રવ્ય-ગુણોના ભેદને સિદ્ધ કરતા નથી.)

વૃક્ષસ્ય દશ શાખાઃ એકસ્ય દ્રવ્યસ્યાનન્તા ગુણા इत्यनन्यत्वेऽपि। यथा गोष्ठे गाव इत्यन्यत्वे
विषयः, तथा वृक्षे शाखाः द्रव्ये गुणा इत्यनन्यत्वेऽपि। ततो न व्यपदेशादयो द्रव्यगुणानां
वस्तुत्वेन भेदं साधयन्तीति॥४६॥

णाणं धणं च कुव्वदि धणिणं जह णाणिणं च दुविधेहिं ।

भण्णंति तह पुधत्तं एयत्तं चावि तच्चण्हू ॥४७॥

જ્ઞાનં ધનં ચ કરોતિ ધનિનં યથા જ્ઞાનિનં ચ દ્વિવિધાભ્યામ્ ।

ભણન્તિ તથા પૃથક્ત્વમેકત્વં ચાપિ તત્ત્વજ્ઞાઃ ॥૪૭॥

વસ્તુત્વભેદાભેદોદાહરણમેતત્ ।

યથા ધનં ભિન્નાસ્તિત્વનિર્વૃત્તં ભિન્નાસ્તિત્વનિર્વૃત્તસ્ય, ભિન્નસંસ્થાનં ભિન્નસંસ્થા-

જેવી રીતે ‘એક દેવદત્તની દસ ગાયો’ એમ અન્યપણામાં સંખ્યા હોય છે, તેવી રીતે ‘એક વૃક્ષની દશ શાખાઓ’, ‘એક દ્રવ્યના અનંત ગુણો’ એમ અન્યપણામાં પણ (સંખ્યા) હોય છે. જેવી રીતે ‘વાડામાં ગાયો’ એમ અન્યપણામાં વિષય (—આધાર) હોય છે, તેવી રીતે ‘વૃક્ષમાં શાખાઓ’, ‘દ્રવ્યમાં ગુણો’ એમ અન્યપણામાં પણ (વિષય) હોય છે. માટે (એમ સમજવું કે) વ્યપદેશ વગેરે, દ્રવ્ય-ગુણોમાં વસ્તુપણે ભેદ સિદ્ધ કરતા નથી. ૪૬.

ધનથી ‘ધની’ ને જ્ઞાનથી ‘જ્ઞાની’—દ્વિધા વ્યપદેશ છે,

તે રીત તત્ત્વજ્ઞો કહે એકત્વ તેમ પૃથક્ત્વને. ૪૭.

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેવી રીતે [ધનં] ધન [ચ] અને [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [ધનિનં] (પુરુષને) ‘ધની’ [ચ] અને [જ્ઞાનિનં] ‘જ્ઞાની’ [કરોતિ] કરે છે—[દ્વિવિધાભ્યામ્ ભણન્તિ] એમ બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, [તથા] તેવી રીતે [તત્ત્વજ્ઞાઃ] તત્ત્વજ્ઞો [પૃથક્ત્વમ્] પૃથક્ત્વ [ચ અપિ] તેમ જ [એકત્વમ્] એકત્વને કહે છે.

ટીકાઃ—આ, વસ્તુપણે ભેદ અને (વસ્તુપણે) અભેદનું ઉદાહરણ છે.

જેવી રીતે (૧) ભિન્ન અસ્તિત્વથી રચાયેલું, (૨) ભિન્ન સંસ્થાનવાળું, (૩) ભિન્ન સંખ્યાવાળું અને (૪) ભિન્ન વિષયમાં રહેલું એવું ધન (૧) ભિન્ન

નસ્ય, ભિન્નસંખ્યં ભિન્નસંખ્યસ્ય, ભિન્નવિષયલઘ્ધવૃત્તિકં ભિન્નવિષયલઘ્ધવૃત્તિકસ્ય પુરુષસ્ય ધનીતિ વ્યપદેશં પૃથક્ત્વપ્રકારેણ કુરુતે, યથા ચ જ્ઞાનમભિન્નાસ્તિત્વ-નિર્વૃત્તમભિન્નાસ્તિત્વનિર્વૃત્તસ્યાભિન્નસંસ્થાનમભિન્નસંસ્થાનસ્યાભિન્નસંખ્યમભિન્નસંખ્યસ્યાભિન્ન-વિષયલઘ્ધવૃત્તિકમભિન્નવિષયલઘ્ધવૃત્તિકસ્ય પુરુષસ્ય જ્ઞાનીતિ વ્યપદેશમેકત્વપ્રકારેણ કુરુતે; તથાન્યત્રાપિ। યત્ર દ્રવ્યસ્ય ભેદેન વ્યપદેશાદિઃ તત્ર પૃથક્ત્વં, યત્રાભેદેન તત્રૈકત્વમિતિ ॥૪૭॥

ગાળી ગાળં ચ સદા અત્થંતરિદા દુ અણ્ણમણ્ણસ્સ ।

દોઢ્ઠં અચેદણત્તં પસજદિ સમ્મં જિણાવમદં ॥૪૮॥

જ્ઞાની જ્ઞાનં ચ સદાર્થાન્તરિતે ત્વન્યોઽન્યસ્ય ।

દ્વયોરચેતનત્વં પ્રસજતિ સમ્યગ્ જિનાવમતમ્ ॥૪૮॥

અસ્તિત્વથી રચાયેલા, (૨) ભિન્ન સંસ્થાનવાળા, (૩) ભિન્ન સંખ્યાવાળા અને (૪) ભિન્ન વિષયમાં રહેલા એવા પુરુષને ‘ધની’ એવો વ્યપદેશ પૃથક્ત્વપ્રકારથી કરે છે, તથા જેવી રીતે (૧) અભિન્ન અસ્તિત્વથી રચાયેલું, (૨) અભિન્ન સંસ્થાનવાળું, (૩) અભિન્ન સંખ્યાવાળું અને (૪) અભિન્ન વિષયમાં રહેલું એવું જ્ઞાન (૧) અભિન્ન અસ્તિત્વથી રચાયેલા, (૨) અભિન્ન સંસ્થાનવાળા, (૩) અભિન્ન સંખ્યાવાળા અને (૩) અભિન્ન વિષયમાં રહેલા એવા પુરુષને ‘જ્ઞાની’ એવો વ્યપદેશ એકત્વપ્રકારથી કરે છે, તેવી રીતે અન્યત્ર પણ સમજવું. જ્યાં દ્રવ્યના ભેદથી વ્યપદેશ વગેરે હોય ત્યાં પૃથક્ત્વ છે, જ્યાં (દ્રવ્યના) અભેદથી (વ્યપદેશ વગેરે) હોય ત્યાં એકત્વ છે. ૪૭.

જો હોય અર્થાતરપણું અન્યોન્ય જ્ઞાની-જ્ઞાનને,

બન્ને અચેતનતા લહે—જિનદેવને નહિ માન્ય જે. ૪૮.

અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાની] જો જ્ઞાની (—આત્મા) [ચ] અને [જ્ઞાન] જ્ઞાન [સદા] સદા [અન્યોઽન્યસ્ય] પરસ્પર [અર્થાન્તરિતે તુ] અર્થાતરભૂત (ભિન્નપદાર્થભૂત) હોય તો [દ્વયોઃ] બન્નેને [અચેતનત્વં પ્રસજતિ] અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે—[સમ્યગ્ જિનાવમતમ્] કે જે જિનોને સમ્યક્ પ્રકારે અસંમત છે.

દ્રવ્યગુણાનામર્થાન્તરભૂતત્વે દોષોઽયમ્ ।

જ્ઞાની જ્ઞાનાદ્યર્થાન્તરભૂતસ્તદા સ્વકરણાંશમન્ત્રેણ પરશુરહિતદેવદત્તવત્કરણવ્યાપારા-
સમર્થત્વાદચેતયમાનોઽચેતન એવ સ્યાત્ । જ્ઞાનઞ્ચ યદિ જ્ઞાનિનોઽર્થાન્તરભૂતં તદા
તત્કર્ત્ત્રશમન્ત્રેણ દેવદત્તરહિતપરશુવત્તત્કર્ત્ત્વવ્યાપારાસમર્થત્વાદચેતયમાનમચેતનમેવ સ્યાત્ । ન
ચ જ્ઞાનજ્ઞાનિનોર્યુતસિદ્ધયોસ્સંયોગેન ચેતનત્વં દ્રવ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય ગુણાનાં નિરાશ્રયાણાં
શૂન્યત્વાદિતિ ॥૪૮॥

ટીકા :—દ્રવ્ય અને ગુણોને અર્થાતરપણું હોય તો આ (નીચે પ્રમાણે) દોષ
આવે.

જો જ્ઞાની (—આત્મા) જ્ઞાનથી અર્થાતરભૂત હોય તો (આત્મા) પોતાના કરણ-
અંશ વિના, કુહાડી વિનાના દેવદત્તની માફક, ^૧કરણનો વ્યાપાર કરવામાં અસમર્થ
થવાથી નહિ ચેતતો (—જાણતો) થકો અચેતન જ હોય. અને જો જ્ઞાન જ્ઞાનીથી
(—આત્માથી) અર્થાતરભૂત હોય તો જ્ઞાન તેના કર્તૃ-અંશ વિના, દેવદત્ત વિનાની
કુહાડીની માફક, તેના ^૨કર્તાનો વ્યાપાર કરવામાં અસમર્થ થવાથી નહિ ચેતતું (—
જાણતું) થકું અચેતન જ હોય. વળી ^૩યુતસિદ્ધ એવાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને (જ્ઞાન અને
આત્માને) સંયોગથી ચેતનપણું હોય એમ પણ નથી, કારણ કે નિર્વિશેષ દ્રવ્ય અને
નિરાશ્રય ગુણો શૂન્ય હોય. ૪૮.

૧. કરણનો વ્યાપાર = સાધનનું કાર્ય. [આત્મા કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે. જો આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન
જ હોય તો આત્મા સાધનનો વ્યાપાર અર્થાત્ જ્ઞાનનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ થવાથી જાણી શકે
નહિ તેથી આત્માને અચેતનપણું આવે.]
૨. કર્તાનો વ્યાપાર = કર્તાનું કાર્ય. [જ્ઞાન કરણ છે અને આત્મા કર્તા છે. જો જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન
જ હોય તો જ્ઞાન કર્તાનો વ્યાપાર અર્થાત્ આત્માનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ થવાથી જાણી શકે
નહિ તેથી જ્ઞાનને અચેતનપણું આવે.]
૩. યુતસિદ્ધ = જોડાઈને સિદ્ધ થયેલ; સમવાયથી—સંયોગથી સિદ્ધ થયેલ. [જેમ લાકડી અને માણસ જુદાં
હોવા છતાં લાકડીના યોગથી માણસ ‘લાકડીવાળો’ થાય છે તેમ જ્ઞાન અને આત્મા જુદાં હોવા
છતાં જ્ઞાન સાથે જોડાઈને આત્મા ‘જ્ઞાનવાળો (—જ્ઞાની)’ થાય છે એમ પણ નથી. લાકડી અને
માણસની જેમ જ્ઞાન અને આત્મા કદી જુદાં હોય જ ક્યાંથી? વિશેષ રહિત દ્રવ્ય હોઈ શકે જ
નહિ, તેથી જ્ઞાન વિનાનો આત્મા કેવો? અને આશ્રય વિના ગુણ હોઈ શકે જ નહિ, તેથી આત્મા
વિના જ્ઞાન કેવું? માટે ‘લાકડી’ અને ‘લાકડીવાળા’ની માફક ‘જ્ઞાન’ અને ‘જ્ઞાની’નું યુતસિદ્ધપણું
ઘટતું નથી.]

ण हि सो समवायादो अर्थंतरिदो दु णाणदो णाणी ।

अण्णाणी त्ति य वयणं एगत्तप्पसाधगं होदि ॥४६॥

न हि सः समवायादर्थान्तरितस्तु ज्ञानतो ज्ञानी ।

अज्ञानीति च वचनमेकत्वप्रसाधकं भवति ॥४६॥

ज्ञानज्ञानिनोः समवायसम्बन्धनिरासोऽयम् ।

न खलु ज्ञानादर्थान्तरभूतः पुरुषो ज्ञानसमवायात् ज्ञानी भवतीत्युपपन्नम् ।
स खलु ज्ञानसमवायात्पूर्वं किं ज्ञानी किमज्ञानी? यदि ज्ञानी तदा ज्ञानसमवायो
निष्फलः । अथाज्ञानी तदा किमज्ञानसमवायात्, किमज्ञानेन सहैकत्वात्? न तावद-
ज्ञानसमवायात्; अज्ञानिनो ह्यज्ञानसमवायो निष्फलः, ज्ञानित्वं तु ज्ञानसमवाया-
भावान्नास्त्येव । ततोऽज्ञानीति वचनमज्ञानेन सहैकत्वमवश्यं साधयत्येव । सिद्धे

રે! જીવ જ્ઞાનવિભિન્ન નહિ સમવાયથી જ્ઞાની બને;

‘અજ્ઞાની’ એવું વચન તે એકત્વની સિદ્ધિ કરે. ૪૯.

અન્વયાર્થ :—[જ્ઞાનતઃ અર્થાન્તરિતઃ તુ] જ્ઞાનથી અર્થાતરભૂત [સઃ] એવો તે
(—આત્મા) [સમવાયાત્] સમવાયથી [જ્ઞાની] જ્ઞાની થાય છે [ન હિ] એમ ખરેખર
નથી. [અજ્ઞાની] ‘અજ્ઞાની’ [ઈતિ ચ વચનમ્] એવું વચન [એકત્વપ્રસાધકં ભવતિ]
(ગુણ-ગુણીના) એકત્વને સિદ્ધ કરે છે.

ટીકા :—આ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયસંબંધ હોવાનું નિરાકરણ (ખંડન) છે.

જ્ઞાનથી અર્થાતરભૂત આત્મા જ્ઞાનના સમવાયથી જ્ઞાની થાય છે એમ માનવું
ખરેખર યોગ્ય નથી. (આત્મા જ્ઞાનના સમવાયથી જ્ઞાની થતો માનવામાં આવે તો અમે
પૂછીએ છીએ કે) તે (—આત્મા) જ્ઞાનનો સમવાય થયા પહેલાં ખરેખર જ્ઞાની છે કે
અજ્ઞાની? જો જ્ઞાની છે (એમ કહેવામાં આવે) તો જ્ઞાનનો સમવાય નિષ્ફળ છે. હવે
જો અજ્ઞાની છે (એમ કહેવામાં આવે) તો (પૂછીએ છીએ કે) અજ્ઞાનના સમવાયથી
અજ્ઞાની છે કે અજ્ઞાનની સાથે એકત્વથી અજ્ઞાની છે? પ્રથમ, અજ્ઞાનના સમવાયથી
અજ્ઞાની હોઈ શકે નહિ; કારણ કે અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનનો સમવાય નિષ્ફળ છે અને
જ્ઞાનીપણું તો જ્ઞાનના સમવાયનો અભાવ હોવાથી છે જ નહિ. માટે ‘અજ્ઞાની’ એવું

ચૈવમજ્ઞાનેન સહૈકત્વે જ્ઞાનેનાપિ સહૈકત્વમવશ્યં સિધ્યતીતિ ॥૪૬॥

સમવત્તી સમવાઓ અપુથ્થભૂદો ય અજુદસિદ્ધો ય ।

તસ્મા દ્વ્યગુણાણં અજુદા સિદ્ધિ ત્તિ ણિદ્દિટ્ઠા ॥૫૦॥

સમવર્તિત્વં સમવાયઃ અપૃથગ્ભૂતત્વમયુતસિદ્ધત્વં ચ ।

તસ્માદ્દ્વ્યગુણાનાં અયુતા સિદ્ધિરિતિ નિર્દિષ્ટા ॥૫૦॥

સમવાયસ્ય પદાર્થાન્તરત્વનિરાસોઽયમ્ ।

વચન અજ્ઞાનની સાથે એકત્વને અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે જ. અને એ રીતે અજ્ઞાનની સાથે એકત્વ સિદ્ધ થતાં જ્ઞાનની સાથે પણ એકત્વ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—આત્માને અને જ્ઞાનને એકત્વ છે એમ અહીં યુક્તિથી સમજાવ્યું છે.

પ્રશ્નઃ—ઇન્દ્રસ્થદશામાં જીવને માત્ર અલ્પજ્ઞાન જ હોય છે અને કેવળીદશામાં તો પરિપૂર્ણ જ્ઞાન—કેવળજ્ઞાન થાય છે; માટે ત્યાં તો કેવળીભગવાનને જ્ઞાનનો સમવાય (—કેવળજ્ઞાનનો સંયોગ) થયો ને?

ઉત્તરઃ—ના, એમ નથી. જીવને અને જ્ઞાનગુણને સદાય એકત્વ છે, અભિન્નતા છે. ઇન્દ્રસ્થદશામાં પણ તે અભિન્ન જ્ઞાનગુણને વિષે શક્તિરૂપે કેવળજ્ઞાન હોય છે. કેવળીદશામાં, તે અભિન્ન જ્ઞાનગુણને વિષે શક્તિરૂપે રહેલું કેવળજ્ઞાન વ્યક્ત થાય છે; કેવળજ્ઞાન ક્યાંય બહારથી આવીને કેવળીભગવાનના આત્મા સાથે સમવાય પામે છે એમ નથી. ઇન્દ્રસ્થદશામાં અને કેવળીદશામાં જે જ્ઞાનનો તજાવત જણાય છે તે માત્ર શક્તિ-વ્યક્તિરૂપ તજાવત સમજવો. ૪૯.

સમવર્તિતા સમવાય છે, અપૃથક્ત્વ તે, અયુતત્વ તે;

તે કારણે ભાષી અયુતસિદ્ધિ ગુણો ને દ્રવ્યને. ૫૦.

અન્વયાર્થઃ—[સમવર્તિત્વં સમવાયઃ] સમવર્તીપણું તે સમવાય છે; [અપૃથગ્ભૂતત્વમ્] તે જ, અપૃથક્પણું [ચ] અને [અયુતસિદ્ધત્વમ્] અયુતસિદ્ધપણું છે. [તસ્માત્] તેથી [દ્વ્યગુણાનામ્] દ્રવ્ય અને ગુણોની [અયુતા સિદ્ધિઃ] અયુતસિદ્ધિ [નિર્દિષ્ટા] (જિનોએ) કહી છે.

ટીકાઃ—આ, સમવાયને વિષે પદાર્થાન્તરપણું હોવાનું નિરાકરણ (ખંડન) છે.

દ્રવ્યગુણાનામેકાસ્તિત્વનિવૃત્તિત્વાદનાદિરનિધના સહવૃત્તિર્હિ સમવર્તિત્વમ્; સ
 એવ સમવાયો જૈનાનામ્; તદેવ સંજ્ઞાદિભ્યો ભેદેઽપિ વસ્તુત્વેનાભેદાદપૃથગ્ભૂતત્વમ્; તદેવ
 યુતસિદ્ધિનિબન્ધનસ્યાસ્તિત્વાન્તરસ્યાભાવાદયુતસિદ્ધત્વમ્। તત્તો દ્રવ્યગુણાનાં સમવર્તિત્વલક્ષણ-
 સમવાયભાજામયુતસિદ્ધિરેવ, ન પૃથગ્ભૂતત્વમિતિ ॥૫૦॥

વળ્ણરસગંધફાસા પરમાણુપરૂવિદા વિસેસેહિં ।

દ્વાદો ય અળ્ણા અળ્ણત્તપગાસગા હોતિ ॥૫૧॥

દંસળ્ણાણાણિ તહા જીવણિબદ્ધાણિ ળળ્ણભૂદાણિ ।

વવદેસદો પુધત્તં કુવ્વંતિ હિ ળો સભાવાદો ॥૫૨॥

દ્રવ્ય અને ગુણો એક અસ્તિત્વથી રચાયાં હોવાથી તેમની જે અનાદિ-અનંત સહવૃત્તિ (—સાથે રહેવાપણું) તે ખરેખર સમવર્તીપણું છે; તે જ, જૈનોના મતમાં સમવાય છે; તે જ, સંજ્ઞાદિથી ભેદ હોવા છતાં (—દ્રવ્ય અને ગુણોને સંજ્ઞા-લક્ષણ-પ્રયોજન વગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ હોવા છતાં) વસ્તુપણે અભેદ હોવાથી અપૃથક્પણું છે. તે જ, યુતસિદ્ધિના કારણભૂત *અસ્તિત્વાંતરનો અભાવ હોવાથી અયુતસિદ્ધપણું છે. તેથી ^૧સમવર્તિત્વસ્વરૂપ સમવાયવાળાં દ્રવ્ય અને ગુણોને અયુતસિદ્ધિ જ છે, પૃથક્પણું નથી. ૫૦.

પરમાણુમાં પ્રરૂપિત વરણ, રસ, ગંધ તેમ જ સ્પર્શ જે,

અણુથી અભિન્ન રહી વિશેષ વડે પ્રકાશે ભેદને; ૫૧.

ત્યમ જ્ઞાનદર્શન જીવનિયત અનન્ય રહીને જીવથી,

અન્યત્વના કર્તા બને વ્યપદેશથી—ન સ્વભાવથી. ૫૨.

★ અસ્તિત્વાંતર = ભિન્ન અસ્તિત્વ. [યુતસિદ્ધિનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન અસ્તિત્વો છે. લાકડી અને લાકડીવાળાની માફક ગુણ અને દ્રવ્યનાં અસ્તિત્વો કદીયે ભિન્ન નહિ હોવાથી તેમને યુતસિદ્ધપણું હોઈ શકે નહિ.]

૧. સમવાયનું સ્વરૂપ સમવર્તીપણું અર્થાત્ અનાદિ-અનંત સહવૃત્તિ છે. દ્રવ્ય અને ગુણોને આવો સમવાય (અનાદિ-અનંત તાદાત્મ્યમય સહવૃત્તિ) હોવાથી તેમને અયુતસિદ્ધિ છે, કદીયે પૃથક્પણું નથી.

વર્ણરસગન્ધસ્પર્શાઃ પરમાણુપ્રરૂપિતા વિશેષૈઃ ।
 દ્રવ્યાન્ન અનન્યાઃ અન્યત્વપ્રકાશકા ભવન્તિ ॥૫૧॥
 દર્શનજ્ઞાને તથા જીવનિબદ્ધે અનન્યભૂતે ।
 વ્યપદેશતઃ પૃથક્ત્વં કુરુતઃ હિ નો સ્વભાવાત્ ॥૫૨॥

દૃષ્ટાન્તદાર્ષ્ટાન્તિકાર્થપુરસ્સરો દ્રવ્યગુણાનામનર્થાન્તરત્વવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્ ।

વર્ણરસગન્ધસ્પર્શા હિ પરમાણોઃ પ્રરૂપ્યન્તે; તે ચ પરમાણોરવિભક્તપ્રદેશત્વેનાનન્યેઽપિ સંજ્ઞાદિવ્યપદેશનિબન્ધનૈર્વિશેષૈરન્યત્વં પ્રકાશયન્તિ । એવં જ્ઞાનદર્શને અપ્યાત્મનિ સમ્બદ્ધે આત્મદ્રવ્યાદવિભક્તપ્રદેશત્વેનાનન્યેઽપિ સંજ્ઞાદિવ્યપદેશનિબન્ધનૈર્વિશેષૈઃ પૃથક્ત્વમાસાદયતઃ, સ્વભાવતસ્તુ નિત્યમપૃથક્ત્વમેવ વિભ્રતઃ ॥૫૧-૫૨॥

—ઇતિ ઉપયોગગુણવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અન્વયાર્થઃ—[પરમાણુપ્રરૂપિતાઃ] પરમાણુને વિષે પ્રરૂપવામાં આવતાં એવાં [વર્ણરસ-ગન્ધસ્પર્શાઃ] વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શા [દ્રવ્યાત્ અનન્યાઃ ચ] દ્રવ્યથી અનન્ય વર્તતાં થકાં [વિશેષૈઃ] (વ્યપદેશના કારણભૂત) વિશેષો વડે [અન્યત્વપ્રકાશકાઃ ભવન્તિ] અન્યત્વને પ્રકાશનારાં થાય છે (—સ્વભાવથી અન્યરૂપ નથી); [તથા] એવી રીતે [જીવનિબદ્ધે] જીવને વિષે સંબદ્ધ એવાં [દર્શનજ્ઞાને] દર્શન-જ્ઞાન [અનન્યભૂતે] (જીવદ્રવ્યથી) અનન્ય વર્તતાં થકાં [વ્યપદેશતઃ] વ્યપદેશ દ્વારા [પૃથક્ત્વં કુરુતઃ હિ] પૃથક્પણાને કરે છે, [નો સ્વભાવાત્] સ્વભાવથી નહિ.

ટીકાઃ—દૃષ્ટાન્તરૂપ અને *દાર્ષ્ટાન્તરૂપ પદાર્થપૂર્વક, દ્રવ્ય અને ગુણોના અભિન્ન-પદાર્થપણાના વ્યાખ્યાનનો આ ઉપસંહાર છે.

વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શા ખરેખર પરમાણુને વિષે પ્રરૂપવામાં આવે છે; તેઓ પરમાણુથી અભિન્ન પ્રદેશવાળાં હોવાને લીધે અનન્ય હોવા છતાં, સંજ્ઞાદિ વ્યપદેશના કારણભૂત વિશેષો વડે અન્યત્વને પ્રકાશે છે. એવી રીતે આત્માને વિષે સંબદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન પણ આત્મદ્રવ્યથી અભિન્ન પ્રદેશવાળાં હોવાને લીધે અનન્ય હોવા છતાં, સંજ્ઞાદિ વ્યપદેશના કારણભૂત વિશેષો વડે પૃથક્પણાને પામે છે, પરંતુ સ્વભાવથી સદા અપૃથક્પણાને જ ધારે છે. ૫૧-૫૨.

આ રીતે ઉપયોગગુણનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

* દાર્ષ્ટાન્ત = દૃષ્ટાન્ત વડે સમજાવવાની હોય તે વાત; ઉપમેય. (અહીં પરમાણુ ને વર્ણાદિક દૃષ્ટાન્તરૂપ પદાર્થો છે તથા જીવ ને જ્ઞાનાદિક દાર્ષ્ટાન્તરૂપ પદાર્થો છે.)

અથ કર્તૃત્વગુણવ્યાખ્યાનમ્ । તત્રાદિગાથાત્રયેણ તદુપોદ્ધાતઃ —

જીવા અણાઙ્ગિહ્ણા સંતા ણંતા ય જીવભાવાદો ।

સદ્ભાવદો અણંતા પંચગ્ગુણપ્પધાણા ય ॥૫૩॥

જીવા અનાદિનિધનાઃ સાન્તા અનન્તાશ્ચ જીવભાવાત્ ।

સદ્ભાવતોઽનન્તાઃ પચ્ચાગ્ગુણપ્રધાનાઃ ચ ॥૫૩॥

જીવા હિ નિશ્ચયેન પરભાવાનામકરણાત્સ્વભાવાનાં કર્તારો ભવિષ્યન્તિ । તાંશ્ચ કુર્વાણાઃ કિમનાદિનિધનાઃ, કિં સાદિસનિધનાઃ, કિં સાદ્યનિધનાઃ, કિં તદાકારેણ પરિણતાઃ, કિમપરિણતાઃ ભવિષ્યન્તીત્યાશઙ્કચેદમુક્તમ્ ।

જીવા હિ સહજચૈતન્યલક્ષણપારિણામિકભાવેનાનાદિનિધનાઃ । ત એવૌદયિક-

હવે કર્તૃત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે. તેમાં, શરૂઆતની ત્રણ ગાથાઓથી તેનો ઉપોદ્ધાત કરવામાં આવે છે.

જીવો અનાદિ-અનંત, સાંત, અનંત છે જીવભાવથી,

સદ્ભાવથી નહિ અંત હોય; પ્રધાનતા ગુણ પાંચથી. ૫૩.

અન્વયાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો [અનાદિનિધનાઃ] (પારિણામિકભાવથી) અનાદિ-અનંત છે, [સાન્તાઃ] (ત્રણ ભાવોથી) સાંત (અર્થાત્ સાદિ-સાંત) છે [ચ] અને [જીવભાવાત્ અનન્તાઃ] જીવભાવથી અનંત છે (અર્થાત્ જીવના સદ્ભાવરૂપ ક્ષાયિકભાવથી સાદિ-અનંત છે) [સદ્ભાવતઃ અનન્તાઃ] કારણ કે સદ્ભાવથી જીવો અનંત જ હોય છે. [પચ્ચાગ્ગુણપ્રધાનાઃ ચ] તેઓ પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળા છે.

ટીકા :—નિશ્ચયથી પર-ભાવોનું કરવાપણું નહિ હોવાથી જીવો સ્વ-ભાવોના કર્તા હોય છે; અને તેમને (—પોતાના ભાવોને) કરતા થકા, શું તેઓ અનાદિ-અનંત છે? શું સાદિ-સાંત છે? શું સાદિ-અનંત છે? શું તદાકારે (તે-રૂપે) પરિણત છે? શું (તદાકારે) અપરિણત છે?—એમ આશંકા કરીને આ કહેવામાં આવ્યું છે (અર્થાત્ તે આશંકાઓના સમાધાનરૂપે આ ગાથા કહેવામાં આવી છે).

જીવો ખરેખર *સહજચૈતન્યલક્ષણ પારિણામિક ભાવથી અનાદિ-અનંત છે. તેઓ

★ જીવના પારિણામિક ભાવનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ સહજ-ચૈતન્ય છે. આ પારિણામિક ભાવ અનાદિ-અનંત હોવાથી આ ભાવની અપેક્ષાએ જીવો અનાદિ-અનંત છે.

ક્ષાયોપશમિકૌપશમિકભાવૈઃ સાદિસનિધનાઃ। ત એવ ક્ષાયિકભાવેન સાઘનિધનાઃ। ન ચ સાદિત્વાત્સનિધનત્વં ક્ષાયિકભાવસ્યાશઙ્ક્યમ્। સ ખલૂપાધિનિવૃત્તૌ પ્રવર્તમાનઃ સિદ્ધભાવ ઇવ સદ્ભાવ એવ જીવસ્ય; સદ્ભાવેન ચાનન્તા એવ જીવાઃ પ્રતિજ્ઞાયન્તે। ન ચ તેષામનાદિનિધનસહજચૈતન્યલક્ષણૈકભાવાનાં સાદિસનિધનાનિ સાઘનિધનાનિ ભાવાન્તરાણિ નોપપદ્યન્ત ઇતિ વક્તવ્યમ્; તે ખલ્વનાદિકર્મમલીમસાઃ પદ્મસમ્પૃક્તતોયવત્તદાકારેણ પરિણત-ત્વાત્પજ્વપ્રધાનગુણપ્રધાનત્વેનૈવાનુભૂયન્ત ઇતિ॥૫૩॥

એવં સદો વિણાસો અસદો જીવસ્સ હવદિ ઉપ્પાદો ।

ઇદિ જિણવરેહિં ભણિદં અણ્ણોણ્ણવિરુદ્ધમવિરુદ્ધં ॥૫૪॥

જ ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક ભાવોથી સાદિ-સાંત છે. તેઓ જ ક્ષાયિક ભાવથી સાદિ-અનંત છે.

‘ક્ષાયિક ભાવ સાદિ હોવાથી તે સાંત હશે’ એવી આશંકા કરવી યોગ્ય નથી. (કારણ આ પ્રમાણે છે :—) તે ખરેખર ઉપાધિની નિવૃત્તિ હોતાં પ્રવર્તતો થકો, સિદ્ધભાવની માફક, જીવનો સદ્ભાવ જ છે (અર્થાત્ કર્મોપાધિના ક્ષયે પ્રવર્તતો હોવાથી ક્ષાયિક ભાવ જીવનો સદ્ભાવ જ છે); અને સદ્ભાવથી તો જીવો અનંત જ સ્વીકારવામાં આવે છે. (માટે ક્ષાયિક ભાવથી જીવો અનંત જ અર્થાત્ વિનાશ-રહિત જ છે.)

વળી ‘અનાદિ-અનંત સહજચૈતન્યલક્ષણ એક ભાવવાળા તેમને સાદિ-સાંત અને સાદિ-અનંત ભાવાંતરો ઘટતા નથી (અર્થાત્ જીવોને એક પારિણામિક ભાવ સિવાય અન્ય ભાવો ઘટતા નથી)’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી; (કારણ કે) તેઓ ખરેખર અનાદિ કર્મથી મલિન વર્તતા થકા કાદવથી *સંપૃક્ત જળની માફક તદાકારે પરિણત હોવાને લીધે, પાંચ પ્રધાન +ગુણોથી પ્રધાનતાવાળા જ અનુભવાય છે. ૫૩.

એ રીત સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ જીવને હોય છે,

—ભાખ્યું જિને, જે પૂર્વ-અપર વિરુદ્ધ પણ અવિરુદ્ધ છે. ૫૪.

★ કાદવથી સંપૃક્ત = કાદવનો સંપર્ક પામેલ; કાદવના સંસર્ગવાળું. (જોકે જીવો દ્રવ્યસ્વભાવથી શુદ્ધ છે તોપણ વ્યવહારથી અનાદિ કર્મબંધનને વશ, કાદવવાળા જળની માફક, ઔદયિકાદિ ભાવે પરિણત છે.)

+ જીવના ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવોને જીવના પાંચ પ્રધાન ગુણો કહેવામાં આવ્યા છે.

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य भवत्युत्पादः ।
इति जिनवरैर्भणितमन्योऽन्यविरुद्धमविरुद्धम् ॥५४॥

जीवस्य भाववशात्सादिसनिधनत्वेऽनाद्यनिधनत्वे च विरोधपरिहारोऽयम् ।

एवं हि पञ्चभिर्भावैः स्वयं परिणममानस्यास्य जीवस्य कदाचिदौदयिकेनैकेन मनुष्यत्वादिलक्षणेन भावेन सतो विनाशस्तथापरेणौदयिकेनैव देवत्वादिलक्षणेन भावेन असत् उत्पादो भवत्येव । एतच्च ‘न सतो विनाशो नासत् उत्पाद’ इति पूर्वोक्तसूत्रेण सह विरुद्धमपि न विरुद्धम्; यतो जीवस्य द्रव्यार्थिकनयादेशेन न सत्प्रणाशो नासदुत्पादः, तस्यैव पर्यायार्थिकनयादेशेन सत्प्रणाशोऽसदुत्पादश्च । न चैतदनुपपन्नम्, नित्ये जले कल्लोलानामनित्यत्वदर्शनादिति ॥५४॥

अन्वयार्थः—[एवं] એ રીતે [जीवस्य] જીવને [सतः विनाशः] સત્નો વિનાશ અને [असत्ः उत्पादः] असत्નો ઉત્પાદ [भवति] હોય છે—[इति] એવું [जिनवरैः भणितम्] જિનવરોએ કહ્યું છે, [अन्योऽन्यविरुद्धम्] કે જે અન્યોન્ય વિરુદ્ધ (૧૯મી ગાથાના કથન સાથે વિરોધવાળું) છતાં [अविरुद्धम्] અવિરુદ્ધ છે.

टीकाः—આ, જીવને ભાવવશાત્ (ઔદયિકાદિ ભાવોને લીધે) સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું હોવામાં વિરોધનો પરિહાર છે.

એ રીતે ખરેખર પાંચ ભાવોરૂપે સ્વયં પરિણમતા આ જીવને કદાચિત્ ઔદયિક એવા એક મનુષ્યત્વાદિસ્વરૂપ ભાવની અપેક્ષાએ સત્નો વિનાશ અને ઔદયિક જ એવા બીજા દેવત્વાદિસ્વરૂપ ભાવની અપેક્ષાએ અસત્નો ઉત્પાદ થાય છે જ. અને આ (કથન) ‘સત્નો વિનાશ નથી ને અસત્નો ઉત્પાદ નથી’ એવા પૂર્વોક્ત સૂત્રની (–૧૯મી ગાથાની) સાથે વિરોધવાળું હોવા છતાં (ખરેખર) વિરોધવાળું નથી; કારણ કે જીવને દ્રવ્યાર્થિકનયના કથનથી સત્નો નાશ નથી ને અસત્નો ઉત્પાદ નથી તથા તેને જ પર્યાયાર્થિકનયના કથનથી સત્નો નાશ છે અને અસત્નો ઉત્પાદ છે. અને આ +અનુપપન્ન નથી, કેમ કે નિત્ય એવા જળમાં કલ્લોલોનું અનિત્યપણું જોવામાં આવે છે.

+ અનુપપન્ન = અયુક્ત; અસંગત; અઘટિત; ન બની શકે એવું.

णेरइयतिरियमणुया देवा इदि णामसंजुदा पयडी ।

कुर्वन्ति सदो णासं असदो भावस्स उप्पादं ॥५५॥

नारकतिर्यङ्मनुष्या देवा इति नामसंयुताः प्रकृतयः ।

कुर्वन्ति सतो नाशमसतो भावस्योत्पादम् ॥५५॥

जीवस्य सदसद्भावोच्छित्युत्पत्तिनिमित्तोपाधिप्रतिपादनमेतत् ।

ભાવાર્થ :—પ૩મી ગાથામાં જીવને સાદિ-સાંતપણું તેમ જ અનાદિ-અનંતપણું કહેવામાં આવ્યું. ત્યાં પ્રશ્ન સંભવે છે કે—સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવો એકીસાથે જીવને કેમ ઘટે? તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે: જીવ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુ છે. તેને સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું બન્ને એક જ અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યાં નથી, ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યાં છે; સાદિ-સાંતપણું કહેવામાં આવ્યું છે તે પર્યાય-અપેક્ષાએ છે અને અનાદિ-અનંતપણું દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ છે. માટે એ રીતે જીવને સાદિ-સાંતપણું તેમ જ અનાદિ-અનંતપણું એકીસાથે બરાબર ઘટે છે.

(અહીં જોકે જીવને અનાદિ-અનંત તેમ જ સાદિ-સાંત કહેવામાં આવ્યો તોપણ તાત્પર્ય એમ ગ્રહવું કે પર્યાયાર્થિકનયના વિષયભૂત સાદિ-સાંત જીવનો આશ્રય કરવાયોગ્ય નથી પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત એવું જે અનાદિ-અનંત, ટંકોત્કીર્ણજ્ઞાયકસ્વભાવી, નિર્વિકાર, નિત્યાનંદસ્વરૂપ જીવદ્રવ્ય તેનો જ આશ્રય કરવાયોગ્ય છે.) ૫૪.

तिर्यय-नारक-देव-मानव नामनी छे प्रकृति जे,

ते व्यय करे सत् भावनो, उत्पाद असत् तणो करे. ५५.

અન્વયાર્થ :—[નારકતિર્યંગમનુષ્યાઃ દેવાઃ] નારક, તિર્યય, મનુષ્ય અને દેવ [ઈતિ નામસંયુતાઃ] એવાં નામવાળી [પ્રકૃતયઃ] (નામકર્મની) પ્રકૃતિઓ [સતઃ નાશમ્] સત્ ભાવનો નાશ અને [અસતઃ ભાવસ્ય ઉત્પાદમ્] અસત્ ભાવનો ઉત્પાદ [કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકા :—જીવને સત્ ભાવના ઉચ્છેદ અને અસત્ ભાવના ઉત્પાદમાં નિમિત્તભૂત ઉપાધિનું આ પ્રતિપાદન છે.

યથા હિ જલરાશેર્જલરાશિત્વેનાસદુત્પાદં સદુચ્છેદં ચાનનુભવતશ્ચતુર્થ્યઃ કકુલ્બિ-
ભાગેભ્યઃ ક્રમેણ વહમાનાઃ પવમાનાઃ કલ્લોલાનામસદુત્પાદં સદુચ્છેદં ચ કુર્વન્તિ, તથા
જીવસ્યાપિ જીવત્વેન સદુચ્છેદમસદુત્પત્તિં ચાનનુભવતઃ ક્રમેણોદીયમાનાઃ નારકતિર્યઙ્મનુષ્ય-
દેવનામપ્રકૃતયઃ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચ કુર્વન્તીતિ ॥૫૫॥

ઉદણ ઉવસમેણ ય યવણ દુહિં મિસ્સિદેહિં પરિણામે ।

જુત્તા તે જીવગુણા બહુસુ ય અત્થેસુ વિત્થિણ્ણા ॥૫૬॥

ઉદયેનોપશમેન ચ ક્ષયેણ દ્વાભ્યાં મિશ્રિતાભ્યાં પરિણામેન ।

યુક્તાસ્તે જીવગુણા બહુષુ ચાર્થેષુ વિસ્તીર્ણાઃ ॥૫૬॥

જીવસ્ય ભાવોદયવર્ણનમેતત્ ।

જેમ સમુદ્રપણે અસત્નો ઉત્પાદ અને સત્નો ઉચ્છેદ નહિ અનુભવતા એવા સમુદ્રને ચાર દિશાઓમાંથી ક્રમે વહેતા પવનો કલ્લોલોસંબંધી અસત્નો ઉત્પાદ અને સત્નો ઉચ્છેદ કરે છે (અર્થાત્ અવિદ્યમાન તરંગના ઉત્પાદમાં અને વિદ્યમાન તરંગના નાશમાં નિમિત્ત બને છે), તેમ જીવપણે સત્નો ઉચ્છેદ અને અસત્નો ઉત્પાદ નહિ અનુભવતા એવા જીવને ક્રમે ઉદય પામતી નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવ નામની (નામકર્મની) પ્રકૃતિઓ (ભાવોસંબંધી, પર્યાયોસંબંધી) સત્નો ઉચ્છેદ અને અસત્નો ઉત્પાદ કરે છે (અર્થાત્ વિદ્યમાન પર્યાયના નાશમાં અને અવિદ્યમાન પર્યાયના ઉત્પાદમાં નિમિત્ત બને છે). ૫૫.

પરિણામ, ઉદય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ, ક્ષયે સંયુક્ત જે,

તે પાંચ જીવગુણ જાણવા; બહુ ભેદમાં વિસ્તીર્ણ છે. ૫૬.

અન્વયાર્થઃ—[ઉદયેન] ઉદયથી યુક્ત, [ઉપશમેન] ઉપશમથી યુક્ત, [ક્ષયેણ] ક્ષયથી યુક્ત, [દ્વાભ્યાં મિશ્રિતાભ્યાં] ક્ષયોપશમથી યુક્ત [ચ] અને [પરિણામેન યુક્તાઃ] પરિણામથી યુક્ત—[તે] એવા [જીવગુણાઃ] (પાંચ) જીવગુણો (—જીવના ભાવો) છે; [ચ] અને [બહુષુ અર્થેષુ વિસ્તીર્ણાઃ] તેમને ઘણા પ્રકારોમાં વિસ્તારવામાં આવે છે.

ટીકાઃ—જીવને ભાવોના ઉદયનું (—પાંચ ભાવોની પ્રગટતાનું) આ વર્ણન છે.

કર્મણાં ફલદાનસમર્થતયોદ્ભૂતિરુદયઃ, અનુદ્ભૂતિરુપશમઃ, ઉદ્ભૂત્યનુદ્ભૂતી ક્ષયોપશમઃ, અત્યન્તવિશ્લેષઃ ક્ષયઃ, દ્રવ્યાત્મલાભહેતુકઃ પરિણામઃ। તત્રોદયેન યુક્ત ઔદયિકઃ, ઉપશમેન યુક્ત ઔપશમિકઃ, ક્ષયોપશમેન યુક્તઃ ક્ષાયોપશમિકઃ, ક્ષયેન યુક્તઃ ક્ષાયિકઃ, પરિણામેન યુક્તઃ પારિણામિકઃ। ત એતે પચ્ચ જીવગુણાઃ। તત્રોપાધિચતુર્વિધત્વનિબન્ધના-શ્ચત્વારઃ, સ્વભાવનિબન્ધન એકઃ। એતે ચોપાધિભેદાત્સ્વરૂપભેદાચ્ચ ભિદ્યમાના બહુષ્વર્થેષુ વિસ્તાર્યન્ત ઇતિ॥૫૬॥

**કર્મ્મં વેદયમાણો જીવો ભાવં કરેદિ જારિસયં ।
સો તસ્સ તેણ કત્તા હવદિ ત્તિ ય સાસણે પઢિદં ॥૫૭॥**

કર્મોનો ^૧ફળદાનસમર્થપણે ઉદ્ભવ તે ‘ઉદય’ છે, અનુદ્ભવ તે ‘ઉપશમ’ છે, ઉદ્ભવ તેમ જ અનુદ્ભવ તે ‘ક્ષયોપશમ’ છે, ^૨અત્યંત વિશ્લેષ તે ‘ક્ષય’ છે, દ્રવ્યનો ^૩આત્મલાભ (હયાતી) જેનો હેતુ છે તે ‘પરિણામ’ છે. ત્યાં, ઉદયથી યુક્ત તે ‘ઔદયિક’ છે, ઉપશમથી યુક્ત તે ‘ઔપશમિક’ છે, ક્ષયોપશમથી યુક્ત તે ‘ક્ષાયોપશમિક’ છે, ^૪ક્ષયથી યુક્ત તે ‘ક્ષાયિક’ છે, ^૫પરિણામથી યુક્ત તે ‘પારિણામિક’ છે.—એવા આ પાંચ જીવગુણો છે. તેમાં (—આ પાંચ ગુણોમાં) ^૬ઉપાધિનું ચતુર્વિધપણું જેમનું કારણ (નિમિત્ત) છે એવા ચાર છે, સ્વભાવ જેનું કારણ છે એવો એક છે. ઉપાધિના ભેદથી અને સ્વરૂપના ભેદથી ભેદ પાડતાં, તેમને ઘણા પ્રકારોમાં વિસ્તારવામાં આવે છે. ૫૬.

**પુદ્ગલકરમને વેદતાં આત્મા કરે જે ભાવને,
તે ભાવનો તે જીવ છે કર્તા—કહ્યું જિનશાસને. ૫૭.**

૧. ફળદાનસમર્થ = ફળ દેવામાં સમર્થ
૨. અત્યંત વિશ્લેષ = અત્યંત વિયોગ; આત્યંતિક નિવૃત્તિ.
૩. આત્મલાભ = સ્વરૂપપ્રાપ્તિ; સ્વરૂપને ધારી રાખવું તે; પોતાને ધારી રાખવું તે; હયાતી. (દ્રવ્ય પોતાને ધારી રાખે છે અર્થાત્ પોતે હયાત રહે છે તેથી તેને ‘પરિણામ’ છે.)
૪. ક્ષયથી યુક્ત = ક્ષય સહિતઃ ક્ષય સાથે સંબંધવાળો. (વ્યવહારે કર્મોના ક્ષયની અપેક્ષા જીવના જે ભાવમાં આવે તે ‘ક્ષાયિક’ ભાવ છે.)
૫. પરિણામથી યુક્ત = પરિણામમય; પરિણામાત્મક; પરિણામસ્વરૂપ.
૬. કર્મોપાધિની ચાર પ્રકારની દશા (—ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય) જેમનું નિમિત્ત છે એવા ચાર ભાવો છે; જેમાં કર્મોપાધિરૂપ નિમિત્ત બિલકુલ નથી, માત્ર દ્રવ્યસ્વભાવ જ જેનું કારણ છે એવો એક પારિણામિક ભાવ છે.

કર્મ વેદયમાનો જીવો ભાવં કરોતિ યાદશકમ્ ।
સ તસ્ય તેન કર્તા ભવતીતિ ચ શાસને પઠિતમ્ ॥૫૭॥

જીવસ્યૌદયિકાદિભાવાનાં કર્તૃત્વપ્રકારોક્તિરિયમ્ ।

જીવેન હિ દ્રવ્યકર્મ વ્યવહારનયેનાનુભૂયતે; તદ્દ્યાનુભૂયમાનં જીવભાવાનાં નિમિત્ત-
માત્રમુપવર્ણયતે । તસ્મિન્નિમિત્તમાત્રભૂતે જીવેન કર્તૃભૂતેનાત્મનઃ કર્મભૂતો ભાવઃ ક્રિયતે ।
અમુના યો યેન પ્રકારેણ જીવેન ભાવઃ ક્રિયતે, સ જીવસ્તસ્ય ભાવસ્ય તેન પ્રકારેણ કર્તા
ભવતીતિ ॥૫૭॥

કમ્પેણ વિના ઉદયં જીવસ્સ ણ વિઙ્ગદે ઉવસમં વા ।
ખઙ્ગયં ખઓવસમિયં તમ્હા ભાવં તુ કમ્મકદં ॥૫૮॥
કર્મણા વિનોદયો જીવસ્ય ન વિઘ્નત ઉપશમો વા ।
ક્ષાયિકઃ ક્ષાયોપશમિકસ્તસ્માદ્ભાવસ્તુ કર્મકૃતઃ ॥૫૮॥

અન્વયાર્થઃ—[કર્મ વેદયમાનઃ] કર્મને વેદતો થકો [જીવઃ] જીવ [યાદશકમ્
ભાવં] જેવા ભાવને [કરોતિ] કરે છે, [તસ્ય] તે ભાવનો [તેન] તે પ્રકારે [સઃ] તે
[કર્તા ભવતિ] કર્તા છે—[ઈતિ ચ] એમ [શાસને પઠિતમ્] શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકાઃ—આ, જીવના ઔદયિકાદિ ભાવોના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન છે.

જીવ વડે દ્રવ્યકર્મ વ્યવહારનયથી અનુભવાય છે; અને તે અનુભવાતું થકું
જીવભાવોનું નિમિત્તમાત્ર કહેવાય છે. તે (દ્રવ્યકર્મ) નિમિત્તમાત્ર હોતાં, જીવ વડે કર્તાપણે
પોતાનો કર્મરૂપ (કાર્યરૂપ) ભાવ કરાય છે. તેથી જે ભાવ જે પ્રકારે જીવ વડે કરાય
છે, તે ભાવનો તે પ્રકારે તે જીવ કર્તા છે. ૫૭.

પુદ્ગલકરમ વિણ જીવને ઉપશમ, ઉદય, ક્ષાયિક અને
ક્ષાયોપશમિક ન હોય, તેથી કર્મકૃત એ ભાવ છે. ૫૮.

અન્વયાર્થઃ—[કર્મણા વિના] કર્મ વિના [જીવસ્ય] જીવને [ઉદયઃ] ઉદય,
[ઉપશમઃ] ઉપશમ, [ક્ષાયિકઃ] ક્ષાયિક [વા] અથવા [ક્ષાયોપશમિકઃ] ક્ષાયોપશમિક [ન
વિઘ્નતે] હોતો નથી, [તસ્માત્ તુ] તેથી [ભાવઃ] ભાવ (—ચતુર્વિધ જીવભાવ) [કર્મકૃતઃ]
કર્મકૃત છે.

દ્રવ્યકર્મણાં નિમિત્તમાત્રત્વેનૌદયિકાદિભાવકર્તૃત્વમત્રોક્તમ્ ।

ન ખલુ કર્મણા વિના જીવસ્યોદયોપશમૌ ક્ષયક્ષયોપશમાવપિ વિદ્યેતે; તતઃ ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકશ્ચૌદયિકૌપશમિકશ્ચ ભાવઃ કર્મકૃતોઽનુમન્તવ્યઃ । પારિણામિકસ્ત્વનાદિનિધનો નિરુપાધિઃ સ્વાભાવિક એવ । ક્ષાયિકસ્તુ સ્વભાવવ્યક્તિરૂપત્વાદનન્તોઽપિ કર્મણઃ ક્ષયેણોત્પદ્યમાનત્વાત્સાદિરિતિ કર્મકૃત એવોક્તઃ । ઔપશમિકસ્તુ કર્મણામુપશમે સમુત્પદ્યમાનત્વાદનુપશમે સમુચ્છિદ્યમાનત્વાત્ કર્મકૃત એવેતિ ।

અથવા ઉદયોપશમક્ષયક્ષયોપશમલક્ષણાશ્ચતસ્રો દ્રવ્યકર્મણામેવાવસ્થાઃ, ન પુનઃ પરિણામલક્ષણૈકાવસ્થસ્ય જીવસ્ય; તત ઉદયાદિસજ્જાતાનામાત્મનો ભાવાનાં નિમિત્તમાત્રભૂત-

ટીકા:—અહીં, (ઔદયિકાદિ ભાવોનાં) નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મોને ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું કહ્યું છે.

(એક રીતે વ્યાખ્યા કરતાં—) કર્મ વિના જીવને ઉદય-ઉપશમ તેમ જ ક્ષય-ક્ષયોપશમ હોતા નથી (અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ વિના જીવને ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો હોતા નથી); તેથી ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક કે ઔપશમિક ભાવ કર્મકૃત સંમત કરવો. પારિણામિક ભાવ તો અનાદિ-અનંત, *નિરુપાધિ, સ્વાભાવિક જ છે. (ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવો કર્મ વિના હોતા નથી અને તેથી કર્મકૃત કહી શકાય—એ વાત તો સ્પષ્ટ સમજાય એવી છે; ક્ષાયિક અને ઔપશમિક ભાવોની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે:) ક્ષાયિક ભાવ, જોકે સ્વભાવની વ્યક્તિરૂપ (-પ્રગટારૂપ) હોવાથી અનંત (-અંત વિનાનો) છે તોપણ, કર્મના ક્ષય વડે ઉત્પન્ન થતો હોવાને લીધે સાદિ છે તેથી કર્મકૃત જ કહેવામાં આવ્યો છે. ઔપશમિક ભાવ કર્મના ઉપશમે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અને અનુપશમે નષ્ટ થતો હોવાથી કર્મકૃત જ છે. (આમ ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો કર્મકૃત સંમત કરવા.)

અથવા (બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરતાં)—ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષયોપશમસ્વરૂપ ચાર (અવસ્થાઓ) દ્રવ્યકર્મની જ અવસ્થાઓ છે, પરિણામસ્વરૂપ એક અવસ્થાવાળા જીવની નહિ (અર્થાત્ ઉદય વગેરે અવસ્થાઓ દ્રવ્યકર્મની જ છે, 'પરિણામ' જેનું સ્વરૂપ છે એવી એક અવસ્થાએ અવસ્થિત જીવની—પારિણામિક ભાવરૂપે રહેલા જીવની—તે ચાર અવસ્થાઓ નથી); તેથી ઉદયાદિક વડે ઉત્પન્ન થતા

* નિરુપાધિ = ઉપાધિ વિનાનો; ઔપાધિક ન હોય એવો. (જીવનો પારિણામિક ભાવ સર્વ કર્મોપાધિથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે નિરુપાધિ છે.)

તથાવિધાવસ્થત્વેન સ્વયં પરિણમનાદ્રવ્યકર્માપિ વ્યવહારનયેનાત્મનો ભાવાનાં કર્તૃત્વમાપદ્યત
ઇતિ ॥૫૮॥

**ભાવો જદિ કમ્મકદો અત્તા કમ્મસ્સ હોદિ કિધ કત્તા ।
ણ કુણદિ અત્તા કિંચિ વિ મુત્તા અણ્ણં સગં ભાવં ॥૫૯॥**

**ભાવો યદિ કર્મકૃત આત્મા કર્મણો ભવતિ કથં કર્તા ।
ન કરોત્યાત્મા કિઞ્ચિદપિ મુક્ત્વાન્યત્ સ્વકં ભાવમ્ ॥૫૯॥**

જીવભાવસ્ય કર્મકર્તૃત્વે પૂર્વપક્ષોઽયમ્ ।

યદિ યત્ત્વોદયિકાદિરૂપો જીવસ્ય ભાવઃ કર્મણા ક્રિયતે, તદા જીવસ્તસ્ય
કર્તા ન ભવતિ । ન ચ જીવસ્યાકર્તૃત્વમિષ્યતે । તતઃ પારિશેષ્યેણ દ્રવ્યકર્મણઃ
કર્તાપદ્યતે । તત્તુ કથમ્ ? યતો નિશ્ચયનયેનાત્મા સ્વં ભાવમુજ્જિત્વા નાન્યત્કિમપિ

આત્માના ભાવોને નિમિત્તમાત્રભૂત એવી તે પ્રકારની અવસ્થાઓરૂપે (દ્રવ્યકર્મ) સ્વયં
પરિણમતું હોવાને લીધે દ્રવ્યકર્મ પણ વ્યવહારનયથી આત્માના ભાવોના કર્તાપણાને પામે
છે. ૫૮.

જો ભાવકર્તા કર્મ, તો શું કર્મકર્તા જીવ છે?

જીવ તો કદી કરતો નથી નિજ ભાવ વિણ કંઈ અન્યને. ૫૯.

અન્વયાર્થઃ—[યદિ ભાવઃ કર્મકૃતઃ] જો ભાવ (—જીવભાવ) કર્મકૃત હોય તો
[આત્મા કર્મણઃ કર્તા ભવતિ] આત્મા કર્મનો (—દ્રવ્યકર્મનો) કર્તા હોવો જોઈએ. [કથં]
તે તો કેમ બને? [આત્મા] કારણ કે આત્મા તો [સ્વકં ભાવં મુક્ત્વા] પોતાના ભાવને
છોડીને [અન્યત્ કિઞ્ચિત્ અપિ] બીજું કાંઈ પણ [ન કરોતિ] કરતો નથી.

ટીકાઃ—કર્મને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની બાબતમાં આ *પૂર્વપક્ષ છે.

જો ઔદયિકાદિરૂપ જીવનો ભાવ કર્મ વડે કરવામાં આવતો હોય, તો જીવ તેનો
(—ઔદયિકાદિરૂપ જીવભાવનો) કર્તા નથી એમ ઠરે છે. અને જીવનું અકર્તાપણું તો ઈષ્ટ
(—માન્ય) નથી. માટે, બાકી એ રહ્યું કે જીવ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા હોવો જોઈએ. પણ તે

★ પૂર્વપક્ષ =ચર્ચા કે નિર્ણય માટે કોઈ શાસ્ત્રીય વિષયની બાબતમાં રજૂ કરેલો પક્ષ કે પ્રશ્ન

કુવ્વં સગં સહાવં અત્તા કત્તા સગસ્સ ભાવસ્સ ।

ણ હિ પોગ્ગલકમ્માણં ઇદિ જિણવયણં મુણેદવ્વં ॥૬૧॥

કુર્વન્ સ્વકં સ્વભાવં આત્મા કર્તા સ્વકસ્ય ભાવસ્ય ।

ન હિ પુદ્ગલકર્મણામિતિ જિનવચનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૬૧॥

નિશ્ચયેન જીવસ્ય સ્વભાવાનાં કર્તૃત્વં પુદ્ગલકર્મણામકર્તૃત્વં ષાગમેનોપદર્શિતમત્ર
ઇતિ ॥૬૧॥

કમ્મં પિ સગં કુવ્વદિ સેણ સહાવેણ સમ્મમપ્પાણં ।

જીવો વિ ય તારિસઓ કમ્મસહાવેણ ભાવેણ ॥૬૨॥

કર્માપિ સ્વકં કરોતિ સ્વેન સ્વભાવેન સમ્યગાત્માનમ્ ।

જીવોઽપિ ષ તાદૃશકઃ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન ॥૬૨॥

નિજ ભાવ કરતો આત્મા કર્તા ખરે નિજ ભાવનો,
કર્તા ન પુદ્ગલકર્મનો;—ઉપદેશ જિનનો જાણવો. ૬૧.

અન્વયાર્થ :—[સ્વકં સ્વભાવં] પોતાના *સ્વભાવને [કુર્વન્] કરતો [આત્મા] આત્મા
[હિ] ખરેખર [સ્વકસ્ય ભાવસ્ય] પોતાના ભાવનો [કર્તા] કર્તા છે, [ન પુદ્ગલ-
કર્મણામ્] પુદ્ગલકર્મનો નહિ; [ઇતિ] આમ [જિનવચનં] જિનવચન [જ્ઞાતવ્યમ્] જાણવું.

ટીકા :—નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું છે અને પુદ્ગલકર્મોનું અકર્તાપણું
છે એમ અહીં આગમ વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ૬૧.

રે! કર્મ આપસ્વભાવથી નિજ કર્મક્ષેત્રને કરે,
આત્માય કર્મસ્વભાવરૂપ નિજ ભાવથી નિજને કરે. ૬૨.

અન્વયાર્થ :—[કર્મ અપિ] કર્મ પણ [સ્વેન સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [સ્વકં
કરોતિ] પોતાને કરે છે [ષ] અને [તાદૃશકઃ જીવઃ અપિ] તેવો જીવ પણ [કર્મસ્વભાવેન

* જોકે શુદ્ધનિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધભાવો ‘સ્વભાવો’ કહેવાય છે તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયથી રાગાદિક
પણ ‘સ્વભાવો’ કહેવાય છે.

અત્ર નિશ્ચયનયેનાભિન્નકારકત્વાત્કર્મણો જીવસ્ય ચ સ્વયં સ્વરૂપકર્તૃત્વમુક્તમ્ ।

કર્મ યત્ કર્મત્વપ્રવર્તમાનપુદ્ગલસ્કન્ધરૂપેણ કર્તૃતામનુભિન્નમ્, કર્મત્વગમન-શક્તિરૂપેણ કરણતામાત્મસાત્કુર્વત્, પ્રાપ્યકર્મત્વપરિણામરૂપેણ કર્મતાં કલયત્, પૂર્વભાવ-વ્યપાયેઽપિ ધ્રુવત્વાલમ્બનાદુપાત્તાપાદાનત્વમ્, ઉપજાયમાનપરિણામરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢ-સમ્પ્રદાનત્વમ્, આધીયમાનપરિણામાધારત્વાદ્ગૃહીતાધિકરણત્વં, સ્વયમેવ ષટ્કારકીરૂપેણ વ્યવતિષ્ટમાનં ન કારકાન્તરમપેક્ષતે । એવં જીવોઽપિ ભાવપર્યાયેણ પ્રવર્તમાનાત્મદ્રવ્યરૂપેણ કર્તૃતામનુભિન્નમ્, ભાવપર્યાયગમનશક્તિરૂપેણ કરણતામાત્મસાત્કુર્વન્, પ્રાપ્યભાવપર્યાયરૂપેણ કર્મતાં કલયન્, પૂર્વભાવપર્યાયવ્યપાયેઽપિ ધ્રુવત્વાલમ્બનાદુપાત્તાપાદાનત્વઃ, ઉપજાયમાન-ભાવપર્યાયરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢસમ્પ્રદાનત્વઃ, આધીયમાનભાવપર્યાયાધારત્વાદ્ગૃહીતાધિ-

ભાવેન] કર્મસ્વભાવ ભાવથી (—ઔદયિકાદિ ભાવથી) [સમ્યક્ આત્માનમ્] બરાબર પોતાને કરે છે.

ટીકા :—નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં સ્વરૂપના (—પોતપોતાના રૂપના) કર્તા છે એમ અહીં કહ્યું છે.

કર્મ બરાબર (૧) કર્મપણે પ્રવર્તતા પુદ્ગલસ્કંધરૂપે કર્તાપણાને ધરતું, (૨) કર્મપણું પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અંગીકૃત કરતું, (૩) પ્રાપ્ય એવા કર્મત્વપરિણામરૂપે કર્મપણાને અનુભવતું, (૪) પૂર્વ ભાવનો નાશ થવા છતાં ધ્રુવપણાને અવલંબતું હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવું, (૫) ઊપજતા પરિણામરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતું હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા પરિણામરૂપ કાર્ય પોતાને દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલું અને (૬) ધારી રાખવામાં આવતા પરિણામનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકરણપણાને ગ્રહ્યું છે એવું—સ્વયમેવ ષટ્કારકરૂપે વર્તતું થકું અન્ય કારકની અપેક્ષા રાખતું નથી.

એ પ્રમાણે જીવ પણ (૧) ભાવપર્યાયે પ્રવર્તતા આત્મદ્રવ્યરૂપે કર્તાપણાને ધરતો, (૨) ભાવપર્યાય પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અંગીકૃત કરતો, (૩) પ્રાપ્ય એવા ભાવપર્યાયરૂપે કર્મપણાને અનુભવતો, (૪) પૂર્વ ભાવપર્યાયનો નાશ થવા છતાં ધ્રુવપણાને અવલંબતો હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો, (૫) ઊપજતા ભાવપર્યાયરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતો હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા ભાવપર્યાયરૂપ કાર્ય

करणत्वः, स्वयमेव षट्कारकीरूपेण व्यवतिष्ठमानो न कारकान्तरमपेक्षते। अतः कर्मणः कर्तुर्नास्ति जीवः कर्ता, जीवस्य कर्तुर्नास्ति कर्म कर्तुं निश्चयेनेति॥६२॥

પોતાને દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલો અને (૬) ધારી રાખવામાં આવતા ભાવપર્યાયનો આધાર હોવાથી જોણે અધિકરણપણાને ગ્રહ્યું છે એવો—સ્વયમેવ ષટ્કારકરૂપે વર્તતો થકો અન્ય કારકની અપેક્ષા રાખતો નથી.

માટે નિશ્ચયથી કર્મરૂપ કર્તાને જીવ કર્તા નથી અને જીવરૂપ કર્તાને કર્મ કર્તા નથી. (જ્યાં કર્મ કર્તા છે ત્યાં જીવ કર્તા નથી અને જ્યાં જીવ કર્તા છે ત્યાં કર્મ કર્તા નથી.)

ભાવાર્થ:—(૧) પુદ્ગલ સ્વતંત્રપણે દ્રવ્યકર્મને કરતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ કર્તા છે; (૨) પોતે દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમવાની શક્તિવાળું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ કરણ છે; (૩) દ્રવ્યકર્મને પ્રાપ્ત કરતું—પહોંચતું હોવાથી દ્રવ્યકર્મ કર્મ છે, અથવા દ્રવ્યકર્મથી પોતે અભિન્ન હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ કર્મ (—કાર્ય) છે; (૪) પોતાનામાંથી પૂર્વ પરિણામનો વ્યય કરીને દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામ કરતું હોવાથી અને પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ રહેતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ અપાદાન છે; (૫) પોતાને દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામ દેતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ સંપ્રદાન છે; (૬) પોતાનામાં અર્થાત્ પોતાના આધારે દ્રવ્યકર્મ કરતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ અધિકરણ છે.

એ જ પ્રમાણે (૧) જીવ સ્વતંત્રપણે જીવભાવને કરતો હોવાથી જીવ પોતે જ કર્તા છે; (૨) પોતે જીવભાવરૂપે પરિણમવાની શક્તિવાળો હોવાથી જીવ પોતે જ કરણ છે; (૩) જીવભાવને પ્રાપ્ત કરતો—પહોંચતો હોવાથી જીવભાવ કર્મ છે, અથવા જીવભાવથી પોતે અભિન્ન હોવાથી જીવ પોતે જ કર્મ છે; (૪) પોતાનામાંથી પૂર્વ ભાવનો વ્યય કરીને (નવીન) જીવભાવ કરતો હોવાથી અને જીવદ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ રહેતો હોવાથી જીવ પોતે જ અપાદાન છે; (૫) પોતાને જીવભાવ દેતો હોવાથી જીવ પોતે જ સંપ્રદાન છે; (૬) પોતાનામાં અર્થાત્ પોતાના આધારે જીવભાવ કરતો હોવાથી જીવ પોતે જ અધિકરણ છે.

આ રીતે, પુદ્ગલની કર્મોદયાદિરૂપે કે કર્મબંધાદિરૂપે પરિણમવાની ક્રિયાને વિષે ખરેખર પુદ્ગલ જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતું હોવાથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી તથા જીવની ઔદયિકાદિ ભાવરૂપે પરિણમવાની ક્રિયાને વિષે ખરેખર જીવ જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતો હોવાથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી. પુદ્ગલની અને

કમ્મં કમ્મં કુવ્વદિ જદિ સો અપ્પા કરેદિ અપ્પાણં ।

કિથ તસ્સ ફલં ભુંજદિ અપ્પા કમ્મં ચ દેદિ ફલં ॥૬૩॥

કર્મ કર્મ કરોતિ યદિ સ આત્મા કરોત્યાત્માનમ્ ।

કથં તસ્ય ફલં ભુક્તે આત્મા કર્મ ચ દદાતિ ફલમ્ ॥૬૩॥

કર્મજીવયોરન્યોન્યાકર્તૃત્વેऽન્યદત્તફલાન્યોપભોગલક્ષણદૂષણપુરઃસરઃ પૂર્વપક્ષો-
ઽયમ્ ॥૬૩॥

જીવની ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ એક જ કાળે વર્તતી હોવા છતાં પણ પૌદ્ગલિક ક્રિયાને વિષે વર્તતાં પુદ્ગલનાં છ કારકો જીવકારકોથી તદ્દન ભિન્ન અને નિરપેક્ષ છે તથા જીવભાવરૂપ ક્રિયાને વિષે વર્તતાં જીવનાં છ કારકો પુદ્ગલકારકોથી તદ્દન ભિન્ન અને નિરપેક્ષ છે. બરેબર કોઈ દ્રવ્યનાં કારકોને કોઈ અન્ય દ્રવ્યનાં કારકોની અપેક્ષા હોતી નથી. ૬૨.

જો કર્મ કર્મ કરે અને આત્મા કરે બસ આત્મને,

ક્યમ કર્મ ફળ દે જીવને? ક્યમ જીવ તે ફળ ભોગવે? ૬૩.

અન્વયાર્થઃ—[યદિ] જો [કર્મ] કર્મ [કર્મ કરોતિ] કર્મને કરે અને [સઃ આત્મા] આત્મા [આત્માનમ્ કરોતિ] આત્માને કરે તો [કર્મ] કર્મ [ફલમ્ કથં દદાતિ] આત્માને ફળ કેમ આપે [ચ] અને [આત્મા] આત્મા [તસ્ય ફલં ભુક્તે] તેનું ફળ કેમ ભોગવે?

ટીકાઃ—જો કર્મ અને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો ‘અન્યે દીધેલું ફળ અન્ય ભોગવે’ એવો પ્રસંગ આવે;—આવો દોષ બતાવીને અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે (પૌદ્ગલિક) કર્મ જીવને ફળ આપે છે અને જીવ (પૌદ્ગલિક) કર્મનું ફળ ભોગવે છે. હવે જો જીવ કર્મને કરતો જ ન હોય તો જીવથી નહિ કરાયેલું કર્મ જીવને ફળ કેમ આપે અને જીવ પોતાથી નહિ કરાયેલા કર્મના ફળને કેમ ભોગવે? જીવથી નહિ કરાયેલું કર્મ જીવને ફળ આપે અને જીવ તે ફળ ભોગવે એ કોઈ રીતે ન્યાયયુક્ત નથી. આ રીતે, ‘કર્મ કર્મને જ કરે છે અને આત્મા આત્માને જ કરે છે’ એ વાતમાં પૂર્વોક્ત દોષ આવતો હોવાથી એ વાત ઘટતી નથી.

અથ સિદ્ધાંતસૂત્રાણિ—

*ઓગાઢગાઢણિચિદો પોગ્ગલકાણિહિં સવ્વદો લોગો ।

સુહમેહિં બાદરેહિં ય ણંતાણંતેહિં વિવિધેહિં ॥૬૪॥

અવગાઢગાઢનિચિત્તઃ પુદ્ગલકાયૈઃ સર્વતો લોકઃ ।

સૂક્ષ્મૈર્બાદરૈશ્ચાનન્તાનન્તૈર્વિવિધૈઃ ॥૬૪॥

કર્મયોગ્યપુદ્ગલા અઙ્ગનચૂર્ણપૂર્ણસમુદ્રકન્યાયેન સર્વલોકવ્યાપિત્વાદ્યત્રાત્મા તત્રાનાનીતા
 ઇવાવતિષ્ઠન્ત ઇત્યત્રોક્તમ્ ॥૬૪॥

અત્તા કુણદિ સભાવં તત્થ ગદા પોગ્ગલા સભાવેહિં ।

ગચ્છંતિ કમ્મભાવં અણ્ણણ્ણોગાહમવગાઢા ॥૬૫॥

—એમ અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ૬૩.

હવે સિદ્ધાંતસૂત્રો છે (અર્થાત્ હવે ૬૩મી ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ-
 પૂર્વક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારી ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે).

અવગાઢ ગાઢ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી

આ લોક બાદર-સૂક્ષ્મથી, વિધવિધ અનંતાનંતથી. ૬૪.

અન્વયાર્થઃ—[લોકઃ] લોક [સર્વતઃ] સર્વતઃ [વિવિધૈઃ] વિવિધ પ્રકારના,
 [અનન્તાનન્તૈઃ] અનંતાનંત [સૂક્ષ્મૈઃ બાદરૈઃ ચ] સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર [પુદ્ગલકાયૈઃ] પુદ્ગલકાયો
 (પુદ્ગલસ્કંધો) વડે [અવગાઢગાઢનિચિત્તઃ] (વિશિષ્ટ રીતે) અવગાહાઈને ગાઢ ભરેલો છે.

ટીકાઃ—અહીં એમ કહ્યું છે કે—કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો (કાર્માણવર્ગણરૂપ પુદ્ગલ-
 સ્કંધો) અંજનચૂર્ણથી (આંજણના ઝીણા ભૂકાથી) ભરેલી ડાબલીના ન્યાયે આખા લોકમાં
 વ્યાપેલાં છે; તેથી જ્યાં આત્મા છે ત્યાં, વિના-લાવ્યે જ (ક્યાંયથી લાવવામાં આવ્યા
 વિના જ), તેઓ રહેલાં છે. ૬૪.

આત્મા કરે નિજ ભાવ જ્યાં, ત્યાં પુદ્ગલો નિજ ભાવથી

કર્મત્વરૂપે પરિણમે અન્યોન્ય-અવગાહિત થઈ. ૬૫.

★ આ ગાથાને મળતી ગાથા શ્રી પ્રવચનસારમાં ૧૬૮મી છે.

આત્મા કરોતિ સ્વભાવં તત્ર ગતાઃ પુદ્ગલાઃ સ્વભાવૈઃ ।

ગચ્છન્તિ કર્મભાવમન્યોન્યાવગાહાવગાઢાઃ ॥૬૫॥

અન્યાકૃતકર્મસમ્ભૂતિપ્રકારોક્તિરિયમ્ ।

આત્મા હિ સંસારાવસ્થાયાં પારિણામિકચૈતન્યસ્વભાવમપરિત્યજન્નેવાનાદિબન્ધન-
બદ્ધત્વાદનાદિમોહરાગદ્વેષસ્નિગ્ધૈરવિશુદ્ધૈરેવ ભાવૈર્વિવર્તતે । સ ખલુ યત્ર યદા મોહરૂપં
રાગરૂપં દ્વેષરૂપં વા સ્વસ્ય ભાવમારભતે, તત્ર તદા તમેવ નિમિત્તીકૃત્ય જીવપ્રદેશેષુ
પરસ્પરાવગાહેનાનુપ્રવિષ્ટાઃ સ્વભાવૈરેવ પુદ્ગલાઃ કર્મભાવમાપદ્યન્ત ઇતિ ॥૬૫॥

અન્વયાર્થઃ—[આત્મા] આત્મા [સ્વભાવં] (મોહરાગદ્વેષરૂપ) પોતાના ભાવને
[કરોતિ] કરે છે; [તત્ર ગતાઃ પુદ્ગલાઃ] (ત્યારે) ત્યાં રહેલાં પુદ્ગલો [સ્વભાવૈઃ] પોતાના
ભાવોથી [અન્યોન્યાવગાહાવગાઢાઃ] જીવને વિષે (વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહરૂપે
પ્રવેશ્યાં થકાં [કર્મભાવમ્ ગચ્છન્તિ] કર્મભાવને પામે છે.

ટીકાઃ—અન્ય વડે કરવામાં આવ્યા વિના કર્મની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે તેનું
આ કથન છે.

આત્મા ખરેખર સંસાર-અવસ્થામાં પારિણામિક ચૈતન્યસ્વભાવને છોડ્યા વિના જ
અનાદિ બંધન વડે બદ્ધ હોવાથી અનાદિ મોહરાગદ્વેષ વડે *સ્નિગ્ધ એવા અવિશુદ્ધ
ભાવોરૂપે જ વિવર્તન પામે છે (—પરિણમે છે). તે (સંસારસ્થ આત્મા) ખરેખર જ્યાં
અને જ્યારે મોહરૂપ, રાગરૂપ કે દ્વેષરૂપ એવા પોતાના ભાવને કરે છે, ત્યાં અને ત્યારે
તે જ ભાવને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલો પોતાના ભાવોથી જ જીવના પ્રદેશોમાં
(વિશિષ્ટતાપૂર્વક) પરસ્પર અવગાહરૂપે પ્રવેશ્યાં થકાં કર્મભાવને પામે છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા જે ક્ષેત્રે અને જે કાળે અશુદ્ધ ભાવે પરિણમે છે, તે જ ક્ષેત્રે
રહેલા કાર્માણવર્ગણરૂપ પુદ્ગલસ્કંધો તે જ કાળે સ્વયં પોતાના ભાવોથી જ જીવના
પ્રદેશોમાં ખાસ પ્રકારે પરસ્પર-અવગાહરૂપે પ્રવેશ્યા થકા કર્મપણાને પામે છે.

આ રીતે, જીવથી કરાયા વિના જ પુદ્ગલો સ્વયં કર્મપણે પરિણમે છે. ૬૫.

* સ્નિગ્ધ = ચીકણા; ચીકાશવાળા. (મોહરાગદ્વેષ કર્મબંધના નિમિત્તભૂત હોવાને લીધે મોહરાગદ્વેષને
સ્નિગ્ધતાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. તેથી અહીં અવિશુદ્ધ ભાવોને ‘મોહરાગદ્વેષ વડે સ્નિગ્ધ’
કહ્યા છે.)

જહ પોગલદવ્વાણં બહુપ્પયારેહિં ઁંધણિવ્વત્તી ।
અકદા પરેહિં દિદ્ધા તહ કમ્માણં વિયાણાહિ ॥૬૬॥

યથા પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં બહુપ્રકારૈઃ સ્કન્ધનિર્વૃત્તિઃ ।
અકૃતા પરૈદૃષ્ટા તથા કર્મણાં વિજાનીહિ ॥૬૬॥

અનન્યકૃતત્વં કર્મણાં વૈચિત્ર્યસ્યાત્રોક્તમ્ ।

યથા હિ સ્વયોગ્યચન્દ્રાર્કપ્રભોપલમ્બે સન્ધ્યાભ્રેન્દ્રચાપપરિવેષપ્રભૃતિભિર્બહુભિઃ પ્રકારૈઃ પુદ્ગલસ્કન્ધવિકલ્પાઃ કર્ત્રન્તરનિરપેક્ષા એવોત્પદ્યન્તે, તથા સ્વયોગ્યજીવપરિણામોપલમ્બે જ્ઞાનાવરણપ્રભૃતિભિર્બહુભિઃ પ્રકારૈઃ કર્માણ્યપિ કર્ત્રન્તરનિરપેક્ષાણ્યેવોત્પદ્યન્તે ઇતિ ॥૬૬॥

જેમ સ્કંધરચના બહુવિધા દેખાય છે પુદ્ગલ તણી
પરથી અકૃત, તે રીત જાણો વિવિધતા કર્મો તણી. ૬૬.

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેમ [પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં] પુદ્ગલદ્રવ્યોની [બહુપ્રકારૈઃ] બહુ પ્રકારે [સ્કન્ધનિર્વૃત્તિઃ] સ્કંધરચના [પરૈઃ અકૃતા] પરથી કરાયા વિના [દૃષ્ટા] થતી જોવામાં આવે છે, [તથા] તેમ [કર્મણાં] કર્મોની બહુપ્રકારતા [વિજાનીહિ] પરથી અકૃત જાણો.

ટીકાઃ—કર્મોની વિચિત્રતા (બહુપ્રકારતા) અન્ય વડે કરવામાં આવતી નથી એમ અહીં કહ્યું છે.

જેમ પોતાને યોગ્ય ચંદ્ર-સૂર્યના પ્રકાશની ઉપલબ્ધિ હોતાં, સંધ્યા-વાદળાં-ઈંદ્રધનુષ-પ્રભામંડળ ઈત્યાદિ ઘણા પ્રકારે પુદ્ગલસ્કંધભેદો અન્ય કર્તાની અપેક્ષા વિના જ ઊપજે છે, તેમ પોતાને યોગ્ય જીવ-પરિણામની ઉપલબ્ધિ હોતાં, જ્ઞાનાવરણાદિ ઘણા પ્રકારે કર્મો પણ અન્ય કર્તાની અપેક્ષા વિના જ ઊપજે છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મોની વિવિધ પ્રકૃતિ-પ્રદેશ-સ્થિતિ-અનુભાગરૂપ વિચિત્રતા પણ જીવકૃત નથી, પુદ્ગલકૃત જ છે. ૬૬.

જીવા પોગલકાયા અણ્ણોગાઢગ્રહણપડિબદ્ધા ।
કાલે વિજુજ્જમાણા સુહદુઁખં દેતિ ભુંજંતિ ॥૬૭॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ અન્યોન્યાવગાઢગ્રહણપ્રતિબદ્ધાઃ ।

કાલે વિયુજ્યમાનાઃ સુખદુઃખં દદતિ ભુજ્જન્તિ ॥૬૭॥

નિશ્ચયેન જીવકર્મણોશ્ચૈકર્કર્ત્વેઽપિ વ્યવહારેણ કર્મદત્તફલોપલમ્ભો જીવસ્ય ન વિરુદ્ધત્ત્વેન ઇત્યત્રોક્તમ્ ।

જીવા હિ મોહરાગદ્વેષસ્નિગ્ધત્વાત્પુદ્ગલસ્કન્ધાશ્ચ સ્વભાવસ્નિગ્ધત્વાદ્વધાવસ્થાયાં પરમાણુદ્વન્દ્વાનીવાન્યોન્યાવગાહગ્રહણપ્રતિબદ્ધત્વેનાવતિષ્ઠન્તે । યદા તુ તે પરસ્પરં વિયુજ્યન્તે, તદોદિતપ્રચ્યવમાના નિશ્ચયેન સુખદુઃખરૂપાત્મપરિણામાનાં વ્યવહારેણેષ્ટાનિષ્ટવિષયાણાં

જીવ-પુદ્ગલો અન્યોન્યમાં અવગાહ ગ્રહીને બદ્ધ છે;

કાળે વિયોગ લહે તદા સુખદુઃખ આપે-ભોગવે. ૬૭.

અન્વયાર્થઃ—[જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ] જીવો અને પુદ્ગલકાયો [અન્યોન્યાવગાહ-ગ્રહણપ્રતિબદ્ધાઃ] (વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહને ગ્રહવા વડે (પરસ્પર) બદ્ધ છે; [કાલે વિયુજ્યમાનાઃ] કાળે ધૂટા પડતાં [સુખદુઃખં દદતિ ભુજ્જન્તિ] સુખદુઃખ આપે છે અને ભોગવે છે (અર્થાત્ પુદ્ગલકાયો સુખદુઃખ આપે છે અને જીવો ભોગવે છે).

ટીકાઃ—નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને એકનું (નિજ નિજ રૂપનું જ) કર્તાપણું હોવા છતાં, વ્યવહારથી જીવને કર્મ દીધેલા ફળનો ભોગવટો વિરોધ પામતો નથી (અર્થાત્ ‘કર્મ જીવને ફળ આપે છે અને જીવ તેને ભોગવે છે’ એ વાત પણ વ્યવહારથી ઘટે છે) એમ અહીં કહ્યું છે.

જીવો મોહરાગદ્વેષ વડે સ્નિગ્ધ હોવાને લીધે અને પુદ્ગલસ્કંધો સ્વભાવથી સ્નિગ્ધ હોવાને લીધે, (તેઓ) બંધ-અવસ્થામાં—*પરમાણુદ્વન્દ્વોની માફક—(વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહના ગ્રહણ વડે બદ્ધપણે રહે છે. જ્યારે તેઓ પરસ્પર ધૂટા પડે છે ત્યારે (નીચે પ્રમાણે પુદ્ગલસ્કંધો ફળ આપે છે અને જીવો તેને ભોગવે છે)—ઉદય પામીને ખરી જતા પુદ્ગલકાયો સુખદુઃખરૂપ આત્મપરિણામોના નિમિત્તમાત્ર હોવાની

★ પરમાણુદ્વન્દ્વ = બે પરમાણુઓનું જોડકું; બે પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ; દ્વિ-અણુક સ્કંધ.

નિમિત્તમાત્રત્વાત્પુદ્ગલકાયાઃ સુખદુઃખરૂપં ફલં પ્રયચ્છન્તિ। જીવાશ્ચ નિશ્ચયેન નિમિત્ત-
માત્રભૂતદ્રવ્યકર્મનિર્વર્તિતસુખદુઃખરૂપાત્મપરિણામાનાં વ્યવહારેણ દ્રવ્યકર્મોદયાપાદિતેષ્ટા-

અપેક્ષાએ *નિશ્ચયથી, અને ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોના નિમિત્તમાત્ર હોવાની અપેક્ષાએ
*વ્યવહારથી, +સુખદુઃખરૂપ ફળ આપે છે; તથા જીવો નિમિત્તમાત્રભૂત દ્રવ્યકર્મથી
નિષ્પન્ન થતા સુખ-દુઃખરૂપ આત્મપરિણામોના ભોક્તા હોવાની અપેક્ષાએ નિશ્ચયથી, અને
(નિમિત્તમાત્રભૂત) દ્રવ્યકર્મના ઉદયથી સંપાદિત ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોના ભોક્તા હોવાની
અપેક્ષાએ વ્યવહારથી, તે પ્રકારનું (સુખદુઃખરૂપ) ફળ ભોગવે છે (અર્થાત્ નિશ્ચયથી
સુખદુઃખપરિણામરૂપ અને વ્યવહારથી ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ ભોગવે છે).

- ★ (૧) સુખદુઃખપરિણામોમાં તથા (૨) ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોના સંયોગમાં શુભાશુભ કર્મો નિમિત્તભૂત હોય છે, તેથી તે કર્મોને તેમના નિમિત્તમાત્રપણાની અપેક્ષાએ જ “(૧) સુખદુઃખપરિણામરૂપ (ફળ) તથા (૨) ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ ‘દેનારાં’” (ઉપચારથી) કહી શકાય છે. હવે, (૧) સુખ-દુઃખપરિણામ તો જીવના પોતાના જ પર્યાયરૂપ હોવાથી જીવ સુખદુઃખપરિણામને તો ‘નિશ્ચયથી’ ભોગવે છે, અને તેથી સુખદુઃખપરિણામમાં નિમિત્તભૂત વર્તતાં શુભાશુભ કર્મો વિષે પણ (—જેમને “સુખદુઃખપરિણામરૂપ ફળ દેનારાં” કહ્યાં હતાં તેમના વિષે પણ) તે અપેક્ષાએ એમ કહી શકાય છે કે “તેઓ જીવને ‘નિશ્ચયથી’ સુખદુઃખપરિણામરૂપ ફળ દે છે”; તથા (૨) ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયો તો જીવથી તદ્દન ભિન્ન હોવાથી જીવ ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોને તો ‘વ્યવહારથી’ ભોગવે છે, અને તેથી ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોમાં નિમિત્તભૂત વર્તતાં શુભાશુભ કર્મો વિષે પણ (—જેમને “ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ દેનારાં” કહ્યાં હતાં તેમના વિષે પણ) તે અપેક્ષાએ એમ કહી શકાય છે કે “તેઓ જીવને ‘વ્યવહારથી’ ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ દે છે.”

અહીં (ટીકાના બીજા ફકરામાં) જે ‘નિશ્ચય’ અને ‘વ્યવહાર’ એવા બે ભંગ પાડ્યા છે તે માત્ર એટલો ભેદ સૂચવવા માટે જ પાડ્યા છે કે ‘કર્મનિમિત્તક સુખદુઃખપરિણામો જીવમાં થાય છે અને કર્મનિમિત્તક ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયો જીવથી તદ્દન ભિન્ન છે’. પરંતુ અહીં કહેલા નિશ્ચયરૂપ ભંગથી એમ ન સમજવું કે ‘પૌદ્ગલિક કર્મ જીવને ખરેખર ફળ આપે છે અને જીવ ખરેખર કર્મ દીધેલા ફળને ભોગવે છે’.

પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યને ફળ આપી શકતું નથી અને કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય પાસેથી ફળ મેળવીને ભોગવી શકતું નથી. જો પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યને ફળ આપે અને તે અન્ય દ્રવ્ય તેને ભોગવે તો બંને દ્રવ્યો એક થઈ જાય. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું ખાસ આવશ્યક છે કે ટીકાના પહેલા ફકરામાં આખી ગાથાના કથનનો સાર કહેતાં શ્રી ટીકાકાર આચાર્યદેવે પોતે જ, જીવને કર્મ દીધેલા ફળનો ભોગવટો વ્યવહારથી જ કહ્યો છે, નિશ્ચયથી નહિ.

- + સુખદુઃખના બે અર્થો થાય છે : (૧) સુખદુઃખપરિણામો, અને (૨) ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયો. જ્યાં ‘નિશ્ચયથી’ કહ્યું છે ત્યાં ‘સુખદુઃખપરિણામો’ એવો અર્થ સમજવો અને જ્યાં ‘વ્યવહારથી’ કહ્યું છે ત્યાં ‘ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયો’ એવો અર્થ સમજવો.

નિષ્ટવિષયાણાં ભોક્તૃત્વાત્તથાવિધં ફલં ભુજ્જન્તે ઇતિ। એતેન જીવસ્ય ભોક્તૃત્વગુણોઽપિ વ્યાખ્યાતઃ ॥૬૭॥

તમ્હા કમ્મં કત્તા ભાવેણ હિ સંજુદોધ જીવસ્સ ।

ભોક્તા દુ હવદિ જીવો ચેદગભાવેણ કમ્મફલં ॥૬૮॥

તસ્માત્કર્મ કર્તૃ ભાવેન હિ સંયુતમથ જીવસ્ય ।

ભોક્તા તુ ભવતિ જીવશ્ચેતકભાવેન કર્મફલમ્ ॥૬૮॥

કર્તૃત્વભોક્તૃત્વવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્ ।

તત એતત્ સ્થિતં નિશ્ચયેનાત્મનઃ કર્મ કર્તૃ, વ્યવહારેણ જીવભાવસ્ય; જીવોઽપિ નિશ્ચયેનાત્મભાવસ્ય કર્તા, વ્યવહારેણ કર્મણ ઇતિ। યથાત્રોભયનયાભ્યાં કર્મ કર્તૃ, તથૈકેનાપિ નયેન ન ભોક્તૃ। કુતઃ? ચૈતન્યપૂર્વકાનુભૂતિસદ્ભાવાભાવાત્ । તતશ્ચેતનત્વાત્

આથી (આ કથનથી) જીવના ભોક્તૃત્વગુણનું પણ વ્યાખ્યાન થયું. ૬૭.

તેથી કર્મ, જીવભાવથી સંયુક્ત, કર્તા જાણવું;

ભોક્તાપણું તો જીવને ચેતકપણે તરફ તણું. ૬૮.

અન્વયાર્થઃ—[તસ્માત્] તેથી [અથ જીવસ્ય ભાવેન હિ સંયુતમ્] જીવના ભાવથી સંયુક્ત એવું [કર્મ] કર્મ (દ્રવ્યકર્મ) [કર્તૃ] કર્તા છે (—નિશ્ચયથી પોતાનું કર્તા અને વ્યવહારથી જીવભાવનું કર્તા; પરંતુ તે ભોક્તા નથી). [ભોક્તા તુ] ભોક્તા તો [જીવઃ ભવતિ] (માત્ર) જીવ છે [ચેતકભાવેન] ચેતકભાવને લીધે [કર્મફલમ્] કર્મફળનો.

ટીકાઃ—આ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર છે.

તેથી (પૂર્વોક્ત કથનથી) એમ નક્કી થયું કે—કર્મ નિશ્ચયથી પોતાનું કર્તા છે, વ્યવહારથી જીવભાવનું કર્તા છે; જીવ પણ નિશ્ચયથી પોતાના ભાવનો કર્તા છે, વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા છે.

જેમ અહીં બંને નયોથી કર્મ કર્તા છે, તેમ એક પણ નયથી તે ભોક્તા નથી. શા કારણે? કારણ કે તેને *ચૈતન્યપૂર્વક અનુભૂતિનો સદ્ભાવ નથી. તેથી ચેતનપણાને

★ જે અનુભૂતિ ચૈતન્યપૂર્વક હોય તેને જ અહીં ભોક્તૃત્વ કહેલ છે, તે સિવાયની અનુભૂતિને નહિ.

કેવલ એવ જીવઃ કર્મફલભૂતાનાં કથજ્વિદાત્મનઃ સુખદુઃખપરિણામાનાં કથજ્વિદિષ્ટાનિષ્ટ-
વિષયાણાં ભોક્તા પ્રસિદ્ધા इति ॥૬૮॥

**एवं कर्ता भोक्ता होञ्जं अप्पा सगेहिं कम्महिं ।
हिंडदि पारमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥६९॥**

एवं कर्ता भोक्ता भवन्नात्मा स्वकैः कर्मभिः ।
हिंडते पारमपारं संसारं मोहसंछन्नः ॥६९॥

કર્મસંયુક્તત્વમુખેન પ્રભુત્વગુણવ્યાખ્યાનમેતત્ ।

એવમયમાત્મા પ્રકટિતપ્રભુત્વશક્તિઃ સ્વકૈઃ કર્મભિર્ગૃહીતકર્તૃત્વભોક્તૃત્વાધિકારોઽનાદિ
મોહાવચ્છન્નત્વાદુપજાતવિપરીતાભિનિવેશઃ પ્રત્યસ્તમિતસમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિઃ સાન્તમનન્તં વા સંસારં

લીધે કેવળ જીવ જ કર્મફળનો—કથંચિત્ આત્માના સુખદુઃખપરિણામોનો અને કથંચિત્
ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનો—ભોક્તા પ્રસિદ્ધ છે. ૬૮.

**कर्ता अने भोक्ता थतो अे रीत निज कर्मो वडे
जव मोहथी आच्छन्न सांत अनंत संसारे भमे. ६९.**

અન્વયાર્થઃ—[એવં] એ રીતે [સ્વકૈઃ કર્મભિઃ] પોતાનાં કર્મોથી [કર્તા
ભોક્તા ભવન્] કર્તા-ભોક્તા થતો [આત્મા] આત્મા [મોહસંચન્નઃ] મોહાચ્છાદિત વર્તતો
થકો [પારમ્ અપારં સંસારં] સાંત અથવા અનંત સંસારમાં [હિંડતે] પરિભ્રમણ કરે
છે.

ટીકાઃ—આ, કર્મસંયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

એ રીતે પ્રગટ પ્રભુત્વશક્તિને લીધે જોણે પોતાનાં કર્મો વડે (—નિશ્ચયથી
ભાવકર્મો અને વ્યવહારથી દ્રવ્યકર્મો વડે) કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો અધિકાર ગ્રહણ કર્યો
છે એવા આ આત્માને, અનાદિ મોહાચ્છાદિતપણાને લીધે વિપરીત *અભિનિવેશ
ઊપજ્યો હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ અસ્ત થઈ ગઈ છે, તેથી તે સાંત અથવા અનંત

★ અભિનિવેશ = અભિપ્રાય; આગ્રહ.

પરિભ્રમતીતિ ॥૬૬॥

उवसंतखीणमोहो मगं जिणभासिदेण समुवगदो ।

णाणाणुमग्गचारी णिव्वाणपुरं वजदि धीरो ॥७०॥

उपशान्तक्षीणमोहो मार्गं जिनभाषितेन समुपगतः ।

ज्ञानानुमार्गचारी निर्वाणपुरं व्रजति धीरः ॥७०॥

કર્મવિયુક્તત્વમુખેન પ્રભુત્વગુણવ્યાખ્યાનમેતત્ ।

અયમેવાત્મા યદિ જિનાજ્ઞયા માર્ગમુપગમ્યોપશાન્તક્ષીણમોહત્વાત્પ્રહીણવિપરીતા-
ભિનિવેશઃ સમુદ્ધિન્નસમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિઃ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાધિકારં પરિસમાપ્ય સમ્યક્-
પ્રકટિતપ્રભુત્વશક્તિજ્ઞાનસ્યૈવાનુમાર્ગેણ ચરતિ, તદા વિશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બરૂપમપવર્ગનગરં
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

(આ પ્રમાણે જીવના કર્મસહિતપણાની મુખ્યતાપૂર્વક પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.) ૬૯.

જિનવચનથી લઈ માર્ગ જે, ઉપશાંતક્ષીણમોહી બને,
જ્ઞાનાનુમાર્ગ વિષે ચરે, તે ધીર શિવપુરને વરે. ૭૦.

અન્વયાર્થઃ—[જિનભાષિતેન માર્ગં સમુપગતઃ] જે (પુરુષ) જિનવચનથી માર્ગને પામીને [ઉપશાન્તક્ષીણમોહઃ] ઉપશાંતક્ષીણમોહ થયો થકો (અર્થાત્ દર્શનમોહનો જેને ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ થયો છે એવો થયો થકો) [જ્ઞાનાનુમાર્ગચારી] જ્ઞાનાનુમાર્ગે ચરે છે (—જ્ઞાનને અનુસરનારા માર્ગે પ્રવર્તે છે), [ધીરઃ] તે ધીર પુરુષ [નિર્વાણપુરં વ્રજતિ] નિર્વાણપુરને પામે છે.

ટીકાઃ—આ, કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

જ્યારે આ જ આત્મા જિનાજ્ઞા વડે માર્ગને પામીને, ઉપશાંતક્ષીણમોહપણાને લીધે (દર્શનમોહના ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમને લીધે) જેને વિપરીત અભિનિવેશ નષ્ટ થયો હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટી છે એવો થયો થકો, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના અધિકારને સમાપ્ત કરીને સમ્યક્પણે પ્રગટ પ્રભુત્વશક્તિવાળો થયો થકો જ્ઞાનને જ અનુસરનારા માર્ગે ચરે છે (—પ્રવર્તે છે, પરિણમે છે, આચરણ કરે છે), ત્યારે તે વિશુદ્ધ

વિગાહત્ત ઇતિ ॥૭૦॥

અથ જીવવિકલ્પા ઉચ્યન્તે ।

एको चेव महष्पा सो दुवियप्पो तिलक्खणो होदि ।
चदुचंक्रमणो भणितो पंचगुणप्पधानो य ॥७१॥
छक्कापक्कमजुत्तो उवउत्तो सत्तभङ्गसब्भावो ।
अट्ठासओ णवट्ठो जीवो दसठानगो भणितो ॥७२॥

एक एव महात्मा स द्विविकल्पस्त्रिलक्षणो भवति ।
चतुश्चङ्क्रमणो भणितः पञ्चाग्रगुणप्रधानश्च ॥७१॥
षट्पापक्रमयुक्तः उपयुक्तः सप्तभङ्गसद्भावः ।
अष्टाश्रयो नवार्थो जीवो दशस्थानगो भणितः ॥७२॥

આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ અપવર્ગનગરને (મોક્ષપુરને) પામે છે.

(આ પ્રમાણે જીવના કર્મરહિતપણાની મુખ્યતાપૂર્વક પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.) ૭૦.

હવે જીવના ભેદો કહેવામાં આવે છે.

એક જ મહાત્મા તે દ્વિભેદ અને ત્રિલક્ષણ ઉક્ત છે,
ચતુભ્રમણયુત, પંચાગ્રગુણપરધાન જીવ કહેલ છે; ૭૧.
ઉપયોગી ષટ-અપક્રમસહિત છે, સપ્તભંગીસત્ત્વ છે,
જીવ અષ્ટ-આશ્રય, નવ-અર્થ, દશસ્થાનગત ભાષેલ છે. ૭૨.

અન્વયાર્થ :—[સઃ મહાત્મા] તે મહાત્મા [એકઃ એવ] એક જ છે, [દ્વિવિકલ્પઃ] બે ભેદવાળો છે અને [ત્રિલક્ષણઃ ભવતિ] ત્રિલક્ષણ છે; [ચતુશ્ચક્રમણઃ] વળી તેને ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો [ચ] તથા [પજ્જાગ્રગુણપ્રધાનઃ] પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળો [ભણિતઃ] કહ્યો છે. [ઉપયુક્તઃ જીવઃ] ઉપયોગી એવો તે જીવ [ષટ્પાપક્રમયુક્તઃ] છ *અપક્રમ સહિત, [સપ્તભંગ્ગસદ્ભાવઃ] સાત ભંગપૂર્વક સદ્ભાવવાળો, [અષ્ટાશ્રયઃ] આઠના આશ્રયરૂપ, [નવાર્થઃ]

★ અપક્રમ = (સંસારી જીવને અન્ય ભવમાં જતાં) અનુશ્રેણી ગમન અર્થાત્ વિદિશાઓ છોડીને ગમન

સ ખલુ જીવો મહાત્મા નિત્યચૈતન્યોપયુક્તત્વાદેક એવ, જ્ઞાનદર્શનભેદાદ્વિ-
વિકલ્પઃ, કર્મફલકાર્યજ્ઞાનચેતનાભેદેન લક્ષ્યમાણત્વાત્રિલક્ષણઃ ધ્રોવ્યોત્પાદવિનાશ-
ભેદેન વા, ચતસૃષુ ગતિષુ ચડ્ક્રમણત્વાચ્ચતુશ્ચડ્ક્રમણઃ, પઞ્ચભિઃ પારિણામિકૌદયિકાદિ-
ભિરગ્રગુણૈઃ પ્રધાનત્વાત્પઞ્ચાગ્રગુણપ્રધાનઃ, ચતસૃષુ દિક્ષૂર્ધ્વમધશ્ચેતિ ભવાન્તરસડ્ક્રમણ-
ષ્ટ્કેનાપક્રમેણ યુક્તત્વાત્ષટ્કાપક્રમયુક્તઃ, અસ્તિનાસ્ત્યાદિભિઃ સપ્તભંગૈઃ સદ્ભાવો યસ્યેતિ
સપ્તભદ્ગસદ્ભાવઃ, અષ્ટાનાં કર્મણાં ગુણાનાં વા આશ્રયત્વાદષ્ટાશ્રયઃ, નવપદાર્થરૂપેણ
વર્તનાન્નવાર્થઃ, પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતિસાધારણપ્રત્યેકદ્વિત્રિચતુઃપઞ્ચેન્દ્રિયરૂપેષુ દશસુ સ્થાનેષુ
ગતત્વાદશસ્થાનગ ઇતિ ॥૭૧-૭૨॥

પયડિટ્ટિદિઅણુભાગપ્પદેસબંધેહિં સવ્વદો મુક્કો ।

ઉહું ગચ્છદિ સેસા વિદિસાવજ્ઞં ગદિં જંતિ ॥૭૩॥

નવ-અર્થરૂપ અને [દશસ્થાનગઃ] દશસ્થાનગત [ભણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકા:—તે જીવ મહાત્મા (૧) ખરેખર નિત્યચૈતન્ય-ઉપયોગી હોવાથી ‘એક જ’
છે; (૨) જ્ઞાન ને દર્શન એવા ભેદોને લીધે ‘બે ભેદવાળો’ છે; (૩) કર્મફળચેતના,
કાર્યચેતના ને જ્ઞાનચેતના એવા ભેદો વડે અથવા ધ્રોવ્ય, ઉત્પાદ ને વિનાશ એવા ભેદો
વડે લક્ષિત હોવાથી ‘ત્રિલક્ષણ (ત્રણ લક્ષણવાળો)’ છે; (૪) ચાર ગતિમાં ભ્રમતો
હોવાથી ‘ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો’ છે; (૫) પારિણામિક, ઔદયિક ઇત્યાદિ પાંચ મુખ્ય
ગુણો વડે પ્રધાનપણું હોવાથી ‘પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળો’ છે; (૬) ચાર
દિશાઓમાં, ઊંચે અને નીચે એમ ષડ્વિધ ભવાંતરગમનરૂપ અપક્રમથી યુક્ત હોવાથી
(અર્થાત્ અન્ય ભવમાં જતાં ઉપરોક્ત છ દિશાઓમાં ગમન થતું હોવાથી) ‘છ અપક્રમ
સહિત’ છે; (૭) અસ્તિ, નાસ્તિ આદિ સાત ભંગો વડે જેનો સદ્ભાવ છે એવો હોવાથી
‘સાત ભંગપૂર્વક સદ્ભાવવાળો’ છે; (૮) (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) આઠ કર્મોના અથવા
(સમ્યક્ત્વાદિ) આઠ ગુણોના આશ્રયભૂત હોવાથી ‘આઠના આશ્રયરૂપ’ છે; (૯) નવ
પદાર્થરૂપે વર્તતો હોવાથી ‘નવ-અર્થરૂપ’ છે; (૧૦) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, સાધારણ
વનસ્પતિ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયરૂપ દશ
સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત હોવાથી ‘દશસ્થાનગત’ છે. ૭૧-૭૨.

પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-પરદેશ-અનુભવબંધથી પરિમુક્તને

ગતિ હોય ઊંચે; શેષને વિદિશા તજી ગતિ હોય છે. ૭૩.

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબન્ધૈઃ સર્વતો મુક્તઃ ।
ઊર્ધ્વ ગચ્છતિ શેષા વિદિગ્વર્જા ગતિં યાન્તિ ॥૭૩॥

બદ્ધજીવસ્ય ષડ્ગતયઃ કર્મનિમિત્તાઃ । મુક્તસ્યાપ્યૂર્ધ્વગતિરેકા સ્વાભાવિકી-
ત્યત્રોક્તમ્ ॥૭૩॥

—ઇતિ જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અથ પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનમ્ ।

खंधा य खंधदेसा खंदपदेसा य होंति परमाणू ।
इदि ते चदुब्बियप्पा पोग्गलकाया मुणेयव्वा ॥७४॥

અન્વયાર્થઃ—[પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબન્ધૈઃ] પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધથી [સર્વતઃ મુક્તઃ] સર્વતઃ મુક્ત જીવ [ઊર્ધ્વ ગચ્છતિ] ઊર્ધ્વગમન કરે છે; [શેષાઃ] બાકીના જીવો (ભવાંતરમાં જતાં) [વિદિગ્વર્જા ગતિં યાન્તિ] વિદિશાઓ છોડીને ગમન કરે છે.

ટીકાઃ—બદ્ધ જીવને કર્મનિમિત્તક ષડ્વિધ ગમન (અર્થાત્ કર્મ જેમાં નિમિત્તભૂત છે એવું છ દિશાઓમાં ગમન) હોય છે; મુક્ત જીવને પણ સ્વાભાવિક એવું એક ઊર્ધ્વગમન હોય છે.—આમ અહીં કહ્યું છે.

ભાવાર્થઃ—સમસ્ત રાગાદિવિભાવ રહિત એવું જે શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણ ધ્યાન તેના બળ વડે ચતુર્વિધ બંધથી સર્વથા મુક્ત થયેલો જીવ પણ, સ્વાભાવિક અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત વર્તતો થકો, એકસમયવર્તી અવિગ્રહગતિ વડે (લોકાગ્રપર્યંત) સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગમન કરે છે. બાકીના સંસારી જીવો મરણાંતે વિદિશાઓ છોડીને પૂર્વોક્ત ષટ્-અપક્રમસ્વરૂપ (કર્મનિમિત્તક) અનુશ્રેણીગમન કરે છે. ૭૩.

આ રીતે જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન છે.

જડરૂપ પુદ્ગલકાય કેરા ચાર ભેદો જાણવા;
તે સ્કંધ, તેનો દેશ, સ્કંધપ્રદેશ, પરમાણુ કહ્યા. ૭૪.

સ્કન્ધાશ્ચ સ્કન્ધદેશાઃ સ્કન્ધપ્રદેશાશ્ચ ભવન્તિ પરમાણવઃ ।
 इति ते चतुर्विकल्पाः पुद्गलकाया ज्ञातव्याः ॥७४॥

પુદ્ગલદ્રવ્યવિકલ્પાદેશોઽયમ્ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ હિ કદાચિત્સ્કન્ધપર્યાયેણ, કદાચિત્સ્કન્ધદેશપર્યાયેણ, કદાચિત્સ્કન્ધ-
 પ્રદેશપર્યાયેણ, કદાચિત્પરમાણુત્વેનાત્ર તિષ્ઠન્તિ । નાન્યા ગતિરસ્તિ । ઇતિ તેષાં ચતુર્વિકલ્પ-
 ત્વમિતિ ॥૭૪॥

खंधं सयलसमत्थं तस्स दु अद्धं भणंति देसो त्ति ।

अद्धद्धं च पदेसो परमाणू चेव अविभागी ॥७५॥

સ્કન્ધઃ સકલસમસ્તસ્તસ્ય ત્વર્થં ભણન્તિ દેશ ઇતિ ।

अर्धार्धं च प्रदेशः परमाणुश्चैवाविभागी ॥७५॥

પુદ્ગલદ્રવ્યવિકલ્પનિર્દેશોઽયમ્ ।

અન્વયાર્થઃ—[તે પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયના [ચતુર્વિકલ્પાઃ] ચાર ભેદ
 [જ્ઞાતવ્યાઃ] જાણવા : [સ્કન્ધાઃ ચ] સ્કંધો, [સ્કન્ધદેશાઃ] સ્કંધદેશો, [સ્કન્ધપ્રદેશાઃ]
 સ્કંધપ્રદેશો [ચ] અને [પરમાણવઃ ભવન્તિ ઇતિ] પરમાણુઓ.

ટીકાઃ—આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું કથન છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યો કદાચિત્ સ્કંધપર્યાયે, કદાચિત્ સ્કંધદેશરૂપ પર્યાયે, કદાચિત્
 સ્કંધપ્રદેશરૂપ પર્યાયે અને કદાચિત્ પરમાણુપણે અહીં (લોકમાં) હોય છે; બીજી કોઈ
 ગતિ નથી. એ પ્રમાણે તેમના ચાર ભેદો છે. ૭૪.

પૂરણ-સકળ તે 'સ્કંધ' છે ને અર્ધ તેનું 'દેશ' છે,

અર્ધાર્ધ તેનું 'પ્રદેશ' ને અવિભાગ તે 'પરમાણુ' છે. ૭૫.

અન્વયાર્થઃ—[સકલસમસ્તઃ] સકળ-સમસ્ત (પુદ્ગલપિંડાત્મક આખી વસ્તુ)
 તે [સ્કન્ધઃ] સ્કંધ છે, [તસ્ય અર્થ તુ] તેના અર્ધને [દેશઃ ઇતિ ભણન્તિ] દેશ કહે છે,
 [અર્ધાર્ધ ચ] અર્ધનું અર્ધ તે [પ્રદેશઃ] પ્રદેશ છે [ચ] અને [અવિભાગી] અવિભાગી તે
 [પરમાણુઃ એવ] ખરેખર પરમાણુ છે.

ટીકાઃ—આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું વર્ણન છે.

અનન્તાનન્તપરમાણ્વારબ્ધોઽપ્યેકઃ સ્કન્ધો નામ પર્યાયઃ। તદર્ધ સ્કન્ધદેશો નામ પર્યાયઃ। તદર્ધાર્ધ સ્કન્ધપ્રદેશો નામ પર્યાયઃ। ંવં ભેદવશાત્ દ્વચ્ચણુકસ્કન્ધાદનન્તાઃ સ્કન્ધપ્રદેશપર્યાયાઃ। નિર્વિભાગૈકપ્રદેશઃ સ્કન્ધસ્યાન્ત્યો ભેદઃ પરમાણુરેકઃ। પુનરપિ દ્વયોઃ પરમાણ્વોઃ સઙ્ઘાતાદેકો દ્વચ્ચણુકસ્કન્ધપર્યાયઃ। ંવં સઙ્ઘાતવશાદનન્તાઃ સ્કન્ધપર્યાયાઃ। ંવં ભેદસઙ્ઘાતાભ્યામપ્યનન્તા ભવન્તીતિ।।૭૫।

અનંતાનંત પરમાણુનો બનેલો હોવા છતાં જે ંક હોય તે સ્કંધ નામનો પર્યાય છે; તેનું અર્ધ તે સ્કંધદેશ નામનો પર્યાય છે; તે અર્ધનું જે અર્ધ તે સ્કંધપ્રદેશ નામનો પર્યાય છે. ં પ્રમાણે ભેદને લીધે (છૂટા પડવાને લીધે) દ્વિ-અણુક સ્કંધપર્યંત અનંત સ્કંધપ્રદેશરૂપ પર્યાયો હોય છે. નિર્વિભાગ-ંક-પ્રદેશવાળો, સ્કંધનો છેલ્લો ભાગ તે ંક પરમાણુ છે. (આ રીતે *ભેદથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પોનું વર્ણન થયું.)

વળી, બે પરમાણુઓના સંઘાતથી (ભેગા થવાથી) ંક દ્વિઅણુક-સ્કંધરૂપ પર્યાય થાય છે. ં રીતે સંઘાતને લીધે (દ્વિઅણુક-સ્કંધની માફક ત્રિઅણુક-સ્કંધ, ચતુરણુક-સ્કંધ ઈત્યાદિ) અનંત સ્કંધરૂપ પર્યાયો થાય છે. (આ રીતે સંઘાતથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પનું વર્ણન થયું.)

ં પ્રમાણે ભેદ-સંઘાત બંનેથી પણ (ંકીસાથે ભેદ અને સંઘાત બંને થવાથી પણ) અનંત (સ્કંધરૂપ પર્યાયો) થાય છે. (આ રીતે ભેદ-સંઘાતથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પનું વર્ણન થયું.) ૭૫.

★ ભેદથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પોનું (પુદ્ગલભેદોનું) ંકીકાર શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે જે વર્ણન કર્યું છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :—અનંતપરમાણુપિંડાત્મક ઘટપટાદિરૂપ જે વિવક્ષિત આખી વસ્તુ તેને ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા છે. ભેદ વડે તેના જે પુદ્ગલવિકલ્પો થાય છે તે નીચેના દેષ્ટાંત પ્રમાણે સમજવા. ઘારો કે ૧૬ પરમાણુનો બનેલો ંક પુદ્ગલપિંડ છે અને તે તૂટીને તેના કકડા થાય છે. ત્યાં ૧૬ પરમાણુના આખા પુદ્ગલપિંડને ‘સ્કંધ’ ગણીં તો ૮ પરમાણુવાળો તેનો અર્ધભાગરૂપ કકડો તે ‘દેશ’ છે, ૪ પરમાણુવાળો તેનો ચતુર્થભાગરૂપ કકડો તે ‘પ્રદેશ’ છે અને અવિભાગી નાનામાં નાનો કકડો તે ‘પરમાણુ’ છે. વળી, જેમ ૧૬ પરમાણુવાળા આખા પિંડને ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૧૫થી માંડીને ૮ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા છે; જેમ ૮ પરમાણુવાળા તેના અર્ધભાગરૂપ કકડાને ‘દેશ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૭થી માંડીને ૫ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘દેશ’ સંજ્ઞા છે; જેમ ૪ પરમાણુવાળા તેના ચતુર્થભાગરૂપ કકડાને ‘પ્રદેશ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૩થી માંડીને ૨ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘પ્રદેશ’ સંજ્ઞા છે. —આ દેષ્ટાંત પ્રમાણે, ભેદ વડે થતા પુદ્ગલવિકલ્પો સમજવા.

बादरसुहुमगदाणं खंधाणं पोगगलो ति ववहारो ।
ते होंति छप्पयारा तेलोक्कं जेहिं णिष्पण्णं ॥७६॥

बादरसौक्ष्मगतानां स्कन्धानां पुद्गलः इति व्यवहारः ।
ते भवन्ति षट्प्रकारास्त्रैलोक्यं यैः निष्पन्नम् ॥७६॥

स्कन्धानां पुद्गलव्यवहारसमर्थनमेतत् ।

स्पर्શસગન્ધવર્ણગુણવિશેષૈઃ ષટ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિભિઃ પૂરણગલનધર્મત્વાત્ સ્કન્ધ-
વ્યક્ત્યાવિર્ભાવતિરોભાવાભ્યામપિ ચ પૂરણગલનોપપત્તેઃ પરમાણવઃ પુદ્ગલા ઇતિ નિશ્ચીયન્તે ।
સ્કન્ધાસ્ત્વનેકપુદ્ગલમયૈકપર્યાયત્વેન પુદ્ગલેભ્યોઽનન્યત્વાત્પુદ્ગલા ઇતિ વ્યવહીયન્તે, તથૈવ ચ

સૌ સ્કંધ બાદર-સૂક્ષ્મમાં 'પુદ્ગલ' તણો વ્યવહાર છે;
છ વિકલ્પ છે સ્કંધો તણા, જેથી ત્રિજગ નિષ્પન્ન છે. ૭૬.

અન્વયાર્થઃ—[બાદરસૌક્ષ્મગતાનાં] બાદર ને સૂક્ષ્મપણે પરિણત [સ્કન્ધાનાં] સ્કંધોને
[પુદ્ગલઃ] 'પુદ્ગલ' [ઇતિ] એવો [વ્યવહારઃ] વ્યવહાર છે. [તે] તેઓ [ષટ્પ્રકારાઃ ભવન્તિ]
છ પ્રકારના છે, [યૈઃ] જેમનાથી [ત્રૈલોક્યં] ત્રણ લોક [નિષ્પન્નમ્] નિષ્પન્ન છે.

ટીકાઃ—સ્કંધોને વિષે 'પુદ્ગલ' એવો જે વ્યવહાર છે તેનું આ સમર્થન છે.

(૧) જેમાં ષટ્સ્થાનપતિત (છ સ્થાનોમાં સમાવેશ પામતી) વૃદ્ધિહાનિ થાય છે
એવા સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણરૂપ ગુણવિશેષોને લીધે (પરમાણુઓ) 'પૂરણગલન' ધર્મવાળા
હોવાથી તથા (૨) સ્કંધવ્યક્તિના (—સ્કંધપર્યાયના) આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની
અપેક્ષાએ પણ (પરમાણુઓમાં) 'પૂરણ-ગલન' ઘટતાં હોવાથી પરમાણુઓ નિશ્ચયે
'પુદ્ગલો' છે. સ્કંધો તો ^૨અનેકપુદ્ગલમય એકપર્યાયપણાને લીધે પુદ્ગલોથી અનન્ય

૧. જેમાં (સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણની અપેક્ષાએ તથા સ્કંધપર્યાયની અપેક્ષાએ) પૂરણ અને ગલન થાય તે
પુદ્ગલ છે. પૂરણ = પુરાવું તે; ભરાવું તે; પૂર્તિ; પુષ્ટિ; વૃદ્ધિ. ગલન = ગળવું તે; દુર્બળ થવું તે;
કૃશતા; હાનિ; ઘટાડો. [(૧) પરમાણુઓના વિશેષ ગુણો જે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ છે તેમનામાં થતી
ષટ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિ તે પૂરણ છે અને ષટ્સ્થાનપતિત હાનિ તે ગલન છે; માટે એ રીતે પરમાણુઓ
પૂરણ-ગલનધર્મવાળા છે. (૨) પરમાણુઓમાં સ્કંધરૂપ પર્યાયનો આવિર્ભાવ થવો તે પૂરણ છે અને
તિરોભાવ થવો તે ગલન છે; એ રીતે પણ પરમાણુઓમાં પૂરણ-ગલન ઘટે છે.]

૨. સ્કંધ અનેકપરમાણુમય એકપર્યાય છે તેથી તે પરમાણુઓથી અનન્ય છે; અને પરમાણુઓ તો પુદ્ગલો
છે; તેથી સ્કંધ પણ વ્યવહારથી 'પુદ્ગલ' છે.

બાદરસૂક્ષ્મત્વપરિણામવિકલ્પૈઃ ષટ્પ્રકારતામાપદ્ય ત્રૈલોક્યરૂપેણ નિષ્પદ્ય સ્થિતવન્ત્ત ઇતિ । તથાહિ—બાદરબાદરાઃ, બાદરાઃ, બાદરસૂક્ષ્માઃ, સૂક્ષ્મબાદરાઃ, સૂક્ષ્માઃ, સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મા ઇતિ । તત્ર છિન્નાઃ સ્વયં સન્ધાનાસમર્થાઃ કાષ્ટપાષાણાદયો બાદરબાદરાઃ । છિન્નાઃ સ્વયં સન્ધાનસમર્થાઃ ક્ષીરઘૃતતૈલતોયરસપ્રભૃતયો બાદરાઃ । સ્થૂલોપલમ્બા અપિ છેત્તું ભેત્તુમાદાતુમશ્વક્યાઃ છાયાતપતમોજ્યોત્સ્નાદયો બાદરસૂક્ષ્માઃ । સૂક્ષ્મત્વેઽપિ સ્થૂલોપલમ્બાઃ સ્પર્શરસગન્ધશબ્દાઃ સૂક્ષ્મબાદરાઃ । સૂક્ષ્મત્વેઽપિ હિ કરણાનુપલમ્બ્યાઃ કર્મવર્ગણાદયઃ સૂક્ષ્માઃ । અત્યન્તસૂક્ષ્માઃ કર્મવર્ગણાભ્યોઽધો દ્વચ્ચણુકસ્કન્ધપર્યન્તાઃ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મા ઇતિ ॥૭૬॥

**સવ્વેસિંંં ડંધાણંં જો અંતોંં તંં વિયાણંં પરમાણૂં ।
સો સસસદોંં અસદોંં એકોંં અવિભાગીંં મુત્તિભવોંં ॥૭૭॥**

હોવાથી વ્યવહારે ‘પુદ્ગલો’ છે, તેમ જ (તેઓ) બાદરત્વ ને સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામોના ભેદો વડે છ પ્રકારોને પામીને ત્રણ લોકરૂપે થઈને રહ્યા છે. તે છ પ્રકારના સ્કંધો આ પ્રમાણે છે :— (૧) બાદરબાદર; (૨) બાદર; (૩) બાદરસૂક્ષ્મ; (૪) સૂક્ષ્મબાદર; (૫) સૂક્ષ્મ; (૬) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ. ત્યાં, (૧) કાષ્ટપાષાણાદિક (સ્કંધો) કે જે છેદાતા થકા સ્વયં સંધાઈ શકતા નથી તે (ઘન પદાર્થો) ‘બાદરબાદર’ છે; (૨) દૂધ, ઘી, તેલ, જળ, રસ વગેરે (સ્કંધો) કે જે છેદાતા થકા સ્વયં જોડાઈ જાય છે તે (પ્રવાહી પદાર્થો) ‘બાદર’ છે; (૩) છાંયો, તડકો, અંધકાર, ચાંદની વગેરે (સ્કંધો) કે જે સ્થૂલ જણાતા હોવા છતાં છેદી, ભેદી કે (હસ્તાદિ વડે) ગ્રહી શકાતા નથી તે ‘બાદરસૂક્ષ્મ’ છે; (૪) સ્પર્શ-રસ-ગંધ-શબ્દ કે જે સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સ્થૂલ જણાય છે (અર્થાત્ યક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો કે જે આંખથી નહિ દેખાતા હોવા છતાં સ્પર્શનેંદ્રિયથી સ્પર્શી શકાય છે, જીભથી આસ્વાદી શકાય છે, નાકથી સૂંધી શકાય છે અથવા કાનથી સાંભળી શકાય છે) તે ‘સૂક્ષ્મબાદર’ છે; (૫) કર્મવર્ગણા વગેરે (સ્કંધો) કે જેમને સૂક્ષ્મપણું છે તેમ જ જેઓ ઈન્દ્રિયોથી ન જણાય એવા છે તે ‘સૂક્ષ્મ’ છે; (૬) કર્મવર્ગણાથી નીચેના (કર્મવર્ગણાતીત) દ્વિઅણુક-સ્કંધ સુધીના (સ્કંધો) કે જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તે ‘સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ’ છે. ૭૬.

**જે અંશ અંતિમ સ્કંધનો, પરમાણુ જાણો તેહને;
તે એક ને અવિભાગ, શાશ્વત, મૂર્તિપ્રભવ, અશબ્દ છે. ૭૭.**

સર્વેષાં સ્કન્ધાનાં યોડન્યસ્તં વિજાનીહિ પરમાણુમ્ ।
સ શાશ્વતોડશબ્દઃ ઇકોડવિભાગી મૂર્તિભવઃ ॥૭૭॥

પરમાણુવ્યાખ્યેયમ્ ।

ઉક્તાનાં સ્કન્ધરૂપપર્યાયાણાં યોડન્યો ભેદઃ સ પરમાણુઃ । સ તુ પુનર્વિભાગા-
ભાવાદવિભાગી, નિર્વિભાગૈકપ્રદેશત્વાદેકઃ, મૂર્તદ્રવ્યત્વેન સદાપ્યવિનશ્વરત્વાન્નિત્યઃ, અનાદિ-
નિધનરૂપાદિપરિણામોત્પન્નત્વાન્મૂર્તિભવઃ, રૂપાદિપરિણામોત્પન્નત્વેડપિ શબ્દસ્ય પરમાણુ-
ગુણત્વાભાવાત્પુદ્ગલસ્કન્ધપર્યાયત્વેન વક્ષ્યમાણત્વાદ્વાશબ્દો નિશ્ચીયત્ત ઇતિ ॥૭૭॥

આદેસમેત્તમુત્તો ધાદુચ્ચદુક્કસ્સ કારણં જો દુ ।
સો જેઓ પરમાણૂ પરિણામગુણો સયમસદ્દો ॥૭૮॥

અન્વયાર્થઃ—[સર્વેષાં સ્કન્ધાનાં] સર્વ સ્કંધોનો [યઃ અન્યઃ] જે અંતિમ ભાગ
[તં] તેને [પરમાણુમ્ વિજાનીહિ] પરમાણુ જાણો. [સઃ] તે [અવિભાગી] અવિભાગી,
[ઇકઃ] એક, [શાશ્વતઃ] શાશ્વત, [મૂર્તિભવઃ] મૂર્તિપ્રભવ (મૂર્તપણે ઊપજનારો) અને
[અશબ્દઃ] અશબ્દ છે.

ટીકાઃ—આ, પરમાણુની વ્યાખ્યા છે.

પૂર્વોક્ત સ્કંધરૂપ પર્યાયોનો જે અંતિમ ભેદ (નાનામાં નાનો ભાગ) તે પરમાણુ
છે. અને તે તો, વિભાગના અભાવને લીધે અવિભાગી છે; નિર્વિભાગ-એકપ્રદેશવાળો
હોવાથી એક છે; મૂર્તદ્રવ્યપણે સદાય અવિનાશી હોવાથી નિત્ય છે; અનાદિ-અનંત
રૂપાદિના પરિણામે ઊપજતો હોવાથી *મૂર્તિપ્રભવ છે; અને રૂપાદિના પરિણામે ઊપજતો
હોવા છતાં પણ અશબ્દ છે એમ નિશ્ચિત છે, કારણ કે શબ્દ પરમાણુનો ગુણ નથી
તથા તેનું (શબ્દનું) હવે પછી (૭૮મી ગાથામાં) પુદ્ગલસ્કંધપર્યાયપણે કથન છે. ૭૭.

આદેશમાત્રથી મૂર્ત, ધાતુચ્ચતુષ્કનો છે હેતુ જે,
તે જાણવો પરમાણુ—જે પરિણામી, આપ અશબ્દ છે. ૭૮.

★ મૂર્તિપ્રભવ=મૂર્તપણારૂપે ઊપજનારો અર્થાત્ રૂપ-ગંધ-રસ-સ્પર્શના પરિણામરૂપે જેનો ઉત્પાદ થાય
છે એવો. (મૂર્તિ=મૂર્તપણું)

આદેશમાત્રમૂર્તઃ ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણં યસ્તુ ।

સ જ્ઞેયઃ પરમાણુઃ પરિણામગુણઃ સ્વયમશબ્દઃ ॥૭૮॥

પરમાણૂનાં જાત્યન્તરત્વનિરાસોઽયમ્ ।

પરમાણોર્હિ મૂર્તત્વનિબન્ધનભૂતાઃ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણા આદેશમાત્રેણૈવ ભિદ્યન્તે; વસ્તુતસ્તુ યથા તસ્ય સ એવ પ્રદેશ આદિઃ, સ એવ મધ્યઃ, સ એવાન્તઃ ઇતિ, એવં દ્રવ્યગુણયોરવિભક્તપ્રદેશત્વાત્ ય એવ પરમાણોઃ પ્રદેશઃ, સ એવ સ્પર્શસ્ય, સ એવ રસસ્ય, સ એવ ગન્ધસ્ય, સ એવ રૂપસ્યેતિ । તતઃ ક્વચિત્પરમાણૌ ગન્ધગુણે, ક્વચિત્ ગન્ધરસગુણયોઃ, ક્વચિત્ ગન્ધરસરૂપગુણેષુ અપકૃષ્યમાણેષુ તદવિભક્તપ્રદેશઃ પરમાણુરેવ વિનશ્યતીતિ । ન તદપકર્ષો યુક્તઃ । તતઃ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુરૂપસ્ય ધાતુચતુષ્કસ્યૈક એવ

અન્વયાર્થઃ—[યઃ તુ] જે [આદેશમાત્રમૂર્તઃ] આદેશમાત્રથી મૂર્ત છે (અર્થાત્ માત્ર ભેદવિવક્ષાથી મૂર્તત્વવાળો કહેવાય છે) અને [ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણં] જે (પૃથ્વી આદિ) ચાર ધાતુઓનું કારણ છે [સઃ] તે [પરમાણુઃ જ્ઞેયઃ] પરમાણુ જાણવો— [પરિણામગુણઃ] કે જે પરિણામગુણવાળો છે અને [સ્વયમ્ અશબ્દઃ] સ્વયં અશબ્દ છે.

ટીકાઃ—પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના હોવાનું આ ખંડન છે.

મૂર્તત્વના કારણભૂત સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો, પરમાણુથી *આદેશમાત્ર વડે જ ભેદ કરવામાં આવે છે; વસ્તુતઃ તો જેવી રીતે પરમાણુનો તે જ પ્રદેશ આદિ છે, તે જ પ્રદેશ મધ્ય છે અને તે જ પ્રદેશ અંત છે, તેવી રીતે દ્રવ્ય અને ગુણના અભિન્ન પ્રદેશ હોવાથી, જે પરમાણુનો પ્રદેશ છે, તે જ સ્પર્શનો છે, તે જ રસનો છે, તે જ ગંધનો છે, તે જ રૂપનો છે. તેથી કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ ઓછો હોય, કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ અને રસગુણ ઓછા હોય, કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ, રસગુણ અને રૂપગુણ ઓછા હોય, તો તે ગુણથી અભિન્ન પ્રદેશવાળો પરમાણુ જ વિનાશ પામે. માટે તે ગુણની ઓછપ યુક્ત (ઉચિત) નથી. [કોઈ પણ પરમાણુમાં એક પણ ગુણ ઓછો હોય તો તે ગુણની સાથે અભિન્ન પ્રદેશવાળો પરમાણુ જ નાશ પામે; માટે બધા પરમાણુઓ સમાન ગુણવાળા જ છે, એટલે કે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના નથી.] તેથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુરૂપ ચાર ધાતુઓનું, પરિણામને લીધે, એક જ પરમાણુ કારણ છે (અર્થાત્

* આદેશ = કથન. [માત્ર ભેદકથન દ્વારા જ પરમાણુથી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો ભેદ પાડવામાં આવે છે, પરમાર્થે તો પરમાણુથી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો અભેદ છે.]

પરમાણુઃ કારણં પરિણામવશાત્ । વિચિત્રો હિ પરમાણોઃ પરિણામગુણઃ ક્વચિત્કસ્યચિદ્ગુણસ્ય વ્યક્તાવ્યક્તત્વેન વિચિત્રાં પરિણતિમાદધાતિ । યથા ચ તસ્ય પરિણામવશાદવ્યક્તો ગન્ધાદિ-ગુણોઽસ્તીતિ પ્રતિજ્ઞાયતે, ન તથા શબ્દોઽપ્યવ્યક્તોઽસ્તીતિ જ્ઞાતું શક્યતે, તસ્યૈકપ્રદેશસ્યાનેક-પ્રદેશાત્મકેન શબ્દેન સહૈકત્વવિરોધાદિતિ ॥૭૮॥

સદ્દો ખંધપ્પભવો ખંધો પરમાણુસંગસંઘાદો ।

પુટ્ટેસુ તેસુ જાયદિ સદ્દો ઉપ્પાદિગો ણિયદો ॥૭૯॥

શબ્દઃ સ્કન્ધપ્રભવઃ સ્કન્ધઃ પરમાણુસદ્ગસદ્ઘાતઃ ।

સ્પૃષ્ટેષુ તેષુ જાયતે શબ્દ ઉત્પાદિકો નિયતઃ ॥૭૯॥

પરમાણુઓ એક જ જાતિના હોવા છતાં તેઓ પરિણામને લીધે ચાર ધાતુઓનાં કારણ બને છે); કેમ કે વિચિત્ર એવો પરમાણુનો પરિણામગુણ ક્યાંક કોઈ ગુણની *વ્યક્તાવ્યક્તતા વડે વિચિત્ર પરિણતિને ધારણ કરે છે.

વળી જેવી રીતે પરમાણુને પરિણામને લીધે +અવ્યક્ત ગંધાદિગુણ છે એમ જણાય છે તેવી રીતે શબ્દ પણ અવ્યક્ત છે એમ જાણી શકાતું નથી, કારણ કે એકપ્રદેશી પરમાણુને અનેકપ્રદેશાત્મક શબ્દ સાથે એકત્વ હોવામાં વિરોધ છે. ૭૮.

છે શબ્દ સ્કંધોત્પન્ન; સ્કંધો અણુસમૂહસંઘાત છે,

સ્કંધાભિધાતે શબ્દ ઊપજે, નિયમથી ઉત્પાદ છે. ૭૯.

અન્વયાર્થઃ—[શબ્દઃ સ્કન્ધપ્રભવઃ] શબ્દ સ્કંધજન્ય છે. [સ્કન્ધઃ પરમાણુ-સદ્ગસદ્ઘાતઃ] સ્કંધ પરમાણુદળનો સંઘાત છે, [તેષુ સ્પૃષ્ટેષુ] અને તે સ્કંધો સ્પર્શાતાં—અથડાતાં [શબ્દઃ જાયતે] શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે; [નિયતઃ ઉત્પાદિકઃ] એ રીતે

★ વ્યક્તાવ્યક્તતા = વ્યક્તતા અથવા અવ્યક્તતા; પ્રગટતા અથવા અપ્રગટતા. [પૃથ્વીમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, ને વર્ણ એ ચારે ગુણો વ્યક્ત (અર્થાત્ વ્યક્તપણે પરિણત) હોય છે; પાણીમાં સ્પર્શ, રસ ને વર્ણ વ્યક્ત હોય છે અને ગંધ અવ્યક્ત હોય છે; અગ્નિમાં સ્પર્શ ને વર્ણ વ્યક્ત હોય છે અને બાકીના બે અવ્યક્ત હોય છે; વાયુમાં સ્પર્શ વ્યક્ત હોય છે અને બાકીના ત્રણ અવ્યક્ત હોય છે.]

+ જેવી રીતે પરમાણુમાં ગંધાદિગુણ ભલે અવ્યક્તપણે પણ હોય છે તો ખરો જ તેવી રીતે પરમાણુમાં શબ્દ પણ અવ્યક્તપણે રહેતો હશે એમ નથી, શબ્દ તો પરમાણુમાં વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે બિલકુલ હોતો જ નથી.

શબ્દસ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધપર્યાયત્વખ્યાપનમેતત્ ।

ઇહ હિ બાહ્યશ્રવણેન્દ્રિયાવલમ્બિતો ભાવેન્દ્રિયપરિચ્છેદ્યો ધ્વનિઃ શબ્દઃ । સ ખલુ સ્વરૂપેનાનન્તપરમાણૂનામેકસ્કન્ધો નામ પર્યાયઃ । બહિરઙ્કસાધનીભૂતમહાસ્કન્ધેભ્યઃ તથાવિધપરિણામેન સમુત્પદ્યમાનત્વાત્ સ્કન્ધપ્રભવઃ, યતો હિ પરસ્પરાભિહતેષુ મહાસ્કન્ધેષુ શબ્દઃ સમુપજાયતે । કિઞ્ચ સ્વભાવનિર્વૃત્તાભિરેવાનન્તપરમાણૂમયીભિઃ શબ્દયોગ્યવર્ગણાભિરન્યોન્યમનુપ્રવિશ્ય સમન્તતોઽભિવ્યાપ્ય પૂરિતેઽપિ સકલે લોકે યત્ર યત્ર બહિરઙ્કારણસામગ્રી સમુદેતિ તત્ર તત્ર તાઃ શબ્દત્વેન સ્વયં વ્યપરિણમન્ત ઇતિ શબ્દસ્ય તે (શબ્દ) નિયતપણે ઉત્પાદ્ય છે.

ટીકાઃ—શબ્દ પુદ્ગલસ્કંધપર્યાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

આ લોકમાં, બાહ્ય શ્રવણેન્દ્રિય વડે ^૧અવલંબિત, ભાવેન્દ્રિય વડે જણાવાયોગ્ય એવો જે ધ્વનિ તે શબ્દ છે. તે (શબ્દ) ખરેખર સ્વરૂપે અનંત પરમાણૂઓના એકસ્કંધરૂપ પર્યાય છે. બહિરંગ સાધનભૂત (—બાહ્ય-કારણભૂત) મહાસ્કંધો દ્વારા તથાવિધ પરિણામે (શબ્દપરિણામે) ઊપજતો હોવાથી તે સ્કંધજન્ય છે, કારણ કે મહાસ્કંધો પરસ્પર અથડાતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ વાત વિશેષ સમજાવવામાં આવે છેઃ—એકબીજામાં પ્રવેશીને સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલી એવી જે સ્વભાવનિષ્પન્ન જ (—પોતાના સ્વભાવથી જ બનેલી), અનંતપરમાણૂમયી શબ્દયોગ્ય-વર્ગણાઓ તેમનાથી આખો લોક ભરેલો હોવા છતાં જ્યાં જ્યાં બહિરંગકારણસામગ્રી ઉદિત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે વર્ગણાઓ ^૨શબ્દપણે સ્વયં

૧. શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય છે તેથી તે મૂર્ત છે. કેટલાક લોકો માને છે તેમ શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, કારણ કે અમૂર્ત આકાશનો અમૂર્ત ગુણ ઇન્દ્રિયનો વિષય થઈ શકે નહિ.

૨. શબ્દના બે પ્રકાર છે : (૧) પ્રાયોગિક અને (૨) વૈશ્રસિક. પુરુષાદિના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે પ્રાયોગિક છે અને મેઘાદિથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે વૈશ્રસિક છે.

અથવા નીચે પ્રમાણે પણ શબ્દના બે પ્રકાર છે : (૧) ભાષાત્મક અને (૨) અભાષાત્મક. તેમાં ભાષાત્મક શબ્દ દ્વિવિધ છે—અક્ષરાત્મક અને અનક્ષરાત્મક. સંસ્કૃતપ્રાકૃતાદિભાષારૂપ તે અક્ષરાત્મક છે અને દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવોના શબ્દરૂપ તથા (કેવળીભગવાનના) દિવ્ય ધ્વનિરૂપ તે અનક્ષરાત્મક છે. અભાષાત્મક શબ્દ પણ દ્વિવિધ છે—પ્રાયોગિક અને વૈશ્રસિક. વીણા, ઢોલ, ઝાંઝ, વાંસળી વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો તે પ્રાયોગિક છે અને મેઘાદિથી ઉત્પન્ન થતો તે વૈશ્રસિક છે.

કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ હો પરંતુ સર્વ શબ્દનું ઉપાદાનકારણ લોકમાં સર્વત્ર ભરેલી શબ્દયોગ્ય વર્ગણાઓ જ છે; તે વર્ગણાઓ જ સ્વયમેવ શબ્દપણે પરિણમે છે, જીભ-ઢોલ-મેઘ વગેરે માત્ર નિમિત્તભૂત છે.

નિયતમુત્પાદ્યત્વાત્ સ્કન્ધપ્રભવત્વમિતિ ॥૭૬॥

णिच्चो णाणवगासो ण सावगासो पदेसदो भेत्ता ।

खंधाणं पि य कत्ता पविहत्ता कालसंखाणं ॥८०॥

નિત્યો નાનવકાશો ન સાવકાશઃ પ્રદેશતો ભેત્તા ।

સ્કન્ધાનામપિ ચ કર્તા પ્રવિભક્તા કાલસંખ્યાયાઃ ॥૮૦॥

પરમાણોરેકપ્રદેશત્વચ્ચાપનમેતત્ ।

પરમાણુઃ સ ચલ્લેકેન પ્રદેશેન રૂપાદિગુણસામાન્યભાજા સર્વદૈવાવિનશ્વરત્વા-
નિત્યઃ । એકેન પ્રદેશેન તદવિભક્તવૃત્તીનાં સ્પર્શાદિગુણાનામવકાશદાનાન્નાનવકાશઃ ।

પરિણમે છે; એ રીતે શબ્દ નિયતપણે (અવશ્ય) ^૧ઉત્પાદ્ય છે; તેથી તે ^૨સ્કંધજન્ય છે. ૭૯.

નહિ અનવકાશ, ન સાવકાશ પ્રદેશથી, અણુ શાશ્વતો,

ભેત્તા રચયિતા સ્કંધનો, પ્રવિભાગી સંખ્યા-કાળનો. ૮૦.

અન્વયાર્થઃ—[પ્રદેશતઃ] પ્રદેશ દ્વારા [નિત્યઃ] પરમાણુ નિત્ય છે, [ન અનવકાશઃ] અનવકાશ નથી, [ન સાવકાશઃ] સાવકાશ નથી, [સ્કન્ધાનામ્ ભેત્તા] સ્કંધોનો તોડનાર [અપિ ચ કર્તા] તેમ જ કરનાર છે તથા [કાલસંખ્યાયાઃ પ્રવિભક્તા] કાળ ને સંખ્યાનો વિભાગનાર છે (અર્થાત્ કાળનો ભાગ પાડે છે અને સંખ્યાનું માપ કરે છે).

ટીકાઃ—આ, પરમાણુના એકપ્રદેશીપણાનું કથન છે.

જે પરમાણુ છે, તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે—કે જે રૂપાદિગુણસામાન્યવાળો છે તેના વડે—સદાય અવિનાશી હોવાથી નિત્ય છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે તેનાથી (—પ્રદેશથી) અભિન્ન અસ્તિત્વવાળા સ્પર્શાદિગુણોને અવકાશ દેતો હોવાને લીધે

૧. ઉત્પાદ્ય = ઉત્પન્ન કરાવા યોગ્ય; જેની ઉત્પત્તિમાં અન્ય કોઈ નિમિત્ત હોય છે એવો.

૨. સ્કંધજન્ય = સ્કંધો વડે ઉત્પન્ન થાય એવો; જેની ઉત્પત્તિમાં સ્કંધો નિમિત્ત હોય છે એવો. [આખા લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી અનંતપરમાણુમયી શબ્દયોગ્ય વર્ગણાઓ સ્વયમેવ શબ્દરૂપે પરિણમતી હોવા છતાં પવન-ગણું-તાળવું-જીભ-હોઠ, ઘંટ-મોગરી વગેરે મહાસ્કંધોનું અથડાવું તે બહિરંગકારણસામગ્રી છે અર્થાત્ શબ્દરૂપ પરિણમનમાં તે મહાસ્કંધો નિમિત્તભૂત છે તેથી તે અપેક્ષાએ (નિમિત્ત-અપેક્ષાએ) શબ્દને વ્યવહારથી સ્કંધજન્ય કહેવામાં આવે છે.]

એકેન પ્રદેશેન દ્વ્યાદિપ્રદેશાભાવાદાત્માદિનાત્મમધ્યેનાત્માન્તેન ન સાવકાશઃ । એકેન પ્રદેશેન સ્કન્ધાનાં ભેદનિમિત્તત્વાત્ સ્કન્ધાનાં ભેદતા । એકેન પ્રદેશેન સ્કન્ધસંખ્યાત-નિમિત્તત્વાત્સ્કન્ધાનાં કર્તા । એકેન પ્રદેશેનૈકાકાશપ્રદેશાતિવર્તિતદ્વિતિપરિણામાપન્નેન સમયલક્ષણકાલવિભાગકરણાત્ કાલસ્ય પ્રવિભક્તા । એકેન પ્રદેશેન તત્સૂત્રિતદ્વ્યાદિ-ભેદપૂર્વિકાયાઃ સ્કંધેષુ દ્રવ્યસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેન તદવચ્છિન્નૈકાકાશપ્રદેશ-

અનવકાશ નથી; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે (તેનામાં) દ્વિ-આદિ પ્રદેશોનો અભાવ હોવાથી, પોતે જ આદિ, પોતે જ મધ્ય અને પોતે જ અંત હોવાને લીધે (અર્થાત્ નિરંશ હોવાને લીધે), સાવકાશ નથી; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સ્કંધોના ભેદનું નિમિત્ત હોવાથી (અર્થાત્ સ્કંધના વીખરાવાનું—તૂટવાનું નિમિત્ત હોવાથી) સ્કંધોનો તોડનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સ્કંધના સંઘાતનું નિમિત્ત હોવાથી (અર્થાત્ સ્કંધના મળવાનું—રચાવાનું નિમિત્ત હોવાથી) સ્કંધોનો કરનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે—કે જે એક આકાશપ્રદેશને અતિક્રમનારા (—ઓળંગનારા) તેના ગતિપરિણામને પામે છે તેના વડે — ‘સમય’ નામનો કાળનો વિભાગ કરતો હોવાથી કાળનો વિભાગનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સંખ્યાનો પણ વિભાગનાર છે, કારણ કે (૧) તે એક પ્રદેશ વડે તેનાથી રચાતા બે વગેરે ભેદોથી માંડીને (ત્રણ અણુ, ચાર અણુ, અસંખ્ય અણુ ઈત્યાદિ) દ્રવ્યસંખ્યાના વિભાગ સ્કંધોને વિષે કરે છે, (૨) તે એક પ્રદેશ વડે તેના જેટલી મર્યાદાવાળા એક ‘આકાશપ્રદેશ’થી માંડીને (બે આકાશપ્રદેશ, ત્રણ આકાશપ્રદેશ, અસંખ્ય આકાશપ્રદેશ ઈત્યાદિ) ક્ષેત્રસંખ્યાના વિભાગ કરે છે, (૩) તે એક પ્રદેશ વડે, એક

૧. વિભાગનાર = વિભાગ કરનાર; માપનાર. [સ્કંધોને વિષે દ્રવ્યસંખ્યાનું માપ (અર્થાત્ તેઓ કેટલા અણુઓના—પરમાણુઓના બનેલા છે એવું માપ) કરવામાં અણુઓની—પરમાણુઓની અપેક્ષા આવે છે, એટલે કે તેવું માપ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. ક્ષેત્રના માપનો એકમ ‘આકાશપ્રદેશ’ છે અને આકાશપ્રદેશની વ્યાખ્યામાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે; તેથી ક્ષેત્રનું માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. કાળના માપનો એકમ ‘સમય’ છે અને સમયની વ્યાખ્યામાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે; તેથી કાળનું માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. જ્ઞાનભાવના (—જ્ઞાનપર્યાયના) માપનો એકમ ‘પરમાણુમાં પરિણમતા જઘન્ય વર્ણાદિભાવને જાણે તેટલું જ્ઞાન’ છે અને તેમાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે; તેથી ભાવનું (—જ્ઞાનભાવનું) માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. આ પ્રમાણે પરમાણુ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ને ભાવ માપવામાં ગજ સમાન છે].

૨. એક પરમાણુપ્રદેશ જેવડા આકાશના ભાગને (—ક્ષેત્રને) ‘આકાશપ્રદેશ’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘આકાશપ્રદેશ’ તે ક્ષેત્રનો ‘એકમ’ છે. [ગણતરી માટે, કોઈ વસ્તુના જેટલા પરિમાણને ‘એક માપ’ સ્વીકારવામાં આવે, તેટલા પરિમાણને તે વસ્તુનો ‘એકમ’ કહેવામાં આવે છે.]

પૂર્વિકાયાઃ ક્ષેત્રસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેનૈકાકાશપ્રદેશાતિવર્તિતદ્વિતિપરિણામાવચ્છિન્ન-
સમયપૂર્વિકાયાઃ કાલસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેન તદ્વિવર્તિજઘન્યવર્ણાદિભાવાવબોધપૂર્વિકાયા
ભાવસંખ્યાયાઃ પ્રવિભાગકરણાત્ પ્રવિભક્તા સંખ્યાયા અપીતિ ॥૮૦॥

एयरसवण्णगंधं दोफासं सद्वकारणमसद्वं ।

खंधंतरिदं द्रव्यं परमाणुं तं वियाणाहि ॥८१॥

एकरसवर्णगन्धं द्विस्पर्शं शब्दकारणमशब्दम् ।

स्कन्धान्तरितं द्रव्यं परमाणुं तं विजानीहि ॥८१॥

પરમાણુદ્રવ્યે ગુણપર્યાયવૃત્તિપ્રરૂપણમેતત્ ।

સર્વત્રાપિ પરમાણૌ રસવર્ણગન્ધસ્પર્શાઃ સહભુવો ગુણાઃ । તે ચ ક્રમપ્રવૃત્તૈસ્તત્ર સ્વ-
પર્યાયૈર્વર્તન્તે । તથાહિ—પઞ્ચાનાં રસપર્યાયાણામન્યતમેનૈકેનૈકદા રસો વર્તતે । પઞ્ચાનાં વર્ણ-
આકાશપ્રદેશને અતિક્રમનારા તેના ગતિપરિણામના જેટલી મર્યાદાવાળા ‘સમય’થી માંડીને
(બે સમય, ત્રણ સમય, અસંખ્ય સમય ઈત્યાદિ) કાળસંખ્યાના વિભાગ કરે છે, અને
(૪) તે એક પ્રદેશ વડે તેનામાં વિવર્તન પામતા (—પલટાતા, પરિણમતા) જઘન્ય
વર્ણાદિભાવને જાણનારા જ્ઞાનથી માંડીને ભાવસંખ્યાના વિભાગ કરે છે. ૮૦.

એક જ વરણ-રસ-ગંધ ને બે સ્પર્શયુત પરમાણુ છે,

તે શબ્દહેતુ, અશબ્દ છે, ને સ્કંધમાં પણ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

અન્વયાર્થઃ—[તં પરમાણુ] તે પરમાણુ [એકરસવર્ણગન્ધ] એક રસવાળો, એક
વર્ણવાળો, એક ગંધવાળો તથા [દ્વિસ્પર્શ] બે સ્પર્શવાળો છે, [શબ્દકારણમ્] શબ્દનું કારણ
છે, [અશબ્દમ્] અશબ્દ છે અને [સ્કન્ધાન્તરિતં] સ્કંધની અંદર હોય તોપણ [દ્રવ્યં]
(પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય છે એમ [વિજાનીહિ] જાણો.

ટીકાઃ—આ, પરમાણુદ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાય વર્તવાનું (ગુણ અને પર્યાય હોવાનું) કથન
છે.

સર્વત્ર પરમાણુમાં રસ-વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ સહભાવી ગુણો હોય છે; અને તે ગુણો તેમાં
ક્રમવર્તી નિજ પર્યાયો સહિત વર્તે છે. તે આ પ્રમાણેઃ—પાંચ રસપર્યાયોમાંથી એક વખતે

૧. પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશે (મંદગતિથી) જતાં જે વખત લાગે
તેને ‘સમય’ કહેવામાં આવે છે.

પર્યાયાણામન્યતમેનૈકેનૈકદા વર્ણો વર્તતે। ઉભયોર્ગન્ધપર્યાયયોરન્યતરેણૈકેનૈકદા ગન્ધો વર્તતે। ચતુર્ણાં શીતસ્નિગ્ધશીતરૂક્ષોષ્ણસ્નિગ્ધોષ્ણરૂક્ષરૂપાણાં સ્પર્શપર્યાયદ્વન્દ્વાનામન્યતમેનૈકેનૈકદા સ્પર્શો વર્તતે। એવમયમુક્તગુણવૃત્તિઃ પરમાણુઃ શબ્દસ્કંધપરિણતિશક્તિસ્વભાવાત્ શબ્દકારણમ્। એકપ્રદેશત્વેન શબ્દપર્યાયપરિણતિવૃત્ત્યભાવાદશબ્દઃ। સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વપ્રત્યયબન્ધવશાદનેકપરમાણ્વેક-ત્વપરિણતિરૂપસ્કન્ધાન્તરિતોઽપિ સ્વભાવમપરિત્યજન્નુપાત્તસંખ્યત્વાદેક એવ દ્રવ્યમિતિ ॥૮૧॥

ઉવભોજ્ઞમિંદિણ્ઠિં ય ઇંદિયકાયા મણો ય કમ્માણિ ।

જં હવદિ મુત્તમણ્ણં તં સવ્વં પોગ્ગલં જાણે ॥૮૨॥

ઉપભોગ્યમિન્દ્રિયૈશ્ચેન્દ્રિયકાયા મનશ્ચ કર્માણિ ।

યદ્ભવતિ મૂર્તમન્યત્ તત્સર્વં પુદ્ગલં જાનીયાત્ ॥૮૨॥

કોઈ એક (રસપર્યાય) સહિત રસ વર્તે છે; પાંચ વર્ણપર્યાયોમાંથી એક વખતે કોઈ એક (વર્ણપર્યાય) સહિત વર્ણ વર્તે છે; બે ગંધપર્યાયોમાંથી એક વખતે કોઈ એક (ગંધપર્યાય) સહિત ગંધ વર્તે છે; શીત-સ્નિગ્ધ, શીત-રૂક્ષ, ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ ને ઉષ્ણ-રૂક્ષ એ ચાર સ્પર્શપર્યાયોનાં જોડકાંમાંથી એક વખતે કોઈ એક જોડકા સહિત સ્પર્શ વર્તે છે. આ પ્રમાણે જેમાં ગુણોનું વર્તવું (—અસ્તિત્વ) કહેવામાં આવ્યું એવો આ પરમાણુ શબ્દસ્કંધરૂપે પરિણમવાની શક્તિરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી શબ્દનું કારણ છે; એકપ્રદેશી હોવાને લીધે શબ્દપર્યાયરૂપ પરિણતિ નહિ વર્તતી હોવાથી અશબ્દ છે; અને ^૧સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વના કારણે બંધ થવાને લીધે અનેક પરમાણુઓની એકત્વપરિણતિરૂપ સ્કંધની અંદર રહ્યો હોય તોપણ સ્વભાવને નહિ છોડતો થકો, સંખ્યાને પ્રાપ્ત હોવાથી (અર્થાત્ પરિપૂર્ણ એક તરીકે જુદો ગણતરીમાં આવતો હોવાથી) ^૨એકલો જ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

ઈન્દ્રિય વડે ઉપભોગ્ય, ઈન્દ્રિય, કાય, મન ને કર્મ જે,

વળી અન્ય જે કંઈ મૂર્ત તે સઘળુંય પુદ્ગલ જાણજે. ૮૨.

અન્વયાર્થઃ—[ઈન્દ્રિયૈઃ ઉપભોગ્યમ્ ચ] ઈન્દ્રિયો વડે ઉપભોગ્ય વિષયો, [ઈન્દ્રિયકાયાઃ] ઈન્દ્રિયો, શરીરો, [મનઃ] મન, [કર્માણિ] કર્મો [ચ] અને [અન્યત્ યત્]

૧. સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વ = ચીકાશ અને લૂખાશ

૨. અહીં એમ બતાવ્યું છે કે સ્કંધને વિષે પણ પ્રત્યેક પરમાણુ સ્વયં પરિપૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે, પરની સહાય વિનાનો છે, પોતાથી જ પોતાના ગુણપર્યાયમાં સ્થિત છે.

સકલપુદ્ગલવિકલ્પોપસંહારોઽયમ્ ।

ઇન્દ્રિયવિષયાઃ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાશ્ચ, દ્રવ્યેન્દ્રિયાણિ સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃ-
શ્રોત્રાણિ, કાયાઃ ઔદારિકવૈક્રિયકાહારકતૈજસકાર્મણાનિ, દ્રવ્યમનઃ, દ્રવ્યકર્માણિ,
નોકર્માણિ, વિચિત્રપર્યાયોત્પત્તિહેતવોઽનન્તાઃ અનન્તાણુવર્ગણાઃ, અનન્તા અસંખ્યેયાણુવર્ગણાઃ,
અનન્તાઃ સંખ્યેયાણુવર્ગણાઃ દ્વચણુકસ્કન્ધપર્યતાઃ, પરમાણવશ્ચ, યદન્યદપિ મૂર્ત તત્સર્વ
પુદ્ગલવિકલ્પત્વેનોપસંહર્તવ્યમિતિ ॥૮૨॥

—ઇતિ પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

બીજું જે કાંઈ [મૂર્ત ભવતિ] મૂર્ત હોય [તત્ સર્વ] તે સઘળું [પુદ્ગલ જાણીયાત્] પુદ્ગલ જાણો.

ટીકા:—આ, સર્વ પુદ્ગલભેદોનો ઉપસંહાર છે.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ ને શબ્દરૂપ (પાંચ) ઈન્દ્રિયવિષયો, સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ ને શ્રોત્રરૂપ (પાંચ) દ્રવ્યેન્દ્રિયો, ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ ને કાર્મણરૂપ (પાંચ) કાયા, દ્રવ્યમન, દ્રવ્યકર્મો, નોકર્મો, વિચિત્ર પર્યાયોની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત (અર્થાત્ અનેક પ્રકારના પર્યાયો ઊપજવાના કારણભૂત) *અનંત અનંતાણુક વર્ગણાઓ, અનંત અસંખ્યાતાણુક વર્ગણાઓ અને દ્વિ-અણુક સ્કંધ સુધીની અનંત સંખ્યાતાણુક વર્ગણાઓ તથા પરમાણુઓ, તેમ જ બીજું પણ જે કાંઈ મૂર્ત હોય તે સઘળું પુદ્ગલના ભેદ તરીકે સંકેલવું.

ભાવાર્થ:—વીતરાગ અતીન્દ્રિય સુખના સ્વાદથી રહિત જીવોને ઉપભોગ્ય પંચેન્દ્રિયવિષયો, અતીન્દ્રિય આત્મસ્વરૂપથી વિપરીત પાંચ ઈન્દ્રિયો, અશરીર આત્મપદાર્થથી પ્રતિપક્ષભૂત પાંચ શરીરો, મનોગત-વિકલ્પજાળરહિત શુદ્ધજીવાસ્તિકાયથી વિપરીત મન, કર્મરહિત આત્મદ્રવ્યથી પ્રતિકૂળ આઠ કર્મો અને અમૂર્ત આત્મસ્વભાવથી પ્રતિપક્ષભૂત બીજું પણ જે કાંઈ મૂર્ત હોય તે બધું પુદ્ગલ જાણો. ૮૨.

આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

★ લોકમાં અનંત પરમાણુની બનેલી વર્ગણાઓ અનંત છે, અસંખ્યાત પરમાણુની બનેલી વર્ગણાઓ પણ અનંત છે અને (દ્વિ-અણુક સ્કંધ, ત્રિ-અણુક સ્કંધ ઇત્યાદિ) સંખ્યાત પરમાણુની બનેલી વર્ગણાઓ પણ અનંત છે. (અવિભાગી પરમાણુઓ પણ અનંત છે.)

અથ ધર્માધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનમ્ ।

ધર્મ્મસ્તિકાયમરસં અવર્ણગંધં અસદ્મપ્પાસં ।
લોગાગાઠં પુટ્ટં પિહુલમસંખાદિયપદેસં ॥૮૩॥

ધર્માસ્તિકાયોડરસોડવર્ણગન્ધોડશબ્દોડસ્પર્શઃ ।

લોકાવગાઠઃ સ્પૃષ્ટઃ પૃથુલોડસંખ્યાતપ્રદેશઃ ॥૮૩॥

ધર્મસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ધર્મો હિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણનામત્યન્તાભાવાદમૂર્તસ્વભાવઃ । તત્ એવ ચાશબ્દઃ । સકલલોકાકાશાભિવ્યાપ્યાવસ્થિતત્વાલ્લોકાવગાઠઃ । અયુતસિદ્ધપ્રદેશત્વાત્ સ્પૃષ્ટઃ । સ્વભાવાદેવ સર્વતો વિસ્તૃતત્વાત્પૃથુલઃ । નિશ્ચયનયેનૈકપ્રદેશોડપિ વ્યવહારનયેનાસંખ્યાતપ્રદેશ ઇતિ ॥૮૩॥

હવે ધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાય અને અધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન છે.

ધર્માસ્તિકાય અવર્ણગંધ, અશબ્દરસ, અસ્પર્શ છે;
લોકાવગાઠી, અખંડ છે, વિસ્તૃત, અસંખ્યાપ્રદેશ છે. ૮૩.

અન્વયાર્થઃ—[ધર્માસ્તિકાયઃ] ધર્માસ્તિકાય [અસ્પર્શઃ] અસ્પર્શ, [અરસઃ] અરસ, [અવર્ણગન્ધઃ] અગંધ, અવર્ણ અને [અશબ્દઃ] અશબ્દ છે; [લોકાવગાઠઃ] લોકવ્યાપક છે; [સ્પૃષ્ટઃ] અખંડ, [પૃથુલઃ] વિશાળ અને [અસંખ્યાતપ્રદેશઃ] અસંખ્યાતપ્રદેશી છે.

ટીકાઃ—આ, ધર્મના (ધર્માસ્તિકાયના) સ્વરૂપનું કથન છે.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણનો અત્યંત અભાવ હોવાથી ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય) ખરેખર અમૂર્તસ્વભાવવાળો છે; અને તેથી જ અશબ્દ છે; સમસ્ત લોકાકાશમાં વ્યાપીને રહેલો હોવાથી લોકવ્યાપક છે; ^૧અયુતસિદ્ધ પ્રદેશવાળો હોવાથી અખંડ છે; સ્વભાવથી જ સર્વતઃ વિસ્તૃત હોવાથી વિશાળ છે; નિશ્ચયનયે ^૨એકપ્રદેશી હોવા છતાં વ્યવહારનયે અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. ૮૩.

૧. યુતસિદ્ધ = જોડાયેલ; સંયોગસિદ્ધ. [ધર્માસ્તિકાયને વિષે જુદા જુદા પ્રદેશોનો સંયોગ થયેલો છે એમ નથી, તેથી તેમાં વચ્ચે વ્યવધાન—અંતર—અવકાશ નથી; માટે ધર્માસ્તિકાય અખંડ છે.]
૨. એકપ્રદેશી = અવિભાજ્ય-એકક્ષેત્રવાળો. (નિશ્ચયનયે ધર્માસ્તિકાય અવિભાજ્ય-એકપદાર્થ હોવાથી અવિભાજ્ય-એકક્ષેત્રવાળો છે.)

અગુરુગલઘુગેહિં સયા તેહિં અણંતેહિં પરિણદં ણિચ્છં ।

ગદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં સયમકઞ્જં ॥૮૪॥

અગુરુકલઘુકૈઃ સદા તૈઃ અનન્તૈઃ પરિણતઃ નિત્યઃ ।

ગતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતઃ સ્વયમકાર્યઃ ॥૮૪॥

ધર્મસ્યૈવાવશિષ્ટસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અપિ ચ ધર્મઃ અગુરુલઘુભિર્ગુણૈરગુરુલઘુત્વાભિધાનસ્ય સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વનિબન્ધન-
સ્ય સ્વભાવસ્યાવિભાગપરિચ્છેદૈઃ પ્રતિસમયસમ્ભવત્ષટ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિભિરનન્તૈઃ સદા
પરિણતત્વાદુત્પાદવ્યયવત્ત્વેઽપિ સ્વરૂપાદપ્રચ્ચવનાનિત્યઃ । ગતિક્રિયાપરિણતાનામુદાસીનાવિના-

જે અગુરુલઘુક અનંત તે-રૂપ સર્વદા એ પરિણમે,
છે નિત્ય, આપ અકાર્ય છે, ગતિપરિણમિતને હેતુ છે. ૮૪.

અન્વયાર્થઃ—[અનન્તૈઃ તૈઃ અગુરુકલઘુકૈઃ] તે (ધર્માસ્તિકાય) અનંત એવા જે
અગુરુલઘુ (ગુણો, અંશો) તે-રૂપે [સદા પરિણતઃ] સદા પરિણમે છે, [નિત્યઃ] નિત્ય છે,
[ગતિક્રિયાયુક્તાનાં] ગતિક્રિયાયુક્તને [કારણભૂતઃ] કારણભૂત (નિમિત્તરૂપ) છે અને [સ્વયમ
અકાર્યઃ] પોતે અકાર્ય છે.

ટીકાઃ—આ, ધર્મના જ બાકીના સ્વરૂપનું કથન છે.

વળી ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય) અગુરુલઘુ ^૧ગુણોરૂપે એટલે કે અગુરુલઘુત્વ
નામનો જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના કારણભૂત સ્વભાવ તેના અવિભાગ પરિચ્છેદોરૂપે—કે
જેઓ પ્રતિસમય થતી ^૨ષટ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિવાળા અનંત છે તેમના રૂપે—સદા
પરિણમતો હોવાથી ઉત્પાદવ્યયવાળો છે, તોપણ સ્વરૂપથી ચ્યુત નહિ થતો હોવાથી નિત્ય
છે; ગતિક્રિયાપરિણતને (ગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં જીવ-પુદ્ગલોને) ^૩ઉદાસીન

૧. ગુણ = અંશ; અવિભાગ પરિચ્છેદ. [સર્વ દ્રવ્યોની માફક ધર્માસ્તિકાયમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો સ્વભાવ
છે. તે સ્વભાવ ધર્માસ્તિકાયને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના (અર્થાત્ સ્વરૂપમાં રહેવાના) કારણભૂત છે. તેના
અવિભાગ પરિચ્છેદોને અહીં અગુરુલઘુ ગુણો (-અંશો) કહ્યા છે.]

૨. ષટ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિ = છ સ્થાનમાં સમાવેશ પામતી વૃદ્ધિહાનિ; ષટ્ગુણ વૃદ્ધિહાનિ.
[અગુરુલઘુત્વસ્વભાવના અનંત અંશોમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે ષટ્ગુણ વૃદ્ધિહાનિ થયા કરે છે.]

૩. જેમ સિદ્ધભગવાન, ઉદાસીન હોવા છતાં, સિદ્ધગુણોના અનુરાગરૂપે પરિણમતા ભવ્ય જીવોને
સિદ્ધગતિના સહકારી કારણભૂત છે, તેમ ધર્મ પણ, ઉદાસીન હોવા છતાં, પોતપોતાના ભાવોથી
જ ગતિરૂપે પરિણમતાં જીવ-પુદ્ગલોને ગતિનું સહકારી કારણ છે.

ભૂતસહાયમાત્રત્વાત્કારણભૂતઃ। સ્વાસ્તિત્વમાત્રનિવૃત્તત્વાત્ સ્વયમકાર્યં ઇતિ॥૮૪॥

ઉદયં જહ મચ્છાણં ગમણાણુગ્રહકરં હવદિ લોએ।

તહ જીવપોગ્ગલાણં ધમ્મં દવ્વં વિયાણાહિ॥૮૫॥

ઉદકં યથા મત્સ્યાનાં ગમનાનુગ્રહકરં ભવતિ લોકે।

તથા જીવપુદ્ગલાનાં ધર્મદ્રવ્યં વિજાનીહિ॥૮૫॥

ધર્મસ્ય ગતિહેતુત્વે દૃષ્ટાન્તોડયમ્।

યથોદકં સ્વયમગચ્છદગમયચ્ચ સ્વયમેવ ગચ્છતાં મત્સ્યાનામુદાસીનાવિનાભૂત-
સહાયકારણમાત્રત્વેન ગમનમનુગૃહ્ણતિ, તથા ધર્મોડપિ સ્વયમગચ્છન્ અગમયંશ્ચ સ્વયમેવ

*અવિનાભાવી સહાયમાત્ર હોવાથી (ગતિક્રિયાપરિણતને) કારણભૂત છે; પોતાના
અસ્તિત્વમાત્રથી નિષ્પન્ન હોવાને લીધે પોતે અકાર્ય છે (અર્થાત્ સ્વયંસિદ્ધ હોવાને લીધે
કોઈ અન્યથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી કોઈ અન્ય કારણના કાર્યરૂપ નથી). ૮૪.

જ્યમ જગતમાં જળ મીનને અનુગ્રહ કરે છે ગમનમાં,

ત્યમ ધર્મ પણ અનુગ્રહ કરે જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં. ૮૫.

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેમ [લોકે] જગતમાં [ઉદકં] પાણી [મત્સ્યાનાં]
માછલાંઓને [ગમનાનુગ્રહકરં ભવતિ] ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, [તથા] તેમ [ધર્મદ્રવ્યં]
ધર્મદ્રવ્ય [જીવપુદ્ગલાનાં] જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે (—નિમિત્તભૂત હોય
છે) એમ [વિજાનીહિ] જાણો.

ટીકાઃ—આ, ધર્મના ગતિહેતુત્વ વિષે દૃષ્ટાંત છે.

જેમ પાણી પોતે ગમન નહિ કરતું થકું અને (પરને) ગમન નહિ કરાવતું થકું,
સ્વયમેવ ગમન કરતાં માછલાંઓને ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે

★ જો કોઈ એક, કોઈ બીજા વિના ન હોય, તો પહેલાને બીજાનું અવિનાભાવી કહેવામાં આવે
છે. અહીં ધર્મદ્રવ્યને ‘ગતિક્રિયાપરિણતનું અવિનાભાવી સહાયમાત્ર’ કહ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે—
ગતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલો ન હોય ત્યાં ધર્મદ્રવ્ય તેમને સહાયમાત્રરૂપ પણ નથી; જીવ-પુદ્ગલો
સ્વયં ગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં હોય તો જ ધર્મદ્રવ્ય તેમને ઉદાસીન સહાયમાત્રરૂપ (નિમિત્તમાત્રરૂપ)
છે, અન્યથા નહિ.

ગચ્છતાં જીવપુદ્ગલાનામુદાસીનાવિનાભૂતસહાયકારણમાત્રત્વેન ગમનમનુગૃહ્ણતિ ઇતિ ॥૮૫॥

જહ હવદિ ધમ્મદવ્વં તહ તં જાણેહ દવ્વમધમક્ખં ।

ઠિદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં તુ પુઠ્ઠવીવ ॥૮૬॥

યથા ભવતિ ધર્મદ્રવ્યં તથા તજ્ઞાનીહિ દ્રવ્યમધર્માખ્યમ્ ।

સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતં તુ પૃથિવીવ ॥૮૬॥

અધર્મસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યથા ધર્મઃ પ્રજ્ઞાપિતસ્તથાધર્મોઽપિ પ્રજ્ઞાપનીયઃ । અયં તુ વિશેષઃ । સ ગતિક્રિયાયુક્તાનામુદકવત્કારણભૂતઃ, એષઃ પુનઃ સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનાં પૃથિવીવત્કારણભૂતઃ ।

ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, તેમ ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય) પણ પોતે ગમન નહિ કરતો થકો અને (પરને) ગમન નહિ કરાવતો થકો, સ્વયમેવ ગમન કરતાં જીવ-પુદ્ગલોને ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે ગમનમાં *અનુગ્રહ કરે છે. ૮૫.

જ્યમ ધર્મનામક દ્રવ્ય તેમ અધર્મનામક દ્રવ્ય છે;

પણ દ્રવ્ય આ છે પૃથ્વી માફક હેતુ થિતિપરિણમિતને. ૮૬.

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેમ [ધર્મદ્રવ્યં ભવતિ] ધર્મદ્રવ્ય છે [તથા] તેમ [અધર્માખ્યમ્ દ્રવ્યમ્] અધર્મ નામનું દ્રવ્ય પણ [જાનીહિ] જાણો; [તત્ તુ] પરંતુ તે (ગતિક્રિયા-યુક્તને કારણભૂત હોવાને બદલે) [સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનામ્] સ્થિતિક્રિયાયુક્તને [પૃથિવી ઇવ] પૃથ્વીની માફક [કારણભૂતમ્] કારણભૂત છે (અર્થાત્ સ્થિતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલોને નિમિત્તભૂત છે).

ટીકાઃ—આ, અધર્મના સ્વરૂપનું કથન છે.

જેમ ધર્મનું પ્રજ્ઞાપન કરવામાં આવ્યું, તેમ અધર્મનું પણ પ્રજ્ઞાપન કરવાયોગ્ય છે. પરંતુ આ (નીચે પ્રમાણે) તફાવત છે: પેલો (—ધર્માસ્તિકાય) ગતિક્રિયાયુક્તને પાણીની માફક કારણભૂત છે અને આ (—અધર્માસ્તિકાય) સ્થિતિક્રિયાયુક્તને પૃથ્વીની માફક કારણભૂત છે. જેમ પૃથ્વી પોતે પહેલેથી જ સ્થિતિરૂપે (—સ્થિર) વર્તતી થકી અને પરને

★ ગમનમાં અનુગ્રહ કરવો એટલે ગમનમાં ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ (નિમિત્તરૂપ) કારણ-માત્ર હોવું.

યથા પૃથિવી સ્વયં પૂર્વમેવ તિષ્ઠન્તી પરમસ્થાપયન્તી ચ સ્વયમેવ તિષ્ઠતામશ્વાદીનામુદાસીના-
વિનાભૂતસહાયકારણમાત્રત્વેન સ્થિતિમનુગૃહ્ણતિ, તથાઽધર્મોઽપિ સ્વયં પૂર્વમેવ તિષ્ઠન્
પરમસ્થાપયંશ્ચ સ્વયમેવ તિષ્ઠતાં જીવપુદ્ગલાનામુદાસીનાવિનાભૂતસહાયકારણમાત્રત્વેન સ્થિતિ-
મનુગૃહ્ણતીતિ ॥૮૬॥

જાદો અલોગલોગો જેસિં સબ્ભાવદો ય ગમણટિદી ।

દો વિ ય મયા વિભક્તા અવિભક્તા લોયમેક્તા ય ॥૮૭॥

જાતમલોકલોકં યયોઃ સદ્ભાવતશ્ચ ગમનસ્થિતી ।

દ્વાવપિ ચ મતૌ વિભક્તાવવિભક્તૌ લોકમાત્રૌ ચ ॥૮૭॥

ધર્માધર્મસદ્ભાવે હેતૂપન્યાસોઽયમ્ ।

ધર્માધર્મો વિદ્યેતે । લોકાલોકવિભાગાન્યથાનુપપત્તેઃ । જીવાદિસર્વપદાર્થાનામેકત્ર

સ્થિતિ (—સ્થિરતા) નહિ કરાવતી થકી, સ્વયમેવ સ્થિતિરૂપે પરિણમતા અશ્વાદિકને ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે સ્થિતિમાં અનુગ્રહ કરે છે, તેમ અધર્મ (અધર્માસ્તિકાય) પણ પોતે પહેલેથી જ સ્થિતિરૂપે વર્તતો થકો અને પરને સ્થિતિ નહિ કરાવતો થકો, સ્વયમેવ સ્થિતિરૂપે પરિણમતાં જીવ-પુદ્ગલોને ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે સ્થિતિમાં અનુગ્રહ કરે છે. ૮૬.

ધર્માધર્મ હોવાથી લોક-અલોક ને સ્થિતિગતિ બને;

તે ઉભય ભિન્ન-અભિન્ન છે ને સકળલોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

અન્વયાર્થ :—[ગમનસ્થિતી] (જીવ-પુદ્ગલની) ગતિ-સ્થિતિ [ચ] તથા [અલોક-લોકં] અલોક ને લોકનો વિભાગ, [યયોઃ સદ્ભાવતઃ] તે બે દ્રવ્યોના સદ્ભાવથી [જાતમ્] થાય છે. [ચ] વળી [દ્વૌ અપિ] તે બંને [વિભક્તૌ] વિભક્ત, [અવિભક્તૌ] અવિભક્ત [ચ] અને [લોકમાત્રૌ] લોકપ્રમાણ [મતૌ] કહેવામાં આવ્યાં છે.

ટીકા :—આ, ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ધર્મ અને અધર્મ વિદ્યમાન છે, કારણ કે લોક અને અલોકનો વિભાગ અન્યથા બની શકે નહિ. જીવાદિ સર્વ પદાર્થોના એકત્ર-અસ્તિત્વરૂપ લોક છે; શુદ્ધ એક આકાશના

વૃત્તિરૂપો લોકઃ। શુદ્ધૈકાકાશવૃત્તિરૂપોલોકઃ। તત્ર જીવપુદ્ગલૌ સ્વરસત એવ ગતિતત્પૂર્વસ્થિતિપરિણામાપન્નૌ। તયોર્યદિ ગતિપરિણામં તત્પૂર્વસ્થિતિપરિણામં વા સ્વય-મનુભવતોર્બહિરઙ્ગહેતૂ ધર્માધર્મૌ ન ભવેતામ્, તદા તયોર્નિર્ગલગતિસ્થિતિપરિણામત્વાદલોકેલપિ વૃત્તિઃ કેન વાર્યેત। તતો ન લોકાલોકવિભાગઃ સિધ્યેત। ધર્માધર્મયોસ્તુ જીવ-પુદ્ગલયોર્ગતિતત્પૂર્વસ્થિત્યોર્બહિરઙ્ગહેતુત્વેન સદ્રાવેલભ્યુપગમ્યમાને લોકાલોકવિભાગો જાયત ઇતિ। કિચ્ચ ધર્માધર્મૌ દ્વાવપિ પરસ્પરં પૃથગ્ભૂતાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વાદ્વિભક્તૌ। એક-ક્ષેત્રાવગાઢત્વાદવિભક્તૌ। નિષ્ક્રિયત્વેન સકલલોકવર્તિનોર્જીવપુદ્ગલયોર્ગતિસ્થિત્યુપગ્રહકરણા-લ્લોકમાત્રાવિતિ ॥૮૭॥

જ ય ગચ્છદિ ધમ્મત્થી ગમણં જ કરેદિ અણ્ણદવિયસ્સ।

હવદિ ગદિસ્સ ય પસરો જીવાણં પોગ્ગલાણં ચ ॥૮૮॥

અસ્તિત્વરૂપ અલોક છે. ત્યાં, જીવ અને પુદ્ગલ સ્વરસથી જ (સ્વભાવથી જ) ગતિપરિણામને તથા ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને પ્રાપ્ત હોય છે. જો ગતિપરિણામ અથવા ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને સ્વયં અનુભવતાં એવાં તે જીવ-પુદ્ગલને બહિરંગ હેતુઓ ધર્મ અને અધર્મ ન હોય, તો જીવ-પુદ્ગલને *નિર્ગળ ગતિપરિણામ અને સ્થિતિપરિણામ થવાથી અલોકમાં પણ તેમનું (જીવ-પુદ્ગલનું) હોવું કોનાથી વારી શકાય? (કોઈથી ન જ વારી શકાય.) તેથી લોક અને અલોકનો વિભાગ સિદ્ધ ન થાય. પરંતુ જો જીવ-પુદ્ગલની ગતિના અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિના બહિરંગ હેતુઓ તરીકે ધર્મ અને અધર્મનો સદ્ભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો લોક અને અલોકનો વિભાગ (સિદ્ધ) થાય છે. (માટે ધર્મ અને અધર્મ વિદ્યમાન છે.) વળી (તેમના વિષે વિશેષ હકીકત એ છે કે), ધર્મ અને અધર્મ બંને પરસ્પર પૃથગ્ભૂત અસ્તિત્વથી નિષ્પન્ન હોવાથી વિભક્ત (ભિન્ન) છે; એકક્ષેત્રાવગાહી હોવાથી અવિભક્ત (અભિન્ન) છે; સમસ્ત લોકમાં વર્તનારાં જીવ-પુદ્ગલને ગતિસ્થિતિમાં નિષ્ક્રિયપણે અનુગ્રહ કરતા હોવાથી (–નિમિત્તરૂપ તથા હોવાથી) લોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

ધર્માસ્તિ ગમન કરે નહીં, ન કરાવતો પરદ્રવ્યને;

જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપ્રસાર તણો ઉદાસીન હેતુ છે. ૮૮.

★ નિર્ગળ=નિરંકુશ; અમર્યાદ.

ન ચ ગચ્છતિ ધર્માસ્તિકો ગમનં ન કરોત્યન્યદ્રવ્યસ્ય ।
ભવતિ ગતેઃ સઃ પ્રસરો જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ ॥૮૮॥

ધર્માધર્મયોર્ગતિસ્થિતિહેતુત્વેઽપ્યત્યન્તૌદાસીન્યાખ્યાપનમેતત્ ।

યથા હિ ગતિપરિણતઃ પ્રભજ્જનો વૈજયન્તીનાં ગતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તા-
ઽવલોક્યતે, ન તથા ધર્મઃ । સ ખલુ નિષ્ક્રિયત્વાત્ ન કદાચિદપિ ગતિપરિણામમેવા-
પદ્યતે । કુતોઽસ્ય સહકારિત્વેન પરેષાં ગતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તૃત્વમ્ । કિન્તુ સલિલ-

અન્વયાર્થઃ :—[ધર્માસ્તિકઃ] ધર્માસ્તિકાય [ન ગચ્છતિ] ગમન કરતો નથી [ચ]
અને [અન્યદ્રવ્યસ્ય] અન્ય દ્રવ્યને [ગમનં ન કરોતિ] ગમન કરાવતો નથી; [સઃ] તે,
[જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ] જીવો તથા પુદ્ગલોને (ગતિપરિણામમાં આશ્રયમાત્રરૂપ હોવાથી)
[ગતેઃ પ્રસરઃ] ગતિનો ઉદાસીન પ્રસારનાર (અર્થાત્ ગતિપ્રસારમાં ઉદાસીન નિમિત્તભૂત)
[ભવતિ] છે.

ટીકા :—ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેઓ અત્યંત
ઉદાસીન છે એમ અહીં કથન છે.

જેવી રીતે ગતિપરિણત પવન ધજાઓના ગતિપરિણામનો હેતુકર્તા જોવામાં આવે
છે, તેવી રીતે ધર્મ (જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપરિણામનો હેતુકર્તા) નથી. તે (ધર્મ) ખરેખર
નિષ્ક્રિય હોવાથી ક્યારેય ગતિપરિણામને જ પામતો નથી; તો પછી તેને (પરના) *સહકારી
તરીકે પરના ગતિપરિણામનું હેતુકર્તાપણું ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય.) પરંતુ જેવી રીતે

★ સહકારી = સાથે કાર્ય કરનાર અર્થાત્ સાથે ગતિ કરનાર. [ધજાની સાથે પવન પણ ગતિ કરતો
હોવાથી અહીં પવનને (ધજાના) સહકારી તરીકે હેતુકર્તા કહ્યો છે; અને જીવ-પુદ્ગલોની સાથે
ધર્માસ્તિકાય ગમન નહિ કરતાં (અર્થાત્ સહકારી નહિ બનતાં), માત્ર તેમને (ગતિમાં) આશ્રયરૂપ
કારણ બનતો હોવાથી ધર્માસ્તિકાયને ઉદાસીન નિમિત્ત કહ્યો છે. પવનને હેતુકર્તા કહ્યો તેનો એવો
અર્થ કદી ન સમજવો કે પવન ધજાઓના ગતિપરિણામને કરાવતો હશે. ઉદાસીન નિમિત્ત હો
કે હેતુકર્તા હો—બંને પરમાં અકિંચિત્કર છે. તેમનામાં માત્ર ઉપર કહ્યો તેટલો જ તફાવત છે.
હવે પછીની ગાથાની ટીકામાં આચાર્યદેવ પોતે જ કહેશે કે ‘ખરેખર સમસ્ત ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો
પોતાના પરિણામોથી જ નિશ્ચયે ગતિસ્થિતિ કરે છે’. માટે ધજા, સવાર ઈત્યાદિ બધાંય, પોતાના
પરિણામોથી જ ગતિસ્થિતિ કરે છે, તેમાં ધર્મ તેમ જ પવન, તથા અધર્મ તેમ જ અશ્વ અવિશેષપણે
અકિંચિત્કર છે એમ નિર્ણય કરવો.]

મિવ મત્સ્યાનાં જીવપુદ્ગલાનામાશ્રયકારણમાત્રત્વેનોદાસીન એવાસૌ ગતેઃ પ્રસરો ભવતિ। અપિ ચ યથા ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણતસ્તુરઙ્ગોઽશ્વવારસ્ય સ્થિતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તાવલોક્યતે, ન તથાઽધર્મઃ। સ ખલુ નિષ્ક્રિયત્વાત્ ન કદાચિદપિ ગતિપૂર્વ-સ્થિતિપરિણામમેવાપદ્યતે। કુતોઽસ્ય સહસ્થાયિત્વેન પરેષાં ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તૃત્વમ્। કિન્તુ પૃથિવીવત્તુરઙ્ગસ્ય જીવપુદ્ગલાનામાશ્રયકારણમાત્રત્વેનોદાસીન એવાસૌ ગતિપૂર્વસ્થિતેઃ પ્રસરો ભવતીતિ॥૮૮॥

વિઙ્ગદિ જેસિં ગમણં ઠાણં પુણ તેસિમેવ સંભવદિ।

તે સગપરિણામેહિં દુ ગમણં ઠાણં ચ કુવ્વંતિ॥૮૯॥

પાણી માછલાંઓને (ગતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિનું ઉદાસીન જ પ્રસારનાર છે, તેવી રીતે ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને (ગતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિનો ઉદાસીન જ પ્રસારનાર (અર્થાત્ ગતિપ્રસારનું ઉદાસીન જ નિમિત્ત) છે.

વળી (અધર્માસ્તિકાય વિષે પણ એમ છે કે)—જેવી રીતે ગતિપૂર્વક-સ્થિતિપરિણત અશ્વ સવારના (ગતિપૂર્વક) સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે અધર્મ (જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા) નથી. તે (અધર્મ) ખરેખર નિષ્ક્રિય હોવાથી ક્યારેય ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને જ પામતો નથી; તો પછી તેને (પરના) *સહસ્થાયી તરીકે પરના ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામનું હેતુકર્તાપણું ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય.) પરંતુ જેવી રીતે પૃથ્વી અશ્વને (ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિપૂર્વક સ્થિતિની ઉદાસીન જ પ્રસારનાર છે, તેવી રીતે અધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને (ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિપૂર્વક સ્થિતિનો ઉદાસીન જ પ્રસારનાર (અર્થાત્ ગતિપૂર્વક-સ્થિતિપ્રસારનું ઉદાસીન જ નિમિત્ત) છે. ૮૮.

રે! જેમને ગતિ હોય છે, તેઓ જ વળી સ્થિર થાય છે;

તે સર્વ નિજ પરિણામથી જ કરે ગતિસ્થિતિભાવને. ૮૯.

★ સહસ્થાયી=સાથે સ્થિતિ (સ્થિરતા) કરનાર. [અશ્વ સવારની સાથે સ્થિતિ કરે છે, તેથી અહીં અશ્વને સવારના સહસ્થાયી તરીકે સવારના સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા કહ્યો છે. અધર્માસ્તિકાય તો ગતિપૂર્વક સ્થિતિને પામનારાં જીવ-પુદ્ગલોની સાથે સ્થિતિ કરતો નથી, પહેલેથી જ સ્થિત છે; આ રીતે તે સહસ્થાયી નહિ હોવાથી જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા નથી.]

વિઘ્નતે યેષાં ગમનં સ્થાનં પુનસ્તેષામેવ સમ્ભવતિ ।
તે સ્વકપરિણામૈસ્તુ ગમનં સ્થાનં ચ કુર્વન્તિ ॥૮૬॥

ધર્માધર્મયોરૈદાસીન્યે હેતૂપન્યાસોઽયમ્ ।

ધર્મઃ કિલ ન જીવપુદ્ગલાનાં કદાચિદ્ગતિહેતુત્વમભ્યસ્યતિ, ન કદાચિસ્થિતિ-
હેતુત્વમધર્મઃ । તૌ હિ પરેષાં ગતિસ્થિત્યોર્યદિ મુખ્યહેતૂ સ્યાતાં તદા યેષાં ગતિસ્તેષાં
ગતિરેવ, ન સ્થિતિઃ, યેષાં સ્થિતિસ્તેષાં સ્થિતિરેવ, ન ગતિઃ । તત એકેષામપિ
ગતિસ્થિતિદર્શનાદનુમીયતે ન તૌ તયોર્મુખ્યહેતૂ । કિન્તુ વ્યવહારનયવ્યવસ્થાપિતૌ
ઉદાસીનૌ । કથમેવં ગતિસ્થિતિમતાં પદાર્થાનાં ગતિસ્થિતી ભવત ઇતિ ચેત્, સર્વે

અન્વયાર્થ :—[યેષાં ગમનં વિઘ્નતે] (ધર્મ-અધર્મ ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય હેતુઓ
નથી, કારણ કે) જેમને ગતિ હોય છે [તેષામ્ એવ પુનઃ સ્થાનં સમ્ભવતિ] તેમને જ વળી
સ્થિતિ થાય છે (અને જેમને સ્થિતિ હોય છે તેમને જ વળી ગતિ થાય છે). [તે તુ]
તેઓ (ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો) તો [સ્વકપરિણામૈઃ] પોતાના પરિણામોથી [ગમનં સ્થાનં
ચ] ગતિ અને સ્થિતિ [કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકા :—આ, ધર્મ અને અધર્મના ઉદાસીનપણાની બાબતમાં હેતુ કહેવામાં
આવ્યો છે.

ખરેખર (નિશ્ચયથી) ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને કદી ગતિહેતુ થતો નથી, અધર્મ કદી
સ્થિતિહેતુ થતો નથી; કારણ કે તેઓ પરને ગતિસ્થિતિના જો મુખ્ય હેતુ (નિશ્ચયહેતુ)
થાય, તો જેમને ગતિ હોય તેમને ગતિ જ રહેવી જોઈએ, સ્થિતિ ન થવી
જોઈએ, અને જેમને સ્થિતિ હોય તેમને સ્થિતિ જ રહેવી જોઈએ, ગતિ ન થવી
જોઈએ. પરંતુ એકને જ (—તેના તે જ પદાર્થને) ગતિ અને સ્થિતિ થતી જોવામાં
આવે છે; તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે તેઓ (ધર્મ-અધર્મ) ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય
હેતુ નથી, પરંતુ વ્યવહારનયસ્થાપિત (વ્યવહારનય વડે સ્થાપવામાં—કહેવામાં આવેલા)
ઉદાસીન હેતુ છે.

પ્રશ્ન :—એ પ્રમાણે હોય તો ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થોને ગતિસ્થિતિ કઈ રીતે થાય
છે ?

હિ ગતિસ્થિતિમન્તઃ પદાર્થાઃ સ્વપરિણામૈરેવ નિશ્ચયેન ગતિસ્થિતી કુર્વન્તીતિ ॥૮૬॥

—ઇતિ ધર્માધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અથ આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનમ્ ।

સર્વેસિં જીવાણં સેસાણં તહ ય પોગ્ગલાણં ચ ।

જં દેદિ વિવરમખિલં તં લોગે હવદિ આગાસં ॥૬૦॥

સર્વેષાં જીવાનાં શેષાણાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

યદ્દાતિ વિવરમખિલં તલ્લોકે ભવત્યાકાશમ્ ॥૬૦॥

આકાશસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ષટ્દ્રવ્યાત્મકે લોકે સર્વેષાં શેષદ્રવ્યાણાં યત્સમસ્તાવકાશનિમિત્તં વિશુદ્ધક્ષેત્રરૂપં

ઉત્તર :—બરેબર સમસ્ત ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો પોતાના પરિણામોથી જ નિશ્ચયે ગતિસ્થિતિ કરે છે. ૮૮.

આ રીતે ધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાય અને અધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.
હવે આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન છે.

જે લોકમાં જીવ-પુદ્ગલોને, શેષ દ્રવ્ય સમસ્તને

અવકાશ દે છે પૂર્ણ, તે આકાશનામક દ્રવ્ય છે. ૯૦.

અન્વયાર્થ :—[લોકે] લોકમાં [જીવાનામ્] જીવોને [ચ] અને [પુદ્ગલાનામ્] પુદ્ગલોને [તથા એવ] તેમ જ [સર્વેષામ્ શેષાણામ્] બધાં બાકીનાં દ્રવ્યોને [યદ્] જે [અખિલં વિવરં] સંપૂર્ણ અવકાશ [દદાતિ] આપે છે, [તદ્] તે [આકાશમ્ ભવતિ] આકાશ છે.

ટીકા :—આ, આકાશના સ્વરૂપનું કથન છે.

ષટ્દ્રવ્યાત્મક લોકમાં *બધાં બાકીનાં દ્રવ્યોને જે પૂરેપૂરા અવકાશનું નિમિત્ત છે,

★ નિશ્ચયનયે નિત્યનિરંજન-જ્ઞાનમય પરમાનંદ જેમનું એક લક્ષણ છે એવા અનંતાનંત જીવો, તેમનાથી અનંતગુણાં પુદ્ગલો, અસંખ્ય કાળાણુઓ અને અસંખ્યપ્રદેશી ધર્મ તથા અધર્મ—એ બધાંય દ્રવ્યો વિશિષ્ટ અવગાહગુણ વડે લોકાકાશમાં—જોકે તે લોકાકાશ માત્ર અસંખ્યપ્રદેશી જ છે તોપણ —અવકાશ મેળવે છે.

તદાકાશમિતિ ॥૬૦॥

જીવા પોગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા ય લોગદો ગણ્ણા ।

તત્તો અગણ્ણમણ્ણં આયાસં અંતવદિરિત્તં ॥૬૧॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મો ચ લોકતોઽનન્યે ।

તતોઽનન્યદન્યદાકાશમન્તવ્યતિરિત્તમ્ ॥૬૧॥

લોકાદ્દહિરાકાશસૂચનેયમ્ ।

જીવાદીનિ શેષદ્રવ્યાણ્યવધૃતપરિમાણત્વાલ્લોકાદનન્યાન્યેવ । આકાશં ત્વનન્તત્વાલ્લોકા-
દનન્યદન્યદ્વેતિ ॥૬૧॥

આગાસં અવગાસં ગમણટ્ટિદિકારણેહિં દેદિ જદિ ।

ઉદ્ગદિપ્પધાણા સિદ્ધા ચિદ્દંતિ કિધ તત્થ ॥૬૨॥

તે આકાશ છે—કે જે (આકાશ) વિશુદ્ધક્ષેત્રરૂપ છે. ૯૦.

જીવ-પુદ્ગલકાદિક શેષ દ્રવ્ય અનન્ય જાણો લોકથી;

નભ અંતશૂન્ય અનન્ય તેમ જ અન્ય છે એ લોકથી. ૯૧.

અન્વયાર્થ :—[જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મો ચ] જીવો, પુદ્ગલકાયાઓ, ધર્મ અને અધર્મ (તેમ જ કાળ) [લોકતઃ અનન્યે] લોકથી અનન્ય છે; [અન્તવ્યતિરિત્તમ્ આકાશમ્] અંત રહિત એવું આકાશ [તત્તઃ] તેનાથી (લોકથી) [અનન્યત્ અન્યત્] અનન્ય તેમ જ અન્ય છે.

ટીકા :—આ, લોકની બહાર (પણ) આકાશ હોવાની સૂચના છે.

જીવ વગેરે બાકીનાં દ્રવ્યો (—આકાશ સિવાયનાં દ્રવ્યો) મર્યાદિત પરિમાણવાળાં હોવાને લીધે લોકથી *અનન્ય જ છે; આકાશ તો અનંત હોવાને લીધે લોકથી અનન્ય તેમ જ અન્ય છે. ૯૧.

અવકાશદાયક આભ ગતિ-થિતિહેતુતા પણ જો ધરે,

તો ઊર્ધ્વગતિપરધાન સિદ્ધો કેમ તેમાં સ્થિતિ લહે? ૯૨.

★ અહીં જોકે સામાન્યપણે પદાર્થોનું લોકથી અનન્યપણું કહ્યું છે તોપણ નિશ્ચયથી અમૂર્તપણું, કેવળજ્ઞાનપણું, સહજપરમાનંદપણું, નિત્યનિરંજનપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો વડે જીવોનું ઇતર દ્રવ્યોથી અન્યપણું છે અને પોતપોતાનાં લક્ષણો વડે ઇતર દ્રવ્યોનું જીવોથી ભિન્નપણું છે એમ સમજવું.

આકાશમવકાશં ગમનસ્થિતિકારણાભ્યાં દદાતિ યદિ ।
 ઊર્ધ્વગતિપ્રધાનાઃ સિદ્ધાઃ તિષ્ઠન્તિ કથં તત્ર ॥૬૨॥

આકાશસ્યાવકાશૈકહેતોર્ગતિસ્થિતિહેતુત્વશઙ્કાયાં દોષોપન્યાસોઽયમ્ ।

યદિ યત્કાશમવગાહિનામવગાહહેતુરિવ ગતિસ્થિતિમતાં ગતિસ્થિતિહેતુરપિ સ્યાત્, તદા સર્વોત્કૃષ્ટસ્વાભાવિકોર્ધ્વગતિપરિણતા ભગવંતઃ સિદ્ધા બહિરઙ્ગાન્તરઙ્ગસાધનસામગ્ર્યાં સત્યામપિ કુતસ્તત્રાકાશે તિષ્ઠન્તિ ઇતિ ॥૬૨॥

જમ્હા ઉવરિટ્ટાણં સિદ્ધાણં જિણવરેહિં પળ્ણત્તં ।

તમ્હા ગમણટ્ટાણં આયાસે જાણ ણત્થિ ત્તિ ॥૬૩॥

યસ્માદુપરિસ્થાનં સિદ્ધાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।

તસ્માદ્ગમનસ્થાનમાકાશે જાનીહિ નાસ્તીતિ ॥૬૩॥

અન્વયાર્થ :—[યદિ આકાશમ્] જો આકાશ [ગમનસ્થિતિકારણાભ્યામ્] ગતિ-સ્થિતિનાં કારણ સહિત [અવકાશં દદાતિ] અવકાશ આપતું હોય (અર્થાત્ જો આકાશ અવકાશહેતુ પણ હોય અને ગતિ-સ્થિતિહેતુ પણ હોય) તો [ઊર્ધ્વગતિપ્રધાનાઃ સિદ્ધાઃ] ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન સિદ્ધો [તત્ર] તેમાં (આકાશમાં) [કથમ્] કેમ [તિષ્ઠન્તિ] સ્થિર હોય? (આગળ ગમન કેમ ન કરે?)

ટીકા :—જે કેવળ અવકાશનો જ હેતુ છે એવું જે આકાશ તેને વિષે ગતિસ્થિતિ-હેતુત્વ (પણ) હોવાની શંકા કરવામાં આવે તો દોષ આવે છે તેનું આ કથન છે.

જો આકાશ, જેમ તે *અવગાહવાળાઓને અવગાહહેતુ છે તેમ, ગતિસ્થિતિ-વાળાઓને ગતિ-સ્થિતિહેતુ પણ હોય, તો સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિએ પરિણત સિદ્ધભગવંતો, બહિરંગ-અંતરંગ સાધનરૂપ સામગ્રી હોવા છતાં પણ, કેમ (—કયા કારણે) તેમાં—આકાશમાં—સ્થિર હોય? ૯૨.

ભાખી જિનોએ લોકના અગ્રે સ્થિતિ સિદ્ધો તણી,

તે કારણે જાણો—ગતિસ્થિતિ આભમાં હોતી નથી. ૯૩.

અન્વયાર્થ :—[યસ્માત્] જેથી [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [સિદ્ધાનામ્] સિદ્ધોની

★ અવગાહ=લીન થવું તે; મજિજત થવું તે; અવકાશ પામવો તે.

સ્થિતિપક્ષોપન્યાસોઽયમ્ ।

યતો ગત્વા ભગવન્તઃ સિદ્ધાઃ લોકોપર્યવતિષ્ઠન્તે, તતો ગતિસ્થિતિહેતુત્વમાકાશે નાસ્તીતિ નિશ્ચેતવ્યમ્ । લોકાલોકાવચ્છેદકૌ ધર્માધર્મવિવ ગતિસ્થિતિહેતૂ મન્તવ્યાવિતિ ॥૬૩॥

જદિ હવદિ ગમણહેદૂ આગાસં ઠાણકારણં તેસિં ।

પસજદિ અલોગહાણી લોગસસ ય અંતપરિવુઢ્ઢી ॥૬૪॥

યદિ ભવતિ ગમનહેતુરાકાશં સ્થાનકારણં તેષામ્ ।

પ્રસજત્યલોકહાનિર્લોકસ્ય ચાન્તપરિવૃદ્ધિઃ ॥૬૪॥

આકાશસ્ય ગતિસ્થિતિહેતુત્વાભાવે હેતૂપન્યાસોઽયમ્ ।

નાકાશં ગતિસ્થિતિહેતુઃ લોકાલોકસીમવ્યવસ્થાયાસ્તથોપપત્તેઃ । યદિ ગતિ-

[ઉપરિસ્થાનં] લોકના ઉપર સ્થિતિ [પ્રજ્ઞાપ્તમ્] કહી છે, [તસ્માત્] તેથી [ગમનસ્થાનમ્ આકાશે ન અસ્તિ] ગતિ-સ્થિતિ આકાશમાં હોતી નથી (અર્થાત્ ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી) [ઇતિ જાનીહિ] એમ જાણો.

ટીકા :—(ગતિપક્ષ સંબંધી કથન કર્યા પછી) આ, સ્થિતિપક્ષ સંબંધી કથન છે.

જેથી સિદ્ધભગવંતો ગમન કરીને લોકના ઉપર સ્થિર થાય છે (અર્થાત્ લોકના ઉપર ગતિપૂર્વક સ્થિતિ કરે છે), તેથી ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી એમ નિશ્ચય કરવો; લોક અને અલોકનો વિભાગ કરનારા ધર્મ તથા અધર્મને જ ગતિ તથા સ્થિતિના હેતુ માનવા. ૯૩.

નભ હોય જો ગતિહેતુ ને સ્થિતિહેતુ પુદ્ગલ-જીવને,

તો હાનિ થાય અલોકની, લોકાન્ત પામે વૃદ્ધિને. ૯૪.

અન્વયાર્થ :—[યદિ] જો [આકાશં] આકાશ [તેષામ્] જીવ-પુદ્ગલોને [ગમન-હેતુઃ] ગતિહેતુ અને [સ્થાનકારણં] સ્થિતિહેતુ [ભવતિ] હોય તો [અલોકહાનિઃ] અલોકની હાનિનો [ચ] અને [લોકસ્ય અન્તપરિવૃદ્ધિઃ] લોકના અંતની વૃદ્ધિનો [પ્રસજતિ] પ્રસંગ આવે.

ટીકા :—અહીં, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વનો અભાવ હોવા વિષે હેતુ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આકાશ ગતિ-સ્થિતિનો હેતુ નથી, કારણ કે લોક અને અલોકની સીમાની વ્યવસ્થા

સ્થિત્યોરાકાશમેવ નિમિત્તમિષ્યેત્, તદા તસ્ય સર્વત્ર સદ્વાવાઝીવપુદ્ગલાનાં ગતિસ્થિત્યો-
ર્નિઃસીમત્વાત્પ્રતિક્ષણમલોકો હીયતે, પૂર્વ પૂર્વ વ્યવસ્થાપ્યમાનશ્ચાન્તો લોકસ્યોત્તરોત્તરપરિવૃદ્ધ્યા
વિઘટતે। તતો ન તત્ર તદ્દેતુરિતિ ॥૬૪॥

તમ્હા ધમ્માધમ્મા ગમણટ્ટિદિકારણાણિ ણાગાસં।

ઇદિ જિણવરેહિં ભણિદં લોગસહાવં સુણંતાણં ॥૬૫॥

તસ્માદ્ધર્માધર્મો ગમનસ્થિતિકારણે નાકાશમ્।

ઇતિ જિનવરૈઃ ભણિતં લોકસ્વભાવં શૃણ્વતામ્ ॥૬૫॥

આકાશસ્ય ગતિસ્થિતિહેતુત્વનિરાસવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્।

ધર્માધર્માવિવ ગતિસ્થિતિકારણે નાકાશમિતિ ॥૬૫॥

ધમ્માધમ્માગાસા અપુધઢ્ભૂદા સમાણપરિમાણા।

પુધગુવલદ્ધિવિસેસા કરેતિ એગત્તમણ્ણત્તં ॥૬૬॥

એ રીતે જ બની શકે છે. જો આકાશને જ ગતિ-સ્થિતિનું નિમિત્ત માનવામાં આવે, તો આકાશનો સદ્ભાવ સર્વત્ર હોવાને લીધે જીવ-પુદ્ગલોની ગતિસ્થિતિની કોઈ સીમા નહિ રહેવાથી પ્રતિક્ષણ અલોકની હાનિ થાય અને પહેલાં પહેલાં વ્યવસ્થાપિત થયેલો લોકનો અંત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામવાથી લોકનો અંત જ તૂટી પડે (અર્થાત્ પહેલાં પહેલાં નિશ્ચિત થયેલો લોકનો અંત પછી પછી આગળ વધતો જવાથી લોકનો અંત જ બની શકે નહિ). માટે આકાશને વિષે ગતિ-સ્થિતિનો હેતુ નથી. ૯૪.

તેથી ગતિસ્થિતિહેતુઓ ધર્માધર્મ છે, નભ નહીં;

ભાષ્યું જિનોએ આમ લોકસ્વભાવના શ્રોતા પ્રતિ. ૯૫.

અન્વયાર્થ :—[તસ્માત્] તેથી [ગમનસ્થિતિકારણે] ગતિ અને સ્થિતિનાં કારણ [ધર્માધર્મો] ધર્મ અને અધર્મ છે, [ન આકાશમ્] આકાશ નહિ. [ઇતિ] આમ [લોકસ્વભાવં શૃણ્વતામ્] લોકસ્વભાવના શ્રોતાઓ પ્રત્યે [જિનવરૈઃ ભણિતમ્] જિનવરોએ કહ્યું છે.

ટીકા :—આ, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવાના ખંડન સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર છે.

ધર્મ અને અધર્મ જ ગતિ અને સ્થિતિનાં કારણ છે, આકાશ નહિ. ૯૫.

ધર્માધર્મ-નભને સમાનપ્રમાણયુત અપૃથક્ત્વથી,

વળી ભિન્નભિન્ન વિશેષથી, એકત્વ ને અન્યત્વ છે. ૯૬.

**ધર્માધર્માકાશાન્યપૃથગ્ભૂતાનિ સમાનપરિમાણાનિ ।
પૃથગુપલલ્લિવિશેષાણિ કુર્વન્ત્યેકત્વમન્યત્વમ્ ॥૬૬॥**

ધર્માધર્મલોકાકાશાનામવગાહવશાદેકત્વેऽપિ વસ્તુત્વેનાન્યત્વમત્રોક્તમ્ ।

ધર્માધર્મલોકાકાશાનિ હિ સમાનપરિમાણત્વાત્સહાવસ્થાનમાત્રેણૈવૈકત્વભાજ્જિ । વસ્તુતસ્તુ વ્યવહારેણ ગતિસ્થિત્યવગાહહેતુત્વરૂપેણ નિશ્ચયેન વિભક્તપ્રદેશત્વરૂપેણ વિશેષેણ પૃથગુપલભ્ય- માનેનાન્યત્વભાજ્જ્યેવ ભવન્તીતિ ॥૬૬॥

—ઇતિ આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અન્વયાર્થ :—[ધર્માધર્માકાશાનિ] ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ (લોકાકાશ) [સમાન- પરિમાણાનિ] સમાન પરિમાણવાળાં [અપૃથગ્ભૂતાનિ] અપૃથગ્ભૂત હોવાથી તેમ જ [પૃથગુપ- લલ્લિવિશેષાણિ] પૃથક્-ઉપલબ્ધ (ભિન્નભિન્ન) વિશેષવાળાં હોવાથી [એકત્વમ્ અન્યત્વમ્] એકત્વ તેમ જ અન્યત્વને [કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકા :—અહીં, ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું અવગાહની અપેક્ષાએ એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપણે અન્યત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશ સમાન પરિમાણવાળાં હોવાને લીધે સાથે રહેલાં હોવામાત્રથી જ (—માત્ર એકક્ષેત્રાવગાહની અપેક્ષાએ જ) એકત્વવાળાં છે; વસ્તુતઃ તો, (૧) વ્યવહારે ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ અને અવગાહહેતુત્વરૂપ (પૃથક્-ઉપલબ્ધ વિશેષ વડે) તથા (૨) નિશ્ચયે ^૧વિભક્તપ્રદેશત્વરૂપ પૃથક્-ઉપલબ્ધ ^૨વિશેષ વડે, તેઓ અન્યત્વવાળાં જ છે.

ભાવાર્થ :—ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું એકત્વ તો કેવળ એકક્ષેત્રાવગાહની અપેક્ષાએ જ કહી શકાય છે; વસ્તુપણે તો તેમને અન્યત્વ જ છે, કારણ કે (૧) તેમનાં લક્ષણો ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ અને અવગાહહેતુત્વરૂપ ભિન્નભિન્ન છે તથા (૨) તેમના પ્રદેશો પણ ભિન્નભિન્ન છે. ૯૬.

આ રીતે આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

૧. વિભક્ત=ભિન્ન. [ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને ભિન્નપ્રદેશપણું છે.]

૨. વિશેષ=ખાસિયત; વિશિષ્ટતા; વિશેષતા. [વ્યવહારે તથા નિશ્ચયે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશના વિશેષ પૃથક્ ઉપલબ્ધ છે અર્થાત્ ભિન્નભિન્ન જોવામાં આવે છે.]

અથ ચૂલિકા ।

આગાસકાલજીવા ધમ્માધમ્મા ય મુત્તિપરિહીણા ।

મુત્તં પોગ્ગલદવ્વં જીવો ખલુ ચેદણો તેસુ ॥૬૭॥

આકાશકાલજીવા ધર્માધર્મો ચ મૂર્તિપરિહીનાઃ ।

મૂર્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવઃ ખલુ ચેતનસ્તેષુ ॥૬૭॥

અત્ર દ્રવ્યાણાં મૂર્તામૂર્તત્વં ચેતનાચેતનત્વં ચોક્તમ્ ।

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણસદ્ભાવસ્વભાવં મૂર્ત, સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાભાવસ્વભાવમમૂર્તમ્ । ચૈતન્ય-
સદ્ભાવસ્વભાવં ચેતનં, ચૈતન્યાભાવસ્વભાવમચેતનમ્ । તત્રામૂર્તમાકાશં, અમૂર્તઃ કાલઃ,
અમૂર્તઃ સ્વરૂપેણ જીવઃ પરરૂપાવેશાન્મૂર્તોઽપિ, અમૂર્તો ધર્મઃ, અમૂર્તોઽધર્મઃ, મૂર્તઃ

હવે ^૧ચૂલિકા છે.

આત્મા અને આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અમૂર્ત છે,

છે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્ય; તેમાં જીવ છે ચેતન ખરે. ૯૭.

અન્વયાર્થ :—[આકાશકાલજીવાઃ] આકાશ, કાળ, જીવ, [ધર્માધર્મો ચ] ધર્મ અને
અધર્મ [મૂર્તિપરિહીનાઃ] અમૂર્ત છે, [પુદ્ગલદ્રવ્યં મૂર્ત] પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. [તેષુ] તેમાં [જીવઃ]
જીવ [ખલુ] ખરેખર [ચેતનઃ] ચેતન છે.

ટીકા :—અહીં દ્રવ્યોનું મૂર્તામૂર્તપણું (—મૂર્તપણું અથવા અમૂર્તપણું) અને ચેતના-
ચેતનપણું (—ચેતનપણું અથવા અચેતનપણું) કહેવામાં આવ્યું છે.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો સદ્ભાવ જેનો સ્વભાવ છે તે મૂર્ત છે; સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો
અભાવ જેનો સ્વભાવ છે તે અમૂર્ત છે. ચૈતન્યનો સદ્ભાવ જેનો સ્વભાવ છે તે ચેતન છે;
ચૈતન્યનો અભાવ જેનો સ્વભાવ છે તે અચેતન છે. ત્યાં, આકાશ અમૂર્ત છે, કાળ અમૂર્ત
છે, જીવ સ્વરૂપે અમૂર્ત છે, પરરૂપમાં ^૨પ્રવેશ દ્વારા (—મૂર્ત દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષાએ)

૧. ચૂલિકા=શાસ્ત્રમાં નહિ કહેવાઈ ગયેલાનું વ્યાખ્યાન કરવું અથવા કહેવાઈ ગયેલાનું વિશેષ વ્યાખ્યાન
કરવું અથવા બન્નેનું યથાયોગ્ય વ્યાખ્યાન કરવું તે.

૨. જીવ નિશ્ચયે અમૂર્ત-અખંડ-એકપ્રતિભાસમય હોવાથી અમૂર્ત છે, રાગાદિરહિત સહજાનંદ જેનો એક
સ્વભાવ છે એવા આત્મતત્ત્વની ભાવનારહિત જીવ વડે ઉપાર્જિત જે મૂર્ત કર્મ તેના સંસર્ગ દ્વારા
વ્યવહારે મૂર્ત પણ છે.

પુદ્ગલ એવૈક ઇતિ। અચેતનમાકાશં, અચેતનઃ કાલઃ, અચેતનો ધર્મઃ, અચેતનોઽધર્મઃ, અચેતનઃ પુદ્ગલઃ, ચેતનો જીવ એવૈક ઇતિ॥૬૭॥

જીવા પોગ્ગલકાયા સહ સક્રિયા હવંતિ ણ ય સેસા।

પોગ્ગલકરણા જીવા ઁંધા ઁલુ કાલકરણા ડુ॥૬૮॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ સહ સક્રિયા ભવન્તિ ન ચ શેષાઃ।

પુદ્ગલકરણા જીવાઃ સ્કન્ધાઃ ઁલુ કાલકરણાસ્તુ॥૬૮॥

અત્ર સક્રિયનિષ્ક્રિયત્વમુક્તમ્।

પ્રદેશાન્તરપ્રાપ્તિહેતુઃ પરિસ્પન્દનરૂપપર્યાયઃ ક્રિયા। તત્ર સક્રિયા બહિરઙ્ગસાધનેન સહભૂતાઃ જીવાઃ, સક્રિયા બહિરઙ્ગસાધનેન સહભૂતાઃ પુદ્ગલાઃ। નિષ્ક્રિયમાકાશં, નિષ્ક્રિયો ધર્મઃ, નિષ્ક્રિયોઽધર્મઃ, નિષ્ક્રિયઃ કાલઃ। જીવાનાં સક્રિયત્વસ્ય બહિરઙ્ગસાધનં

મૂર્ત પણ છે, ધર્મ અમૂર્ત છે, અધર્મ અમૂર્ત છે; પુદ્ગલ જ એક મૂર્ત છે. આકાશ અચેતન છે, કાળ અચેતન છે, ધર્મ અચેતન છે, અધર્મ અચેતન છે, પુદ્ગલ અચેતન છે; જીવ જ એક ચેતન છે. ૯૭.

જીવ-પુદ્ગલો સહભૂત છે સક્રિય, નિષ્ક્રિય શેષ છે;

છે કાળ પુદ્ગલને કરણ, પુદ્ગલ કરણ છે જીવને. ૯૮.

અન્વયાર્થઃ—[સહ જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ] બાહ્ય કરણ સહિત રહેલા જીવો અને પુદ્ગલો [સક્રિયાઃ ભવન્તિ] સક્રિય છે, [ન ચ શેષાઃ] બાકીનાં દ્રવ્યો સક્રિય નથી (—નિષ્ક્રિય છે); [જીવાઃ] જીવો [પુદ્ગલકરણાઃ] પુદ્ગલકરણવાળા (—જેમને સક્રિયપણામાં પુદ્ગલ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે [સ્કન્ધાઃ ઁલુ કાલકરણાઃ તુ] અને સ્કંધો અર્થાત્ પુદ્ગલો તો કાળકરણવાળા (—જેમને સક્રિયપણામાં કાળ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે.

ટીકા :—અહીં (દ્રવ્યોનું) સક્રિય-નિષ્ક્રિયપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રદેશાન્તરપ્રાપ્તિનો હેતુ (—અન્ય પ્રદેશની પ્રાપ્તિનું કારણ) એવો જે પરિસ્પન્દરૂપ પર્યાય, તે ક્રિયા છે. ત્યાં, બહિરંગ સાધન સાથે રહેલા જીવો સક્રિય છે; બહિરંગ સાધન સાથે રહેલા પુદ્ગલો સક્રિય છે. આકાશ નિષ્ક્રિય છે; ધર્મ નિષ્ક્રિય છે; અધર્મ નિષ્ક્રિય છે; કાળ નિષ્ક્રિય છે.

કર્મનોકર્મોપચયરૂપાઃ પુદ્ગલા ઇતિ તે પુદ્ગલકરણાઃ। તદભવાન્નિઃક્રિયત્વં સિદ્ધાનામ્।
પુદ્ગલાનાં સક્રિયત્વસ્ય બહિરઙ્ગસાધનં પરિણામનિર્વર્તકઃ કાલ ઇતિ તે કાલકરણાઃ। ન ચ
કર્માદીનામિવ કાલસ્યાભાવઃ। તતો ન સિદ્ધાનામિવ નિષ્ક્રિયત્વં પુદ્ગલાનામિતિ ॥૬૮॥

જે ખલુ ઇન્દ્રિયગેજ્ઞા વિસયા જીવેહિં હોંતિ તે મુત્તા।

સેસં હવદિ અમુત્તં ચિત્તં ઉભયં સમાદિયદિ ॥૬૯॥

યે ખલુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યા વિષયા જીવૈર્ભવન્તિ તે મૂર્તાઃ।

શેષં ભવત્યમૂર્તં ચિત્તમુભયં સમાદદાતિ ॥૬૯॥

મૂર્તામૂર્તલક્ષણાખ્યાનમેતત્ ।

જીવોને સક્રિયપણાનું બહિરંગ સાધન કર્મ-નોકર્મના સંચયરૂપ પુદ્ગલો છે; તેથી જીવો પુદ્ગલકરણવાળા છે. તેના અભાવને લીધે (—પુદ્ગલકરણના અભાવને લીધે) સિદ્ધોને નિષ્ક્રિયપણું છે (અર્થાત્ સિદ્ધોને કર્મ-નોકર્મના સંચયરૂપ પુદ્ગલોનો અભાવ હોવાથી તેઓ નિષ્ક્રિય છે.) પુદ્ગલોને સક્રિયપણાનું બહિરંગ સાધન *પરિણામનિષ્પાદક કાળ છે; તેથી પુદ્ગલો કાળકરણવાળા છે.

કર્માદિકની માફક (અર્થાત્ જેમ કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોનો અભાવ થાય છે તેમ) કાળનો અભાવ હોતો નથી; તેથી સિદ્ધોની માફક (અર્થાત્ જેમ સિદ્ધોને નિષ્ક્રિયપણું હોય છે તેમ) પુદ્ગલોને નિષ્ક્રિયપણું હોતું નથી. ૯૮.

છે જીવને જે વિષય ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય, તે સૌ મૂર્ત છે;

બાકી બધુંય અમૂર્ત છે; મન જાણતું તે ઉભયને. ૯૯.

અન્વયાર્થ :—[યે ખલુ] જે પદાર્થો [જીવૈઃ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ વિષયાઃ] જીવોના ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયો છે [તે મૂર્તાઃ ભવન્તિ] તેઓ મૂર્ત છે અને [શેષં] બાકીનો પદાર્થસમૂહ [અમૂર્તં ભવતિ] અમૂર્ત છે. [ચિત્તમ્] ચિત્ત [ઉભયં] તે બંનેને [સમાદદાતિ] ગ્રહણ કરે છે (—જાણે છે).

ટીકા :—આ, મૂર્ત અને અમૂર્તનાં લક્ષણાનું કથન છે.

★ પરિણામનિષ્પાદક=પરિણામનો નિપજાવનારો; પરિણામ નીપજવામાં જે નિમિત્તભૂત (બહિરંગ સાધનભૂત) છે એવો.

इह हि जीवैः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुर्भिरिन्द्रियैस्तद्विषयभूताः स्पर्शरसगन्धवर्णस्वभावा अर्था गृह्यन्ते। श्रोत्रेन्द्रियेण तु त एव तद्विषयहेतुभूतशब्दाकारपरिणता गृह्यन्ते। ते कदाचित्स्थूलस्कन्धत्वमापन्नाः कदाचित्सूक्ष्मत्वमापन्नाः कदाचित्परमाणुत्वमापन्नाः इन्द्रिय-ग्रहणयोग्यतासद्भावाद् गृह्यमाणा अगृह्यमाणा वा मूर्ता इत्युच्यन्ते। शेषमितरत् समस्तमप्यर्थ-जातं स्पर्शरसगन्धवर्णाभावस्वभावमिन्द्रियग्रहणयोग्यताया अभावादमूर्तमित्युच्यते। चित्तग्रहण-योग्यतासद्भावभाभवति तदुभयमपि; चित्तं ह्यनियतविषयमप्राप्यकारि मतिश्रुतज्ञानसाधनीभूतं मूर्तममूर्तं च समाददातीति ॥६६॥

—इति चूलिका समाप्ता।

આ લોકમાં જીવો વડે સ્પર્શનેદ્રિય, રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય અને ચક્ષુરિંદ્રિય દ્વારા તેમના (—તે ઈન્દ્રિયોના) વિષયભૂત, સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણસ્વભાવવાળા પદાર્થો (—સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ જેમનો સ્વભાવ છે એવા પદાર્થો) ગ્રહાય છે (—જણાય છે); અને શ્રોત્રેદ્રિય દ્વારા તે જ પદાર્થો તેના (શ્રોત્રેદ્રિયના) ^૧વિષયહેતુભૂત શબ્દાકારે પરિણમ્યા થકા ગ્રહાય છે. તેઓ (તે પદાર્થો), કદાચિત્ સ્થૂલસ્કંધપણાને પામતા થકા, કદાચિત્ સૂક્ષ્મત્વને (સૂક્ષ્મસ્કંધપણાને) પામતા થકા અને કદાચિત્ પરમાણુપણાને પામતા થકા ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહાતા હોય કે ન ગ્રહાતા હોય, ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહાવાની યોગ્યતાનો (સદા) સદ્ભાવ હોવાથી ‘મૂર્ત’ કહેવાય છે.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો અભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવો બાકીનો અન્ય સમસ્ત પદાર્થસમૂહ ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહાવાની યોગ્યતાના અભાવને લીધે ‘અમૂર્ત’ કહેવાય છે.

તે બંને (—પૂર્વોક્ત બંને પ્રકારના પદાર્થો) ચિત્ત વડે ગ્રહાવાની યોગ્યતાના સદ્ભાવવાળા છે; ચિત્ત—કે જે ^૨અનિયત વિષયવાળું, ^૩અપ્રાપ્યકારી અને મતિશ્રુતજ્ઞાનના સાધનભૂત (—મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત) છે તે—મૂર્ત તેમ જ અમૂર્તને ગ્રહણ કરે છે (—જાણે છે). ૯૯.

આ રીતે ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

૧. તે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણસ્વભાવવાળા પદાર્થોને (અર્થાત્ પુદ્ગલોને) શ્રોત્રેદ્રિયના વિષય થવામાં હેતુભૂત શબ્દાકારપરિણામ છે, તેથી તે પદાર્થો (પુદ્ગલો) શબ્દાકારે પરિણમ્યા થકા શ્રોત્રેદ્રિય દ્વારા ગ્રહાય છે.
૨. અનિયત=અનિશ્ચિત. [જેમ પાંચ ઈન્દ્રિયોમાંની પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયનો વિષય નિયત છે તેમ મનનો વિષય નિયત નથી, અનિયત છે.]
૩. અપ્રાપ્યકારી=જેય વિષયોને સ્પર્શ્યા વિના કાર્ય કરનાર—જાણનાર. [મન અને ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે, ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે.]

અથ કાલદ્રવ્યવ્યાખ્યાનમ્ ।

કાલો પરિણામભવો પરિણામો દ્રવ્યકાલસંભૂદો ।

દોષ્ઠં એસ સહાવો કાલો ધ્વણભંગુરો ણિયદો ॥૧૦૦॥

કાલઃ પરિણામભવઃ પરિણામો દ્રવ્યકાલસંભૂતઃ ।

દ્વયોરેષ સ્વભાવઃ કાલઃ ક્ષણભંગુરો નિયતઃ ॥૧૦૦॥

વ્યવહારકાલસ્ય નિશ્ચયકાલસ્ય ચ સ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

તત્ર ક્રમાનુપાતી સમયાખ્યઃ પર્યાયો વ્યવહારકાલઃ, તદાધારભૂતં દ્રવ્યં નિશ્ચયકાલઃ । તત્ર વ્યવહારકાલો નિશ્ચયકાલપર્યાયરૂપોપિ જીવપુદ્ગલાનાં પરિણામેનાવચ્છિદ્યમાનત્વાત્તત્પરિણામભવ ઇત્યુપગીયતે, જીવપુદ્ગલાનાં પરિણામસ્તુ બહિરઙ્ગનિમિત્તભૂતદ્રવ્યકાલસદ્ભાવે સત્તિ સંભૂતત્વાદ્દ્રવ્ય-કાલસંભૂત ઇત્યભિધીયતે । તત્રેદં તાત્પર્ય—વ્યવહારકાલો જીવપુદ્ગલપરિણામેન નિશ્ચીયતે,

હવે કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન છે.

પરિણામભવ છે કાળ, કાળપદાર્થભવ પરિણામ છે;

—આ છે સ્વભાવો ઉભયના; ક્ષણભંગી ને ધ્રુવ કાળ છે. ૧૦૦.

અન્વયાર્થ :—[કાલઃ પરિણામભવઃ] કાળ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી મપાય છે); [પરિણામઃ દ્રવ્યકાલસંભૂતઃ] પરિણામ દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થાય છે.—[દ્વયોઃ એષઃ સ્વભાવઃ] આ, બંનેનો સ્વભાવ છે. [કાલઃ ક્ષણભંગુરઃ નિયતઃ] કાળ ક્ષણભંગુર તેમ જ નિત્ય છે.

ટીકા :—આ, વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળના સ્વરૂપનું કથન છે.

ત્યાં, ‘સમય’ નામનો જે ક્રમિક પર્યાય તે વ્યવહારકાળ છે; તેના આધારભૂત દ્રવ્ય તે નિશ્ચયકાળ છે.

ત્યાં, વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળના પર્યાયરૂપ હોવા છતાં જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી મપાતો—જણાતો હોવાને લીધે ‘જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી ઉત્પન્ન થતો’ કહેવાય છે; અને જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ બહિરંગ-નિમિત્તભૂત દ્રવ્યકાળના સદ્ભાવમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાને લીધે ‘દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થતા’ કહેવાય છે. ત્યાં, તાત્પર્ય એ છે કે—વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ વડે નક્કી થાય છે; અને નિશ્ચયકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામની

નિશ્ચયકાલસ્તુ તત્પરિણામાન્યથાનુપપત્યેતિ। તત્ર ક્ષણભદ્રી વ્યવહારકાલઃ સૂક્ષ્મપર્યાયસ્ય તાવન્માત્રત્વાત્, નિત્યો નિશ્ચયકાલઃ સ્વગુણપર્યાયાધારદ્રવ્યત્વેન સર્વદૈવાવિનશ્વરત્વાદિતિ ॥૧૦૦॥

કાલો ત્તિ ય વવદેસો સબ્ભાવપરૂવગો હવદિ ણિચ્છો ।

ઉપ્પણ્ણપ્પહ્વંસી અવરો દીહંતરદ્વાઈ ॥૧૦૧॥

કાલ ઇતિ ચ વ્યપદેશઃ સદ્ભાવપરૂપકો ભવતિ નિત્યઃ ।

ઉત્પન્નપ્રધ્વંસ્યપરો દીર્ઘાન્તરસ્થાયી ॥૧૦૧॥

નિત્યક્ષણિકત્વેન કાલવિભાગખ્યાપનમેતત્ ।

યો હિ દ્રવ્યવિશેષઃ ‘અયં કાલઃ, અયં કાલઃ’ ઇતિ સદા વ્યપદિશ્યતે સ ખલુ સ્વસ્ય સદ્ભાવમાવેદયન્ ભવતિ નિત્યઃ । યસ્તુ પુનરુત્પન્નમાત્ર એવ પ્રધ્વંસ્યતે સ ખલુ તસ્યૈવ

અન્યથા અનુપપત્તિ વડે (અર્થાત્ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ બીજી રીતે નહિ બની શકતા હોવાથી) નક્કી થાય છે.

ત્યાં, વ્યવહારકાળ *ક્ષણભંગી છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ પર્યાય એવડો જ માત્ર (—ક્ષણમાત્ર જેવડો જ, સમયમાત્ર જેવડો જ) છે; નિશ્ચયકાળ નિત્ય છે, કારણ કે તે પોતાના ગુણ-પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્યપણે સદાય અવિનાશી છે. ૧૦૦.

છે ‘કાળ’ સંજ્ઞા સત્પ્રરૂપક તેથી કાળ સુનિત્ય છે;

ઉત્પન્નધ્વંસી અન્ય જે તે દીર્ઘસ્થાયી પણ ઠરે. ૧૦૧.

અન્વયાર્થ :—[કાલઃ ઇતિ ચ વ્યપદેશઃ] ‘કાળ’ એવો વ્યપદેશ [સદ્ભાવપરૂપકઃ] સદ્ભાવનો પ્રરૂપક છે તેથી [નિત્યઃ ભવતિ] કાળ (નિશ્ચયકાળ) નિત્ય છે. [ઉત્પન્નધ્વંસી અપરઃ] ઉત્પન્નધ્વંસી એવો જે બીજો કાળ (અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નષ્ટ થનારો જે વ્યવહારકાળ) તે [દીર્ઘાન્તરસ્થાયી] (ક્ષણિક હોવા છતાં પ્રવાહઅપેક્ષાએ) દીર્ઘ સ્થિતિનો પણ (કહેવાય) છે.

ટીકા :—કાળના ‘નિત્ય’ અને ‘ક્ષણિક’ એવા બે વિભાગનું આ કથન છે.

‘આ કાળ છે, આ કાળ છે’ એમ કરીને જે દ્રવ્યવિશેષનો સદા વ્યપદેશ (નિર્દેશ, કથન) કરવામાં આવે છે, તે (દ્રવ્યવિશેષ અર્થાત્ નિશ્ચયકાળરૂપ ખાસ દ્રવ્ય) ખરેખર પોતાના સદ્ભાવને જાહેર કરતું થકું નિત્ય છે; અને જે ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નષ્ટ થાય

★ ક્ષણભંગી=ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામનારો; પ્રતિસમય જેનો ધ્વંસ થાય છે એવો; ક્ષણભંગુર; ક્ષણિક.

દ્રવ્યવિશેષસ્ય સમયાચ્ચ: પર્યાય ઇતિ। સ તૂત્સદ્ગિતક્ષણભદ્ગોઽપ્યુપદર્શિતસ્વસન્તાનો નયબલાદીર્ઘાન્તરસ્થાય્યુપગીયમાનો ન દુષ્યતિ; તતો ન ખલ્વાવલિકાપલ્યોપમસાગરોપમાદિ-વ્યવહારો વિપ્રતિષેધ્યતે। તદત્ર નિશ્ચયકાલો નિત્ય: દ્રવ્યરૂપત્વાત્, વ્યવહારકાલ: ક્ષણિક: પર્યાયરૂપત્વાદિતિ ॥૧૦૧॥

એદે કાલાગાસા ધમ્માધમ્મા ય પોગ્ગલા જીવા।

લભ્ભંતિ દવ્વસણ્ણં કાલસ્સ દુ ણત્થિ કાયત્તં ॥૧૦૨॥

એતે કાલાકાશે ધર્માધર્મો ચ પુદ્ગલા જીવાઃ।

લભન્તે દ્રવ્યસજ્ઞાં કાલસ્ય તુ નાસ્તિ કાયત્વમ્ ॥૧૦૨॥

કાલસ્ય દ્રવ્યાસ્તિકાયત્વવિધિપ્રતિષેધવિધાનમેતત્ ।

યથા ખલુ જીવપુદ્ગલધર્માધર્માકાશાનિ સકલદ્રવ્યલક્ષણસદ્વાવાદ્રવ્યવ્યપદેશ ભાજ્જિ

છે, તે (વ્યવહારકાળ) ખરેખર તે જ દ્રવ્યવિશેષનો ‘સમય’ નામનો પર્યાય છે. તે ક્ષણભંગી હોવા છતાં પણ પોતાની સંતતિને (પ્રવાહને) દર્શાવતો હોવાને લીધે તેને નયના બળથી ‘લાંબા વખત સુધી ટકનારો’ કહેવામાં દોષ નથી; તેથી આવલિકા, પલ્યોપમ, સાગરોપમ ઈત્યાદિ વ્યવહારનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી.

એ રીતે અહીં એમ કહ્યું કે—નિશ્ચયકાળ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી નિત્ય છે, વ્યવહારકાળ પર્યાયરૂપ હોવાથી ક્ષણિક છે. ૧૦૧.

આ જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, ધર્મ, અધર્મ તેમ જ નભ વિષે

છે ‘દ્રવ્ય’સંજ્ઞા સર્વને, કાયત્વ છે નહિ કાળને. ૧૦૨.

અન્વયાર્થ :—[એતે] આ [કાલાકાશે] કાળ, આકાશ, [ધર્માધર્મો] ધર્મ, અધર્મ, [પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [ચ] અને [જીવાઃ] જીવો (બધાં) [દ્રવ્યસજ્ઞાં લભન્તે] ‘દ્રવ્ય’સંજ્ઞાને પામે છે; [કાલસ્ય તુ] પરંતુ કાળને [કાયત્વમ્] કાયપણું [ન અસ્તિ] નથી.

ટીકા :—આ, કાળને દ્રવ્યપણાના વિધાનનું અને અસ્તિકાયપણાના નિષેધનું કથન છે (અર્થાત્ કાળને દ્રવ્યપણું છે પણ અસ્તિકાયપણું નથી એમ અહીં કહ્યું છે).

જેમ ખરેખર જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને દ્રવ્યનાં સઘળાં લક્ષણોનો સદ્ભાવ હોવાથી તેઓ ‘દ્રવ્ય’સંજ્ઞાને પામે છે, તેમ કાળ પણ (તેને દ્રવ્યના સઘળાં લક્ષણોનો

ભવન્તિ, તથા કાલોઽપિ। इत्येवं षड्द्रव्याणि। किन्तु यथा जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशानां द्व्यादिप्रदेशलक्षणत्वमस्ति अस्तिकायत्वं, न तथा लोकाकाशप्रदेशसंख्यानामपि कालाणूनामेक-प्रदेशत्वादस्त्यस्तिकायत्वम्। अत एव च पञ्चास्तिकायप्रकरणे न हीह मुख्यत्वेनोपन्यस्तः कालः। जीवपुद्गलपरिणामावच्छिद्यमानपर्यायत्वेन तत्परिणामान्यथानुपपत्त्यानुमीयमानद्रव्यत्वेना-त्रैवान्तर्भावितः॥१०२॥

—इति कालद्रव्यव्याख्यानं समाप्तम्।

एवं पवयणसारं पंचस्थियसंगहं वियाणित्ता।

जो मुयदि रागदोसे सो गाहदि दुक्खपरिमोक्खं॥१०३॥

સદ્ભાવ હોવાથી) ‘દ્રવ્ય’સંજ્ઞાને પામે છે. એ પ્રમાણે છ દ્રવ્યો છે. પરંતુ જેમ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને ^૧દ્વિ-આદિ પ્રદેશો જેનું લક્ષણ છે એવું અસ્તિકાયપણું છે, તેમ કાળાણુઓને—જોકે તેમની સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી (અસંખ્ય) છે તોપણ— એકપ્રદેશીપણાને લીધે અસ્તિકાયપણું નથી. અને આમ હોવાથી જ (અર્થાત્ કાળ અસ્તિકાય નહિ હોવાથી જ) અહીં પંચાસ્તિકાયના પ્રકરણમાં મુખ્યપણે કાળનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી; (પરંતુ) જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ દ્વારા જે જણાય છે—મપાય છે એવા તેના પર્યાય હોવાથી તથા જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જેનું અનુમાન થાય છે એવું તે દ્રવ્ય હોવાથી તેને અહીં ^૨અંતર્ભૂત કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦૨.

આ રીતે કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

એ રીત પ્રવચનસારરૂપ ‘પંચાસ્તિકાસંગ્રહ’ જાણીને

જે જીવ છોડે રાગદ્વેષ, લહે સકળદુખમોક્ષને. ૧૦૩.

૧. દ્વિ-આદિ=બે અથવા વધારે; બેથી માંડીને અનંત પર્યંત.

૨. અંતર્ભૂત કરવું=અંદર સમાવી લેવું; સમાવિષ્ટ કરવું; સમાવેશ કરવો. [આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ નામના શાસ્ત્રમાં કાળનું મુખ્યપણે વર્ણન નથી, પાંચ અસ્તિકાયોનું મુખ્યપણે વર્ણન છે. ત્યાં જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરિણામોનું વર્ણન કરતાં, તે પરિણામો દ્વારા જેના પરિણામો જણાય છે—મપાય છે તે પદાર્થને (કાળને) તથા તે પરિણામોની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જેનું અનુમાન થાય છે તે પદાર્થને (કાળને) ગૌણપણે વર્ણવવો ઉચિત છે એમ ગાણીને અહીં પંચાસ્તિકાયપ્રકરણની અંદર ગૌણપણે કાળના વર્ણનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

एवं प्रवचनसारं पञ्चास्तिकायसंग्रहं विज्ञाय।

यो मुञ्चति रागद्वेषौ स गाहते दुःखपरिमोक्षम् ॥१०३॥

તદવબોધફલપુરસ્સરઃ પજ્ચાસ્તિકાયવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્ ।

ન ખલુ કાલકલિતપજ્ચાસ્તિકાયેભ્યોઽન્યત્ કિમપિ સકલેનાપિ પ્રવચનેન પ્રતિપાદ્યતે । તતઃ પ્રવચનસાર એવાયં પજ્ચાસ્તિકાયસંગ્રહઃ । યો હિ નામામું સમસ્તવસ્તુતત્ત્વા-ભિધાયિનમર્થતોઽર્થિતયાવબુધ્યાત્રૈવ જીવાસ્તિકાયાન્તર્ગતમાત્માનં સ્વરૂપેનાત્યન્તવિશુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વભાવં નિશ્ચિત્ય પરસ્પરકાર્યકારણીભૂતાનાદિરાગદ્વેષપરિણામકર્મબન્ધસન્તતિ-

અન્વયાર્થ :—[એવમ્] એ પ્રમાણે [પ્રવચનસારં] પ્રવચનના સારભૂત [પજ્ચાસ્તિકાયસંગ્રહં] ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને [વિજ્ઞાય] જાણીને [યઃ] જે [રાગદ્વેષૌ] રાગદ્વેષને [મુજ્જતિ] છોડે છે, [સઃ] તે [દુઃખપરિમોક્ષમ્ ગાહતે] દુઃખથી પરિમુક્ત થાય છે.

ટીકા :—અહીં પંચાસ્તિકાયના અવબોધનું ફળ કહીને પંચાસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ખરેખર સઘળુંય (દ્વાદશાંગરૂપે વિસ્તીર્ણ) પ્રવચન કાળ સહિત પંચાસ્તિકાયથી અન્ય કાંઈ પણ પ્રતિપાદિત કરતું નથી; તેથી પ્રવચનનો સાર જ આ ‘પંચાસ્તિકાય-સંગ્રહ’ છે. જે પુરુષ ખરેખર સમસ્તવસ્તુતત્ત્વના કહેનારા આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને ^૧અર્થતઃ ^૨અર્થીપણે જાણીને, એમાં જ કહેલા જીવાસ્તિકાયને વિષે ^૩અંતર્ગત રહેલા પોતાને (નિજ આત્માને) સ્વરૂપે અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો નિશ્ચિત કરીને, ^૪પરસ્પર કાર્યકારણભૂત એવા અનાદિ રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મબંધની પરંપરાથી

૧. અર્થતઃ=અર્થ પ્રમાણે; વાચ્યને અનુલક્ષીને; વાચ્યસાપેક્ષ; વાસ્તવિક રીતે.

૨. અર્થીપણે=ગરજુપણે; યાચકપણે; સેવકપણે; કાંઈક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોજનથી (અર્થાત્ હિતપ્રાપ્તિના હેતુથી).

૩. જીવાસ્તિકાયની અંદર પોતે (નિજ આત્મા) સમાઈ જાય છે, તેથી જેવું જીવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેવું જ પોતાનું સ્વરૂપ છે અર્થાત્ પોતે પણ સ્વરૂપથી અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો છે.

૪. રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મબંધ અનાદિ કાળથી એકબીજાને કાર્યકારણરૂપ છે.

સમારોપિતસ્વરૂપવિકારં તદાત્વેऽનુભૂયમાનમવલોક્ય તત્કાલોન્મીલિતવિવેકજ્યોતિઃ કર્મબન્ધ-
સન્તતિપ્રવર્તિકાં રાગદ્વેષપરિણતિમત્યસ્યતિ, સ ખલુ જીર્યમાણસ્નેહો જઘન્યસ્નેહગુણાભિમુખ-
પરમાણુવદ્ભાવિબન્ધપરાઙ્મુખઃ પૂર્વબન્ધાત્પ્રચ્યવમાનઃ શિખિતપ્નોદકદૌસ્થ્યાનુકારિણો દુઃખસ્ય
પરિમોક્ષં વિગાહત ઇતિ ॥૧૦૩॥

મુણિરૂણ એતદદ્વં તદણુગમણુજ્જદો ણિહદમોહો ।

પસમિયરાગદ્દોસો હવદિ હદપરાપરો જીવો ॥૧૦૪॥

જેનામાં ^૧સ્વરૂપવિકાર ^૨આરોપાયેલો છે એવો પોતાને (નિજ આત્માને) તે કાળે
અનુભવાતો અવલોકીને, તે કાળે વિવેકજ્યોતિ પ્રગટ હોવાથી (અર્થાત્ અત્યંત વિશુદ્ધ
ચૈતન્યસ્વભાવનું અને વિકારનું ભેદજ્ઞાન તે કાળે જ પ્રગટ વર્તતું હોવાથી) કર્મબંધની
પરંપરાને પ્રવર્તાવનારી રાગદ્વેષપરિણતિને છોડે છે, તે પુરુષ, ખરેખર જેને ^૩સ્નેહ જીર્ણ
થતો જાય છે એવો, જઘન્ય ^૪સ્નેહગુણની સંમુખ વર્તતા પરમાણુની માફક ભાવી બંધથી
પરાઙ્મુખ વર્તતો થકો, પૂર્વ બંધથી છૂટતો થકો, અગ્નિતપ્ત જળની ^૫દુઃસ્થિતિ સમાન
જે દુઃખ તેનાથી પરિમુક્ત થાય છે. ૧૦૩.

આ અર્થ જાણી, અનુગમન-ઉદમ કરી, હણી મોહને,

પ્રશમાવી રાગદ્વેષ, જીવ ઉત્તર-પૂરવ વિરહિત બને. ૧૦૪.

૧. સ્વરૂપવિકાર=સ્વરૂપનો વિકાર. [સ્વરૂપ બે પ્રકારે છે : (૧) દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપ, અને (૨) પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપ. જીવમાં જે વિકાર થાય છે તે પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપને વિષે થાય છે, દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપને વિષે નહિ; તે (દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત) સ્વરૂપ તો સદાય અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક છે.]
૨. આરોપાયેલો=(નવો અર્થાત્ ઔપાધિકરૂપે) કરાયેલો. [સ્ફટિકમણિમાં ઔપાધિકરૂપે થતી રંગિત દશાની માફક જીવમાં ઔપાધિકરૂપે વિકારપર્યાય થતો કદાચિત્ અનુભવાય છે.]
૩. સ્નેહ=રાગાદિરૂપ ચીકાશ
૪. સ્નેહ=સ્પર્શગુણના પર્યાયરૂપ ચીકાશ. [જેમ જઘન્ય ચીકાશની સંમુખ વર્તતો પરમાણુ ભાવી બંધથી પરાઙ્મુખ છે, તેમ જેને રાગાદિ જીર્ણ થતા જાય છે એવો પુરુષ ભાવી બંધથી પરાઙ્મુખ છે.]
૫. દુઃસ્થિતિ=અશાંત સ્થિતિ (અર્થાત્ તળે-ઉપર થવું તે, ખદખદ થવું તે); અસ્થિરતા; ખરાબ-કફોડી સ્થિતિ. [જેમ અગ્નિતપ્ત જળ ખદખદ થાય છે, તળે-ઉપર થયા કરે છે, તેમ દુઃખ આકુળતામય છે.]

જ્ઞાત્વૈતદર્થં તદનુગમનોદ્યતો નિહતમોહઃ ।
પ્રશમિતરાગદ્વેષો ભવતિ હતપરાપરો જીવઃ ॥૧૦૪॥

દુઃખવિમોક્ષકરણક્રમાખ્યાનમેતત્ ।

एतस्य शास्त्रस्यार्थभूतं शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानं कश्चिज्जीवस्तावज्जानीते । ततस्त-
मेवानुगन्तुमुद्यमते । ततोऽस्य क्षीयते दृष्टिमोहः । ततः स्वरूपपरिचयादुन्मज्जति ज्ञानज्योतिः ।
ततो रागद्वेषौ प्रशाम्यतः । ततः उत्तरः पूर्वश्च बन्धो विनश्यति । ततः पूनर्बन्धहेतुत्वाभावात्
स्वरूपस्थो नित्यं प्रतपतीति ॥१०४॥

इति समयव्याख्यायामन्तर्नीतषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायवर्णनः प्रथमः श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥१॥

અન્વયાર્થ :—[જીવઃ] જીવ [एतद् अर्थं ज्ञात्वा] આ અર્થને જાણીને (—આ શાસ્ત્રના અર્થભૂત શુદ્ધાત્માને જાણીને), [तदनुगमनोद्यतः] તેને અનુસરવાનો ઉદ્યમ કરતો થકો [निहतमोहः] હતમોહ થઈને (—જેને દર્શનમોહનો ક્ષય થયો હોય એવો થઈને), [प्रशमितरागद्वेषः] રાગદ્વેષને પ્રશમિત (—નિવૃત્ત) કરીને, [हतपरापरः भवति] ઉત્તર અને પૂર્વ બંધનો જેને નાશ થયો છે એવો થાય છે.

ટીકા :—આ, દુઃખથી વિમુક્ત થવાના ક્રમનું કથન છે.

પ્રથમ, કોઈ જીવ આ શાસ્ત્રના અર્થભૂત શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવવાળા (નિજ) આત્માને જાણે છે; તેથી (પછી) તેને જ અનુસરવાનો ઉદ્યમ કરે છે; તેથી તેને દૃષ્ટિમોહનો ક્ષય થાય છે; તેથી સ્વરૂપના પરિચયને લીધે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે; તેથી રાગદ્વેષ પ્રશમી જાય છે (—નિવૃત્ત) થાય છે; તેથી ઉત્તર અને પૂર્વ (—પછીનો અને પહેલાંનો) બંધ વિનાશ પામે છે; તેથી ફરીને બંધ થવાના હેતુપણાનો અભાવ હોવાથી સ્વરૂપસ્થપણે સદા પ્રતપે છે—પ્રતાપવંત વર્તે છે (અર્થાત્ તે જીવ સદાય સ્વરૂપસ્થિત રહી પરમાનંદજ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે). ૧૦૪.

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં ષડ્દ્રવ્યપંચાસ્તિકાયવર્ણન નામનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

—૨—

નવપદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગપ્રપંચવર્ણન

દ્રવ્યસ્વરૂપપ્રતિપાદનેન
 શુદ્ધં બુધાનામિહ તત્ત્વમુક્તમ્ ।
 પદાર્થભદ્ગેન કૃતાવતારં
 પ્રકીર્ત્યતે સમ્પ્રતિ વર્ત્મ તસ્ય ॥૭॥

અભિવંદિઝુણ સિરસા અપુણ્ભવકારણં મહાવીરં ।
 તેસિં પયત્થભંગં મગ્ગં મોક્ષસ્સ વોચ્છામિ ॥૧૦૫॥

[પ્રથમ, શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ પહેલા શ્રુતસ્કંધને વિષે શું કહેવામાં આવ્યું અને બીજા શ્રુતસ્કંધને વિષે શું કહેવામાં આવશે તે શ્લોક દ્વારા અતિ સંક્ષેપમાં દર્શાવે છે:]

[શ્લોકાર્થ:—] અહીં (આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધને વિષે) દ્રવ્યસ્વરૂપના પ્રતિપાદન વડે બુધ પુરુષોને (સમજુ જીવોને) શુદ્ધ તત્ત્વ (શુદ્ધાત્મતત્ત્વ) ઉપદેશવામાં આવ્યું. હવે પદાર્થભેદ વડે ઉપોદ્ઘાત કરીને (—નવ પદાર્થરૂપ ભેદ વડે પ્રારંભ કરીને) તેનો માર્ગ (—શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો માર્ગ અર્થાત્ તેના મોક્ષનો માર્ગ) વર્ણવવામાં આવે છે. [૭]

[હવે આ બીજા શ્રુતસ્કંધને વિષે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવવિરચિત ગાથાસૂત્ર શરૂ કરવામાં આવે છે:]

શિરસા નમી અપુનર્જનમના હેતુ શ્રી મહાવીરને,
 ભાષું પદાર્થવિકલ્પ તેમ જ મોક્ષ કેરા માર્ગને. ૧૦૫.

અભિવન્દ્ય શિરસા અપુનર્ભવકારણં મહાવીરમ્ ।
તેષાં પદાર્થભઙ્ગં માર્ગ મોક્ષસ્ય વક્ષ્યામિ ॥૧૦૫॥

આપ્તસ્તુતિપુરસ્સરા પ્રતિજ્ઞેયમ્ ।

અમુના હિ પ્રવર્તમાનમહાધર્મતીર્થસ્ય મૂલકર્તૃત્વેનાપુનર્ભવકારણસ્ય ભગવતઃ
પરમભદ્રારકમહાદેવાધિદેવશ્રીવર્ધમાનસ્વામિનઃ સિદ્ધિનિબન્ધનભૂતાં ભાવસ્તુતિમાસૂત્ર્ય,
કાલકલિતપૃચ્ચાસ્તિકાયાનાં પદાર્થવિકલ્પો મોક્ષસ્ય માર્ગશ્ચ વક્તવ્યત્વેન પ્રતિજ્ઞાત
ઇતિ ॥૧૦૫॥

સમ્પત્તણાણજુત્તં ચારિત્તં રાગદોસપરિહીણં ।
મોક્ષસ્સ હવદિ મગ્ગો ભવ્વાણં લબ્ધબુદ્ધીણં ॥૧૦૬॥

અન્વયાર્થઃ—[અપુનર્ભવકારણં] અપુનર્ભવના કારણ [મહાવીરમ્] શ્રી મહાવીરને
[શિરસા અભિવન્દ્ય] શિરસા વંદન કરીને, [તેષાં પદાર્થભઙ્ગં] તેમનો પદાર્થભેદ (—કાળ
સહિત પંચાસ્તિકાયનો નવ પદાર્થરૂપ ભેદ) તથા [મોક્ષસ્ય માર્ગ] મોક્ષનો માર્ગ
[વક્ષ્યામિ] કહીશ.

ટીકાઃ—આ, આપ્તની સ્તુતિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા છે.

પ્રવર્તમાન મહાધર્મતીર્થના મૂળ કર્તા તરીકે જેઓ *અપુનર્ભવના કારણ છે એવા
ભગવાન, પરમ ભદ્રારક, મહાદેવાધિદેવ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીની, સિદ્ધત્વના નિમિત્તભૂત
ભાવસ્તુતિ કરીને, કાળ સહિત પંચાસ્તિકાયનો પદાર્થભેદ (અર્થાત્ ઇ દ્રવ્યોનો નવ
પદાર્થરૂપ ભેદ) તથા મોક્ષનો માર્ગ કહેવાની આ ગાથાસૂત્રમાં પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી
છે. ૧૦૫.

સમ્યક્ત્વજ્ઞાન સમેત ચારિત રાગદ્વેષવિહીન જે,
તે હોય છે નિર્વાણમારગ લબ્ધબુદ્ધિ ભવ્યને. ૧૦૬.

★ અપુનર્ભવ=મોક્ષ. [પરમ પૂજ્ય ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામી, હાલમાં પ્રવર્તતું જે રત્નત્રયાત્મક
મહાધર્મતીર્થ તેના મૂળ પ્રતિપાદક હોવાથી, મોક્ષસુખરૂપી સુધારસના પિપાસુ ભવ્યોને મોક્ષના
નિમિત્તભૂત છે.]

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં ચારિત્રં રાગદ્વેષપરિહીણમ્ ।
મોક્ષસ્ય ભવતિ માર્ગો ભવ્યાનાં લબ્ધબુદ્ધીનામ્ ॥૧૦૬॥

મોક્ષમાર્ગસ્યૈવ તાવત્સૂચનેયમ્ ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તમેવ નાસમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં, ચારિત્રમેવ નાચારિત્રં, રાગદ્વેષપરિહીણમેવ ન રાગદ્વેષાપરિહીણમ્, મોક્ષસ્યૈવ ન ભાવતો બંધસ્ય, માર્ગ એવ નામાર્ગઃ, ભવ્યાનામેવ નાભવ્યાનાં, લબ્ધબુદ્ધીનામેવ નાલબ્ધબુદ્ધીનાં, ક્ષીણકષાયત્વે ભવત્યેવ ન કષાયસહિતત્વે ભવતીત્યષ્ટધા નિયમોઽત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥૧૦૬॥

અન્વયાર્થઃ—[સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં] સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી સંયુક્ત એવું [ચારિત્રં] ચારિત્ર—[રાગદ્વેષપરિહીણમ્] કે જે રાગદ્વેષથી રહિત હોય તે, [લબ્ધબુદ્ધીનામ્] લબ્ધબુદ્ધિ [ભવ્યાનાં] ભવ્યજીવોને [મોક્ષસ્ય માર્ગઃ] મોક્ષનો માર્ગ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ, મોક્ષમાર્ગની જ આ સૂચના છે.

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી યુક્ત જ—નહિ કે અસમ્યક્ત્વ અને અજ્ઞાનથી યુક્ત, ચારિત્ર જ—નહિ કે અચારિત્ર, રાગદ્વેષ રહિત હોય એવું જ (ચારિત્ર)—નહિ કે રાગદ્વેષ સહિત હોય એવું, મોક્ષનો જ—^૧ભાવતઃ નહિ કે બંધનો, માર્ગ જ—નહિ કે અમાર્ગ, ભવ્યોને જ—નહિ કે અભવ્યોને, ^૨લબ્ધબુદ્ધિઓને જ—નહિ કે અલબ્ધ-બુદ્ધિઓને, ^૩ક્ષીણકષાયપણામાં જ હોય છે—નહિ કે કષાયસહિતપણામાં હોય છે. આમ આઠ પ્રકારે નિયમ અહીં દેખવો (અર્થાત્ આ ગાથામાં ઉપરોક્ત આઠ પ્રકારે નિયમ કહ્યો છે એમ સમજવું). ૧૦૬.

૧. ભાવતઃ=ભાવ અનુસાર; આશય અનુસાર. ('મોક્ષનો' કહેતાં જ 'બંધનો નહિ' એવો ભાવ અર્થાત્ આશય સ્પષ્ટ સમજાય છે.)

૨. લબ્ધબુદ્ધિ=જેમણે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા.

૩. ક્ષીણકષાયપણામાં જ=ક્ષીણકષાયપણું હોતાં જ; ક્ષીણકષાયપણું હોય ત્યારે જ. [સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્ત ચારિત્ર—કે જે રાગદ્વેષરહિત હોય તે, લબ્ધબુદ્ધિ ભવ્યજીવોને, ક્ષીણકષાયપણું હોતાં જ, મોક્ષનો માર્ગ હોય છે.]

સમ્મત્તં સદ્દહણં ભાવાણં તેસિમધિગમો ણાણં ।

ચારિત્તં સમભાવો વિસણ્સુ વિરૂઢમર્ગાણં ॥૧૦૭॥

સમ્યક્ત્વં શ્રદ્ધાનં ભાવાનાં તેષામધિગમો જ્ઞાનમ્ ।

ચારિત્રં સમભાવો વિષયેષુ વિરૂઢમાર્ગાણામ્ ॥૧૦૭॥

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં સૂચનેયમ્ ।

ભાવાઃ ખલુ કાલકલિતપજ્વાસ્તિકાયવિકલ્પરૂપા નવ પદાર્થાઃ । તેષાં મિથ્યા-
દર્શનોદયાપાદિતાશ્રદ્ધાનાભાવસ્વભાવં ભાવાન્તરં શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં, શુદ્ધચૈતન્યરૂપાત્મ-

‘ભાવો’ તણી શ્રદ્ધા સુદર્શન, બોધ તેનો જ્ઞાન છે,
વધુ રૂઢ માર્ગ થતાં વિષયમાં સામ્ય તે ચારિત્ર છે. ૧૦૭.

અન્વયાર્થઃ—[ભાવાનાં] ભાવોનું (—નવ પદાર્થોનું) [શ્રદ્ધાનં] શ્રદ્ધાન
[સમ્યક્ત્વં] તે સમ્યક્ત્વ છે; [તેષામ્ અધિગમઃ] તેમનો અવબોધ [જ્ઞાનમ્] તે જ્ઞાન છે;
[વિરૂઢમાર્ગાણામ્] (નિજ તત્ત્વમાં) જેમનો માર્ગ વિશેષ રૂઢ થયો છે તેમને
[વિષયેષુ] વિષયો પ્રત્યે વર્તતો [સમભાવઃ] સમભાવ [ચારિત્રમ્] તે ચારિત્ર છે.

ટીકાઃ—આ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સૂચના છે.

કાળ સહિત પંચાસ્તિકાયના ભેદરૂપ નવ પદાર્થો તે ખરેખર ‘ભાવો’ છે. તે
‘ભાવો’નું મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતું જે અશ્રદ્ધાન તેના અભાવસ્વભાવવાળો જે
^૧ભાવાંતર—શ્રદ્ધાન (અર્થાત્ નવ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન), તે સમ્યગ્દર્શન છે—કે જે
(સમ્યગ્દર્શન) શુદ્ધચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વના ^૨વિનિશ્ચયનું બીજ છે. ^૩નોકાગમનના

૧. ભાવાંતર=ભાવવિશેષ; ખાસ ભાવ; બીજો ભાવ; જુદો ભાવ. [નવ પદાર્થોના અશ્રદ્ધાનનો અભાવ
જેનો સ્વભાવ છે એવો ભાવાંતર (—નવ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનરૂપ ભાવ) તે સમ્યગ્દર્શન છે.]

૨. વિનિશ્ચય=નિશ્ચય; દેઢ નિશ્ચય.

૩. જેવી રીતે નાવમાં બેઠેલા કોઈ મનુષ્યને નાવની ગતિના સંસ્કારવશ, પદાર્થો વિપરીત સ્વરૂપે સમજાય
છે (અર્થાત્ પોતે ગતિમાં હોવા છતાં સ્થિર હોય એમ સમજાય છે અને વૃક્ષ, પર્વત વગેરે સ્થિર
હોવા છતાં ગતિમાં હોય એમ સમજાય છે), તેવી રીતે જીવને મિથ્યાદર્શનના ઉદયવશ નવ પદાર્થો
વિપરીત સ્વરૂપે સમજાય છે.

તત્ત્વવિનિશ્ચયવીજમ્ । તેષામેવ મિથ્યાદર્શનોદયાન્નૌયાનસંસ્કારાદિ* સ્વરૂપવિપર્યયેના-
ધ્યવસીયમાનાનાં તન્નિવૃત્તૌ સમજ્જસાધ્યવસાયઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં, મનાગ્જ્ઞાનચેતના-
પ્રધાનાત્મતત્ત્વોપલમ્ભવીજમ્ । સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનસન્નિધાનાદમાર્ગેભ્યઃ સમગ્રેભ્યઃ પરિચ્ચુત્ય
સ્વતત્ત્વે વિશેષેણ રૂઢમાર્ગાણાં સતામિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવિષયભૂતેષ્વર્થેષુ રાગદ્વેષપૂર્વક-
વિકારાભાવાન્નિર્વિકારાવબોધસ્વભાવઃ સમભાવશ્ચારિત્રં, તદાત્વાયતિરમણીયમનણીયસો-
ડપુનર્ભવસૌખ્યસ્યૈકવીજમ્ । इत्येष त्रिलक्षणो मोक्षमार्गः पुरस्तान्निश्चयव्यवहाराभ्यां
व्याख्यास्यते । इह तु सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्विषयभूतानां नवपदार्थानामुपोद्घातहेतुत्वेन सूचित
इति ॥१०७॥

સંસ્કારની માફક મિથ્યાદર્શનના ઉદયને લીધે જેઓ સ્વરૂપવિપર્યયપૂર્વક અધ્યવસિત થાય
છે (અર્થાત્ વિપરીત સ્વરૂપે સમજાય છે—ભાસે છે) એવા તે ‘ભાવો’નો જ
(—નવ પદાર્થોનો જ), મિથ્યાદર્શનના ઉદયની નિવૃત્તિ હોતાં, જે સમ્યક્ અધ્યવસાય
(સત્ય સમજણ, યથાર્થ અવભાસ, સાચો અવબોધ) થવો, તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે—કે જે
(સમ્યગ્જ્ઞાન) કાંઈક અંશે જ્ઞાનચેતનાપ્રધાન આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિનું (અનુભૂતિનું)
બીજ છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે સમસ્ત અમાર્ગોથી છૂટીને
જેઓ સ્વતત્ત્વમાં વિશેષપણે ^૧રૂઢ માર્ગવાળા થયા છે તેમને ઈન્દ્રિય અને મનના
વિષયભૂત પદાર્થો પ્રત્યે રાગદ્વેષપૂર્વક વિકારના અભાવને લીધે જે નિર્વિકારજ્ઞાન-
સ્વભાવવાળો સમભાવ હોય છે, તે ચારિત્ર છે—કે જે (ચારિત્ર) તે કાળે અને
આગામી કાળે રમણીય છે અને અપુનર્ભવના (મોક્ષના) મહા સૌખ્યનું એક બીજ છે.

—આવા આ ત્રિલક્ષણ (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક) મોક્ષમાર્ગનું આગળ
નિશ્ચય અને વ્યવહારથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. અહીં તો સમ્યગ્દર્શન અને
સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયભૂત નવ પદાર્થોના ^૨ઉપોદ્ઘાતના હેતુ તરીકે તેનું સૂચન કરવામાં
આવ્યું છે. ૧૦૭.

★ અહીં ‘સંસ્કારાદિ’ ને બદલે ઘણું કરીને ‘સંસ્કારાદિવ’ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

૧. રૂઢ=રીઢો; પાકો; પરિચયથી દૃઢ થયેલો. (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનને લીધે જેમનો સ્વતત્ત્વગત
માર્ગ વિશેષ રૂઢ થયો છે તેમને ઈન્દ્રિયમનના વિષયો પ્રત્યે રાગદ્વેષના અભાવને લીધે વર્તતો
નિર્વિકારજ્ઞાનસ્વભાવી સમભાવ તે ચારિત્ર છે).

૨. ઉપોદ્ઘાત=પ્રસ્તાવના [સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગનાં પ્રથમનાં બે અંગ જે
સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તેમના વિષયો નવ પદાર્થ છે; તેથી હવેની ગાથાઓમાં નવ પદાર્થનું

જીવાજીવા ભાવા પુણ્યં પાવં ચ આસવં તેસિં ।
સંવરણં ણિજ્જરણં બંધો મોક્ષો ય તે અદ્વા ॥૧૦૮॥

જીવાજીવૌ ભાવો પુણ્યં પાપં ચાસ્રવસ્તયોઃ ।

સંવરણં નિર્જરણં બન્ધો મોક્ષશ્ચ તે અર્થાઃ ॥૧૦૮॥

પદાર્થાનાં નામસ્વરૂપાભિધાનમેતત્ ।

જીવઃ, અજીવઃ, પુણ્યં, પાપં, આસ્રવઃ, સંવરઃ, નિર્જરા, બન્ધઃ, મોક્ષ इति નવપદાર્થાનાં નામાનિ । તત્ર ચૈતન્યલક્ષણો જીવાસ્તિક એવેહ જીવઃ । ચૈતન્યાભાવ-લક્ષણોઽજીવઃ । સ પચ્ચધા પૂર્વોક્ત એ—પુદ્ગલાસ્તિકઃ, ધર્માસ્તિકઃ, અધર્માસ્તિકઃ, આકાશાસ્તિકઃ, કાલદ્રવ્યજ્વેતિ । ઇમૌ હિ જીવાજીવૌ પૃથગ્ભૂતાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વેન

બે ભાવ—જીવ અજીવ, તદ્ગત પુણ્ય તેમ જ પાપ ને
આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, વળી બંધ, મોક્ષ—પદાર્થ છે. ૧૦૮.

અન્વયાર્થઃ—[જીવાજીવૌ ભાવૌ] જીવ અને અજીવ—બે ભાવો (અર્થાત્ મૂળ પદાર્થો) તથા [તયોઃ] તે બેનાં [પુણ્યં] પુણ્ય, [પાપં ચ] પાપ, [આસ્રવઃ] આસ્રવ, [સંવરણં નિર્જરણં બન્ધઃ] સંવર, નિર્જરા, બંધ [ચ] ને [મોક્ષઃ] મોક્ષ—[તે અર્થાઃ] એ (નવ) પદાર્થો છે.

ટીકાઃ—આ, પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ—એ પ્રમાણે નવ પદાર્થોનાં નામ છે.

તેમાં, ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ છે એવો જીવાસ્તિક જ (—જીવાસ્તિકાય જ) અહીં જીવ છે. ચૈતન્યનો અભાવ જેનું લક્ષણ છે તે અજીવ છે; તે (અજીવ) પાંચ પ્રકારે પૂર્વે કહેલ જ છે—પુદ્ગલાસ્તિક, ધર્માસ્તિક, અધર્માસ્તિક, આકાશાસ્તિક અને કાળદ્રવ્ય. આ જીવ અને અજીવ (બંને) પૃથક્ અસ્તિત્વ વડે નિષ્પન્ન હોવાથી ભિન્ન જેમના સ્વભાવ છે એવા (બે) મૂળ પદાર્થો છે.

વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. અહીં તો નવ પદાર્થના વ્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનાના હેતુ તરીકે તેનું માત્ર સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.]

ભિન્નસ્વભાવભૂતૌ મૂલપદાર્થૌ । જીવપુદ્ગલસંયોગપરિણામનિર્વૃત્તાઃ સપ્તાન્યે પદાર્થાઃ । શુભપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામઃ પુદ્ગલાનાઞ્ચ પુણ્યમ્ । અશુભપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામઃ પુદ્ગલાનાઞ્ચ પાપમ્ । મોહરાગદ્વેષપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાઞ્ચાસ્રવઃ । મોહરાગદ્વેષપરિણામનિરોધો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામનિરોધો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાઞ્ચ સંવરઃ । કર્મવીર્યશાતનસમર્થો બહિરઙ્ગાન્તરઙ્ગતપોભિર્વૃહિતશુદ્ધોપયોગો જીવસ્ય, તદનુભાવનીરસીભૂતાનામેકદેશસંક્ષયઃ સમુપાત્તકર્મપુદ્ગલાનાઞ્ચ નિર્જરા । મોહરાગદ્વેષસ્નિગ્ધપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તેન કર્મત્વપરિણતાનાં જીવેન સહાન્યોન્યસમ્મૂર્છનં પુદ્ગલાનાઞ્ચ બન્ધઃ । અત્યન્તશુદ્ધાત્મોપલમ્બો જીવસ્ય, જીવેન સહાત્યન્તવિશ્લેષઃ

જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગપરિણામથી નીપજતા સાત બીજા પદાર્થો છે. (તેમનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :-) જીવના શુભ પરિણામ (તે પુણ્ય છે) તેમ જ તે (શુભ પરિણામ) જેનું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલોના કર્મપરિણામ (-શુભકર્મરૂપ પરિણામ) તે પુણ્ય છે. જીવના અશુભ પરિણામ (તે પાપ છે) તેમ જ તે (અશુભ પરિણામ) જેનું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલોના કર્મપરિણામ (-અશુભકર્મરૂપ પરિણામ) તે પાપ છે. જીવના મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામ (તે આસ્રવ છે) તેમ જ તે (મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામ) જેનું નિમિત્ત છે એવા જે યોગ દ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના કર્મપરિણામ તે આસ્રવ છે. જીવના મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો નિરોધ (તે સંવર છે) તેમ જ તે (મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો નિરોધ) જેનું નિમિત્ત છે એવો જે યોગ દ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના કર્મપરિણામનો નિરોધ તે સંવર છે. કર્મના વીર્યનું (-કર્મની શક્તિનું) ^૧શાતન કરવામાં સમર્થ એવો જે બહિરંગ અને અંતરંગ (બાર પ્રકારનાં) તપો વડે વૃદ્ધિ પામેલો જીવનો શુદ્ધોપયોગ (તે નિર્જરા છે) તેમ જ તેના પ્રભાવથી (-વૃદ્ધિ પામેલા શુદ્ધોપયોગના નિમિત્તથી) નીરસ થયેલાં એવાં ઉપાર્જિત કર્મપુદ્ગલોનો એકદેશ ^૨સંક્ષય તે નિર્જરા છે. જીવના, મોહરાગદ્વેષ વડે સ્નિગ્ધ પરિણામ (તે બંધ છે) તેમ જ તેના (-સ્નિગ્ધ પરિણામના) નિમિત્તથી કર્મપણે પરિણત પુદ્ગલોનું જીવની સાથે અન્યોન્ય અવગાહન (-વિશિષ્ટ શક્તિ સહિત એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ) તે બંધ છે. જીવની અત્યંત શુદ્ધ આત્મોપલબ્ધિ (તે મોક્ષ છે) તેમ જ કર્મપુદ્ગલોનો જીવથી અત્યંત

૧. શાતન કરવું=પાતળું કરવું; હીન કરવું; ક્ષીણ કરવું; નષ્ટ કરવું.

૨. સંક્ષય=સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષય

કર્મપુદ્ગલાનાં ચ મોક્ષ ઇતિ ॥૧૦૮॥

અથ જીવપદાર્થવ્યાખ્યાનં પ્રપજ્ચયતિ ।

જીવા સંસારસ્થા ણિવ્વાદા ચેદણપ્પગા દુવિહા ।

ઉવઓગલક્ષણા વિ ચ દેહાદેહપ્પવીચારા ॥૧૦૯॥

જીવાઃ સંસારસ્થા નિર્વૃત્તાઃ ચેતનાત્મકા દ્વિવિધાઃ ।

ઉપયોગલક્ષણા અપિ ચ દેહાદેહપ્રવીચારાઃ ॥૧૦૯॥

જીવસ્વરૂપોદ્દેશોઽયમ્ ।

જીવાઃ હિ દ્વિવિધાઃ, સંસારસ્થા અશુદ્ધા, નિર્વૃત્તાઃ શુદ્ધાશ્ચ । તે ખલૂભયેઽપિ ચેતનાસ્વભાવાઃ, ચેતનાપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન લક્ષણીયાઃ । તત્ર સંસારસ્થા દેહપ્રવીચારાઃ, નિર્વૃત્તા અદેહપ્રવીચારા ઇતિ ॥૧૦૯॥

વિશ્લેષ (વિયોગ) તે મોક્ષ છે. ૧૦૮.

હવે જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરવામાં આવે છે.

જીવો દ્વિવિધ—સંસારી, સિદ્ધો; ચેતનાત્મક ઉભય છે;

ઉપયોગલક્ષણ ઉભય; એક સદેહ, એક અદેહ છે. ૧૦૯.

અન્વયાર્થ :—[જીવાઃ દ્વિવિધાઃ] જીવો બે પ્રકારના છે: [સંસારસ્થાઃ નિર્વૃત્તાઃ] સંસારી અને સિદ્ધ. [ચેતનાત્મકાઃ] તેઓ ચેતનાત્મક (—ચેતનાસ્વભાવવાળા) [અપિ ચ] તેમ જ [ઉપયોગલક્ષણાઃ] ઉપયોગલક્ષણવાળા છે. [દેહાદેહપ્રવીચારાઃ] સંસારી જીવો દેહમાં વર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત છે અને સિદ્ધ જીવો દેહમાં નહિ વર્તનારા અર્થાત્ દેહરહિત છે.

ટીકા :—આ, જીવના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવો બે પ્રકારના છે: (૧) સંસારી અર્થાત્ અશુદ્ધ, અને (૨) સિદ્ધ અર્થાત્ શુદ્ધ. તે બંનેય ખરેખર ચેતનાસ્વભાવવાળા છે અને *ચેતનાપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત થવાયોગ્ય (—ઓળખાવાયોગ્ય) છે. તેમાં, સંસારી જીવો દેહમાં વર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત છે અને સિદ્ધ જીવો દેહમાં નહિ વર્તનારા અર્થાત્ દેહરહિત છે. ૧૦૯.

★ ચેતનાનો પરિણામ તે ઉપયોગ. આ ઉપયોગ જીવરૂપી લક્ષ્યનું લક્ષણ છે.

પૃથ્વી ય ઉદગમગણી વાઙ વણ્પ્ફદિ જીવસંશ્રિતા કાયા ।

દેતિ યલુ મોહબહુલં ફાસં બહુગા વિ તે તેસિં ॥૧૧૦॥

પૃથિવી ચોદકમગ્નિર્વાયુર્વનસ્પતિઃ જીવસંશ્રિતાઃ કાયાઃ ।

દદતિ યલુ મોહબહુલં સ્પર્શં બહુકા અપિ તે તેષામ્ ॥૧૧૦॥

પૃથિવીકાયિકાદિપજ્વભેદોદ્દેશોઽયમ્ ।

પૃથિવીકાયાઃ, અપ્કાયાઃ, તેજઃકાયાઃ, વાયુકાયાઃ, વનસ્પતિકાયાઃ इत्येते
પુદ્ગલપરિણામા બન્ધવશાઙ્ગીવાનુસંશ્રિતાઃ, અવાન્તરજાતિભેદાદ્બહુકા અપિ સ્પર્શનેન્દ્રિયા-
વરણક્ષયોપશમભાજાં જીવાનાં બહિરઙ્ગસ્પર્શનેન્દ્રિયનિર્વૃત્તિભૂતાઃ કર્મફલચેતનાપ્રધાન-

ભૂ-જલ-અનલ-વાયુ-વનસ્પતિકાય જીવસહિત છે;

બહુ કાય તે અતિમોહસંયુત સ્પર્શ આપે જીવને. ૧૧૦.

અન્વયાર્થઃ—[પૃથિવી] પૃથ્વીકાય, [ઉદકમ્] અપ્કાય, [અગ્નિઃ] અગ્નિકાય, [વાયુઃ] વાયુકાય [ચ] અને [વનસ્પતિઃ] વનસ્પતિકાય—[કાયાઃ] એ કાયો [જીવસંશ્રિતાઃ] જીવસહિત છે. [બહુકાઃ અપિ તે] (અવાંતર જાતિઓની અપેક્ષાએ) તેમની ઘણી સંખ્યા હોવા છતાં તેઓ બધીયે [તેષામ્] તેમાં રહેલા જીવોને [યલુ] ખરેખર [મોહબહુલં] પુષ્કળ મોહથી સંયુક્ત [સ્પર્શં દદતિ] સ્પર્શ આપે છે (અર્થાત્ સ્પર્શજ્ઞાનમાં નિમિત્ત થાય છે).

ટીકાઃ—આ, (સંસારી જીવોના ભેદોમાંથી) પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ ભેદોનું કથન છે.

^૧પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજઃકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય—એવા આ પુદ્ગલ-પરિણામો બંધવશાત્ (બંધને લીધે) જીવસહિત છે. ^૨અવાંતર જાતિરૂપ ભેદો પાડતાં તેઓ ઘણા હોવા છતાં તે બધાય (પુદ્ગલપરિણામો), સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમવાળા જીવોને બહિરંગ સ્પર્શનેન્દ્રિયની રચનાભૂત વર્તતા થકા, કર્મફળચેતનાપ્રધાનપણાને લીધે

૧. કાય=શરીર. (પૃથ્વીકાય વગેરે કાયો પુદ્ગલપરિણામો છે; તેમનો જીવ સાથે બંધ હોવાને લીધે તેઓ જીવસહિત હોય છે.)

૨. અવાંતર જાતિ=પેટા-જાતિ. (પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજઃકાય અને વાયુકાય—એ ચારમાંના દરેકના સાત લાખ પેટા-જાતિરૂપ ભેદો છે; વનસ્પતિકાયના દસ લાખ ભેદો છે.)

ત્વાન્મોહબહુલમેવ સ્પર્શોપલમ્ભં સમ્પાદયન્તીતિ ॥૧૧૦॥

તિ ત્થાવરતણુજોગા અણિલાણલકાઙ્યા ય તેસુ તસા ।

મણપરિણામવિરહિદા જીવા એઙ્ઙિદિયા ણેયા ॥૧૧૧॥

ત્રયઃ સ્થાવરતણુજોગા અનિલાણલકાઙ્યાશ્ચ તેષુ ત્રસાઃ ।

મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥૧૧૧॥

એદે જીવણિકાયા પંચવિધા પુઠવિકાઙ્યાદીયા ।

મણપરિણામવિરહિદા જીવા એઙ્ઙિદિયા મણિયા ॥૧૧૨॥

પુષ્કળ મોહ સહિત જ ^૧સ્પર્શોપલમ્ભિ સંપ્રાપ્ત કરાવે છે. ૧૧૦.

ત્યાં જીવ ત્રણ સ્થાવરતણુ, ત્રસ જીવ અગ્નિ-સમીરના;

એ સર્વ મનપરિણામવિરહિત એક-ઈન્દ્રિય જાણવા. ૧૧૧.

અન્વયાર્થઃ—[તેષુ] તેમાં, [ત્રયઃ] ત્રણ (પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક ને વનસ્પતિ-કાયિક) જીવો [સ્થાવરતણુજોગાઃ] સ્થાવર શરીરના સંયોગવાળા છે [ચ] તથા [અનિલાણલકાઙ્યાઃ] વાયુકાયિક ને અગ્નિકાયિક જીવો [ત્રસાઃ] ^૨ત્રસ છે; [મનઃપરિણામવિરહિતાઃ] તે બધા મનપરિણામરહિત [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય જીવો [જ્ઞેયાઃ] જાણવા. ૧૧૧.

આ પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવનિકાય પાંચ પ્રકારના,

સઘળાય મનપરિણામવિરહિત જીવ એકેન્દ્રિય કહ્યા. ૧૧૨.

૧. સ્પર્શોપલમ્ભિ=સ્પર્શની ઉપલમ્ભિ; સ્પર્શનું જ્ઞાન; સ્પર્શનો અનુભવ. [પૃથ્વીકાયિક વગેરે જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણનો (—ભાવસ્પર્શનેન્દ્રિયના આવરણનો) ક્ષયોપશમ હોય છે અને તે તે કાયો બાહ્ય સ્પર્શનેન્દ્રિયની રચનારૂપ હોય છે, તેથી તે તે કાયો તે તે જીવોને સ્પર્શની ઉપલમ્ભિમાં નિમિત્તભૂત થાય છે. તે જીવોને થતી તે સ્પર્શોપલમ્ભિ પ્રબળ મોહ સહિત જ હોય છે, કારણ કે તે જીવો કર્મફળચેતનપ્રધાન હોય છે.]

૨. વાયુકાયિક અને અગ્નિકાયિક જીવોને ચલનક્રિયા દેખીને વ્યવહારથી ત્રસ કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી તો તેઓ પણ સ્થાવરનામકર્માધીનપણાને લીધે—જોકે તેમને વ્યવહારથી ચલન છે તોપણ—સ્થાવર જ છે.

એતે જીવનિકાયાઃ પચ્ચવિધાઃ પૃથિવીકાયિકાઘાઃ ।

મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા એકેન્દ્રિયા ભણિતાઃ ॥૧૧૨॥

પૃથિવીકાયિકાદીનાં પચ્ચાનામેકેન્દ્રિયત્વનિયમોઽયમ્ ।

પૃથિવીકાયિકાદયો હિ જીવાઃ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાત્ શેષેન્દ્રિયાવરણોદયે નોઽન્દ્રિયાવરણોદયે ચ સત્યેકેન્દ્રિયા અમનસો ભવન્તીતિ ॥૧૧૨॥

અણ્ડેસુ પવઢુંતા ગબ્ધસ્થા માણુસા ય મુચ્છગયા ।

જારિસયા તારિસયા જીવા ંગોંદિયા ણેયા ॥૧૧૩॥

અંડેષુ પ્રવર્ધમાના ગર્ભસ્થા માનુષાશ્ચ મૂર્છાં ગતાઃ ।

યાદશાસ્તાદશા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥૧૧૩॥

એકેન્દ્રિયાણાં ચૈતન્યાસ્તિત્વે દષ્ટાન્તોપન્યાસોઽયમ્ ।

અન્વયાર્થઃ—[એતે] આ [પૃથિવીકાયિકાઘાઃ] પૃથ્વીકાયિક વગેરે [પચ્ચવિધાઃ] પાંચ પ્રકારના [જીવનિકાયાઃ] જીવનિકાયોને [મનઃપરિણામવિરહિતાઃ] મનપરિણામરહિત [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય જીવો [ભણિતાઃ] (સર્વજ્ઞે) કહ્યા છે.

ટીકાઃ—આ, પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ (—પંચવિધ) જીવોના એકેન્દ્રિયપણાનો નિયમ છે.

પૃથ્વીકાયિક વગેરે જીવો, સ્પર્શનેન્દ્રિયના (—ભાવસ્પર્શનેન્દ્રિયના) આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે તથા બાકીની ઈન્દ્રિયોના (—ચાર ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણનો ઉદય તેમ જ મનના (—ભાવમનના) આવરણનો ઉદય હોવાથી, મનરહિત એકેન્દ્રિય છે. ૧૧૨.

જેવા જીવો અંડસ્થ, મૂર્છાવસ્થ વા ગર્ભસ્થ છે;

તેવા બધા આ પંચવિધ એકેન્દ્રિ જીવો જાણજે. ૧૧૩.

અન્વયાર્થઃ—[અણ્ડેષુ પ્રવર્ધમાનાઃ] ઈંડાંમાં વૃદ્ધિ પામતાં પ્રાણીઓ, [ગર્ભસ્થાઃ] ગર્ભમાં રહેલાં પ્રાણીઓ [ચ] અને [મૂર્છાં ગતાઃ માનુષાઃ] મૂર્છા પામેલા મનુષ્યો, [યાદશાઃ] જેવાં (બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર વિનાનાં) છે, [તાદશાઃ] તેવા [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય જીવો [જ્ઞેયાઃ] જાણવા.

ટીકાઃ—આ, એકેન્દ્રિયોને ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ હોવા સંબંધી દેષ્ટાંતનું કથન છે.

અણ્ડાન્તર્લીનાનાં, ગર્ભસ્થાનાં, મૂર્છિતાનાં ચ બુદ્ધિપૂર્વકવ્યાપારાદર્શનેઽપિ યેન પ્રકારેણ જીવત્વં નિશ્ચીયતે, તેન પ્રકારેણૈકેન્દ્રિયાણામપિ, ઉભયેષામપિ બુદ્ધિપૂર્વકવ્યાપારાદર્શનસ્ય સમાનત્વાદિતિ ॥૧૧૩॥

**સંબુક્કમાતૃવાહા સંખા સિષ્ણી અપાદગા ય કિમી ।
જાણંતિ રસં ફાસં જે તે બેઙ્ડિયા જીવા ॥૧૧૪॥**

શમ્બૂકમાતૃવાહાઃ શઙ્ઘાઃ શુક્તયોઽપાદકાઃ ચ કૃમયઃ ।
જાનન્તિ રસં સ્પર્શં યે તે દ્વીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥૧૧૪॥

દ્વીન્દ્રિયપ્રકારસૂચનેયમ્ ।

ઈડાંની અંદર રહેલાં, ગર્ભમાં રહેલાં અને મૂર્છા પામેલાં (પ્રાણીઓ)ના જીવત્વનો, તેમને બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર નહિ જોવામાં આવતો હોવા છતાં, જે પ્રકારે નિશ્ચય કરાય છે, તે પ્રકારે એકેન્દ્રિયોના જીવત્વનો પણ નિશ્ચય કરાય છે; કારણ કે બંનેમાં બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપારનું *અદર્શન સમાન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ ગર્ભસ્થાદિ પ્રાણીઓમાં, ઈહાપૂર્વક વ્યવહારનો અભાવ હોવા છતાં, જીવત્વ છે જ, તેમ એકેન્દ્રિયોમાં પણ, ઈહાપૂર્વક વ્યવહારનો અભાવ હોવા છતાં, જીવત્વ છે જ એમ આગમ, અનુમાન ઈત્યાદિથી નક્કી કરી શકાય છે.

અહીં એમ તાત્પર્ય ગ્રહવું કે—જીવ પરમાર્થે સ્વાધીન અનંત જ્ઞાન અને સૌખ્ય સહિત હોવા છતાં અજ્ઞાન વડે પરાધીન ઈન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત થઈને જે કર્મ બાંધે છે તેના નિમિત્તે પોતાને એકેન્દ્રિય અને દુઃખી કરે છે. ૧૧૩.

શંબૂક, ઈપો, માતૃવાહો, શંખ, કૃમિ પગ-વગરના

—જે જાણતા રસસ્પર્શને, તે જીવ દ્વીન્દ્રિય જાણવા. ૧૧૪.

અન્વયાર્થ :—[શમ્બૂકમાતૃવાહાઃ] શંબૂક, માતૃવાહ, [શઙ્ઘાઃ] શંખ, [શુક્તયઃ] ઈપ [ચ] અને [અપાદકાઃ કૃમયઃ] પગ વગરના કૃમિ—[યે] કે જેઓ [રસં સ્પર્શં] રસ અને સ્પર્શને [જાનન્તિ] જાણે છે [તે] તેઓ—[દ્વીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] દ્વીન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકા :—આ, દ્વીન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

★ અદર્શન=નહિ જોવામાં આવવું તે

એતે સ્પર્શનરસનેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાત્ શેષેન્દ્રિયાવરણોદયે નોઙ્દ્રિયાવરણોદયે ચ સતિ સ્પર્શરસયોઃ પરિચ્છેત્તારો દ્વીન્દ્રિયા અમનસો ભવન્તીતિ ॥૧૧૪॥

જૂગાગુંભીમક્કણપિપીલિયા વિચ્છુયાદિયા કીડા ।

જાણંતિ રસં ફાસં ગંધં તેઙ્દિયા જીવા ॥૧૧૫॥

યૂકાકુમ્ભીમત્કુણપિપીલિકા વૃશ્ચિકાદયઃ કીટાઃ ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં ગંધં ત્રીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥૧૧૫॥

ત્રીન્દ્રિયપ્રકારસૂચનેયમ્ ।

એતે સ્પર્શનરસનઘ્રાણેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાત્ શેષેન્દ્રિયાવરણોદયે નોઙ્દ્રિયાવરણોદયે ચ સતિ સ્પર્શરસગન્ધાનાં પરિચ્છેત્તારસ્ત્રીન્દ્રિયા અમનસો ભવન્તીતિ ॥૧૧૫॥

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયના (—એ બે ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે તથા બાકીની ઈન્દ્રિયોના (—ત્રણ ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણનો ઉદય તેમ જ મનના (—ભાવમનના) આવરણનો ઉદય હોવાથી સ્પર્શ અને રસને જાણનારા આ (શંબૂક વગેરે) જીવો મનરહિત દ્વીન્દ્રિય જીવો છે. ૧૧૪.

જૂ, કુંભી, માકડ, કીડી તેમ જ વૃશ્ચિકાદિક જંતુ જે

રસ, ગંધ તેમ જ સ્પર્શ જાણે, જીવ ત્રીન્દ્રિય તેહ છે. ૧૧૫.

અન્વયાર્થઃ—[યૂકાકુમ્ભીમત્કુણપિપીલિકાઃ] જૂ, કુંભી, માકડ, કીડી અને [વૃશ્ચિકાદયઃ] વીંછી વગેરે [કીટાઃ] જંતુઓ [રસં સ્પર્શં ગંધં] રસ, સ્પર્શ અને ગંધને [જાનન્તિ] જાણે છે; [ત્રીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] તે ત્રીન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકાઃ—આ, ત્રીન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે તથા બાકીની ઈન્દ્રિયોના આવરણનો ઉદય તેમ જ મનના આવરણનો ઉદય હોવાથી સ્પર્શ, રસ અને ગંધને જાણનારા આ (જૂ વગેરે) જીવો મનરહિત ત્રીન્દ્રિય જીવો છે. ૧૧૫.

ઉદ્દંશમસયમવિખયમધુકરિભમરા પયંગમાદીયા ।

રૂવં રસં ચ ગંધં ફાસં પુણ તે વિજાણંતિ ॥૧૧૬॥

ઉદ્દંશમશકમક્ષિકામધુકરીભ્રમરાઃ પતઙ્ગાઘાઃ ।

રૂપં રસં ચ ગન્ધં સ્પર્શં પુનસ્તે વિજાનન્તિ ॥૧૧૬॥

ચતુરિન્દ્રિયપ્રકારસૂચનેયમ્ ।

એતે સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયાવરણોદયે નોઙ્દ્રિયા-
વરણોદયે ચ સતિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનાં પરિચ્છેત્તારશ્ચતુરિન્દ્રિયા અમનસો ભવન્તીતિ ॥૧૧૬॥

સુરણરણારયતિરિયા વણ્ણરસપ્પ્ફાસગંધસદ્દણ્ણહૂ ।

જલચરથલચરચરા બલિયા પંચેંદિયા જીવા ॥૧૧૭॥

મધમાખ, ભ્રમર, પતંગ, માખી, ડાંસ, મચ્છર આદિ જે,

તે જીવ જાણે સ્પર્શને, રસ, ગંધ તેમ જ રૂપને. ૧૧૬.

અન્વયાર્થઃ—[પુનઃ] વળી [ઉદ્દંશમશકમક્ષિકામધુકરીભ્રમરાઃ] ડાંસ, મચ્છર, માખી, મધમાખી, ભ્રમરા અને [પતઙ્ગાઘાઃ તે] પતંગિયાં વગેરે જીવો [રૂપં] રૂપ, [રસં] રસ, [ગન્ધં] ગંધ [ચ] અને [સ્પર્શં] સ્પર્શને [વિજાનન્તિ] જાણે છે. (તે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે.)

ટીકાઃ—આ, ચતુરિન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શનેંદ્રિય, રસનેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય અને ચક્ષુરિંદ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે તથા શ્રોત્રેંદ્રિયના આવરણનો ઉદય તેમ જ મનના આવરણનો ઉદય હોવાથી સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણને જાણનારા આ (ડાંસ વગેરે) જીવો મનરહિત ચતુરિંદ્રિય જીવો છે. ૧૧૬.

સ્પર્શાદિ પંચક જાણતાં તિર્યચ-નારક-સુર-નરો

—જળચર, ભૂચર કે ખેચરો—બળવાન પંચેંદ્રિય જીવો. ૧૧૭.

સુનરનારકતિર્યજ્વો વર્ણરસસ્પર્શગન્ધશબ્દજ્ઞાઃ ।

જલચરસ્થલચરચરા બલિનઃ પજ્વેન્દ્રિયા જીવાઃ ॥૧૧૭॥

પજ્વેન્દ્રિયપ્રકારસૂચનેયમ્ ।

અથ સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાત્ નોઙ્દ્રિયાવરણોદયે સતિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાનાં પરિચ્છેત્તારઃ પજ્વેન્દ્રિયા અમનસ્કાઃ । કેચિત્તુ નોઙ્દ્રિયાવરણસ્યાપિ ક્ષયોપશમાત્ સમનસ્કાશ્ચ ભવન્તિ । તત્ર દેવમનુષ્યનારકાઃ સમનસ્કા એવ, તિર્યજ્ચ ઉભયજાતીયા ઇતિ ॥૧૧૭॥

દેવા ચઙ્ણિકાયા મણુયા પુણ કમ્મભોગભૂમીયા ।

તિરિયા બહુપ્પયારા ગેરઙ્યા પુઠ્ઠવિભેયગદા ॥૧૧૮॥

દેવાશ્ચતુર્ણિકાયાઃ મનુજાઃ પુનઃ કર્મભોગભૂમિજાઃ ।

તિર્યજ્ચઃ બહુપ્રકારાઃ નારકાઃ પૃથિવીભેદગતાઃ ॥૧૧૮॥

અન્વયાર્થઃ—[વર્ણરસસ્પર્શગન્ધશબ્દજ્ઞાઃ] વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને જાણનારાં [સુનરનારકતિર્યજ્વઃ] દેવ-મનુષ્ય-નારક-તિર્યચ—[જલચરસ્થલચરચરાઃ] જૈઓ જળચર, સ્થળ-ચર કે ખેચર હોય છે તેઓ—[બલિનઃ પજ્વેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] બળવાન પંચેન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકાઃ—આ, પંચેન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે, મનના આવરણનો ઉદય હોતાં, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દને જાણનારા જીવો મનરહિત પંચેન્દ્રિય જીવો છે; કેટલાક (પંચેન્દ્રિય જીવો) તો, તેમને મનના આવરણનો પણ ક્ષયોપશમ હોવાથી, મનસહિત (પંચેન્દ્રિય જીવો) હોય છે.

તેમાં, દેવો, મનુષ્યો અને નારકો મનસહિત જ હોય છે; તિર્યચો બંને જાતિનાં (અર્થાત્ મનરહિત તેમ જ મનસહિત) હોય છે. ૧૧૭.

નર કર્મભૂમિજ ભોગભૂમિજ, દેવ ચાર પ્રકારના,

તિર્યચ બહુવિધ, નારકોના પૃથ્વીગત ભેદો કહ્યા. ૧૧૮.

અન્વયાર્થઃ—[દેવાઃ ચતુર્ણિકાયાઃ] દેવોના ચાર નિકાય છે, [મનુજાઃ કર્મભોગ-

ઇન્દ્રિયભેદેનોક્તાનાં જીવાનાં ચતુર્ગતિસમ્બન્ધત્વેનોપસંહારોઽયમ્ ।

દેવગતિનામ્નો દેવાયુષશ્ચોદયાદેવાઃ, તે ચ ભવનવાસિવ્યન્તરજ્યોતિષ્કવૈમાનિક-
નિકાયભેદાઘ્ચતુર્થા । મનુષ્યગતિનામ્નો મનુષ્યાયુષશ્ચ ઉદયાન્મનુષ્યાઃ । તે કર્મભોગભૂમિજ-
ભેદાત્ દ્વેષા । તિર્યગ્ગતિનામ્નસ્તિર્યગાયુષશ્ચ ઉદયાત્તિર્યજ્વઃ । તે પૃથિવીશમ્બૂકયૂકોદંશ-
જલચરોરગપક્ષિપરિસર્પચતુષ્પદાદિભેદાદનેકથા । નરકગતિનામ્નો નરકાયુષશ્ચ ઉદયાન્નારકાઃ ।
તે રત્નશર્કરાવાલુકાપઙ્કધૂમતમોમહાતમઃપ્રભાભૂમિજભેદાત્સપ્તથા । તત્ર દેવમનુષ્યનારકાઃ

ભૂમિજાઃ] મનુષ્યો કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ એમ બે પ્રકારના છે, [તિર્યજ્વઃ
બહુપ્રકારાઃ] તિર્યચો ઘણા પ્રકારનાં છે [પુનઃ] અને [નારકાઃ પૃથિવીભેદગતાઃ] નારકોના
ભેદ તેમની પૃથ્વીઓના ભેદ જેટલા છે.

ટીકાઃ—આ, ઇન્દ્રિયોના ભેદની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલા જીવોનો
ચતુર્ગતિસંબંધ દર્શાવતાં ઉપસંહાર છે (અર્થાત્ અહીં એકેન્દ્રિય—દ્વીન્દ્રિયાદિરૂપ જીવભેદોનો
ચાર ગતિ સાથે સંબંધ દર્શાવીને તે જીવભેદોનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે).

દેવગતિનામ અને દેવાયુના ઉદયથી (અર્થાત્ દેવગતિનામકર્મ અને દેવાયુકર્મના
ઉદયના નિમિત્તથી) દેવો હોય છે; તેઓ ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક
એવા ^૧નિકાયભેદોને લીધે ચાર પ્રકારના છે. મનુષ્યગતિનામ અને મનુષ્યાયુના ઉદયથી
મનુષ્યો હોય છે; તેઓ કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ એવા ભેદોને લીધે બે
પ્રકારના છે. તિર્યચગતિનામ અને તિર્યચાયુના ઉદયથી તિર્યચો હોય છે; તેઓ પૃથ્વી,
શંબૂક, જૂ, ડાંસ, જળચર, ઉરગ, પક્ષી, પરિસર્પ, ચતુષ્પાદ (ચોપગાં) ઇત્યાદિ ભેદોને
લીધે અનેક પ્રકારનાં છે. નરકગતિનામ અને નરકાયુના ઉદયથી નારકો હોય છે;
તેઓ ^૨રત્નપ્રભાભૂમિજ, શર્કરાપ્રભાભૂમિજ, વાલુકાપ્રભાભૂમિજ, પંકપ્રભાભૂમિજ,
ધૂમપ્રભાભૂમિજ, તમઃપ્રભાભૂમિજ અને મહાતમઃપ્રભાભૂમિજ એવા ભેદોને લીધે સાત
પ્રકારના છે.

તેમાં, દેવો, મનુષ્યો અને નારકો પંચેન્દ્રિય જ હોય છે. તિર્યચો તો કેટલાંક પંચેન્દ્રિય

૧. નિકાય=સમૂહ

૨. રત્નપ્રભાભૂમિજ=રત્નપ્રભા નામની ભૂમિમાં (—પ્રથમ નરકમાં) ઉત્પન્ન થયેલ

પચ્ચેન્દ્રિયા એવ । તિર્યજ્ચસ્તુ કેચિત્પચ્ચેન્દ્રિયાઃ, કેચિદેક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયા અપીતિ ॥૧૧૮॥

ક્ષીણે પુવ્વણિબદ્ધે ગદિણામે આઠસે ય તે વિ ખલુ ।

પાઠણ્ણંતિ ય અણ્ણં ગદિમાઠસં સલેસ્સવસા ॥૧૧૯॥

ક્ષીણે પૂર્વનિબદ્ધે ગતિનામ્નિ આયુષિ ચ તેઽપિ ખલુ ।

પ્રાપ્તુવન્તિ ચાન્યાં ગતિમાયુષ્કં સ્વલેશ્યાવશાત્ ॥૧૧૯॥

ગત્યાયુર્નામોદયનિર્વૃત્તત્વાદેવત્વાદીનામનાત્મસ્વભાવત્વોદ્યોતનમેતત્ ।

ક્ષીયતે હિ ક્રમેણારબ્ધફલો ગતિનામવિશેષ આયુર્વિશેષશ્ચ જીવાનામ્ । એવમપિ તેષાં ગત્યન્તરસ્યાયુરન્તરસ્ય ચ કષાયાનુરજ્જિતા યોગપ્રવૃત્તિર્લેશ્યા ભવતિ બીજં,

હોય છે અને કેટલાંક એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય પણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં એમ તાત્પર્ય ગ્રહવું કે ચાર ગતિથી વિલક્ષણ, સ્વાત્મોપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવી જે સિદ્ધગતિ તેની ભાવનાથી રહિત જીવો અથવા સિદ્ધસદૃશ નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવો જે ચતુર્ગતિનામકર્મ ઉપાર્જિત કરે છે તેના ઉદયવશ તેઓ દેવાદિ ગતિઓમાં ઊપજે છે. ૧૧૮.

ગતિનામ ને આયુષ્ય પૂર્વનિબદ્ધ જ્યાં ક્ષય થાય છે,

ત્યાં અન્ય ગતિ-આયુષ્ય પામે જીવ નિજલેશ્યાવશે. ૧૧૯.

અન્વયાર્થ :—[પૂર્વનિબદ્ધે] પૂર્વબદ્ધ [ગતિનામ્નિ આયુષિ ચ] ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મ [ક્ષીણે] ક્ષીણ થતાં [તે અપિ] જીવો [સ્વલેશ્યાવશાત્] પોતાની લેશ્યાને વશ [ખલુ] ખરેખર [અન્યાં ગતિમ્ આયુષ્કં ચ] અન્ય ગતિ અને આયુષ [પ્રાપ્તુવન્તિ] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા :—અહીં, ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી દેવત્વાદિ અનાત્મસ્વભાવભૂત છે (અર્થાત્ દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યચપણું અને નારકપણું આત્માનો સ્વભાવ નથી) એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જીવોને, જેનું ફળ શરૂ થયું હોય છે એવું અમુક ગતિનામકર્મ અને અમુક આયુષકર્મ ક્રમે ક્ષય પામે છે. આમ હોવા છતાં તેમને *કષાય-અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિરૂપ લેશ્યા અન્ય ગતિ અને અન્ય આયુષનું બીજ થાય છે (અર્થાત્ લેશ્યા અન્ય

★ કષાય-અનુરંજિત=કષાયરંજિત; કષાયથી રંગાયેલ. (કષાયથી અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ તે લેશ્યા છે.)

તતસ્તદુચિતમેવ ગત્યન્તરમાયુરન્તરઞ્ચ તે પ્રાપ્નુવન્તિ। एवं क्षीणाक्षीणाभ्यामपि पुनः पुनर्नवी-
भूताभ्यां गतिनामायुःकर्मभ्यामनात्मस्वभावभूताभ्यामपि चिरमनुगम्यमानाः संसरन्त्यात्मानम-
चेतयमाना जीवा इति॥११६॥

एदे जीवणिकाया देहप्पविचारमस्सिदा भणिदा।

देहविहूणा सिद्धा भव्वा संसारिणो अभव्वा य॥१२०॥

एते जीवणिकाया देहप्रवीचारमाश्रिताः भणिताः।

देहविहीनाः सिद्धाः भव्याः संसारिणोऽभव्याश्च॥१२०॥

ગતિનામકર્મ અને અન્ય આયુષકર્મનું કારણ થાય છે), તેથી તેને ઉચિત જ અન્ય ગતિ અને અન્ય આયુષ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે *ક્ષીણ-અક્ષીણપણાને પ્રાપ્ત છતાં ફરીફરીને નવીન ઉત્પન્ન થતાં એવાં ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મ (પ્રવાહરૂપે)—જોકે તેઓ અનાત્મસ્વભાવભૂત છે તોપણ—ચિરકાળ (જીવોની) સાથે સાથે રહેતાં હોવાથી, આત્માને નહિ ચેતનારા જીવો સંસરણ કરે છે (અર્થાત્ આત્માને નહિ અનુભવનારા જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે).

ભાવાર્થ :—જીવોને દેવત્વાદિની પ્રાપ્તિમાં પૌદ્ગલિક કર્મ નિમિત્તભૂત છે તેથી દેવત્વાદિ જીવનો સ્વભાવ નથી.

[વળી, દેવ મરીને દેવ જ થયા કરે અને મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય જ થયા કરે —એ માન્યતાનો પણ અહીં નિષેધ થયો. જીવોને પોતાની લેશ્યાને યોગ્ય જ ગતિનામ-કર્મ અને આયુષકર્મ બંધાય છે અને તેથી તેને યોગ્ય જ અન્ય ગતિ-આયુષ પ્રાપ્ત થાય છે.] ૧૧૯.

આ ઉક્ત જીવનિકાય સર્વે દેહસહિત કહેલ છે,

ને દેહવિરહિત સિદ્ધ છે; સંસારી ભવ્ય-અભવ્ય છે. ૧૨૦.

અન્વયાર્થ :—[એતે જીવનિકાયાઃ] આ (પૂર્વોક્ત) જીવનિકાયો [દેહપ્રવીચાર-માશ્રિતાઃ] દેહમાં વર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત [ભણિતાઃ] કહેવામાં આવ્યા છે; [દેહવિહીનાઃ સિદ્ધાઃ] દેહરહિત એવા સિદ્ધો છે. [સંસારિણઃ] સંસારીઓ [ભવ્યાઃ અભવ્યાઃ

★ પહેલાંનાં કર્મ ક્ષીણ થાય છે અને પછીનાં અક્ષીણપણે વર્તે છે.

ઉક્તજીવપ્રપજ્વોપસંહારોઽયમ્ ।

એતે હ્યુક્તપ્રકારાઃ સર્વે સંસારિણો દેહપ્રવીચારાઃ, અદેહપ્રવીચારા ભગવન્તઃ સિદ્ધાઃ શુદ્ધા જીવાઃ । તત્ર દેહપ્રવીચારત્વાદેકપ્રકારત્વેઽપિ સંસારિણો દ્વિપ્રકારાઃ ભવ્યા અભવ્યાશ્ચ । તે શુદ્ધસ્વરૂપોપલમ્ભશક્તિસદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યાં પાચ્યાપાચ્યમુદ્ભવદભિધીયન્ત્ ઇતિ । ૧૨૦ ॥

ण हि इंद्रियाणि जीवा काया पुण छप्पयार पण्णत्ता ।

जं हवदि तेषु णाणं जीवो त्ति य तं परूवेत्ति ॥ १२१ ॥

न हीन्द्रियाणि जीवाः कायाः पुनः षट्प्रकाराः प्रज्ञप्ताः ।

यद्भवति तेषु ज्ञानं जीव इति च तत्परूपयन्ति ॥ १२१ ॥

ચ] ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના છે.

ટીકા :—આ ઉક્ત (—પૂર્વે કહેવામાં આવેલા) જીવવિસ્તારનો ઉપસંહાર છે.

જેમના પ્રકારો (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યા એવા આ સર્વ સંસારીઓ દેહમાં વર્તનારા (અર્થાત્ દેહસહિત) છે; દેહમાં નહિ વર્તનારા (અર્થાત્ દેહરહિત) એવા સિદ્ધભગવંતો છે—કે જેઓ શુદ્ધ જીવો છે. ત્યાં, દેહમાં વર્તવાની અપેક્ષાએ સંસારી જીવોનો એક પ્રકાર હોવા છતાં તેઓ ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના છે. ‘^૧પાચ્ય’ અને ‘^૨અપાચ્ય’ મગની માફક, જેમનામાં શુદ્ધ સ્વરૂપની ^૩ઉપલબ્ધિની શક્તિનો સદ્ભાવ છે તેમને ‘ભવ્ય’ અને જેમનામાં શુદ્ધ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની શક્તિનો અસદ્ભાવ છે તેમને ‘અભવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. ૧૨૦.

रे! इंद्रियो नहि जिव, षड्विध काय पण नहि जिव छे;

छे तेमनामां ज्ञान जे अस ते ज जिव निर्दिष्ट छे. १२१.

અન્વયાર્થ :—[ન હિ ઇન્દ્રિયાણિ જીવાઃ] (વ્યવહારથી કહેવામાં આવતા એકેન્દ્રિયાદિ તથા પૃથ્વીકાયિકાદિ ‘જીવો’માં) ઇન્દ્રિયો જીવ નથી અને [ષટ્પ્રકારાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ કાયાઃ પુનઃ] છ પ્રકારની શાસ્ત્રોક્ત કાયો પણ જીવ નથી; [તેષુ] તેમનામાં [યદ્ જ્ઞાનં

૧. પાચ્ય=પાકવાયોગ્ય; રંધાવાયોગ્ય; ચડી જવાયોગ્ય; કોરડુ ન હોય એવા.

૨. અપાચ્ય=નહિ પાકવાયોગ્ય; રંધાવાની—ચડી જવાની યોગ્યતા રહિત; કોરડુ.

૩. ઉપલબ્ધિ=પ્રાપ્તિ; અનુભવ.

વ્યવહારજીવત્વૈકાન્તપ્રતિપત્તિનિરાસોઽયમ્ ।

ય ઇમે એકેન્દ્રિયાદયઃ પૃથિવીકાયિકાદયશ્ચાનાદિજીવપુદ્ગલપરસ્પરાવગાહમવલોક્ય વ્યવહારનયેન જીવપ્રાધાન્યાઝીવા ઇતિ પ્રજ્ઞાપ્યન્તે । નિશ્ચયનયેન તેષુ સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાણિ પૃથિવ્યાદયશ્ચ કાયાઃ જીવલક્ષણભૂતચૈતન્યસ્વભાવાભાવાન્ન જીવા ભવન્તીતિ । તેષ્વેવ યત્સ્વપરપરિચ્છિત્તિરૂપેણ પ્રકાશમાનં જ્ઞાનં તદેવ ગુણગુણિનોઃ કથઙ્ચિદભેદાઝીવત્વેન પ્રરૂપ્યત ઇતિ ॥૧૨૧॥

जाणदि पस्सदि सव्वं इच्छदि सुक्खं बिभेदि दुक्खादो ।

कुब्बदि हिदमहिदं वा भुंजदि जीवो फलं तेसिं ॥१२२॥

जानाति पश्यति सर्वमिच्छति सौख्यं बिभेति दुःखात् ।

करोति हितमहितं वा भुंक्ते जीवः फलं तयोः ॥१२२॥

भवति] જે જ્ઞાન છે [તત્ જીવઃ] તે જીવ છે [ઇતિ ચ પ્રરૂપયન્તિ] એમ (જ્ઞાનીઓ) પ્રરૂપે છે.

ટીકા :—આ, વ્યવહારજીવત્વના એકાંતની *પ્રતિપત્તિનું ખંડન છે (અર્થાત્ જેને માત્ર વ્યવહારનયથી જીવ કહેવામાં આવે છે તેનો ખરેખર જીવ તરીકે સ્વીકાર કરવો ઉચિત નથી એમ અહીં સમજાવ્યું છે).

જે આ એકેન્દ્રિય વગેરે તથા પૃથ્વીકાયિક વગેરે, 'જીવો' કહેવામાં આવે છે તે, અનાદિ જીવ-પુદ્ગલનો પરસ્પર અવગાહ દેખીને વ્યવહારનયથી જીવના પ્રાધાન્ય દ્વારા (—જીવને મુખ્યતા અર્પીને) 'જીવો' કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી તેમનામાં સ્પર્શનાદિ ઈન્દ્રિયો તથા પૃથ્વી-આદિ કાયો, જીવના લક્ષણભૂત ચૈતન્યસ્વભાવના અભાવને લીધે, જીવ નથી; તેમનામાં જ જે સ્વપરની જ્ઞપ્તિરૂપે પ્રકાશતું જ્ઞાન છે તે જ, ગુણ-ગુણીના કથંચિત્ અભેદને લીધે, જીવપણે પ્રરૂપવામાં આવે છે. ૧૨૧.

જાણે અને દેખે બધું, સુખ અભિલષે, દુઃખથી ડરે,

હિત-અહિત જીવ કરે અને હિત-અહિતનું ફળ ભોગવે. ૧૨૨.

અન્વયાર્થ :—[જીવઃ] જીવ [સર્વમ્ જાનાતિ પશ્યતિ] બધું જાણે છે અને દેખે છે, [સૌખ્યમ્ ઇચ્છતિ] સુખને ઈચ્છે છે, [દુઃખાત્ વિભેતિ] દુઃખથી ડરે છે, [હિતમ્ અહિતમ્

★ પ્રતિપત્તિ=સ્વીકાર; માન્યતા.

અન્યાસાધારણજીવકાર્યઠ્યાપનમેતત્ ।

ચૈતન્યસ્વભાવત્વાત્કર્તૃસ્થાયાઃ ક્રિયાયાઃ જ્ઞપ્તેર્દેશેશ્ચ જીવ એવ કર્તા, ન તત્સમ્બન્ધઃ પુદ્ગલો, યથાકાશાદિ । સુખાભિલાષક્રિયાયાઃ દુઃખોદ્દેગક્રિયાયાઃ સ્વસમ્વેદિતહિતાહિત-નિર્વર્તનક્રિયાયાશ્ચ ચૈતન્યવિવર્તરૂપસદ્કૃત્યપ્રભવત્વાત્સ એવ કર્તા, નાન્યઃ । શુભાશુભ-કર્મફલભૂતાયા ઇષ્ટાનિષ્ટવિષયોપભોગક્રિયાયાશ્ચ સુખદુઃખસ્વરૂપસ્વપરિણામક્રિયાયા ઇવ સ એવ કર્તા, નાન્યઃ । એતેનાસાધારણકાર્યાનુમેયત્વં પુદ્ગલવ્યતિરિક્તસ્યાત્મનો દ્યોતિતમિતિ ॥૧૨૨॥

કરોતિ] હિત-અહિતને (શુભ-અશુભ ભાવોને) કરે છે [વા] અને [તયોઃ ફલં ભુંક્તે] તેમના ઇળને ભોગવે છે.

ટીકા:—આ, અન્યથી અસાધારણ એવાં જીવકાર્યોનું કથન છે (અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવાં જે જીવનાં કાર્યો તે અહીં દર્શાવ્યાં છે).

ચૈતન્યસ્વભાવપણાને લીધે, કર્તૃસ્થિત (કર્તામાં રહેલી) ક્રિયાનો—જ્ઞપ્તિ તથા દેશિનો—જીવ જ કર્તા છે; તેના સંબંધમાં રહેલું પુદ્ગલ તેનું કર્તા નથી, જેમ આકાશાદિ નથી તેમ. (ચૈતન્યસ્વભાવને લીધે જાણવાની અને દેખવાની ક્રિયાનો જીવ જ કર્તા છે; જ્યાં જીવ છે ત્યાં ચાર અરૂપી અચેતન દ્રવ્યો પણ છે તોપણ તેઓ જેમ જાણવાની અને દેખવાની ક્રિયાનાં કર્તા નથી તેમ જીવની સાથે સંબંધમાં રહેલાં કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો પણ તે ક્રિયાનાં કર્તા નથી.) ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ (-પલટારૂપ) સંકલ્પની ઉત્પત્તિ (જીવમાં) થતી હોવાને લીધે, સુખની અભિલાષારૂપ ક્રિયાનો, દુઃખના ઉદ્દેગરૂપ ક્રિયાનો તથા સ્વસંવેદિત હિત-અહિતની નિષ્પત્તિરૂપ ક્રિયાનો (-પોતાથી ચેતવામાં આવતા શુભ-અશુભ ભાવોને રચવારૂપ ક્રિયાનો) જીવ જ કર્તા છે; અન્ય નહિ. શુભાશુભ કર્મના ઇળભૂત *ઈષ્ટાનિષ્ટવિષયોપભોગક્રિયાનો, સુખ-દુઃખસ્વરૂપ સ્વપરિણામક્રિયાની માફક, જીવ જ કર્તા છે; અન્ય નહિ.

આથી એમ સમજાવ્યું કે (ઉપરોક્ત) અસાધારણ કાર્યો દ્વારા પુદ્ગલથી તિન્ન એવો આત્મા અનુમેય (-અનુમાન કરી શકાવાયોગ્ય) છે.

ભાવાર્થ:—શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, કર્મ વગેરે પુદ્ગલો કે અન્ય કોઈ અચેતન દ્રવ્યો કદાપિ જાણતાં નથી, દેખતાં નથી, સુખને ઈચ્છતાં નથી, દુઃખથી ડરતાં નથી,

* ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયો જેમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવા સુખદુઃખપરિણામોના ઉપભોગરૂપ ક્રિયાને જીવ કરતો હોવાથી તેને ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોના ઉપભોગરૂપ ક્રિયાનો કર્તા કહેવામાં આવે છે.

एवमभिगम्य जीवं अण्णेहिं वि पञ्जएहिं बहुगेहिं।

अभिगच्छदु अज्जीवं णाणंतरिदेहिं लिंगेहिं ॥१२३॥

एवमभिगम्य जीवमन्यैरपि पर्यायैर्बहुकैः।

अभिगच्छत्वजीवं ज्ञानान्तरितैर्लिङ्गैः ॥१२३॥

जीवाजीवव्याख्योपसंहारोपक्षेपसूचनेयम्।

एवमनया दिशा व्यवहारनयेन कर्मग्रन्थप्रतिपादितजीवगुणमार्गणास्थानादिप्रपञ्चित-

હિત-અહિતમાં પ્રવર્તતાં નથી કે તેમનાં ફળને ભોગવતાં નથી; માટે જે જાણે છે અને દેખે છે, સુખની ઈચ્છા કરે છે, દુઃખના ભયની લાગણી કરે છે, શુભ-અશુભ ભાવોમાં પ્રવર્તે છે અને તેમનાં ફળને ભોગવે છે, તે, અચેતન પદાર્થોની સાથે રહ્યો હોવા છતાં સર્વ અચેતન પદાર્થોની ક્રિયાઓથી તદ્દન વિશિષ્ટ પ્રકારની ક્રિયાઓને કરનારો, એક વિશિષ્ટ પદાર્થ છે. આમ જીવ નામનો ચૈતન્યસ્વભાવી પદાર્થવિશેષ— કે જેને જ્ઞાનીઓ સ્વયં સ્પષ્ટ અનુભવે છે તે—તેની અસાધારણ ક્રિયાઓ દ્વારા અનુમેય પણ છે. ૧૨૨.

બીજાય બહુ પર્યાયથી એ રીત જાણી જીવને,

જાણો અજીવપદાર્થ જ્ઞાનવિભિન્ન જડ લિંગો વડે. ૧૨૩.

અન્વયાર્થ :—[એવમ્] એ રીતે [અન્યૈઃ અપિ બહુકૈઃ પર્યાયૈઃ] બીજા પણ બહુ પર્યાયો વડે [જીવમ્ અભિગમ્ય] જીવને જાણીને [જ્ઞાનાન્તરિતૈઃ લિંગૈઃ] જ્ઞાનથી અન્ય એવાં (જડ) લિંગો વડે [અજીવમ્ અભિગચ્છતુ] અજીવને જાણો.

ટીકા :—આ, જીવ-વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારની અને અજીવ-વ્યાખ્યાનના પ્રારંભની સૂચના છે.

એ રીતે આ નિર્દેશ પ્રમાણે (અર્થાત્ ઉપર સંક્ષેપમાં સમજાવ્યા પ્રમાણે), (૧) વ્યવહારનયથી ^૧કર્મગ્રંથપ્રતિપાદિત જીવસ્થાન-ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાન ઈત્યાદિ

૧. કર્મગ્રંથપ્રતિપાદિત=ગોમ્મટસારાદિ કર્મપદ્ધતિના ગ્રંથોમાં પ્રરૂપવામાં—નિરૂપવામાં આવેલાં

વિચિત્રવિકલ્પરૂપૈઃ, નિશ્ચયનયેન મોહરાગદ્વેષપરિણતિસમ્પાદિતવિશ્વરૂપત્વાત્કદાચિદશુદ્ધૈઃ
કદાચિત્તદભાવાચ્છુદ્ધૈઃચૈતન્યવિવર્તગ્રન્થિરૂપૈર્બહુભિઃ પર્યાયૈઃ જીવમધિગચ્છેત્ । અધિગમ્ય ચૈવમ-
ચૈતન્યસ્વભાવત્વાત્ જ્ઞાનાદર્થાન્તરભૂતૈરિતઃ પ્રપજ્ચમાનૈર્લિદ્ગૈર્જીવસમ્બદ્ધમસમ્બદ્ધં વા સ્વતો ભેદ-
બુદ્ધિપ્રસિદ્ધચર્થમજીવમધિગચ્છેદિતિ ॥૧૨૩॥

—ઇતિ જીવપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અથ અજીવપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

આગાસકાલપોગ્ગલધમ્માધમ્મેસુ ણત્થિ જીવગુણા ।

તેસિં અચેદણત્તં ભણિદં જીવસ્સ ચેદણદા ॥૧૨૪॥

દ્વારા ^૧પ્રપંચિત વિચિત્ર ભેદરૂપ બહુ પર્યાયો વડે, તથા (૨) નિશ્ચયનયથી મોહરાગ-
દ્વેષપરિણતિસંપ્રાપ્ત ^૨વિશ્વરૂપતાને લીધે કદાચિત્ અશુદ્ધ (એવા) અને કદાચિત્ તેના
(—મોહરાગદ્વેષપરિણતિના) અભાવને લીધે શુદ્ધ એવા ^૩ચૈતન્યવિવર્તગ્રંથિરૂપ બહુ પર્યાયો
વડે, જીવને જાણો. એ રીતે જીવને જાણીને, અચૈતન્યસ્વભાવને લીધે, ^૪જ્ઞાનથી
અર્થાતરભૂત એવાં, અહીંથી (હવેની ગાથાઓમાં) કહેવામાં આવતાં લિંગો વડે, ^૫જીવ-
સંબદ્ધ કે જીવ-અસંબદ્ધ અજીવને, પોતાથી ભેદબુદ્ધિની પ્રસિદ્ધિ અર્થે, જાણો. ૧૨૩.

આ રીતે જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે અજીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

છે જીવગુણ નહિ આભ-ધર્મ-અધર્મ-પુદ્ગલ-કાળમાં;

તેમાં અચેતનતા કહી, ચેતનપણું કહ્યું જીવમાં. ૧૨૪.

૧. પ્રપંચિત=વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલા
૨. મોહરાગદ્વેષપરિણતિને લીધે જીવને વિશ્વરૂપતા અર્થાત્ અનેકરૂપતા પ્રાપ્ત થાય છે.
૩. ગ્રંથિ=ગાંઠ. [જીવના કદાચિત્ અશુદ્ધ અને કદાચિત્ શુદ્ધ એવા પર્યાયો ચૈતન્યવિવર્તની.—ચૈતન્ય-
પરિણમનની—ગ્રંથિઓ છે; નિશ્ચયનયથી તેમના વડે જીવને જાણો.]
૪. જ્ઞાનથી અર્થાતરભૂત=જ્ઞાનથી અન્યવસ્તુભૂત; જ્ઞાનથી અન્ય અર્થાત્ જડ. [અજીવનો સ્વભાવ અચૈતન્ય
હોવાને લીધે જ્ઞાનથી અન્ય એવાં જડ ચિહ્નો વડે તે જાણાય છે.]
૫. જીવ સાથે સંબદ્ધ કે જીવ સાથે અસંબદ્ધ એવા અજીવને જાણવાનું પ્રયોજન એ છે કે સમસ્ત અજીવ
પોતાથી (સ્વજીવથી) તદ્દન ભિન્ન છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય.

આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ ન સન્તિ જીવગુણાઃ ।
તેષામચેતનત્વં ભણિતં જીવસ્ય ચેતનતા ॥૧૨૪॥

આકાશાદીનામેવાજીવત્વે હેતૂપન્યાસોઽયમ્ ।

આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ ચૈતન્યવિશેષરૂપા જીવગુણા નો વિદ્યન્તે, આકાશાદીનાં તેષામચેતનત્વસામાન્યત્વાત્ । અચેતનત્વસામાન્યજ્વાકાશાદીનામેવ, જીવસ્યૈવ ચેતનત્વ-સામાન્યાદિતિ ॥૧૨૪॥

સુહૃદુઃખજ્ઞાણણા વા હિદપરિયમ્મં ચ અહિદભીરુત્તં ।
જસ્ય ણ વિઙ્ગદિ ણિઙ્ગં તં સમણા વેતિ અઙ્ગીવં ॥૧૨૫॥
સુખદુઃખજ્ઞાનં વા હિતપરિકર્મં ચાહિતભીરુત્વમ્ ।
યસ્ય ન વિદ્યતે નિત્યં તં શ્રમણા બ્રુવન્ત્યજીવમ્ ॥૧૨૫॥

આકાશાદીનામચેતનત્વસામાન્યે પુનરનુમાનમેતત્ ।

અન્વયાર્થઃ—[આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ] આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને અધર્મમાં [જીવગુણાઃ ન સન્તિ] જીવના ગુણો નથી; (કારણ કે) [તેષામ્ અચેતનત્વં ભણિતમ્] તેમને અચેતનપણું કહ્યું છે, [જીવસ્ય ચેતનતા] જીવને ચેતનતા કહી છે.

ટીકાઃ—આ, આકાશાદિનું જ અજીવપણું દર્શાવવા માટે હેતુનું કથન છે.

આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને અધર્મમાં ચૈતન્યવિશેષોરૂપ જીવગુણો વિદ્યમાન નથી; કારણ કે તે આકાશાદિને અચેતનત્વસામાન્ય છે. અને અચેતનત્વસામાન્ય આકાશાદિને જ છે, કેમકે જીવને જ ચેતનત્વસામાન્ય છે. ૧૨૪.

સુખદુઃખસંચેતન, અહિતની ભીતિ, ઉદમ હિત વિષે
જેને કદી હોતાં નથી, તેને અજીવ શ્રમણો કહે. ૧૨૫.

અન્વયાર્થઃ—[સુખદુઃખજ્ઞાનં વા] સુખદુઃખનું જ્ઞાન, [હિતપરિકર્મ] હિતનો ઉદમ [ચ] અને [અહિતભીરુત્વમ્] અહિતનો ભય—[યસ્ય નિત્યં ન વિદ્યતે] એ જેને સદાય હોતાં નથી, [તમ્] તેને [શ્રમણાઃ] શ્રમણો [અજીવમ્ બ્રુવન્તિ] અજીવ કહે છે.

ટીકાઃ—આ વળી, આકાશાદિનું અચેતનત્વસામાન્ય નક્કી કરવા માટે અનુમાન છે.

સુખદુઃખજ્ઞાનસ્ય હિતપરિકર્મણોઽહિતभीरुत्वस्य चेति चैतन्यविशेषाणां नित्यमनुप-
लब्धेरविद्यमानचैतन्यसामान्या एवाकाशादयोऽजीवा इति ॥१२५॥

સંઠાણા સંઘાદા વણ્ણરસપ્પાસગંધસદ્દા ય ।

પોગ્ગલદવ્વપ્પભવા હોંતિ ગુણા પજ્જયા ય બહૂ ॥૧૨૬॥

અરસમરૂવમગંધં અવ્વત્તં ચેદણાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિંગગ્ગહણં જીવમણિદ્દિટ્ઠસંઠાણં ॥૧૨૭॥

આકાશાદિને સુખદુઃખનું જ્ઞાન, *હિતનો ઉદમ અને અહિતનો ભય—એ ચૈતન્યવિશેષોની સદા અનુપલબ્ધિ છે (અર્થાત્ એ ચૈતન્યવિશેષો આકાશાદિને કોઈ કાળે જોવામાં આવતા નથી), તેથી (એમ નક્કી થાય છે કે) આકાશાદિ અજીવોને ચૈતન્યસામાન્ય વિદ્યમાન નથી જ.

ભાવાર્થ :—જેને ચેતનત્વસામાન્ય હોય તેને ચેતનત્વવિશેષો હોવા જ જોઈએ. જેને ચેતનત્વવિશેષો ન હોય તેને ચેતનત્વસામાન્ય પણ ન જ હોય. હવે, આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યોને સુખદુઃખનું સંચેતન, હિત અર્થે પ્રયત્ન અને અહિતની ભીતિ—એ ચેતનત્વવિશેષો કદીયે જોવામાં આવતા નથી; તેથી નક્કી થાય છે કે આકાશાદિને ચેતનત્વસામાન્ય પણ નથી, અર્થાત્ અચેતનત્વસામાન્ય જ છે. ૧૨૫.

સંસ્થાન-સંઘાતો, વરણ-રસ-ગંધ-શબ્દ-સ્પર્શ જે,

તે બહુ ગુણો ને પર્યયો પુદ્ગલદરવનિષ્પન્ન છે. ૧૨૬.

જે ચેતનાગુણ, અરસરૂપ, અગંધશબ્દ, અવ્યક્ત છે,

નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નહિ, તે જીવ છે. ૧૨૭.

★ હિત અને અહિત વિષે આચાર્યવર શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે વિવરણ છે :—

અજ્ઞાની જીવો ફૂલની માળા, સ્ત્રી, ચંદન વગેરેને તથા તેમનાં કારણભૂત દાનપૂજાદિને હિત સમજે છે અને સર્પ, વિષ, કંટક વગેરેને અહિત સમજે છે. સમ્યગ્જ્ઞાની જીવો અક્ષય અનંત સુખને તથા તેના કારણભૂત નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત પરમાત્મદ્રવ્યને હિત સમજે છે અને આકુળતાના ઉત્પાદક એવા દુઃખને તથા તેના કારણભૂત મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણત આત્મદ્રવ્યને અહિત સમજે છે.

સંસ્થાનાનિ સંઘાતાઃ વર્ણરસસ્પર્શગન્ધશબ્દાશ્ચ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવા ભવન્તિ ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ બહવઃ ॥૧૨૬॥

અરસમરૂપમગન્ધમવ્યક્તં ચેતનાગુણમશબ્દમ્ ।

જાનીહ્યલિઙ્ગગ્રહણં જીવમનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્ ॥૧૨૭॥

જીવપુદ્ગલયોઃ સંયોગેઽપિ ભેદનિબન્ધનસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યત્ખલુ શરીરશરીરિસંયોગે સ્પર્શરસગન્ધવર્ણગુણત્વાત્સશબ્દત્વાત્સંસ્થાનસઙ્ગાતાદિપર્યાય-
પરિણતત્વાદ્વચ્ચ ઈન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં, તત્પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ । યત્પુનરસ્પર્શરસગન્ધવર્ણગુણત્વાદશબ્દત્વાદ-
નિર્દિષ્ટસંસ્થાનત્વાદવ્યક્તત્વાદિપર્યાયૈઃ પરિણતત્વાદ્વચ્ચ નેન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં, તદ્દેતનાગુણત્વાત્

અન્વયાર્થ :—[સંસ્થાનાનિ] (સમયતુરઆદિ) સંસ્થાનો, [સંઘાતાઃ]
(ઔદારિકાદિ શરીર સંબંધી) સંઘાતો, [વર્ણરસસ્પર્શગન્ધશબ્દાઃ ચ] વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ
અને શબ્દ—[બહવઃ ગુણાઃ પર્યાયાઃ ચ] એમ જે બહુ ગુણો અને પર્યાયો છે,
[પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવાઃ ભવન્તિ] તે પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે.

[અરસમ્ અરૂપમ્ અગન્ધમ્] જે અરસ, અરૂપ તથા અગંધ છે, [અવ્યક્તમ્] અવ્યક્ત
છે, [અશબ્દમ્] અશબ્દ છે, [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે (અર્થાત્ જેનું કોઈ
સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો છે), [ચેતનાગુણમ્] ચેતનાગુણવાળો છે અને [અલિઙ્ગગ્રહણમ્]
ઈન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય છે, [જીવં જાનીહિ] તે જીવ જાણો.

ટીકા :—જીવ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના ભેદના કારણભૂત સ્વરૂપનું આ
કથન છે (અર્થાત્ જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, જે વડે તેમનો ભેદ જાણી શકાય
છે એવા તેમના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપનું આ કથન છે).

શરીર અને ^૧શરીરીના સંયોગમાં, (૧) જે ખરેખર સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણગુણવાળું
હોવાને લીધે, સશબ્દ હોવાને લીધે તથા સંસ્થાન-સંઘાતાદિ પર્યાયોરૂપે પરિણત હોવાને
લીધે ઈન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય છે, તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; અને (૨) જે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણગુણ વિનાનું
હોવાને લીધે, અશબ્દ હોવાને લીધે, અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન હોવાને લીધે તથા ^૨અવ્યક્તત્વાદિ

૧. શરીરી = દેહી; શરીરવાળો (અર્થાત્ આત્મા).

૨. અવ્યક્તત્વાદિ = અવ્યક્તત્વ વગેરે; અપ્રકટત્વ વગેરે.

રૂપિભ્યોઽરૂપિભ્યશ્ચાજીવેભ્યો વિશિષ્ટં જીવદ્રવ્યમ્। એવમિહ જીવાજીવયોર્વાસ્તવો ભેદઃ
સમ્યગ્જ્ઞાનિનાં માર્ગપ્રસિદ્ધચર્થં પ્રતિપાદિતં ઇતિ॥૧૨૬-૧૨૭॥

—ઇતિ અજીવપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્।

ઉક્તૌ મૂલપદાર્થૌ। અથ સંયોગપરિણામનિર્વૃત્તેતરસપ્તપદાર્થાનામુપોદ્ધાતાર્થં જીવપુદ્ગલ-
કર્મચક્રમનુવર્ણ્યતે—

**જો ખલુ સંસારત્થો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો।
પરિણામાદો કમ્મં કમ્માદો હોદિ ગદિસુ ગદી॥૧૨૮॥**

પર્યાયોરૂપે પરિણત હોવાને લીધે ઈન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય નથી, તે, ચેતનાગુણમયપણાને લીધે
રૂપી તેમ જ અરૂપી અજીવોથી *વિશિષ્ટ (ભિન્ન) એવું જીવદ્રવ્ય છે.

આ રીતે અહીં જીવ અને અજીવનો વાસ્તવિક ભેદ સમ્યગ્જ્ઞાનીઓના માર્ગની
પ્રસિદ્ધિ અર્થે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો.

[ભાવાર્થ :—અનાદિ મિથ્યાવાસનાને લીધે જીવોને પોતે કોણ છે તેનું વાસ્તવિક
જ્ઞાન નથી અને પોતાને શરીરાદિરૂપ માને છે. તેમને જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્યનો
વાસ્તવિક ભેદ દર્શાવી મુક્તિનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવવા અર્થે અહીં જડ પુદ્ગલદ્રવ્યનાં અને
ચેતન જીવદ્રવ્યનાં વીતરાગસર્વજકથિત લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં. જે જીવ તે લક્ષણો જાણી,
પોતાને એક સ્વતઃસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે ઓળખી, ભેદવિજ્ઞાની અનુભવી થાય છે,
તે નિજાત્મદ્રવ્યમાં લીન થઈ મોક્ષમાર્ગને સાધી શાશ્વત નિરાકુળ સુખનો ભોક્તા થાય
છે.] ૧૨૬-૧૨૭.

આ રીતે અજીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

બે મૂળપદાર્થો કહેવામાં આવ્યા. હવે (તેમના) સંયોગપરિણામથી નિષ્પન્ન થતા
અન્ય સાત પદાર્થોના ઉપોદ્ઘાત અર્થે જીવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મનું ચક્ર વર્ણવવામાં આવે છે.

**સંસારગત જે જીવ છે પરિણામ તેને થાય છે,
પરિણામથી કર્મો, કરમથી ગમન ગતિમાં થાય છે; ૧૨૮.**

★ વિશિષ્ટ = ભિન્ન; વિલક્ષણ; ખાસ પ્રકારનું.

ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઇંદિયાણિ જાયંતે ।
 તેહિં દુ વિસયગ્રહણં તત્તો રાગો વ દોસો વા ॥૧૨૬॥
 જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલમ્મિ ।
 ઇદિ જિણવરેહિં ભણિદો અણાદિણિધણો સણિધણો વા ॥૧૩૦॥

યઃ ખલુ સંસારસ્થો જીવસ્તતસ્તુ ભવતિ પરિણામઃ ।
 પરિણામાત્કર્મ કર્મણો ભવતિ ગતિષુ ગતિઃ ॥૧૨૮॥
 ગતિમધિગતસ્ય દેહો દેહાદિન્દ્રિયાણિ જાયન્તે ।
 તૈસ્તુ વિષયગ્રહણં તત્તો રાગો વા દ્વેષો વા ॥૧૨૬॥
 જાયતે જીવસ્યૈવં ભાવઃ સંસારચક્રવાલે ।
 ઇતિ જિનવરૈર્ભણિતોઽનાદિનિધનઃ સનિધનો વા ॥૧૩૦॥

इह हि संसारिणो जीवादनादिबन्धनोपाधिवशेन स्निग्धः परिणामो भवति ।

ગતિપ્રાપ્તને તન થાય, તનથી ઈન્દ્રિયો વળી થાય છે,
 એનાથી વિષય ગ્રહાય, રાગદ્વેષ તેથી થાય છે. ૧૨૯.
 એ રીત ભાવ અનાદિનિધન અનાદિસાંત થયા કરે
 સંસારચક્ર વિષે જીવોને—એમ જિનદેવો કહે. ૧૩૦.

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [ખલુ] ખરેખર [સંસારસ્થઃ જીવઃ] સંસારસ્થિત જીવ છે [તત્તઃ તુ પરિણામઃ ભવતિ] તેનાથી પરિણામ થાય છે (અર્થાત્ તેને સ્નિગ્ધ પરિણામ થાય છે), [પરિણામાત્ કર્મ] પરિણામથી કર્મ અને [કર્મણઃ] કર્મથી [ગતિષુ ગતિઃ ભવતિ] ગતિઓમાં ગમન થાય છે.

[ગતિમ્ અધિગતસ્ય દેહઃ] ગતિપ્રાપ્તને દેહ થાય છે, [દેહાત્ ઇન્દ્રિયાણિ જાયન્તે] દેહથી ઈન્દ્રિયો થાય છે, [તૈઃ તુ વિષયગ્રહણં] ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને [તત્તઃ રાગઃ વા દ્વેષઃ વા] વિષયગ્રહણથી રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે.

[એવં ભાવઃ] એ પ્રમાણે ભાવ, [સંસારચક્રવાલે] સંસારચક્રમાં [જીવસ્ય] જીવને [અનાદિનિધનઃ સનિધનઃ વા] અનાદિ-અનંત અથવા અનાદિ-સાંત [જાયતે] થયા કરે છે—[ઇતિ જિનવરૈઃ ભણિતઃ] એમ જિનવરોએ કહ્યું છે.

પરિણામાત્પુનઃ પુદ્ગલપરિણામાત્મકં કર્મ। કર્મણો નારકાદિગતિષુ ગતિઃ। ગત્યધિ-
ગમનાદ્દેહઃ। દેહાદિન્દ્રિયાણિ। ઇન્દ્રિયેભ્યો વિષયગ્રહણમ્। વિષયગ્રહણાદ્રાગદ્દેષૌ।
રાગદ્દેષાભ્યાં પુનઃ સ્નિગ્ધઃ પરિણામઃ। પરિણામાત્પુનઃ પુદ્ગલપરિણામાત્મકં કર્મ। કર્મણઃ
પુનર્નારકાદિગતિષુ ગતિઃ। ગત્યધિગમનાત્પુનર્દેહઃ। દેહાત્પુનરિન્દ્રિયાણિ। ઇન્દ્રિયેભ્યઃ
પુનર્વિષયગ્રહણમ્। વિષયગ્રહણાત્પુના રાગદ્દેષૌ। રાગદ્દેષાભ્યાં પુનરપિ સ્નિગ્ધઃ પરિણામઃ।
एवमिदमन्योन्यकार्यकारणभूतजीवपुद्गलपरिणामात्मकं कर्मजालं संसारचक्रे जीवस्यानाद्यनिधनं
अनादिसनिधनं वा चक्रवत्परिवर्तते। तदत्र पुद्गलपरिणामनिमित्तो जीवपरिणामो जीव-
परिणामनिमित्तः पुद्गलपरिणामश्च वक्ष्यमाणपदार्थबीजत्वेन संप्रधारणीय इति॥१२८-१३०॥

ટીકા :—આ લોકમાં સંસારી જીવથી અનાદિ બંધનરૂપ ઉપાધિના વશે સ્નિગ્ધ પરિણામ થાય છે, પરિણામથી પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મ, કર્મથી નરકાદિ ગતિઓમાં ગમન, ગતિની પ્રાપ્તિથી દેહ, દેહથી ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ, વિષયગ્રહણથી રાગદ્દેષ, રાગદ્દેષથી પાછા સ્નિગ્ધ પરિણામ, પરિણામથી પાછું પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મ, કર્મથી પાછું નરકાદિ ગતિઓમાં ગમન, ગતિની પ્રાપ્તિથી પાછો દેહ, દેહથી પાછી ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોથી પાછું વિષયગ્રહણ, વિષયગ્રહણથી પાછા રાગદ્દેષ, રાગદ્દેષથી વળી પાછા સ્નિગ્ધ પરિણામ. એ પ્રમાણે આ અન્યોન્ય *કાર્યકારણભૂત જીવપરિણામાત્મક અને પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મજાળ સંસારચક્રમાં જીવને અનાદિ-અનંતપણે અથવા અનાદિ-સાંતપણે ચક્રની માફક ફરીફરીને થયા કરે છે.

આ રીતે અહીં (એમ કહ્યું કે), પુદ્ગલપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવા જીવપરિણામ અને જીવપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલપરિણામ હવે પછી કહેવામાં આવનારા (પુણ્યાદિ સાત) પદાર્થોના બીજ તરીકે અવધારવા.

ભાવાર્થ :—જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણે પરિણામ થાય છે. તે પરિણામને લીધે પુણ્યાદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમનું વર્ણન હવેની ગાથાઓમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્ન :—પુણ્યાદિ સાત પદાર્થોનું પ્રયોજન જીવ અને અજીવ એ બેથી જ પૂરું થઈ જાય છે, કારણ કે તેઓ જીવ અને અજીવના જ પર્યાયો છે. તો પછી તે સાત

★ કાર્ય એટલે નૈમિત્તિક, અને કારણ એટલે નિમિત્ત. [જીવપરિણામાત્મક કર્મ અને પુદ્ગલ-પરિણામાત્મક કર્મ પરસ્પર કાર્યકારણભૂત અર્થાત્ નૈમિત્તિક-નિમિત્તભૂત છે. તે કર્મો કોઈ જીવને અનાદિ-અનંત અને કોઈ જીવને અનાદિ-સાંત હોય છે.]

અથ પુણ્યપાપપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

પદાર્થો શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર :—ભવ્યોને હેય તત્ત્વ અને ઉપાદેય તત્ત્વ (અર્થાત્ હેય તત્ત્વ અને ઉપાદેય તત્ત્વનું સ્વરૂપ તથા તેમનાં કારણો) દર્શાવવા અર્થે તેમનું કથન છે. દુઃખ તે હેય તત્ત્વ છે, તેનું કારણ સંસાર છે, સંસારનું કારણ આસ્રવ અને બંધ બે છે (અથવા વિસ્તારથી કહીએ તો પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ અને બંધ ચાર છે) અને તેમનું કારણ મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્ર છે. સુખ તે ઉપાદેય તત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા છે અને તેમનું કારણ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર છે. આ પ્રયોજનભૂત વાત ભવ્ય જીવોને પ્રગટપણે દર્શાવવા અર્થે પુણ્યાદિ *સાત પદાર્થોનું કથન છે. ૧૨૮-૧૩૦.

હવે પુણ્ય-પાપપદાર્થોનું વ્યાખ્યાન છે.

★ અજ્ઞાની અને જ્ઞાની જીવ પુણ્યાદિ સાત પદાર્થોમાંથી કયા કયા પદાર્થોના કર્તા છે તે સંબંધી આચાર્યવર શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

અજ્ઞાની જીવ નિર્વિકાર સ્વસંવેદનના અભાવને લીધે પાપપદાર્થનો તથા આસ્રવ-બંધપદાર્થનો કર્તા થાય છે; કદાચિત્ મંદ મિથ્યાત્વના ઉદયથી, દેખેલા-સાંભળેલા-અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ વડે, ભવિષ્યકાળમાં પાપનો અનુબંધ કરનારા પુણ્યપદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે. જે જ્ઞાની જીવ છે તે, નિર્વિકાર-આત્મતત્ત્વવિષયક રુચિ, તદ્વિષયક જ્ઞપ્તિ અને તદ્વિષયક નિશ્ચળ અનુભૂતિરૂપ અભેદરત્નત્રયપરિણામ વડે, સંવર-નિર્જરા-મોક્ષપદાર્થનો કર્તા થાય છે; અને જ્યારે પૂર્વોક્ત નિશ્ચયરત્નત્રયમાં સ્થિર રહી શકતો નથી ત્યારે નિર્દોષપરમાત્મસ્વરૂપ અહૃત-સિદ્ધોની તથા તેનું (નિર્દોષ પરમાત્માનું) આરાધન કરનારા આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુઓની નિર્ભર અસાધારણ ભક્તિરૂપ એવું જે સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત, પરંપરાએ મુક્તિકારણભૂત, તીર્થંકરપ્રકૃતિ વગેરે પુણ્યનો અનુબંધ કરનારું વિશિષ્ટ પુણ્ય તેને અનીહિતવૃત્તિએ નિદાનરહિત પરિણામથી કરે છે. આ રીતે અજ્ઞાની જીવ પાપાદિ ચાર પદાર્થોનો કર્તા છે અને જ્ઞાની સંવરાદિ ત્રણ પદાર્થોનો કર્તા છે.

[અહીં જ્ઞાનીના વિશિષ્ટ પુણ્યને સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત કહ્યું ત્યાં એમ સમજવું કે— ખરેખર તો સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત છે, પરંતુ જ્યારે તે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર અપૂર્ણદશામાં હોય છે ત્યારે તેની સાથે અનિચ્છિતવૃત્તિએ વર્તતા વિશિષ્ટ પુણ્યમાં સંસારવિચ્છેદના કારણપણાનો આરોપ કરવામાં આવે છે. તે આરોપ પણ વાસ્તવિક કારણની—સમ્યગ્દર્શનાદિની—હયાતીમાં જ થઈ શકે.]

મોહો રાગો દોસો ચિત્તપ્રસાદો ય જસ્સ ભાવમ્મિ ।

વિજ્ઞદિ તસ્સ સુહો વા અસુહો વા હોદિ પરિણામો ॥૧૩૧॥

મોહો રાગો દ્વેષચિત્તપ્રસાદઃ વા યસ્ય ભાવે ।

વિઘટે તસ્ય શુભો વા અશુભો વા ભવતિ પરિણામઃ ॥૧૩૧॥

પુણ્યપાપયોગ્યભાવસ્વભાવાખ્યાપનમેતત્ ।

ઇહ હિ દર્શનમોહનીયવિપાકકલુષપરિણામતા મોહઃ । વિચિત્રચારિત્રમોહનીયવિપાક-
પ્રત્યયે પ્રીત્યપ્રીતી રાગદ્વેષૌ । તસ્યૈવ મન્દોદયે વિશુદ્ધપરિણામતા ચિત્તપ્રસાદપરિણામઃ । એવમિમે
યસ્ય ભાવે ભવન્તિ, તસ્યાવશ્યં ભવતિ શુભોઽશુભો વા પરિણામઃ । તત્ર યત્ર
પ્રશસ્તરાગચિત્તપ્રસાદશ્ચ તત્ર શુભઃ પરિણામઃ, યત્ર તુ મોહદ્વેષાવપ્રશસ્તરાગશ્ચ તત્રાઽશુભ
ઇતિ ॥૧૩૧॥

છે રાગ, દ્વેષ, વિમોહ, ચિત્તપ્રસાદપરિણામિ જેહને,

તે જીવને શુભ વા અશુભ પરિણામનો સદ્ભાવ છે. ૧૩૧.

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય ભાવે] જેના ભાવમાં [મોહઃ] મોહ, [રાગઃ] રાગ, [દ્વેષઃ]
દ્વેષ [વા] અથવા [ચિત્તપ્રસાદઃ] ચિત્તપ્રસન્નતા [વિઘટે] છે, [તસ્ય] તેને [શુભઃ વા અશુભઃ
વા] શુભ અથવા અશુભ [પરિણામઃ] પરિણામ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—આ, પુણ્ય-પાપને યોગ્ય ભાવના સ્વભાવનું (-સ્વરૂપનું) કથન છે.

અહીં, દર્શનમોહનીયના વિપાકથી જે કલુષિત પરિણામ તે મોહ છે; વિચિત્ર
(—અનેક પ્રકારના) ચારિત્રમોહનીયનો વિપાક જેનો આશ્રય (—નિમિત્ત) છે એવી પ્રીતિ-
અપ્રીતિ તે રાગ-દ્વેષ છે; તેના જ (ચારિત્રમોહનીયના જ) મંદ ઉદયે થતા જે વિશુદ્ધ
પરિણામ તે *ચિત્તપ્રસાદપરિણામ (—મનની પ્રસન્નતારૂપ પરિણામ) છે. એ રીતે આ
(મોહ, રાગ, દ્વેષ અથવા ચિત્તપ્રસાદ) જેના ભાવમાં છે, તેને અવશ્ય શુભ અથવા અશુભ
પરિણામ છે. તેમાં, જ્યાં પ્રશસ્ત રાગ તથા ચિત્તપ્રસાદ છે ત્યાં શુભ પરિણામ છે અને
જ્યાં મોહ, દ્વેષ તથા અપ્રશસ્ત રાગ છે ત્યાં અશુભ પરિણામ છે. ૧૩૧.

★ પ્રસાદ = પ્રસન્નતા; વિશુદ્ધતા; ઉજ્જવળતા.

સુહરિણામો પુણ્ણં અસુહો પાવં તિ હવદિ જીવસ્સ ।

દોણ્ણં પોગ્ગલમેત્તો ભાવો કમ્મત્તણં પત્તો ॥૧૩૨॥

શુભરિણામઃ પુણ્યમશુભઃ પાપમિતિ ભવતિ જીવસ્ય ।

દ્વયોઃ પુદ્ગલમાત્રો ભાવઃ કર્મત્વં પ્રાપ્તઃ ॥૧૩૨॥

પુણ્યપાપસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

જીવસ્ય કર્તુઃ નિશ્ચયકર્મતામાપન્નઃ શુભરિણામો દ્રવ્યપુણ્યસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણીભૂતત્વાત્તદાસ્રવક્ષણાદૂર્ધ્વં ભવતિ ભાવપુણ્યમ્ । એવં જીવસ્ય કર્તુર્નિશ્ચયકર્મતામાપન્નોઽશુભરિણામો દ્રવ્યપાપસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણીભૂતત્વાત્તદાસ્રવક્ષણાદૂર્ધ્વં

શુભ ભાવ જીવના પુણ્ય છે ને અશુભ ભાવો પાપ છે;

તેના નિમિત્તે પૌદ્ગલિક પરિણામ કર્મપણું લહે. ૧૩૨.

અન્વયાર્થ :—[જીવસ્ય] જીવના [શુભરિણામઃ] શુભ પરિણામ [પુણ્યમ્] પુણ્ય છે અને [અશુભઃ] અશુભ પરિણામ [પાપમ્] ઇતિ ભવતિ] પાપ છે; [દ્વયોઃ] તે બંને દ્વારા [પુદ્ગલમાત્રઃ ભાવઃ] પુદ્ગલમાત્ર ભાવ [કર્મત્વં પ્રાપ્તઃ] કર્મપણાને પામે છે (અર્થાત્ જીવના પુણ્ય-પાપભાવના નિમિત્તે શાતા-અશાતાવેદનીયાદિ પુદ્ગલમાત્ર પરિણામ વ્યવહારથી જીવનું કર્મ કહેવાય છે).

ટીકા :—આ, પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવરૂપ કર્તાના *નિશ્ચયકર્મભૂત શુભપરિણામ દ્રવ્યપુણ્યને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ'ના પ્રસંગને અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે શુભપરિણામ 'ભાવપુણ્ય' છે. (શાતાવેદનીયાદિ દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવનો જે પ્રસંગ બને છે તેમાં જીવના શુભપરિણામ નિમિત્તકારણ છે માટે 'દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ'પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેના નિમિત્તભૂત શુભપરિણામને પણ 'ભાવપુણ્ય' એવું નામ છે.) એવી રીતે જીવરૂપ કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત અશુભપરિણામ દ્રવ્યપાપને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપાપાસ્રવ'ના પ્રસંગને અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે અશુભપરિણામ 'ભાવપાપ' છે.

★ જીવ કર્તા છે અને શુભપરિણામ તેનું (અશુદ્ધનિશ્ચય) નિશ્ચયકર્મ છે.

ભાવપાપમ્ । પુદ્ગલસ્ય કર્તુર્નિશ્ચયકર્મતામાપન્નો વિશિષ્ટપ્રકૃતિત્વપરિણામો જીવશુભ-
પરિણામનિમિત્તો દ્રવ્યપુણ્યમ્ । પુદ્ગલસ્ય કર્તુર્નિશ્ચયકર્મતામાપન્નો વિશિષ્ટપ્રકૃતિત્વપરિણામો
જીવાશુભપરિણામનિમિત્તો દ્રવ્યપાપમ્ । एवं व्यवहारनिश्चयाभ्यामात्मनो मूर्तममूर्तञ्च कर्म
प्रज्ञापितमिति ॥૧૩૨॥

जम्हा कम्मस्स फलं विसयं फासेहिं भुंजदे णियदं ।

जीवेण सुहं दुक्खं तम्हा कम्माणि मुत्ताणि ॥१३३॥

यस्मात्कर्मणः फलं विषयः स्पर्शैर्भुज्यते नियतम् ।

जीवेन सुखं दुःखं तस्मात्कर्माणि मूर्तानि ॥१३३॥

પુદ્ગલરૂપ કર્તાના *નિશ્ચયકર્મભૂત વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ (—શાતાવેદનીયાદિ ખાસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ)—કે જેમાં જીવના શુભપરિણામ નિમિત્ત છે તે—દ્રવ્યપુણ્ય છે. પુદ્ગલરૂપ કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ (—અશાતાવેદનીયાદિ ખાસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ)—કે જેમાં જીવના અશુભપરિણામ નિમિત્ત છે તે—દ્રવ્યપાપ છે.

આ પ્રમાણે વ્યવહાર તથા નિશ્ચય વડે આત્માને મૂર્ત તથા અમૂર્ત કર્મ દર્શાવવામાં આવ્યું.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયથી જીવના અમૂર્ત શુભાશુભપરિણામરૂપ ભાવપુણ્યપાપ જીવનું કર્મ છે. શુભાશુભપરિણામ દ્રવ્યપુણ્યપાપનું નિમિત્તકારણ હોવાને લીધે મૂર્ત એવાં તે પુદ્ગલપરિણામરૂપ (શાતા-અશાતાવેદનીયાદિ) દ્રવ્યપુણ્યપાપ વ્યવહારથી જીવનું કર્મ કહેવાય છે. ૧૩૨.

છે કર્મનું ફળ વિષય, તેને નિયમથી અક્ષો વડે

જીવ ભોગવે દુઃખે-સુખે, તેથી કરમ તે મૂર્ત છે. ૧૩૩.

અન્વયાર્થ :—[યસ્માત્] કારણ કે [કર્મણઃ ફલં] કર્મનું ફળ [વિષયઃ] જે (મૂર્ત) વિષય તે [નિયતમ્] નિયમથી [સ્પર્શૈઃ] (મૂર્ત એવી) સ્પર્શનાદિઈન્દ્રિયો દ્વારા [જીવેન] જીવ

★ પુદ્ગલ કર્તા છે અને વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ તેનું નિશ્ચયકર્મ છે (અર્થાત્ નિશ્ચયથી પુદ્ગલ કર્તા છે અને શાતાવેદનીયાદિ ખાસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ તેનું કર્મ છે).

મૂર્તકર્મસમર્થનમેતત્ ।

યતો હિ કર્મણાં ફલભૂતઃ સુખદુઃખહેતુવિષયો મૂર્તો મૂર્તૈરિન્દ્રિયૈર્જીવિન નિયતં
ભુજ્યતે, તતઃ કર્મણાં મૂર્તત્વમનુમીયતે । તથાહિ—મૂર્ત કર્મ, મૂર્તસમ્બન્ધેનાનુભૂયમાનમૂર્ત-
ફલત્વાદાસુવિષવદિતિ ॥૧૩૩॥

મુત્તો ફાસદિ મુત્તં મુત્તો મુત્તેણ બંધમણુહવદિ ।

જીવો મુત્તિવિરહિદો ગાહદિ તે તેહિં ઉગ્ગહદિ ॥૧૩૪॥

મૂર્તઃ સ્પૃશતિ મૂર્ત મૂર્તો મૂર્તેન બન્ધમનુભવતિ ।

જીવો મૂર્તિવિરહિતો ગાહતિ તાનિ તૈસ્વગાહ્યતે ॥૧૩૪॥

વડે [સુખં દુઃખં] સુખે અથવા દુઃખે [ભુજ્યતે] ભોગવાય છે, [તસ્માત્] તેથી [કર્માણિ] કર્મો [મૂર્તાનિ] મૂર્ત છે.

ટીકા :—આ, મૂર્ત કર્મનું સમર્થન છે.

કર્મનું ફળ જે સુખદુઃખના હેતુભૂત મૂર્ત વિષય તે નિયમથી મૂર્ત ઈન્દ્રિયો દ્વારા જીવ વડે ભોગવાય છે, તેથી કર્મના મૂર્તપણાનું અનુમાન થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે :—જેમ મૂષકવિષ મૂર્ત છે તેમ કર્મ મૂર્ત છે, કારણ કે (મૂષકવિષના ફળની માફક) મૂર્તના સંબંધ દ્વારા અનુભવાતું એવું મૂર્ત તેનું ફળ છે. [ઉંદરના ઝેરનું ફળ (—શરીરમાં સોજા થવા, તાવ આવવો વગેરે) મૂર્ત છે અને મૂર્ત શરીરના સંબંધ દ્વારા અનુભવાય—ભોગવાય છે, તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ઉંદરનું ઝેર મૂર્ત છે; તેવી રીતે કર્મનું ફળ (—વિષયો) મૂર્ત છે અને મૂર્ત ઈન્દ્રિયોના સંબંધ દ્વારા અનુભવાય—ભોગવાય છે, તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે કર્મ મૂર્ત છે.] ૧૩૩.

મૂરત મૂરત સ્પર્શે અને મૂરત મૂરત બંધન લહે;

આત્મા અમૂરત ને કરમ અન્યોન્ય અવગાહન લહે. ૧૩૪.

અન્વયાર્થ :—[મૂર્તઃ મૂર્ત સ્પૃશતિ] મૂર્ત મૂર્તને સ્પર્શે છે, [મૂર્તઃ મૂર્તેન] મૂર્ત મૂર્તની સાથે [બન્ધમ્ અનુભવતિ] બંધ પામે છે; [મૂર્તિવિરહિતઃ જીવઃ] મૂર્તત્વરહિત જીવ [તાનિ ગાહતિ] મૂર્તકર્મોને અવગાહે છે અને [તૈઃ અવગાહ્યતે] મૂર્તકર્મો જીવને અવગાહે છે (અર્થાત્ બંને એકબીજામાં અવગાહ પામે છે).

મૂર્તકર્મણોરમૂર્તજીવમૂર્તકર્મણોશ્ચ બન્ધપ્રકારસૂચનેયમ્ ।

इह हि संसारिणि जीवेऽनादिसन्तानेन प्रवृत्तमास्ते मूर्तकर्म । तत्स्पर्शादिमत्त्वादागामि मूर्तकर्म स्पृशति, ततस्तन्मूर्त तेन सह स्नेहगुणवशाद्धन्धमनुभवति । एष मूर्तयोः कर्मणोर्बन्धप्रकारः । अथ निश्चयनयेनामूर्तो जीवोऽनादिमूर्तकर्मनिमित्तरागादिपरिणामस्निग्धः सन् विशिष्टतया मूर्तानि कर्माण्यवगाहते, तत्परिणामनिमित्तलब्धात्मपरिणामैः मूर्तकर्मभिरपि विशिष्टतयाऽवगाह्यते च । अयं त्वन्योन्यावगाहात्मको जीवमूर्तकर्मणोर्बन्धप्रकारः । एवममूर्तस्यापि जीवस्य मूर्तेन पुण्यपापकर्मणा कथञ्चिद्धन्धो न विरुध्यते ॥१३४॥

—इति पुण्यपापपदार्थव्याख्यानम् ।

अथ आस्रवपदार्थव्याख्यानम् ।

ટીકા :—આ, મૂર્તકર્મનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તથા અમૂર્ત જીવનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તેની સૂચના છે.

અહીં (આ લોકમાં), સંસારી જીવને વિષે અનાદિ સંતતિથી (—પ્રવાહથી) પ્રવર્તતું થકું મૂર્તકર્મ વિદ્યમાન છે. તે, સ્પર્શાદિવાળું હોવાને લીધે, આગામી મૂર્તકર્મને સ્પર્શે છે; તેથી મૂર્ત એવું તે તેની સાથે, સ્નિગ્ધત્વગુણના વશે (—પોતાના સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વપર્યાયને લીધે), બંધને પામે છે. આ, મૂર્તકર્મનો મૂર્તકર્મની સાથે બંધપ્રકાર છે.

વળી (અમૂર્ત જીવનો મૂર્તકર્મોની સાથે બંધપ્રકાર આ પ્રમાણે છે કે), નિશ્ચયનયથી જે અમૂર્ત છે એવો જીવ, અનાદિ મૂર્તકર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવા રાગાદિપરિણામ વડે સ્નિગ્ધ વર્તતો થકો, મૂર્તકર્મોને વિશિષ્ટપણે અવગાહે છે (અર્થાત્ એકબીજાને પરિણામમાં નિમિત્તમાત્ર થાય એવા સંબંધવિશેષ સહિત મૂર્તકર્મોના ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે) અને તે રાગાદિપરિણામના નિમિત્તે જેઓ પોતાના (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) પરિણામને પામે છે એવાં મૂર્તકર્મો પણ જીવને વિશિષ્ટપણે અવગાહે છે (અર્થાત્ જીવના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટતાપૂર્વક એકક્ષેત્રાવગાહને પામે છે). આ, જીવ અને મૂર્તકર્મનો અન્યોન્ય-અવગાહસ્વરૂપ બંધપ્રકાર છે. આ રીતે અમૂર્ત એવા જીવનો પણ મૂર્ત પુણ્યપાપકર્મની સાથે કથંચિત્ (—કોઈ પ્રકારે) બંધ વિરોધ પામતો નથી. ૧૩૪.

આ રીતે પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે આસ્રવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

રાગો જસ્સ પસત્થો અણુકંપાસંસિદો ય પરિણામો ।
ચિત્તમ્હિ ણત્થિ કલુસં પુણ્ણં જીવસ્સ આસવદિ ॥૧૩૫॥

રાગો યસ્ય પ્રશસ્તોઽનુકમ્પાસંશ્રિતશ્ચ પરિણામઃ ।
ચિત્તે નાસ્તિ કાલુષ્યં પુણ્યં જીવસ્યાસ્રવતિ ॥૧૩૫॥

પુણ્યાસ્રવસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

પ્રશસ્તરાગોઽનુકમ્પાપરિણતિઃ ચિત્તસ્યાકલુષત્વઞ્ચેતિ ત્રયઃ શુભા ભાવાઃ
દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણભૂતત્વાત્તદાસ્રવક્ષણાદૂર્ધ્વ ભાવપુણ્યાસ્રવઃ ।
તન્નિમિત્તઃ શુભકર્મપરિણામો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ
ઇતિ ॥૧૩૫॥

છે રાગભાવ પ્રશસ્ત, અનુકંપાસહિત પરિણામ છે,
મનમાં નહીં કાલુષ્ય છે, ત્યાં પુણ્ય-આસ્રવ હોય છે. ૧૩૫.

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જે જીવને [પ્રશસ્તઃ રાગઃ] પ્રશસ્ત રાગ છે,
[અનુકમ્પાસંશ્રિતઃ પરિણામઃ] અનુકંપાયુક્ત પરિણામ છે [ચ] અને [ચિત્તે કાલુષ્યં
ન અસ્તિ] ચિત્તમાં કલુષતાનો અભાવ છે, [જીવસ્ય] તે જીવને [પુણ્યં આસ્રવતિ]
પુણ્ય આસ્રવે છે.

ટીકા :—આ, પુણ્યાસ્રવના સ્વરૂપનું કથન છે.

પ્રશસ્ત રાગ, અનુકંપાપરિણતિ અને ચિત્તની અકલુષતા—એ ત્રણ શુભ ભાવો
દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી ‘દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ’ના પ્રસંગને
*અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે શુભ ભાવો ભાવપુણ્યાસ્રવ છે અને તે (શુભ ભાવો) જેનું
નિમિત્ત છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના શુભકર્મપરિણામ (—શુભકર્મરૂપ
પરિણામ) તે દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ છે. ૧૩૫.

★ શાતાવેદનીયાદિ પુદ્ગલપરિણામરૂપ દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવનો જે પ્રસંગ બને છે તેમાં જીવના પ્રશસ્ત-રાગાદિ
શુભ ભાવો નિમિત્તકારણ છે માટે ‘દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ’પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેના નિમિત્તભૂત શુભ
ભાવોને પણ ‘ભાવપુણ્યાસ્રવ’ એવું નામ છે.

અરહંતસિદ્ધસાધુસુ ભત્તી ધમ્મમ્મિ જા ય ખલુ ચેટ્ટા ।
અણુગમણં પિ ગુરુણં પસત્થરાગો ત્તિ વુઘ્ઘંતિ ॥૧૩૬॥

અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ ભક્તિર્ધર્મે યા ચ ખલુ ચેષ્ટા ।

અનુગમનમપિ ગુરુણાં પ્રશસ્તરાગ ઇતિ બ્રુવન્તિ ॥૧૩૬॥

પ્રશસ્તરાગસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ ભક્તિઃ, ધર્મે વ્યવહારચારિત્રાનુષ્ઠાને વાસનાપ્રધાના ચેષ્ટા,

અર્હત-સાધુ-સિદ્ધ પ્રત્યે ભક્તિ, ચેષ્ટા ધર્મમાં,
ગુરુઓ તણું અનુગમન—એ પરિણામ રાગ પ્રશસ્તના. ૧૩૬.

અન્વયાર્થ :—[અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ ભક્તિઃ] અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ, [ધર્મે યા ચ ખલુ ચેષ્ટા] ધર્મમાં ખરેખર ચેષ્ટા [અનુગમનમ્ અપિ ગુરુણામ્] અને ગુરુઓનું અનુગમન, [પ્રશસ્તરાગઃ ઇતિ બ્રુવન્તિ] તે ‘પ્રશસ્ત રાગ’ કહેવાય છે.

ટીકા :—આ, પ્રશસ્ત રાગના સ્વરૂપનું કથન છે.

^૧અર્હત - સિદ્ધ - સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ, ધર્મમાં — વ્યવહારચારિત્રના

૧. અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓમાં અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પાંચેય સમાઈ જાય છે [કારણ કે ‘સાધુઓ’માં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ત્રણ સમાય છે].

[નિર્દોષ પરમાત્માથી પ્રતિપક્ષભૂત એવાં આર્ત-રૌદ્રધ્યાનો વડે ઉપાર્જિત જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ પ્રકૃતિઓ તેમનો, રાગાદિવિકલ્પરહિત ધર્મ-શુકલધ્યાનો વડે વિનાશ કરીને, જેઓ ક્ષુધાદિ અઢાર દોષ રહિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય સહિત થયા, તેઓ અર્હતો કહેવાય છે.

લૌકિક અંજનસિદ્ધ વગેરેથી વિલક્ષણ એવા જેઓ જ્ઞાનાવરણીયાદિ-અષ્ટકર્મના અભાવથી સમ્યક્ત્વાદિ-અષ્ટગુણાત્મક છે અને લોકાગ્રે વસે છે, તેઓ સિદ્ધો છે.

વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્મતત્ત્વની નિશ્ચયરુચિ, તેવી જ જ્ઞાપ્તિ, તેવી જ નિશ્ચળ-અનુભૂતિ, પરદ્રવ્યની ઈચ્છાના પરિહારપૂર્વક તે જ આત્મદ્રવ્યમાં પ્રતપન અર્થાત્ તપશ્ચરણ અને સ્વશક્તિને ગોપવ્યા વિના તેવું જ અનુષ્ઠાન—આવા નિશ્ચયપંચાચારને તથા તેના સાધક વ્યવહાર-પંચાચારને—કે જેની વિધિ આચારાદિશાસ્ત્રોમાં કહી છે તેને—એટલે કે ઉભય આચારને જેઓ પોતે આચરે છે અને બીજાઓને અચરાવે છે, તેઓ આચાર્યો છે.

પાંચ અસ્તિકાયોમાં શુદ્ધજીવાસ્તિકાયને, છ દ્રવ્યોમાં શુદ્ધજીવદ્રવ્યને, સાત તત્ત્વોમાં શુદ્ધજીવતત્ત્વને

ગુરૂણામાચાર્યાદીનાં રસિકત્વેનાનુગમનમ્—એષઃ પ્રશસ્તો રાગઃ પ્રશસ્તવિષયત્વાત્ ।
અયં હિ સ્થૂલલક્ષ્યતયા કેવલભક્તિપ્રધાનસ્યાજ્ઞાનિનો ભવતિ । ઉપરિતનભૂમિકાયામલબ્ધા-
સ્પદસ્યાસ્થાનરાગનિષેધાર્થં તીવ્રરાગજ્વરવિનોદાર્થં વા કદાચિજ્ઞાનિનોઽપિ ભવતીતિ ॥૧૩૬॥

તિસિદં વ ભુક્ષિદં વા દુહિદં દદૂણ જો દુ દુહિદમણો ।

પડિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા ॥૧૩૭॥

તૃષિતં બુભુક્ષિતં વા દુઃખિતં દૃષ્ટ્વા યસ્તુ દુઃખિતમનાઃ ।

પ્રતિપદ્યતે તં કૃપયા તસ્યૈષા ભવત્યનુકમ્પા ॥૧૩૭॥

^૧અનુષ્ઠાનમાં — ^૨ભાવનાપ્રધાન ચેષ્ટા અને ગુરુઓનું — આચાર્યાદિનું — રસિકપણે
^૩અનુગમન, તે ‘પ્રશસ્ત રાગ’ છે કારણ કે તેનો વિષય પ્રશસ્ત છે.

આ (પ્રશસ્ત રાગ) ખરેખર, જે ^૪સ્થૂલ-લક્ષ્યવાળો હોવાથી કેવળ ભક્તિપ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનીને હોય છે; ઉપરની ભૂમિકામાં (—ઉપરનાં ગુણસ્થાનોમાં) સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય ત્યારે, ^૫અસ્થાનનો રાગ અટકાવવા અર્થે અથવા તીવ્ર રાગજ્વર હઠાવવા અર્થે, કદાચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે. ૧૩૬.

દુઃખિત, તૃષિત વા ક્ષુધિત દેખી દુઃખ પામી મન વિષે

કરુણાથી વર્તે જેહ, અનુકંપા સહિત તે જીવ છે. ૧૩૭.

અન્વયાર્થ :—[તૃષિતં] તૃષાતુર, [બુભુક્ષિતં] ક્ષુધાતુર [વા] અથવા [દુઃખિતં]
દુઃખીને [દૃષ્ટ્વા] દેખી [યઃ તુ] જે જીવ [દુઃખિતમનાઃ] મનમાં દુઃખ પામતો થકો [તં

અને નવ પદાર્થોમાં શુદ્ધજીવપદાર્થને જેઓ નિશ્ચયનયે ઉપાદેય કહે છે તેમ જ ભેદાભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને પ્રરૂપે છે અને પોતે ભાવે (—અનુભવે) છે, તેઓ ઉપાધ્યાયો છે.

[નિશ્ચય-ચતુર્વિધ-આરાધના વડે જેઓ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને સાધે છે, તેઓ સાધુઓ છે.]

૧. અનુષ્ઠાન = આચરણ; આચરવું તે; અમલમાં મૂકવું તે.
૨. ભાવનાપ્રધાન ચેષ્ટા = ભાવપ્રધાન પ્રવૃત્તિ; શુભભાવપ્રધાન વ્યાપાર.
૩. અનુગમન = અનુસરણ; આજ્ઞાંકિતપણું; અનુકૂળ વર્તવું તે. [ગુરુઓ પ્રત્યે રસિકપણે (ઉલ્લાસથી, હોંશથી) આજ્ઞાંકિત વર્તવું તે પ્રશસ્ત રાગ છે.]
૪. અજ્ઞાનીનું લક્ષ્ય (—ધ્યેય) સ્થૂળ હોય છે તેથી તેને કેવળ ભક્તિનું જ પ્રધાનપણું હોય છે.
૫. અસ્થાનનો = અયોગ્ય સ્થાનનો, અયોગ્ય વિષય પ્રત્યેનો; અયોગ્ય પદાર્થોને અવલંબનારો.

અનુકમ્પાસ્વરૂપાચ્ચાનમેતત્ ।

કઞ્ચિદુદન્યાદિદુઃખપ્લુતમવલોક્ત્ય કરુણયા તત્પ્રતિચિકીર્ષાકુલિતચિત્તત્ત્વમજ્ઞાનિનો-
અનુકમ્પા । જ્ઞાનિનસ્ત્વધસ્તનભૂમિકાસુ વિહરમાણસ્ય જન્માર્ણવનિમગ્નજગદવલોકનાન્મનાગ્મનઃ-
ખેદ ઇતિ ॥૧૩૭॥

ક્રોધો વ જદા માણો માયા લોભો વ ચિત્તમાસેઝ્ર ।

જીવસ્ય કુણદિ યોહં કલુસો ત્તિ ય તં બુધા વેત્તિ ॥૧૩૮॥

ક્રોધો વા યદા માનો માયા લોભો વા ચિત્તમાસાઘ ।

જીવસ્ય કરોતિ ક્ષોભં કાલુષ્યમિતિ ચ તં બુધા બ્રુવન્તિ ॥૧૩૮॥

કૃપયા પ્રતિપદ્યતે] તેના પ્રત્યે કરુણાથી વર્તે છે, [તસ્ય ણ્ણા અનુકમ્પા ભવતિ] તેનો એ ભાવ અનુકંપા છે.

ટીકા :—આ, અનુકંપાના સ્વરૂપનું કથન છે.

કોઈ તૃષાદિદુઃખથી પીડિત પ્રાણીને દેખી કરુણાને લીધે તેનો પ્રતિકાર (—ઉપાય) કરવાની ઈચ્છાથી ચિત્તમાં આકુળતા થવી તે અજ્ઞાનીની અનુકંપા છે. જ્ઞાનીની અનુકંપા તો, નીચલી ભૂમિકાઓમાં વિહરતાં (—પોતે નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં વર્તતો હોય ત્યારે), જન્માર્ણવમાં નિમગ્ન જગતના અવલોકનથી (અર્થાત્ સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જગતને દેખવાથી) મનમાં જરા ખેદ થવો તે છે.* ૧૩૭.

મદ-ક્રોધ અથવા લોભ-માયા ચિત્ત-આશ્રય પામીને

જીવને કરે જે ક્ષોભ, તેને કલુષતા જ્ઞાની કહે. ૧૩૮.

અન્વયાર્થ :—[યદા] જ્યારે [ક્રોધઃ વા] ક્રોધ, [માનઃ] માન, [માયા] માયા [વા] અથવા [લોભઃ] લોભ [ચિત્તમ્ આસાઘ] ચિત્તનો આશ્રય પામીને [જીવસ્ય] જીવને

★ આ ગાથાની આચાર્યવર શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે વિવરણ છે :—તીવ્ર તૃષા, તીવ્ર ક્ષુધા, તીવ્ર રોગ વગેરેથી પીડિત પ્રાણીને દેખી અજ્ઞાની જીવ ‘કોઈ પણ પ્રકારે હું આનો પ્રતિકાર કરું’ એમ વ્યાકુળ થઈને અનુકંપા કરે છે; જ્ઞાની તો સ્વાત્મભાવનાને નહિ પ્રાપ્ત કરતો થકો (અર્થાત્ નિજાત્માના અનુભવની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય ત્યારે), સંકલેશના પરિત્યાગ વડે (—અશુભ ભાવને છોડીને) યથાસંભવ પ્રતિકાર કરે છે તથા તેને દુઃખી દેખીને વિશેષ સંવેગ અને વૈરાગ્યની ભાવના કરે છે.

ચિત્તકલુષત્વસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ક્રોધમાનમાયાલોભાનાં તીવ્રોદયે ચિત્તસ્ય ક્ષોભઃ કાલુષ્યમ્ । તેષામેવ મન્દોદયે તસ્ય પ્રસાદોઽકાલુષ્યમ્ । તત્ કાદાચિત્કવિશિષ્ટકષાયક્ષયોપશમે સત્યજ્ઞાનિનો ભવતિ । કષાયોદયાનુવૃત્તેરસમગ્રવ્યાવર્તિતોપયોગસ્યાવાન્તરભૂમિકાસુ કદાચિત્ જ્ઞાનિનોઽપિ ભવતીતિ ॥૧૩૮॥

ચરિયા પ્રમાદબહુલા કાલુસ્સં લોલતા ય વિસણ્સુ ।

પરપરિતાપવાદો પાવસ્સ ય આસવં કુણદિ ॥૧૩૯॥

ચર્યા પ્રમાદબહુલા કાલુષ્યં લોલતા ચ વિષયેષુ ।

પરપરિતાપાપવાદઃ પાપસ્ય ચાસ્રવં કરોતિ ॥૧૩૯॥

[ક્ષોભં કરોતિ] ક્ષોભ કરે છે, ત્યારે [તં] તેને [બુધાઃ] જ્ઞાનીઓ [કાલુષ્યમ્] ઇતિ ચ બ્રુવન્તિ [કલુષતા] કહે છે.

ટીકા :—આ, ચિત્તની કલુષતાના સ્વરૂપનું કથન છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના તીવ્ર ઉદયે ચિત્તનો ક્ષોભ તે કલુષતા છે. તેમના જ (—ક્રોધાદિના જ) મંદ ઉદયે ચિત્તની પ્રસન્નતા તે અકલુષતા છે. તે અકલુષતા, કદાચિત્ કષાયનો વિશિષ્ટ (—ખાસ પ્રકારનો) ક્ષયોપશમ હોતાં, અજ્ઞાનીને હોય છે; કષાયના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિમાંથી ઉપયોગને *અસમગ્રપણે પાછો વાળ્યો હોય ત્યારે (અર્થાત્ કષાયના ઉદયને અનુસરતા પરિણમનમાંથી ઉપયોગને પૂરો પાછો વાળ્યો ન હોય ત્યારે), મધ્યમ ભૂમિકાઓમાં (—મધ્યમ ગુણસ્થાનોમાં), કદાચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે. ૧૩૮.

ચર્યા પ્રમાદભરી, કલુષતા, લુબ્ધતા વિષયો વિષે,

પરિતાપ ને અપવાદ પરના, પાપ-આસ્રવને કરે. ૧૩૯.

અન્વયાર્થ :—[પ્રમાદબહુલા ચર્યા] બહુ પ્રમાદવાળી ચર્યા, [કાલુષ્યં] કલુષતા, [વિષયેષુ ચ લોલતા] વિષયો પ્રત્યે લોલુપતા, [પરપરિતાપવાદઃ] પરને પરિતાપ કરવો તથા પરના અપવાદ બોલવા—એ [પાપસ્ય ચ આસ્રવં કરોતિ] પાપનો આસ્રવ કરે છે.

★ અસમગ્રપણે = અપૂર્ણપણે; અધૂરાપણે; અંશે.

પાપાસ્રવસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

પ્રમાદબહુલચર્યાપરિણતિઃ, કાલુષ્યપરિણતિઃ, વિષયલૌલ્યપરિણતિઃ, પરપરિતાપ-
પરિણતિઃ, પરાપવાદપરિણતિશ્ચેતિ પઞ્ચાશુભા ભાવા દ્રવ્યપાપાસ્રવસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણ-
ભૂતત્વાત્તદાસ્રવક્ષણાદૂર્ધ્વ ભાવપાપાસ્રવઃ । તન્નિમિત્તોઽશુભકર્મપરિણામો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં
પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યપાપાસ્રવ ઇતિ ॥૧૩૬॥

સજ્ઞાઓ ય તિલેસ્સા ઇંદિયવસદા ય અટ્ટરુદ્દાણિ ।

ણાણં ચ દુપ્પઉત્તં મોહો પાવપ્પદા હોંતિ ॥૧૪૦॥

સંજ્ઞાશ્ચ ત્રિલેશ્યા ઇન્દ્રિયવશતા ચાર્તરૌદ્રે ।

જ્ઞાનં ચ દુઃપ્રયુક્તં મોહઃ પાપપ્રદા ભવન્તિ ॥૧૪૦॥

ટીકા :—આ, પાપાસ્રવના સ્વરૂપનું કથન છે.

બહુ પ્રમાદવાળી ચર્યારૂપ પરિણતિ (—બહુ પ્રમાદથી ભરેલા આચરણરૂપ પરિણતિ),
કલુષતારૂપ પરિણતિ, વિષયલોલુપતારૂપ પરિણતિ, પરપરિતાપરૂપ પરિણતિ (—પરને દુઃખ
દેવારૂપ પરિણતિ) અને પરના અપવાદરૂપ પરિણતિ—એ પાંચ અશુભ ભાવો
દ્રવ્યપાપાસ્રવને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી ‘દ્રવ્યપાપાસ્રવ’ના પ્રસંગને *અનુસરીને
(—અનુલક્ષીને) તે અશુભ ભાવો ભાવપાપાસ્રવ છે અને તે (અશુભ ભાવો) જેનું નિમિત્ત
છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના અશુભકર્મપરિણામ (—અશુભકર્મરૂપ પરિણામ)
તે દ્રવ્યપાપાસ્રવ છે. ૧૩૯.

સંજ્ઞા, ત્રિલેશ્યા, ઇન્દ્રિયવશતા, આર્તરૌદ્ર ધ્યાન બે,

વળી મોહ ને દુર્યુક્ત જ્ઞાન પ્રદાન પાપ તણું કરે. ૧૪૦.

અન્વયાર્થ :—[સંજ્ઞાઃ ચ] (ચારેય) સંજ્ઞાઓ, [ત્રિલેશ્યાઃ] ત્રણ લેશ્યા,
[ઇન્દ્રિયવશતા ચ] ઇન્દ્રિયવશતા, [આર્તરૌદ્રે] આર્ત-રૌદ્રધ્યાન, [દુઃપ્રયુક્તં જ્ઞાનં] દુઃપ્રયુક્ત
જ્ઞાન (—દુષ્ટપણે અશુભ કાર્યમાં જોડાયેલું જ્ઞાન) [ચ] અને [મોહઃ] મોહ—

★ અશાતાવેદનીયાદિ પુદ્ગલપરિણામરૂપ દ્રવ્યપાપાસ્રવનો જે પ્રસંગ બને છે તેમાં જીવના અશુભ ભાવો
નિમિત્તકારણ છે માટે ‘દ્રવ્યપાપાસ્રવ’પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેના નિમિત્તભૂત અશુભ ભાવોને પણ
‘ભાવપાપાસ્રવ’ એવું નામ છે.

પાપાસ્રવભૂતભાવપ્રપચ્ચાખ્યાનમેતત્ ।

તીવ્રમોહવિપાકપ્રભવા આહારભયમૈથુનપરિગ્રહસજ્ઞાઃ, તીવ્રકષાયોદયાનુરજ્જિતયોગ-
પ્રવૃત્તિરૂપાઃ કૃષ્ણનીલકાપોતલેશ્યાસ્તિસ્રઃ, રાગદ્વેષોદયપ્રકર્ષાદિન્દ્રિયાધીનત્વમ્, રાગ-
દ્વેષોદ્રેકાત્પ્રિયસંયોગાપ્રિયવિયોગવેદનામોક્ષણનિદાનાકાઙ્ક્ષણરૂપમાર્તમ્, કષાયકૂરાશયત્વાહિંસા-
ઽસત્યસ્તેયવિષયસંરક્ષણાનન્દરૂપં રૌદ્રમ્, નૈષ્કર્મ્યં તુ શુભકર્મણશ્ચાન્યત્ર દુષ્ટતયા પ્રયુક્તં જ્ઞાનમ્,
સામાન્યેન દર્શનચારિત્રમોહનીયોદયોપજનિતાવિવેકરૂપો મોહઃ,—एषः भावपापास्रव-प्रपञ्चो
द्रव्यपापास्रवप्रपञ्चप्रदो भवतीति॥૧૪૦॥

—इति आस्रवपदार्थव्याख्यानं समाप्तम् ।

अथ संवरपदार्थव्याख्यानम् ।

[पापप्रदाः भवन्ति] એ ભાવો પાપપ્રદ છે.

ટીકા :—આ, પાપાસ્રવભૂત ભાવોના વિસ્તારનું કથન છે.

તીવ્ર મોહના વિપાકથી ઉત્પન્ન થતી આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહસંજ્ઞાઓ; તીવ્ર
કષાયના ઉદયથી ^૧અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિરૂપ કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત નામની ત્રણ લેશ્યા;
રાગદ્વેષના ઉદયના ^૨પ્રકર્ષને લીધે વર્તતું ઈન્દ્રિયાધીનપણું; રાગદ્વેષના ^૩ઉદ્રેકને લીધે પ્રિયના
સંયોગને, અપ્રિયના વિયોગને, વેદનામાંથી છુટકારાને તથા નિદાનને ઈચ્છવારૂપ આર્તધ્યાન;
કષાય વડે ^૪કૂર એવા પરિણામને લીધે થતું હિંસાનંદ, અસત્યાનંદ, સ્તેયાનંદ અને
વિષયસંરક્ષણાનંદરૂપ રૌદ્રધ્યાન; વગરપ્રયોજને (—નકામું) શુભ કર્મથી અન્યત્ર (—અશુભ
કાર્યમાં) દુષ્ટપણે જોડાયેલું જ્ઞાન; અને સામાન્યપણે દર્શનચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન
અવિવેકરૂપ મોહ;—આ, ભાવપાપાસ્રવનો વિસ્તાર દ્રવ્યપાપાસ્રવના વિસ્તારને દેનારો છે
(અર્થાત્ ઉપરોક્ત ભાવપાપાસ્રવરૂપ અનેકવિધ ભાવો તેવા તેવા અનેકવિધ દ્રવ્યપાપાસ્રવમાં
નિમિત્તભૂત છે). ૧૪૦.

આ રીતે આસ્રવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

૧. અનુરંજિત = રંગાયેલ. [કષાયના ઉદયથી અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ તે લેશ્યા છે. ત્યાં, કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓ તીવ્ર કષાયના ઉદયથી અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિરૂપ છે.]
૨. પ્રકર્ષ = ઉત્કર્ષ; ઉગ્રતા
૩. ઉદ્રેક = પુષ્કળતા; વધારો. ૪. કૂર = નિર્દય; કઠોર; ઉગ્ર.

इन्दियकसायसण्णा णिग्गहिदा जेहिं सुट्ठु मग्गम्हि ।
जावत्तावत्तेसिं पिहिदं पावासवच्छिदं ॥१४१॥

इन्द्रियकषायसंज्ञा निगृहीता यैः सुष्ठु मार्गे ।
यावत्तावत्तेषां पिहितं पापास्रवच्छिद्रम् ॥१४१॥

अनन्तरत्वात्पापस्यैव संवराख्यानमेतत् ।

मार्गो हि संवरस्तन्निमित्तमिन्द्रियाणि कषायाः संज्ञाश्च यावतांशेन यावन्तं वा कालं निगृह्यन्ते तावतांशेन तावन्तं वा कालं पापास्रवद्वारं पिधीयते । इन्द्रियकषाय-संज्ञाः भावपापास्रवो द्रव्यपापास्रवहेतुः पूर्वमुक्तः । इह तन्निरोधो भावपापसंवरो द्रव्यपाप-संवरहेतुरवधारणीय इति ॥१४१॥

માર્ગે રહી સંજ્ઞા-કષાયો-ઈન્દ્રિનો નિગ્રહ કરે,
પાપાસ્રવનું છિદ્ર તેને તેટલું રૂંધાય છે. ૧૪૧.

અન્વયાર્થ :—[યૈઃ] જેઓ [સુષ્ટુ માર્ગે] સારી રીતે માર્ગમાં રહીને [ઈન્દ્રિયકષાયસંજ્ઞાઃ] ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને સંજ્ઞાઓનો [યાવત્ નિગૃહીતાઃ] જેટલો નિગ્રહ કરે છે, [તાવત્] તેટલું [પાપાસ્રવછિદ્રમ્] પાપાસ્રવનું છિદ્ર [તેષામ્] તેમને [પિહિતમ્] બંધ થાય છે.

ટીકા :—પાપની અનંતર હોવાથી, પાપના જ સંવરનું આ કથન છે (અર્થાત્ પાપના કથન પછી તુરત જ હોવાથી, અહીં પાપના જ સંવરનું કથન કરવામાં આવ્યું છે).

માર્ગ ખરેખર સંવર છે; તેના નિમિત્તે (—તેના અર્થે) ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને સંજ્ઞાઓનો જેટલા અંશે અથવા જેટલો કાળ નિગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેટલા અંશે અથવા તેટલો કાળ પાપાસ્રવદ્વાર બંધ થાય છે.

ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને સંજ્ઞાઓ—ભાવપાપાસ્રવ—દ્રવ્યપાપાસ્રવનો હેતુ (—નિમિત્ત) પૂર્વે (૧૪૦ મી ગાથામાં) કહ્યો હતો; અહીં (આ ગાથામાં) તેમનો નિરોધ (—ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને સંજ્ઞાઓનો નિરોધ)—ભાવપાપસંવર—દ્રવ્યપાપસંવરનો હેતુ અવધારવો (—સમજવો). ૧૪૧.

જસ્સ ણ વિઙ્ગદિ રાગો દોસો મોહો વ સવ્વદવ્વેસુ ।
 ણાસવદિ સુહં અસુહં સમસુહદુવ્વસ્સ ભિક્કુસ્સ ॥૧૪૨॥

યસ્ય ન વિદ્યતે રાગો દ્વેષો મોહો વા સર્વદ્રવ્યેષુ ।
 નાસ્રવતિ શુભમશુભં સમસુખદુઃખસ્ય ભિક્ષોઃ ॥૧૪૨॥

સામાન્યસંવરસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યસ્ય રાગરૂપો દ્વેષરૂપો મોહરૂપો વા સમગ્રપરદ્રવ્યેષુ ન હિ વિદ્યતે ભાવઃ તસ્ય નિર્વિકારચૈતન્યત્વાત્સમસુખદુઃખસ્ય ભિક્ષોઃ શુભમશુભઞ્ચ કર્મ નાસ્રવતિ, કિન્તુ સંત્રિયત એવ । તદત્ર મોહરાગદ્વેષપરિણામનિરોધો ભાવસંવરઃ । તન્નિમિત્તઃ શુભાશુભકર્મપરિણામનિરોધો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યસંવર ઇતિ ॥૧૪૨॥

સૌ દ્રવ્યમાં નહિ રાગ-દ્વેષ-વિમોહ વર્તે જ્ઞેહને,
 શુભ-અશુભ કર્મ ન આસ્રવે સમદુઃખસુખ તે ભિક્ષુને. ૧૪૨.

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જ્ઞેને [સર્વદ્રવ્યેષુ] સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રાગઃ] રાગ, [દ્વેષઃ] દ્વેષ [વા] કે [મોહઃ] મોહ [ન વિદ્યતે] નથી, [સમસુખદુઃખસ્ય ભિક્ષોઃ] તે સમસુખદુઃખ ભિક્ષુને (—સુખદુઃખ પ્રત્યે સમભાવવાળા મુનિને) [શુભમ્ અશુભં] શુભ અને અશુભ કર્મ [નાસ્રવતિ] આસ્રવતું નથી.

ટીકા :—આ, સામાન્યપણે સંવરના સ્વરૂપનું કથન છે.

જ્ઞેને સમગ્ર પરદ્રવ્યો પ્રત્યે રાગરૂપ, દ્વેષરૂપ કે મોહરૂપ ભાવ નથી, તે ભિક્ષુને —કે જે નિર્વિકારચૈતન્યપણાને લીધે *સમસુખદુઃખ છે તેને—શુભ અને અશુભ કર્મનો આસ્રવ થતો નથી, પરંતુ સંવર જ થાય છે. તેથી અહીં (એમ સમજવું કે) મોહ-રાગદ્વેષપરિણામનો નિરોધ તે ભાવસંવર છે, અને તે (મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો નિરોધ) જ્ઞેનું નિમિત્ત છે એવો જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના શુભાશુભકર્મપરિણામનો (—શુભાશુભકર્મરૂપ પરિણામનો) નિરોધ તે દ્રવ્યસંવર છે. ૧૪૨.

★ સમસુખદુઃખ = સુખદુઃખ જ્ઞેને સમાન છે એવા; ઈષ્ટાનિષ્ટ સંયોગોમાં જ્ઞેને હર્ષશોકાદિ વિષમ પરિણામ થતા નથી એવા. [જ્ઞેને રાગદ્વેષમોહ નથી, તે મુનિ નિર્વિકારચૈતન્યમય છે અર્થાત્ તેનું ચૈતન્ય પર્યાયે પણ વિકારરહિત છે તેથી તે સમસુખદુઃખ છે.]

જસ્સ જદા ખલુ પુણ્ણં જોગે પાવં ચ ણત્થિ વિરદસ્સ ।

સંવરણં તસ્સ તદા સુહાસુહકદસ્સ કમ્મસ્સ ॥૧૪૩॥

યસ્ય યદા ખલુ પુણ્યં યોગે પાપં ચ નાસ્તિ વિરતસ્ય ।

સંવરણં તસ્ય તદા શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ ॥૧૪૩॥

વિશેષેણ સંવરસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યસ્ય યોગિનો વિરતસ્ય સર્વતો નિવૃત્તસ્ય યોગે વાઙ્મનઃકાયકર્મણિ શુભપરિણામરૂપં પુણ્યમશુભપરિણામરૂપં પાપઞ્ચ યદા ન ભવતિ તસ્ય તદા શુભાશુભભાવકૃતસ્ય દ્રવ્યકર્મણઃ સંવરઃ સ્વકારણાભાવાત્પ્રસિદ્ધ્યતિ । તદત્ર શુભાશુભપરિણામનિરોધો ભાવપુણ્યપાપસંવરો દ્રવ્યપુણ્યપાપસંવરસ્ય હેતુઃ પ્રધાનોઽવધારણીય ઇતિ ॥૧૪૩॥

—ઇતિ સંવરપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

જ્યારે ન યોગે પુણ્ય તેમ જ પાપ વર્તે વિરતને,

ત્યારે શુભાશુભકૃત કર્મનો થાય સંવર તેહને. ૧૪૩.

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જેને (—જે મુનિને), [વિરતસ્ય] વિરત વર્તતાં થકાં, [યોગે] યોગમાં [પુણ્યં પાપં ચ] પુણ્ય અને પાપ [યદા] જ્યારે [ખલુ] ખરેખર [ન અસ્તિ] હોતાં નથી, [તદા] ત્યારે [તસ્ય] તેને [શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ] શુભાશુભભાવકૃત કર્મનો [સંવરણમ્] સંવર થાય છે.

ટીકા :—આ, વિશેષપણે સંવરના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે યોગીને, વિરત અર્થાત્ સર્વતઃ નિવૃત્ત વર્તતાં થકાં, યોગમાં—વચન, મન અને કાયસંબંધી ક્રિયામાં—શુભપરિણામરૂપ પુણ્ય અને અશુભપરિણામરૂપ પાપ જ્યારે હોતાં નથી, ત્યારે તેને શુભાશુભભાવકૃત દ્રવ્યકર્મનો (—શુભાશુભભાવ જેનું નિમિત્ત હોય છે એવા દ્રવ્યકર્મનો), સ્વકારણના અભાવને લીધે, સંવર થાય છે. તેથી અહીં (આ ગાથામાં) શુભાશુભ પરિણામનો નિરોધ—ભાવપુણ્યપાપસંવર—દ્રવ્યપુણ્યપાપસંવરનો *પ્રધાન હેતુ અવધારવો (—સમજવો). ૧૪૩.

આ રીતે સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

★ પ્રધાન હેતુ = મુખ્ય નિમિત્ત. [દ્રવ્યસંવરમાં 'મુખ્ય નિમિત્ત' જીવના શુભાશુભ પરિણામનો નિરોધ છે,

અથ નિર્જરાપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

સંવરજોગેહિં જુદો તવેહિં જો ચિદ્દે બહુવિહેહિં ।
કમ્માણં ણિઝ્જરણં બહુગાણં કુણદિ સો ણિયદં ॥૧૪૪॥

સંવરયોગાભ્યાં યુક્તસ્તપોભિર્યશ્ચેષ્ટતે બહુવિદ્ધૈઃ ।
કર્મણાં નિર્જરણં બહુકાનાં કરોતિ સ નિયતમ્ ॥૧૪૪॥

નિર્જરાસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

શુભાશુભપરિણામનિરોધઃ સંવરઃ, શુદ્ધોપયોગો યોગઃ । તાભ્યાં યુક્તસ્તપો-
ભિરનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્તશય્યાસનકાયક્લેશાદિભેદાદ્વહિરઙ્કૈઃ
પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનભેદાદન્તરઙ્કૈશ્ચ બહુવિદ્ધૈર્યશ્ચેષ્ટતે સ ખલુ

હવે નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

જે યોગ-સંવરયુક્ત જીવ બહુવિધ તપો સહ પરિણમે,
તેને નિયમથી નિર્જરા બહુ કર્મ કેરી થાય છે. ૧૪૪.

અન્વયાર્થ :—[સંવરયોગાભ્યામ્ યુક્તઃ] સંવર અને યોગથી (શુદ્ધોપયોગથી) યુક્ત
એવો [યઃ] જે જીવ [બહુવિદ્ધૈઃ તપોભિઃ ચેષ્ટતે] બહુવિધ તપો સહિત પ્રવર્તે છે, [સઃ] તે
[નિયતમ્] નિયમથી [બહુકાનાં કર્મણાં] ઘણાં કર્મોની [નિર્જરણં કરોતિ] નિર્જરા કરે છે.

ટીકા :—આ, નિર્જરાના સ્વરૂપનું કથન છે.

સંવર એટલે શુભાશુભ પરિણામનો નિરોધ, અને યોગ એટલે શુદ્ધોપયોગ; તેમનાથી
(—સંવર અને યોગથી) યુક્ત એવો જે (પુરુષ), અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન,
રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયક્લેશાદિ ભેદોવાળાં બહિરંગ તપો સહિત તથા
પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એવા ભેદોવાળાં અંતરંગ તપો
સહિત—એમ બહુવિધ ^૧તપો સહિત પ્રવર્તે છે, તે (પુરુષ) ખરેખર ઘણાં કર્મોની નિર્જરા

યોગનો નિરોધ નહિ. (અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાયોગ્ય છે કે દ્રવ્યસંવરનું ઉપાદાનકારણ—નિશ્ચય-
કારણ તો પુદ્ગલ પોતે જ છે.)]

૧. જે જીવને સહજશુદ્ધસ્વરૂપના પ્રતપનરૂપ નિશ્ચય-તપ હોય તે જીવના, હઠ વિના વર્તતા અનશનાદિ-
સંબંધી ભાવોને તપ કહેવામાં આવે છે. તેમાં વર્તતો શુદ્ધિરૂપ અંશ તે નિશ્ચય-તપ છે અને શુભપણારૂપ

बहूनां कर्मणां निर्जरणं करोति। तदत्र कर्मवीर्यशातनसमर्थो बहिरङ्गान्तरङ्गतपोभिर्बृंहितः
शुद्धोपयोगो भावनिर्जरा, तदनुभावनीरसीभूतानामेकदेशसंक्षयः समुपात्तकर्मपुद्गलानां
द्रव्यनिर्जरति ॥१४४॥

જો સંવરેણ યુક્તો અપ્પટ્ટપસાધગો હિ અપ્પાણં ।

મુણિરુણ ઝાદિ ણિયદં ણાણં સો સંધુણોદિ કમ્મરયં ॥૧૪૫॥

યઃ સંવરેણ યુક્તઃ આત્માર્થપ્રસાધકો હ્યાત્માનમ્ ।

જ્ઞાત્વા ધ્યાયતિ નિયતં જ્ઞાનં સ સંધુનોતિ કર્મરજઃ ॥૧૪૫॥

કરે છે. તેથી અહીં (આ ગાથામાં એમ કહ્યું કે), કર્મના વીર્યનું (—કર્મની શક્તિનું) ^૧શાતન કરવામાં સમર્થ એવો જે બહિરંગ અને અંતરંગ તપો વડે ^૨વૃદ્ધિ પામેલો શુદ્ધોપયોગ તે ભાવનિર્જરા છે અને તેના પ્રભાવથી (—વૃદ્ધિ પામેલા શુદ્ધોપયોગના નિમિત્તથી) નીરસ થયેલાં એવાં ઉપાર્જિત કર્મપુદ્ગલોનો એકદેશ ^૩સંક્ષય તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. ૧૪૪.

સંવર સહિત, આત્મપ્રયોજનનો પ્રસાધક આત્મને

જાણી, સુનિશ્ચળ જ્ઞાન ધ્યાવે, તે કરમરજ નિર્જરે. ૧૪૫.

અન્વયાર્થ :—[સંવરેણ યુક્તઃ] સંવરથી યુક્ત એવો [યઃ] જે જીવ,

અંશને વ્યવહાર-તપ કહેવામાં આવે છે. (મિથ્યાદષ્ટિને નિશ્ચય-તપ નથી તેથી તેના અનશનાદિ-સંબંધી શુભ ભાવોને વ્યવહાર-તપો પણ કહેવાતા નથી; કારણ કે જ્યાં વાસ્તવિક તપનો સદ્ભાવ જ નથી, ત્યાં તે શુભ ભાવોમાં આરોપ કોનો કરવો?)

૧. શાતન કરવું = પાતળું કરવું; હીન કરવું; ક્ષીણ કરવું; નષ્ટ કરવું.
૨. વૃદ્ધિ પામેલો = વધેલો; ઉગ્ર થયેલો. [સંવર અને શુદ્ધોપયોગવાળા જીવને જ્યારે ઉગ્ર શુદ્ધોપયોગ થાય છે ત્યારે ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે. શુદ્ધોપયોગની ઉગ્રતા કરવાની વિધિ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આલંબનની ઉગ્રતા કરવી તે જ છે. એમ કરનારને, સહજદશાએ હઠ વિના જે અનશનાદિસંબંધી ભાવો વર્તે તેમાં (શુભપણારૂપ અંશની સાથે) ઉગ્ર-શુદ્ધિરૂપ અંશ હોય છે, જેથી ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે. (મિથ્યાદષ્ટિને તો શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ભાસ્યું જ નથી, તેથી તેને સંવર નથી, શુદ્ધોપયોગ નથી, શુદ્ધોપયોગની વૃદ્ધિની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેથી તેને, સહજ દશા વિનાના—હઠપૂર્વક—અનશનાદિસંબંધી શુભભાવો કદાચિત્ ભલે હોય તોપણ, મોક્ષના હેતુભૂત નિર્જરા બિલકુલ હોતી નથી.]
૩. સંક્ષય = સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષય.

મુખ્યનિર્જરાકારણોપન્યાસોઽયમ્ ।

યો હિ સંવરેણ શુભાશુભપરિણામપરમનિરોધેન યુક્તઃ પરિજ્ઞાતવસ્તુસ્વરૂપઃ પર-
પ્રયોજનેભ્યો વ્યાવૃત્તબુદ્ધિઃ કેવલં સ્વપ્રયોજનસાધનોદ્યતમનાઃ આત્માનં સ્વોપલમ્ભેનોપલભ્ય
ગુણગુણિનોર્વસ્તુત્વેનાભેદાત્તદેવ જ્ઞાનં સ્વં સ્વેનાવિચલિતમનાસ્સજ્ઞેતયતે સ ખલુ
નિતાન્તનિસ્નેહઃ પ્રહીણસ્નેહાભ્યઙ્ગપરિષ્વઙ્ગશુદ્ધસ્ફટિકસ્તમ્ભવત્ પૂર્વોપાત્તં કર્મરજઃ સંધુનોતિ ।

[આત્માર્થપ્રસાધકઃ હિ] ખરેખર આત્માર્થનો પ્રસાધક (સ્વપ્રયોજનનો પ્રકૃષ્ટ સાધક) વર્તતો થકો, [આત્માનમ્ જ્ઞાત્વા] આત્માને જાણીને (—અનુભવીને) [જ્ઞાનં નિયતં ધ્યાયતિ] જ્ઞાનને નિશ્ચળપણે ધ્યાવે છે, [સઃ] તે [કર્મરજઃ] કર્મરજને [સંધુનોતિ] ખેરવી નાખે છે.

ટીકા :—આ, નિર્જરાના મુખ્ય કારણનું કથન છે.

સંવરથી અર્થાત્ શુભાશુભ પરિણામના પરમ નિરોધથી યુક્ત એવો જે જીવ, વસ્તુસ્વરૂપને (હેય-ઉપાદેય તત્ત્વને) બરાબર જાણતો થકો પરપ્રયોજનોથી જેની બુદ્ધિ^૧ વ્યાવૃત્ત થઈ છે અને કેવળ સ્વપ્રયોજન સાધવામાં જેનું^૨ મન^૩ ઉદ્યત થયું છે એવો વર્તતો થકો, આત્માને સ્વોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ કરીને (—પોતાને સ્વાનુભવ વડે અનુભવીને), ગુણ-ગુણીનો વસ્તુપણે અભેદ હોવાથી તે જ^૪ જ્ઞાનને—સ્વને—સ્વ વડે અવિચળપરિણતિવાળો થઈને સંચેત છે, તે જીવ ખરેખર અત્યંત^૫ નિઃસ્નેહ વર્તતો થકો—જેને^૬ સ્નેહના લેપનો સંગ પ્રક્ષીણ થયો છે એવા શુદ્ધ સ્ફટિકના સ્તંભની માફક—પૂર્વોપાર્જિત કર્મરજને ખેરવી નાખે છે.

૧. વ્યાવૃત્ત થવું = નિવર્તવું; નિવૃત્ત થવું; પાછા વળવું.

૨. મન = મતિ; બુદ્ધિ; ભાવ; પરિણામ.

૩. ઉદ્યત થવું = તત્પર થવું; લાગવું; ઉદ્યમવંત થવું; વળવું; ઢળવું.

૪. ગુણી અને ગુણમાં વસ્તુ-અપેક્ષાએ અભેદ છે તેથી આત્મા કહો કે જ્ઞાન કહો—બન્ને એક જ છે. ઉપર જેને 'આત્મા'શબ્દથી કહ્યો હતો તેને જ અહીં 'જ્ઞાન'શબ્દથી કહેલ છે. તે જ્ઞાનમાં—નિજાત્મામાં—નિજાત્મા વડે નિશ્ચળ પરિણતિ કરીને તેનું સંચેતન—સંવેદન—અનુભવન કરવું તે ધ્યાન છે.

૫. નિઃસ્નેહ = સ્નેહ રહિત; મોહરાગદ્વેષ રહિત.

૬. સ્નેહ = તેલ; ચીકણો પદાર્થ; સ્નિગ્ધતા; ચીકાશ.

एतेन निर्जरामुख्यत्वे हेतुत्वं ध्यानस्य द्योतितमिति॥१४५॥

जस्स ण विज्जदि रागो दोसो मोहो व जोगपरिकम्मो ।

तस्स सुहासुहडहणो झाणमओ जायदे अगणी॥१४६॥

यस्य न विद्यते रागो द्वेषो मोहो वा योगपरिकर्म ।

तस्य शुभाशुभदहनो ध्यानमयो जायते अग्निः॥१४६॥

ધ્યાનસ્વરૂપાભિધાનમેતત્ ।

શુદ્ધસ્વરૂપેઽવિચલિતચૈતન્યવૃત્તિર્હિ ધ્યાનમ્ । અથાસ્યાત્મલાભવિધિરભિધીયતે ।
યદા યલુ યોગી દર્શનચારિત્રમોહનીયવિપાકં પુદ્ગલકર્મત્વાત્ કર્મસુ સંહત્ય,
તદનુવૃત્તેઃ વ્યાવૃત્ત્યોપયોગમમુહ્યન્તમરજ્યન્તમદ્વિષન્તં ચાત્યન્તશુદ્ધ એવાત્મનિ નિષ્કમ્પં

આથી (—આ ગાથાથી) એમ દર્શાવ્યું કે નિર્જરાનો મુખ્ય હેતુ ^૧ધ્યાન છે. ૧૪૫.

નહિ રાગદ્વેષવિમોહ ને નહિ યોગસેવન જેહને,

પ્રગટે શુભાશુભ બાળનારો ધ્યાન-અગ્નિ તેહને. ૧૪૬.

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જેને [મોહઃ રાગઃ દ્વેષઃ] મોહ અને રાગદ્વેષ [ન વિદ્યતે] નથી [વા] તથા [યોગપરિકર્મ] યોગોનું સેવન નથી (અર્થાત્ મન-વચન-કાયા પ્રત્યે ઉપેક્ષા છે), [તસ્ય] તેને [શુભાશુભદહનઃ] શુભાશુભને બાળનારો [ધ્યાનમયઃ અગ્નિઃ] ધ્યાનમય અગ્નિ [જાયતે] પ્રગટે છે.

ટીકા :—આ, ધ્યાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અવિચલિત ચૈતન્યપરિણતિ તે ખરેખર ધ્યાન છે. તે ધ્યાન પ્રગટવાની વિધિ હવે કહેવામાં આવે છે :—જ્યારે ખરેખર યોગી, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો વિપાક પુદ્ગલકર્મ હોવાથી તે વિપાકને (પોતાથી ભિન્ન એવાં અચેતન) કર્મોમાં સમેટી દઈને, તદનુસાર પરિણતિથી ઉપયોગને વ્યાવૃત્ત કરીને (—તે વિપાકને અનુરૂપ પરિણમવામાંથી ઉપયોગને નિવર્તાવીને), મોહી, રાગી અને દ્વેષી નહિ

૧. આ ધ્યાન શુદ્ધભાવરૂપ છે.

નિવેશયતિ, તદાસ્ય નિષ્ક્રિયચૈતન્યરૂપસ્વરૂપવિશ્રાન્તસ્ય વાઙ્મનઃકાયાનભાવયતઃ
સ્વકર્મસ્વવ્યાપારયતઃ સકલશુભાશુભકર્મેન્ધનદહનસમર્થત્વાત્ અગ્નિકલ્પં પરમપુરુષાર્થ-
સિદ્ધ્યુપાયભૂતં ધ્યાનં જાયતે ઇતિ। તથા ચોક્તમ્—*“અજ્ઞ વિ તિરયણસુદ્ધા
અપ્પા જ્ઞાણવિ લહઈ ઇંદત્તં। લોયંતિયદેવત્તં તત્થ ચુઆ ણિલ્લુદિં જંતિ”॥ “અંતો
ણત્થિ સુઈણં કાલો થોઓ વયં ચ દુમ્મેહા। તણ્ણવરિ સિલ્લિચયવ્વં જં જરમરણં
ચયં કુણઈ”॥૧૪૬॥

થતા એવા તે ઉપયોગને અત્યંત શુદ્ધ આત્મામાં જ નિષ્કંપપણે લીન કરે છે, ત્યારે તે
યોગીને—કે જે પોતાના નિષ્ક્રિય ચૈતન્યરૂપ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત છે, વચન-મન-કાયાને
^૧ભાવતો નથી અને સ્વકર્મોમાં ^૨વ્યાપાર કરતો નથી તેને—સકળ શુભાશુભ કર્મરૂપ
ઈંધનને બાળવામાં સમર્થ હોવાથી અગ્નિસમાન એવું, ^૩પરમપુરુષાર્થસિદ્ધિના ઉપાયભૂત
ધ્યાન પ્રગટે છે.

વળી કહ્યું છે કે—

*“અજ્ઞ વિ તિરયણસુદ્ધા અપ્પા જ્ઞાણવિ લહઈ ઇંદત્તં।
લોયંતિયદેવત્તં તત્થ ચુઆ ણિલ્લુદિં જંતિ॥’
‘અંતો ણત્થિ સુઈણં કાલો થોઓ વયં ચ દુમ્મેહા।
તણ્ણવરિ સિલ્લિચયવ્વં જં જરમરણં ચયં કુણઈ॥’

[અર્થ :—હમણાં પણ ત્રિરત્નશુદ્ધ જીવો (—આ કાળે પણ સમ્યગ્દર્શન-
જ્ઞાનચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોથી શુદ્ધ એવા મુનિઓ) આત્માનું ધ્યાન કરીને ઈન્દ્રપણું તથા
લૌકાંતિક-દેવપણું પામે છે અને ત્યાંથી ચ્યવીને (મનુષ્યભવ પામી) નિર્વાણને પ્રાપ્ત
કરે છે.

૧. ભાવવું = ચિંતવવું; ધ્યાવવું; અનુભવવું.

૨. વ્યાપાર = પ્રવૃત્તિ. [સ્વરૂપવિશ્રાંત યોગીને પોતાનાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મોમાં પ્રવર્તન નથી, કારણ કે તે
મોહનીયકર્મના વિપાકને પોતાથી ભિન્ન—અચેતન—જાણે છે તેમ જ તે કર્મવિપાકને અનુરૂપ
પરિણમનથી તેણે ઉપયોગને પાછો વાળ્યો છે.]

૩. પુરુષાર્થ = પુરુષનો અર્થ; પુરુષનું પ્રયોજન; આત્માનું પ્રયોજન; આત્મપ્રયોજન. [પરમપુરુષાર્થ અર્થાત્
આત્માનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે અને તે મોક્ષ ધ્યાનથી સધાય છે, માટે પરમપુરુષાર્થની (—મોક્ષની)
સિદ્ધિનો ઉપાય ધ્યાન છે.]

★ આ બે ઉદ્ધૃત ગાથાઓમાંની પહેલી ગાથા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત મોક્ષપ્રાભૃતની છે.

—इति निर्जरापदार्थव्याख्यानं समाप्तम्।

શ્રુતિઓનો અંત નથી (—શાસ્ત્રોનો પાર નથી), કાળ થોડો છે અને આપણે ^૧દુર્મેધ છીએ; માટે તે જ કેવળ શીખવાયોગ્ય છે કે જે જરા-મરણનો ક્ષય કરે.]

ભાવાર્થ :—નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારમાં નિશ્ચળ પરિણતિ તે ^૨ધ્યાન છે. આ ધ્યાન મોક્ષના ઉપાયરૂપ છે.

જેમ થોડો પણ અગ્નિ પુષ્કળ ઘાસ અને કાષ્ઠના રાશિને અલ્પ કાળમાં બાળી નાખે છે, તેમ મિથ્યાત્વ-કષાયાદિ વિભાવના પરિત્યાગસ્વરૂપ મહા પવનથી પ્રજ્વલિત થયેલો અને અપૂર્વ-અદ્ભુત-પરમ-આહ્લાદાત્મક સુખસ્વરૂપ ઘીથી સિંચાયેલો નિશ્ચય-આત્મસંવેદનરૂપ ધ્યાનાગ્નિ મૂલોત્તરપ્રકૃતિભેદવાળાં કર્મરૂપી ઈન્ધનના રાશિને ક્ષણમાત્રમાં બાળી નાખે છે.

આ પંચમકાળમાં પણ યથાશક્તિ ધ્યાન થઈ શકે છે. આ કાળે જે વિચ્છેદ છે તે શુકલધ્યાનનો છે, ધર્મધ્યાનનો નહિ. આજે પણ અહીંથી જીવો ધર્મધ્યાન કરીને દેવનો ભવ અને પછી મનુષ્યનો ભવ પામી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી બહુશ્રુતધરો જ ધ્યાન કરી શકે એમ પણ નથી; સારભૂત અલ્પ શ્રુતથી પણ ધ્યાન થઈ શકે છે. માટે મોક્ષાર્થીઓએ શુદ્ધાત્માનો પ્રતિપાદક, સંવરનિર્જરાનો કરનારો અને જરામરણનો હરનારો સારભૂત ઉપદેશ ગ્રહીને ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે.

[અહીં એ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે કે ઉપરોક્ત ધ્યાનનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન વિના ધ્યાન હોતું નથી, કારણ કે નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારની (શુદ્ધાત્માની) સમ્યક્ પ્રતીતિ વિના તેમાં નિશ્ચળ પરિણતિ ક્યાંથી થઈ શકે? માટે મોક્ષના ઉપાયભૂત ધ્યાન કરવા ઈચ્છનાર જીવે પ્રથમ તો જિનોક્ત દ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપ વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સમજણપૂર્વક નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારની સમ્યક્ પ્રતીતિનો સર્વ પ્રકારે ઉદમ કરવાયોગ્ય છે; ત્યારપછી જ તે ચૈતન્યચમત્કારમાં વિશેષ લીનતાનો યથાર્થ ઉદમ થઈ શકે છે.] ૧૪૬.

આ રીતે નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

૧. દુર્મેધ = ઓછી બુદ્ધિવાળા; મંદબુદ્ધિ; ઠોઠ.

૨. મુનિને જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું નિશ્ચળ ઉગ્ર આલંબન વર્તે તેને અહીં મુખ્યપણે ‘ધ્યાન’ કહ્યું છે. (શુદ્ધાત્માલંબનની ઉગ્રતાને મુખ્ય ન કરીએ તો, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને પણ ‘જઘન્ય ધ્યાન’ કહેવામાં વિરોધ નથી, કારણ કે તેને પણ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું જઘન્ય આલંબન તો હોય છે.)

અથ બન્ધપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

જં સુહમસુહમુદિણં ભાવં રક્તો કરેદિ જદિ અપ્પા ।

સો તેણ હવદિ બદ્ધો પોગ્ગલકમ્મેણ વિવિહેણ ॥૧૪૭॥

યં શુભમશુભમુદીર્ણં ભાવં રક્તઃ કરોતિ યદ્યાત્મા ।

સ તેન ભવતિ બદ્ધઃ પુદ્ગલકર્મણા વિવિધેન ॥૧૪૭॥

બન્ધસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યદિ યત્વયમાત્મા પરોપાશ્રયેણાનાદિરક્તઃ કર્મોદયપ્રભાવત્વાદુદીર્ણં શુભમશુભં વા ભાવં કરોતિ, તદા સ આત્મા તેન નિમિત્તભૂતેન ભાવેન પુદ્ગલકર્મણા વિવિધેન બદ્ધો ભવતિ । તદત્ર મોહરાગદ્વેષસ્નિગ્ધઃ શુભોઽશુભો વા પરિણામો જીવસ્ય ભાવબન્ધઃ, તન્નિમિત્તેન શુભાશુભકર્મત્વપરિણતાનાં જીવેન સહાન્યોન્યમૂર્ચ્છનં પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યબન્ધ ઇતિ ॥૧૪૭॥

હવે બંધપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

જો આત્મા ઉપરક્ત કરતો અશુભ વા શુભ ભાવને,
તો તે વડે એ વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી બંધાય છે. ૧૪૭.

અન્વયાર્થ :—[યદિ] જો [આત્મા] આત્મા [રક્તઃ] રક્ત (વિકારી) વર્તતો થકો [ઉદીર્ણ] ઉદિત [યમ્ શુભમ્ અશુભમ્ ભાવમ્] શુભ કે અશુભ ભાવને [કરોતિ] કરે છે, તો [સઃ] તે આત્મા [તેન] તે ભાવ વડે (—તે ભાવના નિમિત્તે) [વિવિધેન પુદ્ગલકર્મણા] વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી [બદ્ધઃ ભવતિ] બદ્ધ થાય છે.

ટીકા :—આ, બંધના સ્વરૂપનું કથન છે.

જો ખરેખર આ આત્મા અન્યના (—પુદ્ગલકર્મના) આશ્રય વડે અનાદિ કાળથી રક્ત રહીને કર્મોદયના પ્રભાવયુક્તપણે વર્તવાથી ઉદિત (—પ્રગટ થતા) શુભ કે અશુભ ભાવને કરે છે, તો તે આત્મા તે નિમિત્તભૂત ભાવ વડે વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી બદ્ધ થાય છે. તેથી અહીં (એમ કહ્યું કે), મોહરાગદ્વેષ વડે સ્નિગ્ધ એવા જે જીવના શુભ કે અશુભ પરિણામ તે ભાવબંધ છે અને તેના (—શુભાશુભ પરિણામના) નિમિત્તથી શુભાશુભ કર્મપણે પરિણત પુદ્ગલોનું જીવની સાથે અન્યોન્ય અવગાહન (—વિશિષ્ટ શક્તિ સહિત એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ) તે દ્રવ્યબંધ છે. ૧૪૭.

જોગનિમિત્તં ગ્રહણં જોગો મળવચનકાયસંભૂદો ।

ભાવનિમિત્તો બંધો ભાવો રતિરાગદોસમોહજુદો ॥૧૪૮॥

યોગનિમિત્તં ગ્રહણં યોગો મનોવચનકાયસંભૂતઃ ।

ભાવનિમિત્તો બંધો ભાવો રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ ॥૧૪૮॥

બહિરઙ્ગાન્તરઙ્ગબંધકારણાચ્ચાનમેતત્ ।

ગ્રહણં હિ કર્મપુદ્ગલાનાં જીવપ્રદેશવર્તિકર્મસ્કન્ધાનુપ્રવેશઃ । તત્ ખલુ યોગ-
નિમિત્તમ્ । યોગો વાડૂમનઃકાયકર્મવર્ગણાલમ્બન આત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દઃ । બન્ધસ્તુ કર્મ-
પુદ્ગલાનાં વિશિષ્ટશક્તિપરિણામેનાવસ્થાનમ્ । સ પુનર્જીવભાવનિમિત્તઃ । જીવભાવઃ પુના
રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ, મોહનીયવિપાકસમ્પાદિતવિકાર ઇત્યર્થઃ । તદત્ર પુદ્ગલાનાં ગ્રહણ-

છે યોગહેતુક ગ્રહણ, મનવચકાય-આશ્રિત યોગ છે;

છે ભાવહેતુક બંધ, ને મોહાદિસંયુત ભાવ છે. ૧૪૮.

અન્વયાર્થ :—[યોગનિમિત્તં ગ્રહણમ્] ગ્રહણનું (—કર્મગ્રહણનું) નિમિત્ત યોગ છે;
[યોગઃ મનોવચનકાયસંભૂતઃ] યોગ મનવચનકાયજનિત (આત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દ) છે.
[ભાવનિમિત્તઃ બંધઃ] બંધનું નિમિત્ત ભાવ છે; [ભાવઃ રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ] ભાવ
રતિરાગદ્વેષમોહથી યુક્ત (આત્મપરિણામ) છે.

ટીકા :—આ, બંધના બહિરંગ કારણ અને અંતરંગ કારણનું કથન છે.

ગ્રહણ એટલે કર્મપુદ્ગલોનો જીવપ્રદેશવર્તી (—જીવના પ્રદેશોની સાથે એક ક્ષેત્રે
રહેલા) કર્મસ્કંધોમાં પ્રવેશ; તેનું નિમિત્ત યોગ છે. યોગ એટલે વચનવર્ગણા, મનોવર્ગણા,
કાયવર્ગણા અને કર્મવર્ગણાનું જેમાં આલંબન હોય છે એવો આત્મપ્રદેશોનો પરિસ્પન્દ
(અર્થાત્ જીવના પ્રદેશોનું કંપન).

બંધ એટલે કર્મપુદ્ગલોનું વિશિષ્ટ શક્તિરૂપ પરિણામ સહિત સ્થિત રહેવું તે
(અર્થાત્ કર્મપુદ્ગલોનું અમુક અનુભાગરૂપ શક્તિ સહિત અમુક કાળ સુધી ટકવું તે); તેનું
નિમિત્ત જીવભાવ છે. જીવભાવ રતિરાગદ્વેષમોહયુક્ત (પરિણામ) છે અર્થાત્ મોહનીયના
વિપાકથી ઉત્પન્ન થતો વિકાર છે.

हेतुत्वाद्बहिरंगकारणं योगः, विशिष्टशक्तिस्थितिहेतुत्वादन्तरङ्गकारणं जीवभाव एवेति ॥१४८॥

हेतू चदुर्वियप्पो अदुर्वियप्पस्स कारणं भणितं।

तेसिं पि य रागादी तेसिमभावे ण बज्झंति॥१४९॥

हेतुश्चतुर्विकल्पोऽष्टविकल्पस्य कारणं भणितम्।

तेषामपि च रागादयस्तेषामभावे न बध्यन्ते॥१४९॥

તેથી અહીં (બંધને વિષે), બહિરંગ કારણ (–નિમિત્ત) યોગ છે કારણ કે તે પુદ્ગલોના ગ્રહણનો હેતુ છે, અને અંતરંગ કારણ (–નિમિત્ત) જીવભાવ જ છે કારણ કે તે (કર્મપુદ્ગલોની) વિશિષ્ટ શક્તિ અને સ્થિતિનો હેતુ છે.

ભાવાર્થ :—કર્મબંધપર્યાયના ચાર વિશેષો છે: પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ. આમાં સ્થિતિ-અનુભાગ જ અત્યંત મુખ્ય વિશેષો છે, પ્રકૃતિ-પ્રદેશ તો અત્યંત ગૌણ વિશેષો છે; કારણ કે સ્થિતિ-અનુભાગ વિના કર્મબંધપર્યાય નામમાત્ર જ રહે. તેથી અહીં પ્રકૃતિ-પ્રદેશબંધને માત્ર ‘ગ્રહણ’ શબ્દથી કહેલ છે અને સ્થિતિ-અનુભાગબંધને જ ‘બંધ’ શબ્દથી કહેલ છે.

જીવના કોઈ પણ પરિણામમાં વર્તતો યોગ કર્મનાં પ્રકૃતિ-પ્રદેશનું અર્થાત્ ‘ગ્રહણ’નું નિમિત્ત થાય છે અને જીવના તે જ પરિણામમાં વર્તતો મોહરાગદ્વેષભાવ કર્મનાં સ્થિતિ-અનુભાગનું અર્થાત્ ‘બંધ’નું નિમિત્ત થાય છે; માટે મોહરાગદ્વેષભાવને ‘બંધ’નું અંતરંગ કારણ (અંતરંગ નિમિત્ત) કહ્યું છે અને યોગને—કે જે ‘ગ્રહણ’નું નિમિત્ત છે તેને—‘બંધ’નું બહિરંગ કારણ (બાહ્ય નિમિત્ત) કહ્યું છે. ૧૪૮.

હેતુ ચતુર્વિધ અષ્ટવિધ કર્મો તણાં કારણ કહ્યા,

તેનાંય છે રાગાદિ, જ્યાં રાગાદિ નહિ ત્યાં બંધ ના. ૧૪૯.

અન્વયાર્થ :—[ચતુર્વિકલ્પ: હેતુ:] (દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ) ચાર પ્રકારના હેતુઓ [અષ્ટવિકલ્પસ્ય કારણમ્] આઠ પ્રકારનાં કર્મોનાં કારણ [ભણિતમ્] કહેવામાં આવ્યા છે; [તેષામ્ અપિ ચ] તેમને પણ [રાગાદય:] (જીવના) રાગાદિભાવો કારણ છે; [તેષામ્ અભાવે] રાગાદિભાવોના અભાવમાં [ન બધ્યન્તે] જીવો બંધાતા નથી.

મિથ્યાત્વાદિદ્રવ્યપર્યાયાણામપિ બહિરઙ્કારણઘોતનમેતત્ ।

તન્નાન્તરે કિલાષ્ટવિકલ્પકર્મકારણત્વેન બન્ધહેતુદ્રવ્યહેતુરૂપશ્ચતુર્વિકલ્પઃ પ્રોક્તઃ મિથ્યાત્વાસંયમકષાયયોગા ઇતિ । તેષામપિ જીવભાવભૂતા રાગાદયો બન્ધહેતુત્વસ્ય હેતવઃ, યતો રાગાદિભાવાનામભાવે દ્રવ્યમિથ્યાત્વાસંયમકષાયયોગસદ્ભાવેઽપિ જીવા ન વધ્યન્તે । તતો રાગાદી-નામન્તરઙ્કૃત્વાન્નિશ્ચયેન બન્ધહેતુત્વમવસેયમિતિ ॥૧૪૬॥

—ઇતિ બન્ધપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અથ મોક્ષપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

ટીકા :—આ, મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યપર્યાયોને (—દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ પુદ્ગલપર્યાયોને) પણ (બંધના) બહિરંગ-કારણપણાનું ^૧પ્રકાશન છે.

ગ્રંથાન્તરમાં (અન્ય શાસ્ત્રમાં) મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગ એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્યહેતુઓને (દ્રવ્યપ્રત્યયોને) આઠ પ્રકારનાં કર્મોનાં કારણ તરીકે બંધહેતુ કહ્યા છે. તેમને પણ બંધહેતુપણાના હેતુઓ જીવભાવભૂત રાગાદિક છે; કારણ કે ^૨રાગાદિભાવોનો અભાવ હોતાં દ્રવ્યમિથ્યાત્વ, દ્રવ્ય-અસંયમ, દ્રવ્યકષાય અને દ્રવ્યયોગના સદ્ભાવમાં પણ જીવો બંધાતા નથી. તેથી રાગાદિભાવોને અંતરંગ બંધહેતુપણું હોવાને લીધે ^૩નિશ્ચયથી બંધહેતુપણું છે એમ નક્કી કરવું. ૧૪૯.

આ રીતે બંધપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે મોક્ષપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

૧. પ્રકાશન = પ્રસિદ્ધ કરવું તે; સમજાવવું તે; દર્શાવવું તે.
૨. જીવગત રાગાદિરૂપ ભાવપ્રત્યયોનો અભાવ હોતાં દ્રવ્યપ્રત્યયોના વિદ્યમાનપણામાં પણ જીવો બંધાતા નથી. જો જીવગત રાગાદિભાવોના અભાવમાં પણ દ્રવ્યપ્રત્યયોના ઉદયમાત્રથી બંધ થાય તો સર્વદા બંધ જ રહે (—મોક્ષનો અવકાશ જ ન રહે), કારણ કે સંસારીઓને સદાય કર્મોદયનું વિદ્યમાનપણું હોય છે.
૩. ઉદયગત દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ પ્રત્યયોની માફક રાગાદિભાવો નવા કર્મબંધમાં માત્ર બહિરંગ નિમિત્ત નથી પણ તેઓ તો નવા કર્મબંધમાં ‘અંતરંગ નિમિત્ત’ છે તેથી તેમને ‘નિશ્ચયથી બંધહેતુ’ કહ્યા છે.

હેદુમભાવે ણિયમા જાયદિ ણાણિસ્સ આસવણિરોધો ।
 આસવભાવેણ વિણા જાયદિ કમ્મસ્સ દુ ણિરોધો ॥૧૫૦॥
 કમ્મસ્સાભાવેણ ય સવ્વણ્હૂ સવ્વલોગદરિસી ય ।
 પાવદિ ઙ્ગિદિયરહિદં અવ્વાબાહં સુહમણંતં ॥૧૫૧॥

હેત્વભાવે નિયમાજ્ઞાયતે જ્ઞાનિનઃ આસ્રવનિરોધઃ ।
 આસ્રવભાવેન વિના જાયતે કર્મણસ્તુ નિરોધઃ ॥૧૫૦॥
 કર્મણામભાવેન ચ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।
 પ્રાપ્નોત્તિન્દ્રિયરહિતમવ્યાબાધં સુખમનન્તમ્ ॥૧૫૧॥

દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુપરમસંવરરૂપેણ ભાવમોક્ષસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

હેતુ-અભાવે નિયમથી આસ્રવનિરોધન જ્ઞાનીને,
 આસ્રવભાવ-અભાવમાં કર્મો તણું રોધન બને; ૧૫૦.
 કર્મો-અભાવે સર્વજ્ઞાની સર્વદર્શી થાય છે,
 ને અક્ષરહિત, અનંત, અવ્યાબાધ સુખને તે લહે. ૧૫૧.

અન્વયાર્થ :—[હેત્વભાવે] (મોહરાગદ્રેષરૂપ) હેતુનો અભાવ થવાથી [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [નિયમાત્] નિયમથી [આસ્રવનિરોધઃ જાયતે] આસ્રવનો નિરોધ થાય છે [તુ] અને [આસ્રવભાવેન વિના] આસ્રવભાવના અભાવમાં [કર્મણઃ નિરોધઃ જાયતે] કર્મનો નિરોધ થાય છે. [ચ] વળી [કર્મણામ્ અભાવેન] કર્મોનો અભાવ થવાથી તે [સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ] સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી થયો થકો [ઇન્દ્રિયરહિતમ્] ઈન્દ્રિયરહિત, [અવ્યાબાધમ્] અવ્યાબાધ, [અનન્તમ્ સુખમ્ પ્રાપ્નોતિ] અનંત સુખને પામે છે.

ટીકા :—આ, ^૧દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમ-સંવરરૂપે ભાવમોક્ષના સ્વરૂપનું કથન છે.

૧. દ્રવ્યકર્મમોક્ષ = દ્રવ્યકર્મનું સર્વથા છૂટી જવું તે; દ્રવ્યમોક્ષ. (અહીં ભાવમોક્ષનું સ્વરૂપ દ્રવ્યમોક્ષના નિમિત્તભૂત પરમ-સંવરરૂપે દર્શાવ્યું છે.)

આસ્રવહેતુર્હિ જીવસ્ય મોહરાગદ્વેષરૂપો ભાવઃ। તદભાવો ભવતિ જ્ઞાનિનઃ। તદભાવે ભવત્યાસ્રવભાવાભાવઃ। આસ્રવભાવાભાવે ભવતિ કર્માભાવઃ। કર્માભાવેન ભવતિ સાર્વજ્ઞં સર્વદર્શિત્વમવ્યાબાધમિન્દ્રિયવ્યાપારાતીતમનન્તસુખત્વઞ્ચેતિ। સ ણ્ણ જીવન્મુક્તિનામા ભાવમોક્ષઃ। કથમિતિ ચેત્। ભાવઃ ચત્ત્વર વિવક્ષિતઃ કર્માવૃત્તચૈતન્યસ્ય ક્રમપ્રવર્તમાનજ્ઞપ્તિક્રિયારૂપઃ। સ ચત્ત્વર સંસારિણોઽનાદિમોહનીયકર્મોદયાનુવૃત્તિવશાદ-શુદ્ધો દ્રવ્યકર્માસ્રવહેતુઃ। સ તુ જ્ઞાનિનો મોહરાગદ્વેષાનુવૃત્તિરૂપેણ પ્રહીયતે। તતોઽસ્ય આસ્રવભાવો નિરુદ્ધયતે। તતો નિરુદ્ધાસ્રવભાવસ્યાસ્ય મોહક્ષયેનાત્યન્ત-નિર્વિકારમનાદિમુદ્રિતાનન્તચૈતન્યવીર્યસ્ય શુદ્ધજ્ઞપ્તિક્રિયારૂપેણાન્તર્મુહૂર્તમતિવાહ્ય યુગપજ્ઞાન-

આસ્રવનો હેતુ ખરેખર જીવનો મોહરાગદ્વેષરૂપ ભાવ છે. જ્ઞાનીને તેનો અભાવ થાય છે. તેનો અભાવ થતાં આસ્રવભાવનો અભાવ થાય છે. આસ્રવભાવનો અભાવ થતાં કર્મનો અભાવ થાય છે. કર્મનો અભાવ થવાથી સર્વજ્ઞપણું, સર્વદર્શીપણું અને અવ્યાબાધ, ^૧ઈન્દ્રિયવ્યાપારાતીત, અનંત સુખ થાય છે. તે આ ^૨જીવન્મુક્તિ નામનો ભાવમોક્ષ છે. ‘કઈ રીતે?’ એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ છે :—

અહીં જે ‘ભાવ’ ^૩વિવક્ષિત છે તે કર્માવૃત્ત (કર્મથી અવરાયેલા) ચૈતન્યની ક્રમે પ્રવર્તતી જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપ છે. તે (ક્રમે પ્રવર્તતી જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપ ભાવ) ખરેખર સંસારીને અનાદિ કાળથી મોહનીયકર્મના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિને લીધે અશુદ્ધ છે, દ્રવ્યકર્માસ્રવનો હેતુ છે. પરંતુ તે (ક્રમે પ્રવર્તતી જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપ ભાવ) જ્ઞાનીને મોહરાગદ્વેષવાળી પરિણતિરૂપે હાનિ પામે છે તેથી તેને આસ્રવભાવનો નિરોધ થાય છે. તેથી આસ્રવભાવનો જેને નિરોધ થયો છે એવા તે જ્ઞાનીને મોહના ક્ષય વડે અત્યંત નિર્વિકારપણું થવાથી, જેને અનાદિ કાળથી અનંત ચૈતન્ય અને (અનંત) વીર્ય બિડાઈ ગયેલ છે એવો તે જ્ઞાની (ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને) શુદ્ધ જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપે અંતર્મુહૂર્ત પસાર કરીને યુગપદ્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો ક્ષય થવાથી કથંચિત્

૧. ઈન્દ્રિયવ્યાપારાતીત = ઈન્દ્રિયવ્યાપાર રહિત

૨. જીવન્મુક્તિ = જીવતાં મુક્તિ; દેહ હોવાં છતાં મુક્તિ.

૩. વિવક્ષિત = કહેવા ધારેલો

દર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયેણ કથञ्चित્ કૂટસ્થજ્ઞાનત્વમવાપ્ય જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપે ક્રમપ્રવૃત્ત્યભાવાદ્ભાવકર્મ વિનશ્યતિ। તતઃ કર્માભાવે સ હિ ભગવાન્સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી વ્યુપરતેન્દ્રિયવ્યાપારા-
વ્યાબાધાનન્તસુખશ્ચ નિત્યમેવાવતિષ્ઠતે। ઇત્યેષ ભાવકર્મમોક્ષપ્રકારઃ દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુઃ
પરમસંવરપ્રકારશ્ચ ॥૧૫૦-૧૫૧॥

દંસણ્ણાણસમગ્ગં જ્ઞાણં ણો અણ્ણદવ્વસંજુત્તં।

જાયદિ ણિજ્જરહેદૂ સભાવસહિદસ્સ સાધુસ્સ ॥૧૫૨॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં ધ્યાનં નો અન્યદ્રવ્યસંયુક્તમ્।

જાયતે નિર્જરાહેતુઃ સ્વભાવસહિતસ્ય સાધોઃ ॥૧૫૨॥

^૧કૂટસ્થ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે અને એ રીતે તેને જ્ઞપ્તિક્રિયાના રૂપમાં ક્રમપ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી ભાવકર્મનો વિનાશ થાય છે. તેથી કર્મનો અભાવ થતાં તે ખરેખર ભગવાન સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને ઈન્દ્રિયવ્યાપારાતીત-અવ્યાબાધ-અનંતસુખવાળો સદાય રહે છે.

એ રીતે આ (અહીં કહ્યો તે), ^૨ભાવકર્મમોક્ષનો ^૩પ્રકાર તથા દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમ સંવરનો પ્રકાર છે. ૧૫૦-૧૫૧.

દેગજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ને પરદ્રવ્યવિરહિત ધ્યાન જે,

તે નિર્જરાનો હેતુ થાય સ્વભાવપરિણત સાધુને. ૧૫૨.

અન્વયાર્થ :—[સ્વભાવસહિતસ્ય સાધોઃ] સ્વભાવસહિત સાધુને (—સ્વભાવપરિણત કેવળીભગવાનને) [દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં] દર્શનજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ અને [નો અન્યદ્રવ્યસંયુક્તમ્]

૧. કૂટસ્થ = સર્વ કાળે એક રૂપે રહેનારું; અચળ. [જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મોનો નાશ થતાં કાંઈ જ્ઞાન સર્વથા અપરિણામી થઈ જતું નથી; પરંતુ તે અન્ય અન્ય જ્ઞેયોને જાણવારૂપે પલટાતું નથી—સર્વદા ત્રણે કાળના સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણ્યા કરે છે, તેથી તેને કથञ्ચિત્ કૂટસ્થ કહ્યું છે.]
૨. ભાવકર્મમોક્ષ = ભાવકર્મનું સર્વથા છૂટી જવું તે; ભાવમોક્ષ. (જ્ઞપ્તિક્રિયામાં ક્રમપ્રવૃત્તિનો અભાવ થવો તે ભાવમોક્ષ છે અથવા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણાની અને અનંતાનંદમયપણાની પ્રગટતા તે ભાવમોક્ષ છે.)
૩. પ્રકાર = સ્વરૂપ; રીત.

દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુપરમનિર્જરાકારણધ્યાનાખ્યાનમેતત્ ।

एवमस्य खलु भावमुक्तस्य भगवतः केवलिनः स्वरूपतृप्तत्वादिश्रान्तसुखदुःख-
कर्मविपाककृतविक्रियस्य प्रक्षीणावरणत्वादनन्तज्ञानदर्शनसम्पूर्णशुद्धज्ञानचेतनामयत्वाद-
तीन्द्रियत्वात् चान्यद्रव्यसंयोगवियुक्तं शुद्धस्वरूपेऽविचलितचैतन्यवृत्तिरूपत्वात्कथञ्चिद्ध्यान-
व्यपदेशार्हमात्मनः स्वरूपं पूर्वसञ्चितकर्मणां शक्तिशासनं पतनं वा विलोक्य निर्जरा-
हेतुत्वेनोपवर्ण्यत इति ॥१५२॥

અન્યદ્રવ્યથી અસંયુક્ત એવું [ધ્યાન] ધ્યાન [નિર્જરાહેતુઃ જાયતે] નિર્જરાનો હેતુ થાય છે.

ટીકા :—આ, દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત એવી પરમ નિર્જરાના કારણભૂત ધ્યાનનું કથન છે.

એ રીતે ખરેખર આ (—પૂર્વોક્ત) ભાવમુક્ત (—ભાવમોક્ષવાળા) ભગવાન કેવળીને—કે જેમને સ્વરૂપતૃપ્તપણાને લીધે ^૧કર્મવિપાકકૃત સુખદુઃખરૂપ વિક્રિયા અટકી ગઈ છે તેમને—આવરણના પ્રક્ષીણપણાને લીધે, અનંત જ્ઞાનદર્શનથી સંપૂર્ણ શુદ્ધજ્ઞાન-ચેતનામયપણાને લીધે તથા અતીન્દ્રિયપણાને લીધે જે અન્યદ્રવ્યના સંયોગ વિનાનું છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અવિચલિત ચૈતન્યવૃત્તિરૂપ હોવાને લીધે જે કંથયિત્ ‘ધ્યાન’ નામને યોગ્ય છે એવું આત્માનું સ્વરૂપ (—આત્માની નિજ દશા) પૂર્વસંચિત કર્મોની શક્તિનું ^૨શાતન અથવા તેમનું ^૩પતન અવલોકીને નિર્જરાના હેતુ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કેવળીભગવાનના આત્માની દશા જ્ઞાનદર્શનાવરણના ક્ષયવાળી હોવાને લીધે, શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામય હોવાને લીધે તથા ઈન્દ્રિયવ્યાપારાદિ બહિર્દ્રવ્યના આલંબન વિનાની હોવાને લીધે અન્યદ્રવ્યના સંસર્ગ રહિત છે અને શુદ્ધસ્વરૂપમાં નિશ્ચળ ચૈતન્યપરિણતિરૂપ હોવાને લીધે કોઈ પ્રકારે ‘ધ્યાન’ નામને યોગ્ય છે. તેમની આવી આત્મદશા નિર્જરાના નિમિત્ત તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે કારણ કે તેમને પૂર્વોપાર્જિત કર્મોની શક્તિ હીન થતી જાય છે તેમ જ તે કર્મો ખરતાં જાય છે. ૧૫૨.

૧. કેવળીભગવાન નિર્વિકાર-પરમાનંદસ્વરૂપ સ્વાત્મોપન્ન સુખથી તૃપ્ત છે તેથી કર્મનો વિપાક જેમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવી સાંસારિક સુખદુઃખરૂપ (—હર્ષવિષાદરૂપ) વિક્રિયા તેમને વિરામ પામી છે.

૨. શાતન = પાતળું થવું તે; હીન થવું તે; ક્ષીણ થવું તે.

૩. પતન = નાશ; ગલન; ખરી જવું તે.

જો સંવરેણ યુક્તો ણિઝરમાણોઘ સવ્વકમ્માણિ ।
વવગદવેદાઠસસો મુયદિ ભવં તેણ સો મોક્ષો ॥૧૫૩॥

યઃ સંવરેણ યુક્તો નિર્જરન્નથ સર્વકર્માણિ ।

વ્યપગતવેદ્યાયુષ્કો મુઞ્ચતિ ભવં તેન સ મોક્ષઃ ॥૧૫૩॥

દ્રવ્યમોક્ષસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અથ યત્નુ ભગવતઃ કેવલિનો ભાવમોક્ષે સતિ પ્રસિદ્ધપરમસંવરસ્યોત્તરકર્મસન્તતૌ નિરુદ્ધાયાં પરમનિર્જરાકારણધ્યાનપ્રસિદ્ધૌ સત્યાં પૂર્વકર્મસન્તતૌ કદાચિત્સ્વભાવેનૈવ કદાચિત્સમુદ્ઘાતવિધાનેનાયુઃકર્મસમભૂતસ્થિત્યામાયુઃકર્માનુસારેણૈવ નિર્જીર્યમાણાયામપુનર્ભવાય

સંવરસહિત તે જીવ પૂર્વ સમસ્ત કર્મો નિર્જરે
ને આયુવેદ્યવિહીન થઈ ભવને તજે; તે મોક્ષ છે. ૧૫૩.

અન્વયાર્થ :—[યઃ સંવરેણ યુક્તઃ] જે સંવરથી યુક્ત છે એવો (કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્ત) જીવ [નિર્જરન્ અથ સર્વકર્માણિ] સર્વ કર્મોને નિર્જરતો થકો [વ્યપગતવેદ્યાયુષ્કઃ] વેદનીય અને આયુષ રહિત થઈને [ભવં મુઞ્ચતિ] ભવને છોડે છે; [તેન] તેથી (એ રીતે સર્વ કર્મપુદ્ગલોનો વિયોગ થવાને લીધે) [સઃ મોક્ષઃ] તે મોક્ષ છે.

ટીકા :—આ, દ્રવ્યમોક્ષના સ્વરૂપનું કથન છે.

ખરેખર ભગવાન કેવળીને, ભાવમોક્ષ હોતાં, પરમ સંવર સિદ્ધ થવાને લીધે ^૧ઉત્તર કર્મસંતતિ નિરોધ પામી થકી અને પરમ નિર્જરાના કારણભૂત ધ્યાન સિદ્ધ થવાને લીધે ^૨પૂર્વ કર્મસંતતિ—કે જેની સ્થિતિ કદાચિત્ સ્વભાવથી જ આયુકર્મના જેટલી હોય છે અને કદાચિત્ ^૩સમુદ્ઘાતવિધાનથી આયુકર્મના જેટલી થાય છે તે—આયુકર્મના અનુસારે જ નિર્જરતી થકી, ^૪અપુનર્ભવને માટે તે ભવ છૂટવાના સમયે થતો જે વેદનીય-આયુ-નામ-

૧. ઉત્તર કર્મસંતતિ = પછીનો કર્મપ્રવાહ; ભાવી કર્મપરંપરા. ૨. પૂર્વ = પહેલાંની
૩. કેવળીભગવાનને વેદનીય, નામ અને ગોત્રકર્મની સ્થિતિ ક્યારેક સ્વભાવથી જ (અર્થાત્ કેવળીસમુદ્ઘાત-રૂપ નિમિત્ત હોયા વિના જ) આયુકર્મના જેટલી હોય છે અને ક્યારેક તે ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ આયુ-કર્મથી વધારે હોવા છતાં તે સ્થિતિ ઘટીને આયુકર્મ જેટલી થવામાં કેવળીસમુદ્ઘાત નિમિત્ત બને છે.
૪. અપુનર્ભવ = ફરીને ભવ નહિ થવો તે. (કેવળીભગવાનને ફરીને ભવ થયા વિના જ તે ભવનો ત્યાગ થાય છે; તેથી તેમના આત્માથી કર્મપુદ્ગલોનો સદાને માટે સર્વથા વિયોગ થાય છે.)

તદ્વત્યાગસમયે વેદનીયાયુર્નામગોત્રરૂપાણાં જીવેન સહાત્યન્તવિશ્લેષઃ કર્મપુદ્ગલાનાં દ્રવ્યમોક્ષઃ ॥૧૫૩॥

—ઇતિ મોક્ષપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

સમાપ્તં ચ મોક્ષમાર્ગવિવેકરૂપસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનવિષયભૂતનવપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ॥

*

*

*

અથ મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચિકા ચૂલિકા ।

જીવસહાવં ણાણં અપ્પહિહદદંસણં અણ્ણમયં ।

ચરિયં ચ તેસુ ણિયદં અત્થિત્તમણિંદિયં ભણિયં ॥૧૫૪॥

જીવસ્વભાવં જ્ઞાનમપ્રતિહતદર્શનમનન્યમયમ્ ।

ચારિત્રં ચ તયોર્નિયતમસ્તિત્વમનિન્દિતં ભણિતમ્ ॥૧૫૪॥

ગોત્રરૂપ કર્મપુદ્ગલોનો જીવની સાથે અત્યંત વિશ્લેષ (વિયોગ) તે દ્રવ્યમોક્ષ છે. ૧૫૩.

આ રીતે મોક્ષપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

વળી મોક્ષમાર્ગના અવયવરૂપ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયભૂત નવ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન પણ સમાપ્ત થયું.

*

*

*

હવે ^૧મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચક ^૨ચૂલિકા છે.

આત્મસ્વભાવ અનન્યમય નિર્વિદ્ધ દર્શન જ્ઞાન છે;

દેહજ્ઞાનનિયત અનિદ્ય જે અસ્તિત્વ તે ચારિત્ર છે. ૧૫૪.

અન્વયાર્થ :—[જીવસ્વભાવં] જીવનો સ્વભાવ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન અને [અપ્રતિહત-

૧. મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચક = મોક્ષમાર્ગનો વિસ્તાર જણાવનારી; મોક્ષમાર્ગને વિસ્તારથી કહેનારી; મોક્ષમાર્ગનું વિસ્તૃત કથન કરનારી.

૨. ચૂલિકાના અર્થ માટે ૧૪૨મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.

મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

જીવસ્વભાવનિયતં ચરિતં મોક્ષમાર્ગઃ । જીવસ્વભાવો હિ જ્ઞાનદર્શને અનન્ય-મયત્વાત્ । અનન્યમયત્વં ચ તયોર્વિશેષસામાન્યચૈતન્યસ્વભાવજીવનિર્વૃત્તત્વાત્ । અથ તયોર્જીવસ્વરૂપભૂતયોર્જ્ઞાનદર્શનયોર્યન્નિયતમવસ્થિતમુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યરૂપવૃત્તિમયમસ્તિત્વં રાગાદિ-પરિણત્યભાવાદનિન્દિતં તદ્ચરિતં; તદેવ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ । દ્વિવિધં હિ કિલ સંસારિષુ ચરિતં—સ્વચરિતં પરચરિતં ચ; સ્વસમયપરસમયાવિત્યર્થઃ । તત્ર સ્વભાવાવ-સ્થિતાસ્તિત્વસ્વરૂપં સ્વચરિતં, પરભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વસ્વરૂપં પરચરિતમ્ । તત્ર યત્સ્વભાવા-

દર્શનમ્] અપ્રતિહત દર્શન છે—[અનન્યમયમ્] કે જેઓ (જીવથી) અનન્યમય છે. [તયોઃ] તે જ્ઞાનદર્શનમાં [નિયતમ્] નિયત [અસ્તિત્વમ્] અસ્તિત્વ—[અનિન્દિતં] કે જે અનિન્દિત છે—[ચારિત્રં ચ ભણિતમ્] તેને (જિનેદ્રોએ) ચારિત્ર કહ્યું છે.

ટીકા :—આ, મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. જીવસ્વભાવ ખરેખર જ્ઞાનદર્શન છે કારણ કે તેઓ (જીવથી) અનન્યમય છે. જ્ઞાનદર્શનનું (જીવથી) અનન્યમયપણું હોવાનું કારણ એ છે કે ^૧વિશેષચૈતન્ય અને સામાન્યચૈતન્ય જેનો સ્વભાવ છે એવા જીવથી તેઓ નિષ્પન્ન છે (અર્થાત્ જીવથી જ્ઞાનદર્શન રચાયેલાં છે). હવે જીવના સ્વરૂપભૂત એવાં તે જ્ઞાનદર્શનમાં ^૨નિયત—અવસ્થિત એવું જે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યરૂપ ^૩વૃત્તિમય અસ્તિત્વ—કે જે રાગાદિપરિણામના અભાવને લીધે અનિન્દિત છે—તે ચારિત્ર છે; તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

સંસારીઓમાં ચારિત્ર ખરેખર બે પ્રકારનું છે :—(૧) સ્વચારિત્ર અને (૨) પરચારિત્ર; (૧) સ્વસમય અને (૨) પરસમય એવો અર્થ છે. ત્યાં, સ્વભાવમાં અવસ્થિત અસ્તિત્વસ્વરૂપ (ચારિત્ર) તે સ્વચારિત્ર છે અને પરભાવમાં અવસ્થિત અસ્તિત્વસ્વરૂપ (ચારિત્ર) તે પરચારિત્ર છે. તેમાંથી (અર્થાત્ બે પ્રકારનાં ચારિત્રમાંથી), સ્વભાવમાં અવસ્થિત અસ્તિત્વરૂપ ચારિત્ર—કે જે પરભાવમાં અવસ્થિત

૧. વિશેષચૈતન્ય તે જ્ઞાન છે અને સામાન્યચૈતન્ય તે દર્શન છે.

૨. નિયત = અવસ્થિત; સ્થિત; સ્થિર; દૃઢપણે રહેલું.

૩. વૃત્તિ = વર્તવું તે; હોવું તે. [ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યરૂપ વૃત્તિ તે અસ્તિત્વ છે.]

વસ્થિતાસ્તિત્વરૂપં પરભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વવ્યાવૃત્તત્વેનાત્યન્તમનિન્દિતં તદત્ર સાક્ષાન્મોક્ષ-
માર્ગત્વેનાવધારણીયમિતિ ॥૧૫૪॥

જીવો સહાવણિયદો અણિયદગુણપલ્લઓધ પરસમઓ ।

જદિ કુણદિ સગં સમયં પલ્ભસ્સદિ કમ્મબંધાદો ॥૧૫૫॥

જીવઃ સ્વભાવનિયતઃ અનિયતગુણપર્યાયોઽથ પરસમયઃ ।

યદિ કુરુતે સ્વકં સમયં પ્રભ્રસ્યતિ કર્મબન્ધાત્ ॥૧૫૫॥

સ્વસમયપરસમયોપાદાનવ્યુદાસપુરસ્સરકર્મક્ષયદ્વારેણ જીવસ્વભાવનિયતચરિતસ્ય મોક્ષ-
માર્ગત્વદ્યોતનમેતત્ ।

અસ્તિત્વથી ભિન્ન હોવાને લીધે અત્યંત અનિન્દિત છે તે—અહીં સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ તરીકે
અવધારવું.

[આ જ ચારિત્ર ‘પરમાર્થ’શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષનું કારણ છે, અન્ય નહિ
—એમ નહિ જાણતાં થકાં, મોક્ષથી ભિન્ન એવા અસાર સંસારના કારણભૂત
મિથ્યાત્વરાગાદિમાં લીન વર્તતાં થકાં આપણો અનંત કાળ ગયો; આમ જાણીને તે જ
જીવસ્વભાવનિયત ચારિત્રની—કે જે મોક્ષના કારણભૂત છે તેની—નિરંતર ભાવના કરવી
યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રતાત્પર્ય છે.] ૧૫૪.

નિજભાવનિયત અનિયતગુણપર્યયપણે પરસમય છે;

તે જો કરે સ્વકસમયને તો કર્મબંધનથી છૂટે. ૧૫૫.

અન્વયાર્થ :—[જીવઃ] જીવ, [સ્વભાવનિયતઃ] (દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ) સ્વભાવનિયત
હોવા છતાં, [અનિયતગુણપર્યાયઃ અથ પરસમયઃ] જો અનિયત ગુણપર્યાયવાળો હોય તો
પરસમય છે. [યદિ] જો તે [સ્વકં સમયં કુરુતે] (નિયત ગુણપર્યાયે પરિણમી) સ્વસમયને
કરે છે તો [કર્મબન્ધાત્] કર્મબંધથી [પ્રભ્રસ્યતિ] છૂટે છે.

ટીકા :—સ્વસમયના ગ્રહણ અને પરસમયના ત્યાગપૂર્વક કર્મક્ષય થાય છે—
એવા પ્રતિપાદન દ્વારા અહીં (આ ગાથામાં) ‘જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ
છે’ એમ દર્શાવ્યું છે.

સંસારિણો હિ જીવસ્ય જ્ઞાનદર્શનાવસ્થિતત્વાત્ સ્વભાવનિયતસ્યાપ્યનાદિ-
મોહનીયોદયાનુવૃત્તિપરત્વેનોપરત્તોપયોગસ્ય સતઃ સમુપાત્તભાવવૈશ્વરૂપ્યત્વાદનિયતગુણ-
પર્યાયત્વં પરસમયઃ પરચરિતમિતિ યાવત્ । તસ્યૈવાનાદિમોહનીયોદયાનુવૃત્તિપરત્વમ-
પાસ્યાત્યન્તશુદ્ધોપયોગસ્ય સતઃ સમુપાત્તભાવૈક્યરૂપ્યત્વાનિયતગુણપર્યાયત્વં સ્વસમયઃ
સ્વચરિતમિતિ યાવત્ । અથ ખલુ યદિ કથજ્વનોદ્વિન્નસમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિર્જીવઃ પરસમયં
વ્યુદસ્ય સ્વસમયમુપાદત્તે તદા કર્મબન્ધાદવશ્યં ભ્રશ્યતિ । યતો હિ જીવસ્વભાવનિયતં
ચરિતં મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥૧૫૫॥

જો પરદબ્ધિ સુહં અસુહં રાગેણ કુણદિ જદિ ભાવં ।

સો સગચરિત્તભટ્ટો પરચરિયચરો હવદિ જીવો ॥૧૫૬॥

સંસારી જીવ, (દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ) જ્ઞાનદર્શનમાં અવસ્થિત હોવાને લીધે સ્વભાવમાં
નિયત (—નિશ્ચળપણે રહેલો) હોવા છતાં, જ્યારે અનાદિ મોહનીયના ઉદયને અનુસરીને
પરિણતિ કરવાને લીધે ^૧ઉપરક્ત ઉપયોગવાળો (—અશુદ્ધ ઉપયોગવાળો) હોય છે ત્યારે
(પોતે) ભાવોનું વિશ્વરૂપપણું (—અનેકરૂપપણું) ગ્રહ્યું હોવાને લીધે તેને જે ^૨અનિયત-
ગુણપર્યાયપણું હોય છે તે પરસમય અર્થાત્ પરચારિત્ર છે; તે જ (જીવ) જ્યારે અનાદિ
મોહનીયના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિ કરવી છોડીને અત્યંત શુદ્ધ ઉપયોગવાળો હોય છે
ત્યારે (પોતે) ભાવનું એકરૂપપણું ગ્રહ્યું હોવાને લીધે તેને જે ^૩નિયતગુણપર્યાયપણું હોય છે
તે સ્વસમય અર્થાત્ સ્વચારિત્ર છે.

હવે, ખરેખર જો કોઈ પણ પ્રકારે સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ કરીને જીવ પરસમયને
છોડી સ્વસમયને ગ્રહણ કરે છે તો કર્મબંધથી અવશ્ય છૂટે છે; જેથી ખરેખર (એમ નક્કી
થાય છે કે) જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. ૧૫૫.

જે રાગથી પરદ્રવ્યમાં કરતો શુભાશુભ ભાવને,

તે સ્વચરિત્રથી ભ્રષ્ટ, પરચારિત્ર આચરનાર છે. ૧૫૬.

૧. ઉપરક્ત = ઉપરાગયુક્ત. [કોઈ પદાર્થમાં થતો, અન્ય ઉપાધિને અનુરૂપ વિકાર (અર્થાત્ અન્ય ઉપાધિ જેમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવી ઔપાધિક વિકૃતિ—મલિનતા—અશુદ્ધિ) તે ઉપરાગ છે.]
૨. અનિયત = અનિશ્ચિત; અનેકરૂપ; વિવિધ પ્રકારના.
૩. નિયત = નિશ્ચિત; એકરૂપ; અમુક એક જ પ્રકારના.

યઃ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં રાગેણ કરોતિ યદિ ભાવમ્ ।

સ સ્વકચરિત્રભ્રષ્ટઃ પરચરિત્તચરો ભવતિ જીવઃ ॥૧૫૬॥

પરચરિત્તપ્રવૃત્તસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યો હિ મોહનીયોદયાનુવૃત્તિવશાદ્રજ્યમાનોપયોગઃ સન્ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં વા ભાવમાદધાતિ, સ સ્વકચરિત્રભ્રષ્ટઃ પરચરિત્તચર ઇત્યુપગીયતે; યતો હિ સ્વદ્રવ્યે શુદ્ધોપયોગવૃત્તિઃ સ્વચરિત્તં, પરદ્રવ્યે સોપરાગોપયોગવૃત્તિઃ પરચરિત્તમિતિ ॥૧૫૬॥

આસવદિ જેણ પુણ્ણં પાવં વા અપ્પણોધ ભાવેણ ।

સો તેણ પરચરિત્તો હવદિ ત્તિ જિણા પરૂવેતિ ॥૧૫૭॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [રાગેણ] રાગથી (—રંજિત અર્થાત્ મલિન ઉપયોગથી) [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્યને વિષે [શુભમ્ અશુભમ્ ભાવમ્] શુભ કે અશુભ ભાવ [યદિ કરોતિ] કરે છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [સ્વકચરિત્રભ્રષ્ટઃ] સ્વચારિત્રભ્રષ્ટ એવો [પરચરિત્તચરઃ ભવતિ] પરચારિત્રનો આચરનાર છે.

ટીકા :—આ, પરચારિત્રમાં પ્રવર્તનારના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે (જીવ) ખરેખર મોહનીયના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિવશાત્ (અર્થાત્ મોહનીયના ઉદયને અનુસરીને પરિણમવાને લીધે) રંજિત-ઉપયોગવાળો (ઉપરક્ત-ઉપયોગવાળો) વર્તતો થકો, પરદ્રવ્યને વિષે શુભ કે અશુભ ભાવને ધારણ કરે છે, તે (જીવ) સ્વચારિત્રથી ભ્રષ્ટ એવો પરચારિત્રનો આચરનાર કહેવામાં આવે છે; કારણ કે ખરેખર સ્વદ્રવ્યને વિષે શુદ્ધ-ઉપયોગરૂપ પરિણતિ તે સ્વચારિત્ર છે અને પરદ્રવ્યને વિષે ^૧સોપરાગ-ઉપયોગરૂપ પરિણતિ તે પરચારિત્ર છે. ૧૫૬.

રે! પુણ્ય અથવા પાપ જીવને આસ્રવે જે ભાવથી,

તેના વડે તે 'પરચરિત' નિર્દિષ્ટ છે જિનદેવથી. ૧૫૭.

૧. સોપરાગ = ઉપરાગયુક્ત; ઉપરક્ત; મલિન; વિકારી; અશુદ્ધ. [ઉપયોગમાં થતો, કર્મોદયરૂપ ઉપાધિને અનુરૂપ વિકાર (અર્થાત્ કર્મોદયરૂપ ઉપાધિ જેમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવી ઔપાધિક વિકૃતિ) તે ઉપરાગ છે.]

આસ્રવતિ येन पुण्यं पापं वात्मनोऽथ भावेन।

स तेन परचरित्रः भवतीति जिनाः प्ररूपयन्ति॥१५७॥

પરચરિતપ્રવૃત્તેર્બન્ધહેતુત્વેન મોક્ષમાર્ગત્વનિષેધનમેતત્ ।

इह किल शुभोपरक्तो भावः पुण्यास्रवः, अशुभोपरक्तः पापास्रव इति। तत्र पुण्यं पापं वा येन भावेनास्रवति यस्य जीवस्य यदि स भावो भवति स जीवस्तदा तेन परचरित इति प्ररूप्यते। ततः परचरितप्रवृत्तिर्बन्धमार्ग एव, न मोक्षमार्ग इति॥१५७॥

जो सव्वसंगमुक्को णणमणो अप्पणं सहावेण।

जाणदि परसदि णियदं सो सगचरियं चरदि जीवो॥१५८॥

અન્વયાર્થ :—[येन भावेन] જે ભાવથી [आत्मनः] આત્માને [पुण्यं पापं वा] પુણ્ય અથવા પાપ [अथ आस्रवति] આસ્રવે છે, [तेन] તે ભાવ વડે [सः] તે (જીવ) [परचरित्रः भवति] પરચારિત્ર છે—[इति] એમ [जिनाः] જિનો [प्ररूपयन्ति] પ્રરૂપે છે.

ટીકા :—અહીં, પરચારિત્રપ્રવૃત્તિ બંધહેતુભૂત હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગપણાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે (અર્થાત્ પરચારિત્રમાં પ્રવર્તન બંધનો હેતુ હોવાથી તે મોક્ષમાર્ગ નથી એમ આ ગાથામાં દર્શાવ્યું છે).

અહીં ખરેખર શુભોપરક્ત ભાવ (—શુભરૂપ વિકારી ભાવ) તે પુણ્યાસ્રવ છે અને અશુભોપરક્ત ભાવ (—અશુભરૂપ વિકારી ભાવ) પાપાસ્રવ છે. ત્યાં, પુણ્ય અથવા પાપ જે ભાવથી આસ્રવે છે, તે ભાવ જ્યારે જે જીવને હોય ત્યારે તે જીવ તે ભાવ વડે પરચારિત્ર છે—એમ (જિનેદ્રો દ્વારા) પ્રરૂપવામાં આવે છે. તેથી (એમ નક્કી થાય છે કે) પરચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિ તે બંધમાર્ગ જ છે, મોક્ષમાર્ગ નથી. ૧૫૭.

સૌ-સંગમુક્ત અનન્યચિત્ત સ્વભાવથી નિજ આત્મને

જાણે અને દેખે નિયત રહી, તે સ્વચરિતપ્રવૃત્ત છે. ૧૫૮.

યઃ સર્વસદ્ગુણમુક્તઃ અનન્યમનાઃ આત્માનં સ્વભાવેન ।

જાનાતિ પશ્યતિ નિયતં સઃ સ્વકચરિતં ચરતિ જીવઃ ॥૧૫૮॥

સ્વચરિતપ્રવૃત્તસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યઃ ખલુ નિરુપરાગોપયોગત્વાત્સર્વસદ્ગુણમુક્તઃ પરદ્રવ્યવ્યાવૃત્તોપયોગત્વાદનન્યમનાઃ આત્માનં સ્વભાવેન જ્ઞાનદર્શનરૂપેણ જાનાતિ પશ્યતિ નિયતમવસ્થિતત્વેન, સ ખલુ સ્વકં ચરિતં ચરતિ જીવઃ । યતો હિ દૃશિજ્ઞપ્તિસ્વરૂપે પુરુષે તન્માત્રત્વેન વર્તનં સ્વચરિતમિતિ ॥૧૫૮॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [સર્વસદ્ગુણમુક્તઃ] સર્વસંગમુક્ત અને [અનન્યમનાઃ] અનન્યમનવાળો વર્તતો થકો [આત્માનં] આત્માને [સ્વભાવેન] (જ્ઞાનદર્શનરૂપ) સ્વભાવ વડે [નિયતં] નિયતપણે (—સ્થિરતાપૂર્વક) [જાનાતિ પશ્યતિ] જાણે-દેખે છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [સ્વકચરિતં] સ્વચારિત્ર [ચરતિ] આચરે છે.

ટીકા :—આ, સ્વચારિત્રમાં પ્રવર્તનારના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે (જીવ) ખરેખર ^૧નિરુપરાગ ઉપયોગવાળો હોવાને લીધે સર્વસંગમુક્ત વર્તતો થકો, પરદ્રવ્યથી ^૨વ્યાવૃત્ત ઉપયોગવાળો હોવાને લીધે ^૩અનન્યમનવાળો વર્તતો થકો, આત્માને જ્ઞાનદર્શનરૂપ સ્વભાવ વડે નિયતપણે અર્થાત્ અવસ્થિતપણે જાણે-દેખે છે, તે જીવ ખરેખર સ્વચારિત્ર આચરે છે; કારણ કે ખરેખર ^૪દૃશિજ્ઞપ્તિસ્વરૂપ પુરુષમાં (—આત્મામાં) તન્માત્રપણે વર્તવું તે સ્વચારિત્ર છે.

ભાવાર્થ :—જે જીવ શુદ્ધોપયોગી વર્તતો થકો અને જેની પરિણતિ પર પ્રત્યે જતી નથી એવો વર્તતો થકો, આત્માને સ્વભાવભૂત જ્ઞાનદર્શનપરિણામ વડે સ્થિરતાપૂર્વક જાણે-દેખે છે, તે જીવ સ્વચારિત્ર આચરનાર છે; કારણ કે દૃશિજ્ઞપ્તિસ્વરૂપ આત્મામાં માત્ર દૃશિજ્ઞપ્તિરૂપે પરિણમીને રહેવું તે સ્વચારિત્ર છે. ૧૫૮.

૧. નિરુપરાગ = ઉપરાગ રહિત; નિર્મળ; અવિકારી; શુદ્ધ. [નિરુપરાગ ઉપયોગવાળો જીવ સમસ્ત બાહ્ય-અભ્યંતર સંગથી શૂન્ય છે તોપણ નિઃસંગ પરમાત્માની ભાવના દ્વારા ઉત્પન્ન સુંદર-આનંદસ્યંદી પરમાનંદસ્વરૂપ સુખસુધારસના આસ્વાદથી, પૂર્ણ-કળશની માફક, સર્વ આત્મપ્રદેશે ભરેલો હોય છે.]
૨. વ્યાવૃત્ત = પાછો વળેલ; અલગ થયેલ; નિવર્તેલ; નિવૃત્ત; ભિન્ન.
૩. અનન્યમનવાળો = જેની પરિણતિ અન્ય પ્રત્યે જતી નથી એવો. [મન = ચિત્ત; પરિણતિ; ભાવ.]
૪. દૃશિ = દર્શનક્રિયા; સામાન્ય અવલોકન.

ચરિયં ચરદિ સગં સો જો પરદવ્વપ્પભાવરહિદપ્પા ।

દંસણ્ણાણવિયપ્પં અવિયપ્પં ચરદિ અપ્પાદો ॥૧૫૬॥

ચરિતં ચરતિ સ્વકં સ યઃ પરદ્રવ્યાત્મભાવરહિતાત્મા ।

દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમવિકલ્પં ચરત્યાત્મનઃ ॥૧૫૬॥

શુદ્ધસ્વચરિતપ્રવૃત્તિપથપ્રતિપાદનમેતત્ ।

યો હિ યોગીન્દ્રઃ સમસ્તમોહવ્યૂહબહિર્ભૂતત્વાત્પરદ્રવ્યસ્વભાવભાવરહિતાત્મા સન્,
સ્વદ્રવ્યમેકમેવાભિમુખ્યેનાનુવર્તમાનઃ સ્વસ્વભાવભૂતં દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમપ્યાત્મનોઽવિકલ્પત્વેન

તે છે સ્વચરિતપ્રવૃત્ત, જે પરદ્રવ્યથી વિરહિતપણે

નિજ જ્ઞાનદર્શનભેદને જીવથી અભિન્ન જ આચરે. ૧૫૮.

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [પરદ્રવ્યાત્મભાવરહિતાત્મા] પરદ્રવ્યાત્મક ભાવોથી રહિત
સ્વરૂપવાળો વર્તતો થકો, [દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમ્] (નિજસ્વભાવભૂત) દર્શનજ્ઞાનરૂપ ભેદને
[આત્મનઃ અવિકલ્પં] આત્માથી અભેદપણે [ચરતિ] આચરે છે, [સઃ] તે [સ્વકં ચરિતં ચરતિ]
સ્વચારિત્રને આચરે છે.

ટીકા :—આ, શુદ્ધ સ્વચારિત્રપ્રવૃત્તિના માર્ગનું કથન છે.

જે યોગીન્દ્ર, સમસ્ત ^૧મોહવ્યૂહથી બહિર્ભૂત હોવાને લીધે પરદ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ
ભાવોથી રહિત સ્વરૂપવાળો વર્તતો થકો, સ્વદ્રવ્યને એકને જ અભિમુખપણે અનુસરતાં થકાં
નિજસ્વભાવભૂત દર્શનજ્ઞાનભેદને પણ આત્માથી અભેદપણે આચરે છે, તે ખરેખર
સ્વચારિત્રને આચરે છે.

આ રીતે ખરેખર ^૨શુદ્ધદ્રવ્યને આશ્રિત, ^૩અભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળા નિશ્ચય-

૧. મોહવ્યૂહ = મોહસમૂહ. [જે મુનીન્દ્રે સમસ્ત મોહસમૂહનો નાશ કર્યો હોવાથી 'પોતાનું સ્વરૂપ પરદ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ ભાવોથી રહિત છે' એવી પ્રતીતિ અને જ્ઞાન જેમને વર્તે છે, તથા તે ઉપરાંત જે કેવળ સ્વદ્રવ્યમાં જ નિર્વિકલ્પપણે અત્યંત લીન થઈ નિજસ્વભાવભૂત દર્શનજ્ઞાનભેદોને આત્માથી અભેદપણે આચરે છે, તે મુનીન્દ્ર સ્વચારિત્રના આચરનાર છે.]
૨. અહીં નિશ્ચયનયનો વિષય શુદ્ધદ્રવ્ય અર્થાત્ શુદ્ધપર્યાયપરિણત દ્રવ્ય છે, એટલે કે એકલા દ્રવ્યનો (—પર નિમિત્ત વિનાનો) શુદ્ધપર્યાય છે; જેમ કે, નિર્વિકલ્પ શુદ્ધપર્યાયપરિણત મુનિને નિશ્ચયનયથી મોક્ષમાર્ગ છે.
૩. જે નયમાં સાધ્ય અને સાધન અભિન્ન (અર્થાત્ એક પ્રકારનાં) હોય તે અહીં નિશ્ચયનય છે;

ચરતિ, સ ખલુ સ્વકં ચરિતં ચરતિ। एवं हि शुद्धद्रव्याश्रितमभिन्नसाध्यसाधनभावं निश्चय-
नयमाश्रित्य मोक्षमार्गप्ररूपणम्। यत्तु पूर्वमुद्दिष्टं तत्त्वपरप्रत्ययपर्यायाश्रितं भिन्नसाध्य-
साधनभावं व्यवहारनयमाश्रित्य प्ररूपितम्। न चैतद्विप्रतिषिद्धं निश्चयव्यवहारयोः साध्यसाधन-
भावत्वात्सुवर्णसुवर्णपाषाणवत्। अत एवोभयनयायत्ता पारमेश्वरी तीर्थप्रवर्तनेति॥१५६॥

નયના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અને જે પૂર્વે (૧૦૭ મી ગાથામાં) દર્શાવવામાં આવ્યું હતું તે ^૧સ્વપરહેતુક પર્યાયને આશ્રિત, ^૨ભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળા વ્યવહારનયના આશ્રયે (—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પ્રરૂપવામાં આવ્યું હતું. આમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે એમ પણ નથી, કારણ કે સુવર્ણ અને ^૩સુવર્ણપાષાણની માફક નિશ્ચય-વ્યવહારને સાધ્ય-સાધનપણું છે; તેથી જ પારમેશ્વરી (—જિનભગવાનની) ^૪તીર્થ-પ્રવર્તના ^૫બંને નયોને આધીન છે. ૧૫૮.

જેમ કે, નિર્વિકલ્પધ્યાનપરિણત (—શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્રપરિણત) મુનિને નિશ્ચયનયથી મોક્ષમાર્ગ છે કારણ કે ત્યાં (મોક્ષરૂપ) સાધ્ય અને (મોક્ષમાર્ગરૂપ) સાધન એક પ્રકારનાં અર્થાત્ શુદ્ધાત્મરૂપ (—શુદ્ધાત્મપર્યાયરૂપ) છે.

૧. જે પર્યાયોમાં સ્વ તેમ જ પર કારણ હોય છે અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ તેમ જ નિમિત્તકારણ હોય છે તે પર્યાયો સ્વપરહેતુક પર્યાયો છે; જેમ કે, છઠ્ઠા ગુણસ્થાને (દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્મ-સ્વરૂપના આંશિક આલંબન સહિત) વર્તતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન (નવપદાર્થગત શ્રદ્ધાન), તત્ત્વાર્થજ્ઞાન (નવપદાર્થગત જ્ઞાન) અને પંચમહાપ્રતાદિરૂપ ચારિત્ર—એ બધા સ્વપરહેતુક પર્યાયો છે. તેઓ અહીં વ્યવહારનયના વિષયભૂત છે.
૨. જે નયમાં સાધ્ય તથા સાધન ભિન્ન હોય (—જુદાં પ્રરૂપવામાં આવે) તે અહીં વ્યવહારનય છે; જેમ કે, છઠ્ઠા ગુણસ્થાને (દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના આંશિક આલંબન સહિત) વર્તતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન (નવપદાર્થસંબંધી શ્રદ્ધાન), તત્ત્વાર્થજ્ઞાન અને પંચમહાપ્રતાદિરૂપ ચારિત્ર વ્યવહારનયથી મોક્ષમાર્ગ છે કારણ કે (મોક્ષરૂપ) સાધ્ય સ્વહેતુક પર્યાય છે અને (તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાદિમય મોક્ષમાર્ગરૂપ) સાધન સ્વપરહેતુક પર્યાય છે.
૩. જે પાષાણમાં સુવર્ણ હોય તેને સુવર્ણપાષાણ કહેવામાં આવે છે. જેમ વ્યવહારનયથી સુવર્ણપાષાણ સુવર્ણનું સાધન છે, તેમ વ્યવહારનયથી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું સાધન છે; એટલે કે વ્યવહારનયથી ભાવલિંગી મુનિને સવિકલ્પ દશામાં વર્તતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, તત્ત્વાર્થજ્ઞાન અને મહાપ્રતાદિરૂપ ચારિત્ર નિર્વિકલ્પ દશામાં વર્તતાં શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનનાં સાધન છે.
૪. તીર્થ = માર્ગ (અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ); ઉપાય (અર્થાત્ મોક્ષનો ઉપાય); ઉપદેશ; શાસન.
૫. જિનભગવાનના ઉપદેશમાં બે નયો દ્વારા નિરૂપણ હોય છે. ત્યાં, નિશ્ચયનય દ્વારા તો સત્યાર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે અને વ્યવહારનય દ્વારા અભૂતાર્થ ઉપચરિત નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :—સત્યાર્થ નિરૂપણ જ કરવું જોઈએ; અભૂતાર્થ ઉપચરિત નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવે છે?

**ધમ્માદીસદ્દહનં સમ્મત્તં ણાણમંગપુવ્વગદં ।
 ચેદ્દા તવમ્હિ ચરિયા વવહારો મોક્ષમગ્ગો ત્તિ ॥૧૬૦॥**
 ધર્માદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનમઙ્ગપૂર્વગતમ્ ।
 ચેષ્ટા તપસિ ચર્યા વ્યવહારો મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥૧૬૦॥

ધર્માદિની શ્રદ્ધા સુદેગ, પૂર્વાંગબોધ સુબોધ છે,
 તપમાંડી ચેષ્ટા ચરણ—એ વ્યવહારમુક્તિમાર્ગ છે. ૧૬૦.

અન્વયાર્થ :—[ધર્માદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વમ્] ધર્માસ્તિકાયાદિનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યક્ત્વ,
 [અઙ્ગપૂર્વગતમ્ જ્ઞાનમ્] અંગપૂર્વસંબંધી જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને [તપસિ ચેષ્ટા ચર્યા] તપમાં ચેષ્ટા
 (—પ્રવૃત્તિ) તે ચારિત્ર;—[ઇતિ] એ પ્રમાણે [વ્યવહારઃ મોક્ષમાર્ગઃ] વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે.

ઉત્તર :—જેને સિંહનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને સિંહના સ્વરૂપના ઉપચરિત
 નિરૂપણ દ્વારા અર્થાત્ બિલાડીના સ્વરૂપના નિરૂપણ દ્વારા સિંહના યથાર્થ સ્વરૂપના ખ્યાલ તરફ દોરી
 જવામાં આવે છે, તેમ જેને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને વસ્તુસ્વરૂપના ઉપચરિત
 નિરૂપણ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ ખ્યાલ તરફ દોરી જવામાં આવે છે. વળી લાંબા કથનને બદલે સંક્ષિપ્ત
 કથન કરવા માટે પણ વ્યવહારનય દ્વારા ઉપચરિત નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અહીં એટલું લક્ષમાં
 રાખવાયોગ્ય છે કે—જે પુરુષ બિલાડીના નિરૂપણને જ સિંહનું નિરૂપણ માની બિલાડીને જ સિંહ સમજી
 બેસે તે તો ઉપદેશને જ યોગ્ય નથી, તેમ જે પુરુષ ઉપચરિત નિરૂપણને જ સત્યાર્થ નિરૂપણ માની
 વસ્તુસ્વરૂપને ખોટી રીતે સમજી બેસે તે તો ઉપદેશને જ યોગ્ય નથી.

[અહીં એક ઉદાહરણ લેવામાં આવે છે :—

સાધ્ય-સાધન વિષેનું સત્યાર્થ નિરૂપણ એમ છે કે ‘છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતી આંશિક શુદ્ધિ સાતમા
 ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે’. હવે, ‘છઠ્ઠા ગુણસ્થાને કેવી અથવા કેટલી શુદ્ધિ
 હોય છે’—એ વાતનો પણ સાથે સાથે ખ્યાલ કરાવવો હોય તો, વિસ્તારથી એમ નિરૂપણ કરાય કે
 ‘જે શુદ્ધિના સદ્ભાવમાં, તેની સાથે સાથે મહાપ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો હઠ વિના સહજપણે વર્તતા હોય
 છે તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનયોગ્ય શુદ્ધિ સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે’. આવા
 લાંબા કથનને બદલે, એમ કહેવામાં આવે કે ‘છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા મહાપ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો
 સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે’, તો એ ઉપચરિત નિરૂપણ છે. આવા
 ઉપચરિત નિરૂપણમાંથી એમ અર્થ તારવવો જોઈએ કે ‘મહાપ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો નહિ પણ તેમના
 દ્વારા સૂચવવા ધારેલી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનયોગ્ય શુદ્ધિ ખરેખર સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ
 પરિણતિનું સાધન છે’.]

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસાધનભાવેન પૂર્વોદ્દિષ્ટવ્યવહારમોક્ષમાર્ગનિર્દેશોઽયમ્ ।

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । તત્ર ધર્માદીનાં દ્રવ્યપદાર્થવિકલ્પવતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનભાવસ્વભાવં ભાવાન્તરં શ્રદ્ધાનાઝ્યં સમ્યક્ત્વં, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનિર્વૃત્તૌ સત્યામદ્ગ-પૂર્વગતાર્થપરિચ્છિત્તિર્જ્ઞાનમ્, આચારાદિસૂત્રપ્રપજ્વિતવિચિત્રયતિવૃત્તસમસ્તસમુદયરૂપે તપસિ ચેષ્ટા ચર્યા—ઇત્યેષઃ સ્વપરપ્રત્યયપર્યાયાશ્રિતં ભિન્નસાધ્યસાધનભાવં વ્યવહારનયમાશ્રિત્યાનુગમ્યમાનો મોક્ષમાર્ગઃ કાર્તસ્વરપાષાણાર્પિતદીપ્તજાતવેદોવત્સમાહિતાન્તરઙ્ગસ્ય પ્રતિપદમુપરિતનશુદ્ધભૂમિકાસુ પરમરમ્યાસુ વિશ્રાન્તિમભિન્નાં નિષ્પાદયન્, જાત્યકાર્તસ્વરસ્યેવ શુદ્ધજીવસ્ય કથજ્વિદ્ભિન્ન-સાધ્યસાધનભાવાભાવાત્સ્વયં શુદ્ધસ્વભાવેન વિપરિણમમાનસ્યાપિ, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્ય સાધન-ભાવમાપદ્યત ઇતિ ॥૧૬૦॥

ટીકા :—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સાધન તરીકે, પૂર્વોદ્દિષ્ટ (૧૦૭મી ગાથામાં ઉલ્લેખવામાં આવેલા) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનો આ નિર્દેશ છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. ત્યાં, (છ) દ્રવ્યરૂપ અને (નવ) પદાર્થરૂપ જ્ઞેમના ભેદો છે એવાં ધર્માદિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ ભાવ (—ધર્માસ્તિકાયાદિની તત્ત્વાર્થપ્રતીતિરૂપ ભાવ) જ્ઞેનો સ્વભાવ છે એવો, ‘શ્રદ્ધાન’ નામનો ભાવવિશેષ તે સમ્યક્ત્વ; તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના સદ્ભાવમાં અંગપૂર્વગત પદાર્થોનું અવબોધન (—જાણવું) તે જ્ઞાન; આચારાદિ સૂત્રો વડે કહેવામાં આવેલા અનેકવિધ મુનિ-આચારોના સમસ્ત સમુદાયરૂપ તપમાં ચેષ્ટા (—પ્રવર્તન) તે ચારિત્ર;—આવો આ, સ્વપરહેતુક પર્યાયને આશ્રિત, ભિન્ન-સાધ્યસાધનભાવવાળા વ્યવહારનયના આશ્રયે (—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) અનુસરવામાં આવતો મોક્ષમાર્ગ, સુવર્ણપાષાણને લગાડવામાં આવતા પ્રદીપ્ત અગ્નિની માફક, *સમાહિત અંતરંગવાળા જીવને (અર્થાત્ જ્ઞેનું અંતરંગ એકાગ્ર—સમાધિપ્રાપ્ત છે એવા જીવને) પદે પદે પરમ રમ્ય એવી ઉપરની શુદ્ધ ભૂમિકાઓમાં અભિન્ન વિશ્રાંતિ (—અભેદરૂપ સ્થિરતા) નિપજાવતો થકો—જોકે ઉત્તમ સુવર્ણની માફક શુદ્ધ જીવ કથંચિત્ ભિન્નસાધ્યસાધનભાવના અભાવને લીધે સ્વયં (પોતાની મેળે) શુદ્ધ સ્વભાવે પરિણમે છે તોપણ—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સાધનપણાને પામે છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞેને અંતરંગમાં શુદ્ધિનો અંશ પરિણમ્યો છે તે જીવને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન,

* સમાહિત = એકાગ્ર; એકતાને પામેલ; અભેદતાને પ્રાપ્ત; છિન્નભિન્નતા રહિત; સમાધિપ્રાપ્ત; શુદ્ધ; પ્રશાંત.

णिच्छयणएण भणितो तिहि तेहिं समाहितो हु जो अप्पा ।
ण कुणदि किंचि वि अण्णं ण मुयदि सो मोक्खमग्गो त्ति ॥१६१॥

निश्चयनयेन भणितस्त्रिभिस्तैः समाहितः खलु यः आत्मा ।
न करोति किञ्चिदप्यन्यन्न मुञ्चति स मोक्षमार्ग इति ॥१६१॥

અંગપૂર્વગત જ્ઞાન અને મુનિ-આચારમાં પ્રવર્તનરૂપ ^૧વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ વિશેષ વિશેષ શુદ્ધિનું વ્યવહારસાધન બનતો થકો, જોકે નિર્વિકલ્પશુદ્ધભાવપરિણત જીવને પરમાર્થે તો ઉત્તમ સુવર્ણની જેમ અભિન્નસાધ્યસાધનભાવને લીધે સ્વયમેવ શુદ્ધભાવરૂપ પરિણમન હોય છે તોપણ, વ્યવહારનયથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સાધનપણાને પામે છે.

[અજ્ઞાની દ્રવ્યલિંગી મુનિનું અંતરંગ લેશ પણ સમાહિત નહિ હોવાથી અર્થાત્ તેને (દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે) શુદ્ધિનો અંશ પણ પરિણમ્યો નહિ હોવાથી તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પણ નથી.] ૧૬૦.

જે જીવ દર્શનજ્ઞાનચરણ વડે સમાહિત હોઈને,
છોડે-ગ્રહે નહિ અન્ય કંઈ પણ, નિશ્ચયે શિવમાર્ગ છે. ૧૬૧.

અન્વયાર્થ :—[યઃ આત્મા] જે આત્મા [તૈઃ ત્રિભિઃ ખલુ સમાહિતઃ] એ ત્રણ વડે ખરેખર સમાહિત થયો થકો (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર વડે ખરેખર એકાગ્ર —અભેદ થયો થકો) [અન્યત્ કિંચિત્ અપિ] અન્ય કાંઈ પણ [ન કરોતિ ન મુજ્જતિ] કરતો નથી કે છોડતો નથી, [સઃ] તે [નિશ્ચયનયેન] નિશ્ચયનયથી [મોક્ષમાર્ગઃ ઇતિ ભણિતઃ] ‘મોક્ષમાર્ગ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

૧. આ ગાથાની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં પંચમગુણસ્થાનવર્તી ગૃહસ્થને પણ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. ત્યાં વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે :—‘વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત જીવાદિપદાર્થો સંબંધી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન તેમ જ જ્ઞાન બંને, ગૃહસ્થને અને તપોધનને સમાન હોય છે; ચારિત્ર, તપોધનોને આચારાદિ ચરણગ્રંથોમાં વિહિત કરેલા માર્ગ પ્રમાણે પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનયોગ્ય પંચમહાવ્રત-પંચસમિતિ-ત્રિગુપ્તિ-ષડાવશ્યકાદિરૂપ હોય છે અને ગૃહસ્થોને ઉપાસકાધ્યયનગ્રંથમાં વિહિત કરેલા માર્ગ પ્રમાણે પંચમગુણસ્થાનયોગ્ય દાન-શીલ-પૂજા-ઉપવાસાદિરૂપ અથવા દાર્શનિક-વ્રતિકાદિ અગિયાર સ્થાનરૂપ (અગિયાર પ્રતિમારૂપ) હોય છે; એ પ્રમાણે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ છે.’

વ્યવહારમોક્ષમાર્ગસાધ્યભાવેન નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગોપન્યાસોઽયમ્ ।

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસમાહિત આત્મૈવ જીવસ્વભાવનિયતચરિત્વાન્નિશ્ચયેન મોક્ષમાર્ગઃ । અથ ખલુ કથજ્વનાનાદ્યવિદ્યાવ્યપગમાઢ્યવહારમોક્ષમાર્ગમનુપ્રપન્નો ધર્માદિ-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાઙ્ગપૂર્વગતાર્થાજ્ઞાનાતપશ્ચેષ્ટાનાં ધર્માદિતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાઙ્ગપૂર્વગતાર્થજ્ઞાનતપશ્ચેષ્ટાનાઙ્ચ ત્યાગોપાદાનાય પ્રારબ્ધવિવિક્તભાવવ્યાપારઃ, કુતશ્ચિદુપાદેયત્યાગે ત્યાજ્યોપાદાને ચ પુનઃ પ્રવર્તિતપ્રતિવિધાનાભિપ્રાયો, યસ્મિન્યાવતિ કાલે વિશિષ્ટભાવનાસૌષ્ઠવવશાત્સમ્યગ્દર્શન-

ટીકા :—વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના સાધ્ય તરીકે, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું આ કથન છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે સમાહિત થયેલો આત્મા જ જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રરૂપ હોવાને લીધે નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગ છે.

હવે (વિસ્તાર એમ છે કે), આ આત્મા ખરેખર કથંચિત્ (—કોઈ પ્રકારે, નિજ ઉદ્યમથી) અનાદિ અવિદ્યાના નાશ દ્વારા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને પામ્યો થકો, ધર્માદિસંબંધી તત્ત્વાર્થ-અશ્રદ્ધાનના, અંગપૂર્વગત પદાર્થોસંબંધી અજ્ઞાનના અને અતપમાં ચેષ્ટાના ત્યાગ અર્થે તથા ધર્માદિસંબંધી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના, અંગપૂર્વગત પદાર્થોસંબંધી જ્ઞાનના અને તપમાં ચેષ્ટાના ગ્રહણ અર્થે (—ત્રણના ત્યાગ અર્થે તથા ત્રણના ગ્રહણ અર્થે) ^૧વિવિક્ત ભાવરૂપ વ્યાપાર કરતો થકો, વળી કોઈ કારણે ગ્રાહ્યનો ત્યાગ થઈ જતાં અને ત્યાજ્યનું ગ્રહણ થઈ જતાં તેના ^૨પ્રતિવિધાનનો અભિપ્રાય કરતો થકો, જે કાળે અને જેટલા કાળ સુધી ^૩વિશિષ્ટ ભાવનાસૌષ્ઠવને લીધે સ્વભાવભૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સાથે ^૪અંગ-અંગીભાવે પરિણતિ

૧. વિવિક્ત = વિવેકથી જુદા તારવેલા (અર્થાત્ હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરીને વ્યવહારે ઉપાદેય તરીકે જાણેલા). [જેણે અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરી શુદ્ધિનો અંશ પ્રગટ કર્યો છે એવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગી (સવિકલ્પ) જીવને નિઃશંકતા-નિઃકાંક્ષા-નિર્વિચિકિત્સાદિ ભાવરૂપ, સ્વાધ્યાય-વિનયાદિ ભાવરૂપ અને નિરતિયાર પ્રતાદિ ભાવરૂપ વ્યાપાર ભૂમિકાનુસાર હોય છે તથા કોઈ કારણે ઉપાદેય ભાવોનો (—વ્યવહારે ગ્રાહ્ય ભાવોનો) ત્યાગ થઈ જતાં અને ત્યાજ્ય ભાવોનું ઉપાદાન અર્થાત્ ગ્રહણ થઈ જતાં તેના પ્રતિકારરૂપે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ વિધાન પણ હોય છે.]

૨. પ્રતિવિધાન = પ્રતિકાર કરવાની વિધિ; પ્રતિકારનો ઉપાય; ઈલાજ.

૩. વિશિષ્ટ ભાવનાસૌષ્ઠવ = ખાસ સારી ભાવના (અર્થાત્ ખાસ શુદ્ધ ભાવના); વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉત્તમ ભાવના.

૪. આત્મા તે અંગી અને સ્વભાવભૂત સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર તે અંગ.

જ્ઞાનચારિત્રૈઃ સ્વભાવભૂતૈઃ સમમઙ્ગાઙ્ગિભાવપરિણત્યા તત્સમાહિતો ભૂત્વા ત્યાગોપાદાન-વિકલ્પશૂન્યત્વાદ્વિશ્રાન્તભાવવ્યાપારઃ સુનિષ્પ્રકમ્પઃ અયમાત્માવતિષ્ઠતે, તસ્મિન્ તાવતિ કાલે અયમેવાત્મા જીવસ્વભાવનિયતચરિત્વાન્નિશ્ચયેન મોક્ષમાર્ગ ઇત્યુચ્યતે। અતો નિશ્ચય-વ્યવહારમોક્ષમાર્ગયોઃ સાધ્યસાધનભાવો નિતરામુપપન્ન ઇતિ॥૧૬૧॥

વડે ^૧તેમનાથી સમાહિત થઈને, ત્યાગગ્રહણના વિકલ્પથી શૂન્યપણાને લીધે (ભેદાત્મક) ભાવરૂપ વ્યાપાર વિરામ પામવાથી (અર્થાત્ ભેદભાવરૂપ-ખંડભાવરૂપ વ્યાપાર અટકી જવાથી) સુનિષ્કંપપણે રહે છે, તે કાળે અને તેટલા કાળ સુધી આ જ આત્મા જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રરૂપ હોવાને લીધે નિશ્ચયથી ‘મોક્ષમાર્ગ’ કહેવાય છે. આથી, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને ^૨વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધનપણું અત્યંત ઘટે છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ નિજ શુદ્ધાત્માની રુચિ, જ્ઞાપ્તિ અને નિશ્ચળ અનુભૂતિરૂપ છે. તેનો સાધક (અર્થાત્ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું વ્યવહારસાધન) એવો જે ભેદરત્નત્રયાત્મક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ તેને જીવ કથંચિત્ (-કોઈ પ્રકારે, નિજ ઉદમથી) પોતાના સંવેદનમાં આવતી અવિદ્યાની વાસનાના વિલય દ્વારા પામ્યો થકો, જ્યારે ગુણસ્થાનરૂપ સોપાનના ક્રમ પ્રમાણે નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિત્યાનંદ-લક્ષણવાળા સુખામૃતના રસાસ્વાદની તૃપ્તિરૂપ પરમ કળાના અનુભવને લીધે નિજ-શુદ્ધાત્માશ્રિત નિશ્ચયદર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપે અભેદપણે પરિણમે છે, ત્યારે નિશ્ચયનયથી ભિન્ન સાધ્ય-સાધનના અભાવને લીધે આ આત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે. માટે એમ ઠર્યું કે સુવર્ણ અને સુવર્ણપાષાણની માફક નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધકપણું (વ્યવહારનયથી) અત્યંત ઘટે છે. ૧૬૧.

૧. તેમનાથી = સ્વભાવભૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી

૨. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાયોગ્ય છે કે જીવ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને પણ અનાદિ અવિદ્યાનો નાશ કરીને જ પામી શકે છે; અનાદિ અવિદ્યાના નાશ પહેલાં તો (અર્થાત્ નિશ્ચયનયના—દ્રવ્યાર્થિકનયના—વિષયભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ભાન કર્યા પહેલાં તો) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પણ હોતો નથી.

વળી, ‘નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધનપણું અત્યંત ઘટે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વ્યવહારનય દ્વારા કરવામાં આવેલું ઉપચરિત નિરૂપણ છે. તેમાંથી એમ અર્થ તારવવો જોઈએ કે ‘છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા શુભ વિકલ્પોને નહિ પણ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા શુદ્ધિના અંશને અને સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગને ખરેખર સાધન-સાધ્યપણું છે’. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતો શુદ્ધિનો અંશ વધીને જ્યારે અને જેટલા કાળ સુધી ઉગ્ર શુદ્ધિને લીધે શુભ વિકલ્પોનો અભાવ વર્તે છે ત્યારે અને તેટલા કાળ સુધી સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ હોય છે.

જો ચરદિ ણાદિ પેચ્છદિ અપ્પાણં અપ્પણા અણ્ણમયં ।
સો ચારિત્તં ણાણં દંસણમિદિ ણિચ્છિદો હોદિ ॥૧૬૨॥

યશ્ચરતિ જાનાતિ પશ્યતિ આત્માનમાત્માનાનન્યમયમ્ ।

સ ચારિત્રં જ્ઞાનં દર્શનમિતિ નિશ્ચિતો ભવતિ ॥૧૬૨॥

આત્મનશ્ચારિત્રજ્ઞાનદર્શનત્વદ્યોતનમેતત્ ।

યઃ યત્વાત્માનમાત્મમયત્વાદનન્યમયમાત્મના ચરતિ—સ્વભાવનિયતાસ્તિત્વેનાનુવર્તેતે, આત્મના જાનાતિ—સ્વપરપ્રકાશકત્વેન ચેતયતે, આત્મના પશ્યતિ—યાથાતથ્યેનાવલોકયતે, સ યત્વાત્મૈવ ચારિત્રં જ્ઞાનં દર્શનમિતિ કર્તૃકર્મકરણાનામભેદાન્નિશ્ચિતો ભવતિ ।

જાણે, જુઓ ને આચરે નિજ આત્મને આત્મા વડે,
તે જીવ દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્ર છે નિશ્ચિતપણે. ૧૬૨.

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે (આત્મા) [અનન્યમયમ્ આત્માનમ્] અનન્યમય આત્માને [આત્મના] આત્માથી [ચરતિ] આચરે છે, [જાનાતિ] જાણે છે, [પશ્યતિ] દેખે છે, [સઃ] તે (આત્મા જ) [ચારિત્રં] ચારિત્ર છે, [જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે, [દર્શનમ્] દર્શન છે—[ઈતિ] એમ [નિશ્ચિતઃ ભવતિ] નિશ્ચિત છે.

ટીકા :—આ, આત્માના ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનપણાનું પ્રકાશન છે (અર્થાત્ આત્મા જ ચારિત્ર, જ્ઞાન અને દર્શન છે એમ અહીં સમજાવ્યું છે).

જે (આત્મા) ખરેખર આત્માને—કે જે આત્મમય હોવાથી અનન્યમય છે તેને—આત્માથી આચરે છે અર્થાત્ ^૧સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વ વડે અનુવર્તે છે (—સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વરૂપે પરિણમીને અનુસરે છે), (અનન્યમય આત્માને જ) આત્માથી જાણે છે અર્થાત્ સ્વપરપ્રકાશકપણે ચેતે છે, (અનન્યમય આત્માને જ) આત્માથી દેખે છે અર્થાત્ યથાતથપણે અવલોકે છે, તે આત્મા જ ખરેખર ચારિત્ર છે, જ્ઞાન છે, દર્શન છે—એમ ^૨કર્તા-કર્મ-કરણના

૧. સ્વભાવનિયત = સ્વભાવમાં અવસ્થિત; (જ્ઞાનદર્શનરૂપ) સ્વભાવમાં દેખપણે રહેલ. [‘સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વ’ની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે ૧૫૪મી ગાથાની ટીકા જુઓ.]

૨. જ્યારે આત્મા આત્માને આત્માથી આચરે-જાણે-દેખે છે, ત્યારે કર્તા પણ આત્મા, કર્મ પણ આત્મા અને કરણ પણ આત્મા છે; એ રીતે ત્યાં કર્તા-કર્મ-કરણનું અભિન્નપણું છે.

અતશ્ચારિત્રજ્ઞાનદર્શનરૂપત્વાઙ્ગીવસ્વભાવનિયતચરિતત્વલક્ષણં
નિતરામુપપન્નમિતિ ॥૧૬૨॥

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગત્વમાત્મનો

जेण विजाणदि सव्वं पेच्छदि सो तेण सोक्खमणुहवदि ।

इदि तं जाणदि भविओ अभवियसत्तो ण सद्वहदि ॥१६३॥

येन विजानाति सर्वं पश्यति स तेन सौख्यमनुभवति ।

इति तज्जानाति भव्योऽभव्यसत्त्वो न श्रद्धते ॥१६३॥

सर्वस्यात्मनः संसारिणो मोक्षमार्गाहृत्वनिरासोऽयम् ।

इह हि स्वभावप्रातिकूल्याभावहेतुकं सौख्यम् । आत्मनो हि दृशि-ज्ञप्ती

અભેદને લીધે નિશ્ચિત છે. આથી (એમ નક્કી થયું કે) ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનરૂપ હોવાને લીધે આત્માને જીવસ્વભાવનિયત ચારિત્ર જેનું લક્ષણ છે એવું નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપણું અત્યંત ઘટે છે (અર્થાત્ આત્મા જ ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શન હોવાને લીધે આત્મા જ જ્ઞાનદર્શનરૂપ જીવસ્વભાવમાં દેહપણે રહેલું ચારિત્ર જેનું સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે). ૧૬૨.

જાણે-જુએ છે સર્વ તેથી સૌખ્ય-અનુભવ મુક્તને;

—આ ભાવ જાણે ભવ્ય જીવ, અભવ્ય નહિ શ્રદ્ધા લહે. ૧૬૩.

અન્વયાર્થ :—[યેન] જેથી (આત્મા મુક્ત થતાં) [સર્વ વિજાનાતિ] સર્વને જાણે છે અને [પશ્યતિ] દેખે છે, [તેન] તેથી [સઃ] તે [સૌખ્યમ્ અનુભવતિ] સૌખ્યને અનુભવે છે;—[ઈતિ તદ્] આમ [ભવ્યઃ જાનાતિ] ભવ્ય જીવ જાણે છે, [અભવ્યસત્ત્વઃ ન શ્રદ્ધતે] અભવ્ય જીવ શ્રદ્ધતો નથી.

ટીકા :—આ, સર્વ સંસારી આત્માઓ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય હોવાનું નિરાકરણ (નિષેધ) છે.

ખરેખર સૌખ્યનું કારણ સ્વભાવની ^૧પ્રતિકૂળતાનો અભાવ છે. આત્માનો ‘સ્વભાવ’ ખરેખર દૃશિ-જ્ઞપ્તિ (દર્શન અને જ્ઞાન) છે. તે બન્નેને ^૨વિષયપ્રતિબંધ હોવો તે ‘પ્રતિકૂળતા’

૧. પ્રતિકૂળતા = વિરુદ્ધતા; વિપરીતતા; ઊલટાપણું.

૨. વિષયપ્રતિબંધ = વિષયમાં રુકાવટ અર્થાત્ મર્યાદિતપણું. (દર્શન અને જ્ઞાનના વિષયમાં મર્યાદિતપણું હોવું તે સ્વભાવની પ્રતિકૂળતા છે.)

સ્વભાવઃ। તયોર્વિષયપ્રતિબન્ધઃ પ્રાતિકૂલ્યમ્। મોક્ષે ખલ્વાત્મનઃ સર્વં વિજાનતઃ પશ્યતશ્ચ તદભાવઃ। તતસ્તદ્દેતુકસ્યાનાકુલત્વલક્ષણસ્ય પરમાર્થસુખસ્ય મોક્ષેઽનુભૂતિ-રચલિતાઽસ્તિ। ઇત્યેતદ્ભવ્ય એવ ભાવતો વિજાનાતિ, તતઃ સ એવ મોક્ષમાર્ગાર્હઃ। નૈતદભવ્યઃ શ્રદ્ધત્તે, તતઃ સ મોક્ષમાર્ગાર્હ એવેતિ। અતઃ કતિપયે એવ સંસારિણો મોક્ષમાર્ગાર્હા, ન સર્વ એવેતિ॥૧૬૩॥

દંસણણાણચરિત્તાણિ મોક્ષમર્ગો ત્તિ સેવિદવ્વાણિ।

સાધૂહિ ઇદં ભણિદં તેહિં દુ બંધો વ મોક્ષો વા॥૧૬૪॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ સેવિતવ્યાનિ।

સાધુભિરિદં ભણિતં તૈસ્તુ બન્ધો વા મોક્ષો વા॥૧૬૪॥

છે. મોક્ષમાં ખરેખર આત્મા સર્વને જાણતો અને દેખતો હોવાથી તેનો અભાવ હોય છે (અર્થાત્ મોક્ષમાં સ્વભાવની પ્રતિકૂળતાનો અભાવ હોય છે). તેથી ^૧તેનો અભાવ જેનું કારણ છે એવા ^૨અનાકુળતાલક્ષણવાળા પરમાર્થસુખની મોક્ષમાં અચલિત અનુભૂતિ હોય છે. —આ પ્રમાણે ભવ્ય જીવ જ ^૩ભાવથી જાણે છે, તેથી તે જ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય છે; અભવ્ય જીવ એ પ્રમાણે શ્રદ્ધતો નથી, તેથી તે મોક્ષમાર્ગને અયોગ્ય જ છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) કેટલાક જ સંસારીઓ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય છે, બધાય નહિ. ૧૬૩.

દેગ, જ્ઞાન ને ચારિત્ર છે શિવમાર્ગ તેથી સેવવાં

—સંતે કહ્યું, પણ હેતુ છે એ બંધના વા મોક્ષના. ૧૬૪.

અન્વયાર્થ :—[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [મોક્ષમાર્ગઃ] મોક્ષમાર્ગ છે [ઇતિ] તેથી [સેવિતવ્યાનિ] તેઓ સેવવાયોગ્ય છે—[ઇદમ્ સાધુભિઃ ભણિતમ્] એમ સાધુઓએ

૧. પારમાર્થિક સુખનું કારણ સ્વભાવની પ્રતિકૂળતાનો અભાવ છે.

૨. પારમાર્થિક સુખનું લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ અનાકુળતા છે.

૩. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે ‘તે અનંત સુખને ભવ્ય જીવ જાણે છે, ઉપાદેયપણે શ્રદ્ધે છે અને પોતપોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર અનુભવે છે.’

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં કથञ्चिद्धन्धहेतुत्वोपदर्शनेन जीवस्वभावे नियतचरितस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वद्योतनमेतत् ।

अमूनि हि दर्शनज्ञानचारित्राणि कियन्मात्रयापि परसमयप्रवृत्त्या संवलितानि कृशानुसंवलितानीव घृतानि कथञ्चिद्विरुद्धकारणत्वरूढेर्बन्धकारणान्यपि भवन्ति । यदा तु समस्तपरसमयप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपया स्वसमयप्रवृत्त्या सङ्गच्छन्ते, तदा निवृत्तकृशानुसंवलनानीव घृतानि विरुद्धकार्यकारणभावाभावात्साक्षान्मोक्षकारणान्येव

કહ્યું છે; [તૈ: તુ] પરંતુ તેમનાથી [બન્ધ: વા] બંધ પણ થાય છે અને [મોક્ષ: વા] મોક્ષ પણ થાય છે.

ટીકા :—અહીં, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કથંચિત્ બંધહેતુપણું દર્શાવ્યું છે અને એ રીતે જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રનું સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણું પ્રકાશિત કર્યું છે.

આ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, જો થોડી પણ પરસમયપ્રવૃત્તિ સાથે મિલિત હોય તો, અગ્નિ સાથે મિલિત ઘીની માફક (અર્થાત્ ^૧ઉષ્ણતાયુક્ત ઘીની જેમ), કથંચિત્ ^૨વિરુદ્ધ કાર્યના કારણપણાની વ્યાપ્તિને લીધે બંધકારણો પણ છે. અને જ્યારે તેઓ (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર), સમસ્ત પરસમયપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિરૂપ એવી સ્વસમયપ્રવૃત્તિ સાથે સંયુક્ત હોય છે ત્યારે, જેને અગ્નિ સાથેનું મિલિતપણું નિવૃત્ત થયું છે એવા ઘીની માફક, વિરુદ્ધ કાર્યનો

૧. ઘી સ્વભાવે શીતળતાના કારણભૂત હોવા છતાં, જો તે થોડી પણ ઉષ્ણતાથી યુક્ત હોય તો, તેનાથી (કથંચિત્) દઝાય પણ છે; તેવી રીતે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સ્વભાવે મોક્ષનાં કારણભૂત હોવા છતાં, જો તેઓ થોડી પણ પરસમયપ્રવૃત્તિથી યુક્ત હોય તો, તેમનાથી (કથંચિત્) બંધ પણ થાય છે.
૨. પરસમયપ્રવૃત્તિયુક્ત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં કથંચિત્ મોક્ષરૂપ કાર્યથી વિરુદ્ધ કાર્યનું કારણપણું (અર્થાત્ બંધરૂપ કાર્યનું કારણપણું) વ્યાપે છે.

[શાસ્ત્રોમાં ક્યારેક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને પણ, જો તેઓ પરસમયપ્રવૃત્તિયુક્ત હોય તો, કથંચિત્ બંધનાં કારણ કહેવામાં આવે છે; વળી ક્યારેક જ્ઞાનીને વર્તતા શુભભાવોને પણ કથંચિત્ મોક્ષના પરંપરાહેતુ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં આવતાં આવા ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિનાં કથનો ઉકેલવામાં એ સારભૂત હકીકત ખ્યાલમાં રાખવી કે—જ્ઞાનીને જ્યારે શુદ્ધાશુદ્ધરૂપ મિશ્રપર્યાય વર્તતો હોય છે ત્યારે તે મિશ્રપર્યાય એકાંતે સંવર-નિર્જરા-મોક્ષના કારણભૂત હોતો નથી કે એકાંતે આસ્રવ-બંધના કારણભૂત હોતો નથી, પરંતુ તે મિશ્રપર્યાયનો શુદ્ધ અંશ સંવર-નિર્જરા-મોક્ષના કારણભૂત હોય છે અને અશુદ્ધ અંશ આસ્રવ-બંધના કારણભૂત હોય છે.]

भवन्ति। ततः स्वसमयप्रवृत्तिनाम्नो जीवस्वभावनियतचरितस्य साक्षान्मोक्षमार्गत्वमुपपन्न-
मिति ॥१६४॥

अण्णाणादो णाणी यदि मण्णदि सुद्धसंपओगादो ।

हवदि त्ति दुक्खमोक्खं परसमयरदो हवदि जीवो ॥१६५॥

अज्ञानात् ज्ञानी यदि मन्यते शुद्धसम्प्रयोगात् ।

भवतीति दुःखमोक्षः परसमयरतो भवति जीवः ॥१६५॥

सूक्ष्मपरसमयस्वरूपाख्यानमेतत् ।

अर्हदादिषु भगवत्सु सिद्धिसાધનીભૂતેષુ ભક્તિભાવાનુરજ્જિતા ચિત્તવૃત્તિરત્ર

કારણભાવ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે સાક્ષાત્ મોક્ષકારણો જ છે. માટે ‘સ્વસમયપ્રવૃત્તિ’
નામનું જે જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તેને સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગપણું ઘટે છે.^૧ ૧૬૪.

જિનવરપ્રમુખની ભક્તિ દ્વારા મોક્ષની આશા ધરે

અજ્ઞાનથી જો જ્ઞાની જીવ, તો પરસમયરત તેહ છે. ૧૬૫.

અન્વયાર્થ :—[શુદ્ધસમ્પ્રયોગાત્] શુદ્ધસંપ્રયોગથી (શુભ ભક્તિભાવથી) [દુઃખમોક્ષઃ
भवति] દુઃખમોક્ષ થાય છે [इति] એમ [यदि] જો [अज्ञानात्] અજ્ઞાનને લીધે [ज्ञानी]
જ્ઞાની [मन्यते] ^૨માને, તો તે [परसमयरतः जीवः] પરસમયરત જીવ [भवति] છે.
[‘अर्हतादि प्रत्ये ભક્તિ-અનુરાગવાળી મંદશુદ્ધિથી પણ ક્રમે મોક્ષ થાય છે’ એવું જો અજ્ઞાનને
લીધે (—શુદ્ધાત્મસંવેદનના અભાવને લીધે, રાગાંશને લીધે) જ્ઞાનીને પણ (મંદ પુરુષાર્થવાણું)
વલણ વર્તે, તો ત્યાંસુધી તે પણ સૂક્ષ્મ પરસમયમાં રત છે.]

ટીકા :—આ, સૂક્ષ્મ પરસમયના સ્વરૂપનું કથન છે.

સિદ્ધિના સાધનભૂત એવા અર્હતાદિ ભગવંતો પ્રત્યે ભક્તિભાવથી ^૩અનુરંજિત

૧. આ નિરૂપણ સાથે સરખાવવા માટે શ્રી પ્રવચનસારની ૧૧મી ગાથા અને તેની તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકા જુઓ.

૨. માનવું = વલણ કરવું; ઈરાદો રાખવો; આશા ધરવી; ઈચ્છા કરવી; ગણના કરવી; અભિપ્રાય કરવો.

૩. અનુરંજિત = અનુરક્ત; રાગવાળી; સરાગ.

શુદ્ધસમ્પ્રયોગઃ। અથ ચલ્વજ્ઞાનલવાવેશાઘદિ યાવત્ જ્ઞાનવાનપિ તતઃ શુદ્ધસમ્પ્રયો-
ગાન્મોક્ષો ભવતીત્યભિપ્રાયેણ ચિઘમાનસ્તત્ર પ્રવર્તતે તદા તાવત્સોઽપિ રાગલવસદ્ભાવાત્પર-
સમયરત ઇત્યુપગીયતે। અથ ન કિં પુનર્નિરઙ્કુશરાગકલિકલઙ્કિતાન્તરઙ્કવૃત્તિરિતરો જન
ઇતિ ॥૧૬૫॥

અરહંતસિદ્ધચૈદિયપવચનગણનાભક્તિસંપન્નો ।

બંધદિ પુણ્યં બહુસો ણ હુ સો કમ્મવ્ખયં કુણદિ ॥૧૬૬॥

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનગણજ્ઞાનભક્તિસમ્પન્નઃ ।

વધ્નાતિ પુણ્યં બહુશો ન ચલુ સ કર્મવ્ખયં કરોતિ ॥૧૬૬॥

ચિત્તવૃત્તિ તે અહીં ‘શુદ્ધસંપ્રયોગ’ છે. હવે, ^૧અજ્ઞાનલવના આવેશથી જો જ્ઞાનવાન પણ ‘તે શુદ્ધસંપ્રયોગથી મોક્ષ થાય છે’ એવા અભિપ્રાય વડે ખેદ પામતો થકો તેમાં (શુદ્ધસંપ્રયોગમાં) પ્રવર્તે, તો ત્યાંસુધી તે પણ ^૨રાગલવના સદ્ભાવને લીધે ^૩‘પરસમયરત’ કહેવાય છે. તો પછી નિરંકુશ રાગરૂપ કલેશથી કલંકિત એવી અંતરંગ વૃત્તિવાળો ઈતર જન શું પરસમયરત ન કહેવાય? (અવશ્ય કહેવાય જ.)^૪ ૧૬૫.

જિન-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય-મુનિગણ-જ્ઞાનની ભક્તિ કરે,

તે પુણ્યબંધ લહે ઘણો, પણ કર્મનો ક્ષય નવ કરે. ૧૬૬.

અન્વયાર્થ :—[અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનગણજ્ઞાનભક્તિસમ્પન્નઃ] અર્હત, સિદ્ધ, ચૈત્ય

૧. અજ્ઞાનલવ = જરાક અજ્ઞાન; અલ્પ અજ્ઞાન.
૨. રાગલવ = જરાક રાગ; અલ્પ રાગ.
૩. પરસમયરત = પરસમયમાં રત; પરસમયસ્થિત; પરસમય પ્રત્યે વલણવાળો; પરસમયમાં આસક્ત.
૪. આ ગાથાની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે વિવરણ છે :—

કોઈ પુરુષ નિર્વિકાર-શુદ્ધાત્મભાવનાસ્વરૂપ પરમોપેક્ષાસંયમમાં સ્થિત રહેવા ઈચ્છે છે, પરંતુ તેમાં સ્થિત રહેવાને અશક્ત વર્તતો થકો કામક્રોધાદિ અશુભ પરિણામના વંચનાર્થે અથવા સંસારસ્થિતિના છેદનાર્થે જ્યારે પંચપરમેષ્ઠી પ્રત્યે ગુણસ્તવનાદિ ભક્તિ કરે છે, ત્યારે તે સૂક્ષ્મ પરસમયરૂપે પરિણત વર્તતો થકો સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે; અને જો તે પુરુષ શુદ્ધાત્મભાવનામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ, તેને (શુદ્ધાત્મભાવનાને) છોડીને ‘શુભોપયોગથી જ મોક્ષ થાય છે’ એમ એકાંતે માને, તો તે સ્થૂલ પરસમયરૂપ પરિણામ વડે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે.

ઉક્તશુદ્ધસમ્પ્રયોગસ્ય કથञ्चिद्धन्धहेतुत्वेन મોક્ષમાર્ગત્વનિરાસોઽયમ્ ।

અર્હદાદિભક્તિસમ્પન્નઃ કથञ्ચિच्छુદ્ધસમ્પ્રયોગોઽપિ સન્ જીવો જીવદ્રાગલવત્વાચ્છુ-
ભોપયોગતામજહત્ બહુશઃ પુણ્યં બઢ્નાતિ, ન ખલુ સકલકર્મક્ષયમારભતે । તતઃ સર્વત્ર
રાગકળિકાઽપિ પરિહરણીયા પરસમયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનત્વાદિતિ ॥૧૬૬॥

જસ્સ હિદણ્ણુમેત્તં વા પરદવ્વમ્હિ વિઙ્ગદે રાગો ।

સો ણ વિજાણદિ સમયં સગસ્સ સવ્વાગમધરો વિ ॥૧૬૭॥

(—અર્હતાદિની પ્રતિમા), પ્રવચન (—શાસ્ત્ર), મુનિગણ અને જ્ઞાન પ્રત્યે ભક્તિસંપન્ન જીવ
[બહુશઃ પુણ્યં બઢ્નાતિ] ધણું પુણ્ય બાંધે છે, [ન ખલુ સઃ કર્મક્ષયં કરોતિ] પરંતુ તે ખરેખર
કર્મનો ક્ષય કરતો નથી.

ટીકા :—અહીં, પૂર્વોક્ત શુદ્ધસંપ્રયોગને ^૧કથંચિત્ બંધહેતુપણું હોવાથી તેનું
મોક્ષમાર્ગપણું ^૨નિરસ્ત કર્યું છે (અર્થાત્ જ્ઞાનીને વર્તતો શુદ્ધસંપ્રયોગ નિશ્ચયથી બંધહેતુભૂત
હોવાને લીધે તે મોક્ષમાર્ગ નથી એમ અહીં દર્શાવ્યું છે).

અર્હતાદિ પ્રત્યે ભક્તિસંપન્ન જીવ, કથંચિત્ ^૩‘શુદ્ધસંપ્રયોગવાળો’ હોવા છતાં પણ,
^૪રાગલવ જીવતો (વિદ્યમાન) હોવાથી ‘શુભોપયોગીપણા’ને નહિ છોડતો થકો, ધણું પુણ્ય
બાંધે છે, પરંતુ ખરેખર સકળ કર્મનો ક્ષય કરતો નથી. તેથી સર્વત્ર રાગની કણિકા પણ
પરિહરવાયોગ્ય છે, કેમ કે તે પરસમયપ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ૧૬૬.

અણુમાત્ર જેને હૃદયમાં પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ છે,

હો સર્વઆગમધર ભલે, જાણે નહીં સ્વક-સમયને. ૧૬૭.

૧. કથંચિત્ = કોઈ પ્રકારે; કોઈ અપેક્ષાએ (અર્થાત્ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ). [જ્ઞાનીને વર્તતા
શુદ્ધસંપ્રયોગને કદાચિત્ વ્યવહારથી ભલે મોક્ષનો પરંપરાહેતુ કહેવામાં આવે, પરંતુ નિશ્ચયથી તો
તે બંધહેતુ જ છે કારણ કે અશુદ્ધિરૂપ અંશ છે.]

૨. નિરસ્ત કરવું = ખંડિત કરવું; રદબાતલ કરવું; નિષિદ્ધ કરવું.

૩. સિદ્ધિના નિમિત્તભૂત એવા જે અર્હતાદિ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને પૂર્વે શુદ્ધસંપ્રયોગ કહેવામાં
આવ્યો છે. તેમાં ‘શુદ્ધ’ શબ્દ હોવા છતાં તે ‘શુભ’ ઉપયોગરૂપ રાગભાવ છે. [‘શુભ’ એવા
અર્થમાં જેમ ‘વિશુદ્ધ’ શબ્દ કદાચિત્ વપરાય છે તેમ અહીં ‘શુદ્ધ’ શબ્દ વપરાયો છે.]

૪. રાગલવ = જરાક રાગ; અલ્પ રાગ.

યસ્ય હૃદયેઽણુમાત્રો વા પરદ્રવ્યે વિદ્યતે રાગઃ।
સ ન વિજાનાતિ સમયં સ્વકસ્ય સર્વાગમધરોઽપિ॥૧૬૭॥

સ્વસમયોપલભ્યાભાવસ્ય રાગૈકહેતુત્વઘોતનમેતત્ ।

યસ્ય ખલુ રાગેણુકણિકાઽપિ જીવતિ હૃદયે ન નામ સ સમસ્તસિદ્ધાન્તસિન્ધુપારગોઽપિ નિરુપરાગશુદ્ધસ્વરૂપં સ્વસમયં ચેતયતે । તતઃ સ્વસમયપ્રસિદ્ધચર્થ પિઞ્જનલગ્નતૂલન્યાસન્યાય-મધિદધતાઽર્હદાદિવિષયોઽપિ ક્રમેણ રાગેણુરપસારણીય ઇતિ॥૧૬૭॥

ધરિદું જસ્સ ણ સઘ્કં ચિત્તુભ્યામં વિણા દુ અપ્પાણં ।
રોઘો તસ્સ ણ વિઞ્જદિ સુહાસુહકદસ્સ કમ્મસ્સ॥૧૬૮॥

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જેને [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્ય પ્રત્યે [અણુમાત્રઃ વા] અણુમાત્ર પણ (લેશમાત્ર પણ) [રાગઃ] રાગ [હૃદયે વિદ્યતે] હૃદયમાં વર્તે છે [સઃ] તે, [સર્વાગમધરઃ અપિ] ભલે સર્વઆગમધર હોય તોપણ, [સ્વકસ્ય સમયં ન વિજાનાતિ] સ્વકીય સમયને જાણતો (—અનુભવતો) નથી.

ટીકા :—અહીં, સ્વસમયની ઉપલબ્ધિના અભાવનો, રાગ એક હેતુ છે એમ પ્રકાશ્યું છે (અર્થાત્ સ્વસમયની પ્રાપ્તિના અભાવનું રાગ જ એક કારણ છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે).

જેને રાગેણુની કણિકા પણ હૃદયમાં જીવતી છે તે, ભલે સમસ્ત સિદ્ધાન્તસાગરનો પારંગત હોય તોપણ, ^૧નિરુપરાગ-શુદ્ધસ્વરૂપ સ્વસમયને ખરેખર ચેતતો (—અનુભવતો) નથી. માટે, ^૨પીંજણને ચોંટેલ રૂ'નો ન્યાય લાગુ પડતો હોવાથી, જીવે સ્વસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થે અર્હતાદિવિષયક પણ રાગેણુ (—અર્હતાદિ પ્રત્યેની પણ રાગરજ) ક્રમે દૂર કરવાયોગ્ય છે. ૧૬૭.

મનના ભ્રમણથી રહિત જે રાખી શકે નહિ આત્મને,
શુભ વા અશુભ કર્મો તણો નહિ રોધ છે તે જીવને. ૧૬૮.

૧. નિરુપરાગ-શુદ્ધસ્વરૂપ = ઉપરાગરહિત (—નિર્વિકાર) શુદ્ધ જેનું સ્વરૂપ છે એવા.

૨. જેમ પીંજણને ચોંટેલું થોડું પણ રૂ, પીંજવાના કાર્યમાં વિઘ્ન કરે છે, તેમ થોડો પણ રાગ સ્વસમયની ઉપલબ્ધિરૂપ કાર્યમાં વિઘ્ન કરે છે.

ધર્તુ યસ્ય ન શક્યમ્ ચિત્તોદ્ભ્રામં વિના ત્વાત્માનમ્ ।

રોધસ્તસ્ય ન વિદ્યતે શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ ॥૧૬૮॥

રાગલવમૂલદોષપરમ્પરાધ્યાનમેતત્ ।

ઇહ ધર્તુસ્ત્વર્હદાદિભક્તિરપિ ન રાગાનુવૃત્તિમન્તરેણ ભવતિ । રાગાદ્યનુવૃત્તૌ ચ સત્યાં બુદ્ધિપ્રસરમન્તરેણાત્મા ન તં કથજ્ચનાપિ ધારયિતું શક્યતે । બુદ્ધિપ્રસરે ચ સતિ શુભસ્યાશુભસ્ય વા કર્મણો ન નિરોધોઽસ્તિ । તતો રાગકલિવિલાસમૂલ એવાયમનર્થસન્તાન ઇતિ ॥૧૬૮॥

અન્વયાર્થ :—[યસ્ય] જે [ચિત્તોદ્ભ્રામં વિના તુ] (રાગના સદ્ભાવને લીધે) ચિત્તના ભ્રમણ વિનાનો [આત્માનમ્] પોતાને [ધર્તુમ્ ન શક્યમ્] રાખી શકતો નથી, [તસ્ય] તેને [શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ] શુભાશુભ કર્મનો [રોધઃ ન વિદ્યતે] નિરોધ નથી.

ટીકા :—આ, રાગલવમૂલક દોષપરંપરાનું નિરૂપણ છે (અર્થાત્ અલ્પ રાગ જેનું મૂળ છે એવી દોષોની સંતતિનું અહીં કથન છે).

અહીં (આ લોકમાં) ખરેખર અહંતાદિ પ્રત્યેની ભક્તિ પણ રાગપરિણતિ વિના હોતી નથી. રાગાદિપરિણતિ હોતાં, આત્મા ^૧બુદ્ધિપ્રસાર વિનાનો (—ચિત્તના ભ્રમણથી રહિત) પોતાને કોઈ પણ રીતે રાખી શકતો નથી; અને બુદ્ધિપ્રસાર હોતાં (—ચિત્તનું ભ્રમણ હોતાં), શુભ વા અશુભ કર્મનો નિરોધ હોતો નથી. માટે, આ અનર્થસંતતિનું મૂળ રાગરૂપ કલેશનો વિલાસ જ છે.

ભાવાર્થ :—અહંતાદિની ભક્તિ પણ રાગ વિના હોતી નથી. રાગથી ચિત્તનું ભ્રમણ થાય છે; ચિત્તના ભ્રમણથી કર્મબંધ થાય છે. માટે આ અનર્થોની પરંપરાનું મૂળ કારણ રાગ જ છે.^૨ ૧૬૮.

૧. બુદ્ધિપ્રસાર = વિકલ્પોનો ફેલાવો; વિકલ્પવિસ્તાર; ચિત્તનું ભ્રમણ; મનનું ભટકવું તે; મનની ચંચળતા.

૨. આ ગાથાની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવવિરચિત ટીકામાં નીચે પ્રમાણે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે :—

માત્ર નિત્યાનંદ જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ આત્માને જે જીવ ભાવતો નથી, તે જીવને માયા-મિથ્યા-નિદાનશલ્યત્રયાદિક સમસ્તવિભાવરૂપ બુદ્ધિપ્રસાર રોકી શકતો નથી અને તે નહિ રોકાવાથી (અર્થાત્ બુદ્ધિપ્રસારનો નિરોધ નહિ થવાથી) શુભાશુભ કર્મનો સંવર થતો નથી; તેથી એમ ઠર્યું કે સમસ્ત અનર્થપરંપરાઓનું રાગાદિવિકલ્પો જ મૂળ છે.

તમ્હા ણિવ્વુદિકામો ણિસ્સંગો ણિમ્મમો ય હવિય પુણો ।
સિદ્ધેસુ કુણદિ ભત્તિં ણિવ્વાણં તેણ પપ્પોદિ ॥૧૬૬॥

તસ્માન્નિવૃત્તિકામો નિસ્સઙ્ગો નિર્મમશ્ચ ભૂત્વા પુનઃ ।
સિદ્ધેષુ કરોતિ ભક્તિં નિર્વાણં તેન પ્રાપ્નોતિ ॥૧૬૬॥

રાગકલિનિ:શેષીકરણસ્ય કરણીયત્વાધ્યાનમેતત્ ।

યતો રાગાદ્યનુવૃત્તૌ ચિત્તોદ્ભ્રાન્તિઃ, ચિત્તોદ્ભ્રાન્તૌ કર્મબન્ધ ઇત્યુક્તમ્, તતઃ ખલુ મોક્ષાર્થિના કર્મબન્ધમૂલચિત્તોદ્ભ્રાન્તિમૂલભૂતા રાગાદ્યનુવૃત્તિરેકાન્તેન નિ:શેષીકરણીયા । નિ:શેષિતાયાં તસ્યાં પ્રસિદ્ધનૈસ્સઙ્ગચનૈર્મમ્યઃ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યવિશ્રાન્તિરૂપાં પારમાર્થિકીં

તે કારણે મોક્ષેચ્છુ જીવ અસંગ ને નિર્મમ બની
સિદ્ધો તણી ભક્તિ કરે, ઉપલબ્ધિ જેથી મોક્ષની. ૧૬૯.

અન્વયાર્થ :—[તસ્માત્] માટે [નિવૃત્તિકામઃ] મોક્ષાર્થી જીવ [નિસ્સઙ્ગઃ] નિ:સંગ [ચ] અને [નિર્મમઃ] નિર્મમ [ભૂત્વા પુનઃ] થઈને [સિદ્ધેષુ ભક્તિં] સિદ્ધોની ભક્તિ (—શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં સ્થિરતારૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ) [કરોતિ] કરે છે, [તેન] જેથી તે [નિર્વાણં પ્રાપ્નોતિ] નિર્વાણને પામે છે.

ટીકા :—આ, રાગરૂપ કલેશનો ^૧નિ:શેષ નાશ કરવાયોગ્ય હોવાનું નિરૂપણ છે.

રાગાદિપરિણતિ હોતાં ચિત્તનું ભ્રમણ થાય છે અને ચિત્તનું ભ્રમણ હોતાં કર્મબંધ થાય છે એમ (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યું, તેથી મોક્ષાર્થીએ કર્મબંધનું મૂળ એવું જે ચિત્તનું ભ્રમણ તેના મૂળભૂત રાગાદિપરિણતિનો એકાંતે નિ:શેષ નાશ કરવાયોગ્ય છે. તેનો નિ:શેષ નાશ કરવામાં આવતાં, જેને ^૨નિ:સંગતા અને ^૩નિર્મમતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે એવો તે જીવ શુદ્ધાત્મ-

૧. નિ:શેષ = સંપૂર્ણ; જરાય બાકી ન રહે એવો.

૨. નિ:સંગ આત્મતત્ત્વથી વિપરીત એવો જે બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ તેનાથી રહિત પરિણતિ તે નિ:સંગતા છે.

૩. રાગાદિ-ઉપાધિરહિત ચૈતન્યપ્રકાશ જેનું લક્ષણ છે એવા આત્મતત્ત્વથી વિપરીત મોહોદય જેની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવા મમકાર-અહંકારાદિરૂપ વિકલ્પસમૂહથી રહિત નિર્મોહપરિણતિ તે નિર્મમતા છે.

સિદ્ધભક્તિમનુવિભ્રાણઃ પ્રસિદ્ધસ્વસમયપ્રવૃત્તિર્ભવતિ । તેન કારણેન સ એવ નિઃશેષિતકર્મબન્ધઃ
સિદ્ધિમવાપ્રોતીતિ ॥૧૬૬॥

સપયત્થં તિત્થયરં અભિગદબુદ્ધિસ્સ સુત્તરોઙ્ગસ્સ ।

દૂરતરં ણિવ્વાણં સંજમતવસંપુત્તસ્સ ॥૧૭૦॥

સપદાર્થ તીર્થકરમભિગતબુદ્ધેઃ સૂત્રોચિનઃ ।

દૂરતરં નિર્વાણં સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તસ્ય ॥૧૭૦॥

અર્હદાદિભક્તિરૂપપરસમયપ્રવૃત્તેઃ સાક્ષાન્મોક્ષહેતુત્વાભાવેઽપિ પરમ્પરયા મોક્ષહેતુત્વસદ્ભાવ-
દ્યોતનમેતત્ ।

દ્રવ્યમાં વિશ્રાંતિરૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ ધરતો થકો ^૧સ્વસમયપ્રવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિવાળો હોય
છે. તે કારણથી તે જ જીવ કર્મબંધનો નિઃશેષ નાશ કરી સિદ્ધિને પામે છે. ૧૬૯.

સંયમ તથા તપયુક્તને પણ દૂરતર નિર્વાણ છે,

સૂત્રો, પદાર્થો, જિનવરો પ્રતિ ચિત્તમાં રુચિ જો રહે. ૧૭૦.

અન્વયાર્થ :—[સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તસ્ય] સંયમતપસંયુક્ત હોવા છતાં, [સપદાર્થ
તીર્થકરમ્] નવ પદાર્થો તથા તીર્થકર પ્રત્યે [અભિગતબુદ્ધેઃ] જેની બુદ્ધિનું જોડાણ વર્તે છે અને
[સૂત્રોચિનઃ] સૂત્રો પ્રત્યે જેને રુચિ (પ્રીતિ) વર્તે છે, તે જીવને [નિર્વાણં] નિર્વાણ [દૂરતરમ્]
દૂરતર (વિશેષ દૂર) છે.

ટીકા :—અહીં, અર્હતાદિની ભક્તિરૂપ પરસમયપ્રવૃત્તિમાં સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણાનો
અભાવ હોવા છતાં પરંપરાએ મોક્ષહેતુપણાનો ^૨સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે.

૧. સ્વસમયપ્રવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિવાળો = જેને સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે એવો. [જે જીવ
રાગાદિપરિણતિનો સંપૂર્ણ નાશ કરી નિઃસંગ અને નિર્મમ થયો છે તે પરમાર્થ-સિદ્ધભક્તિવંત જીવે
સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી છે તેથી સ્વસમયપ્રવૃત્તિને લીધે તે જ જીવ કર્મબંધનો ક્ષય કરી મોક્ષને
પામે છે, અન્ય નહિ.]

૨. ખરેખર તો એમ છે કે—જ્ઞાનીને શુદ્ધાશુદ્ધરૂપ મિશ્ર પર્યાયમાં જે ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ અંશ વર્તે
છે તે તો માત્ર દેવલોકાદિના કલેશની પરંપરાનો જ હેતુ છે અને સાથે સાથે જ્ઞાનીને જે
(મંદશુદ્ધિરૂપ) શુદ્ધ અંશ પરિણમે છે તે સંવરનિર્જરાનો અને (તેટલા અંશે) મોક્ષનો હેતુ છે. ખરેખર
આમ હોવા છતાં, શુદ્ધ અંશમાં રહેલા સંવર-નિર્જરા-મોક્ષહેતુત્વનો આરોપ તેની સાથેના ભક્તિ-
આદિરૂપ શુભ અંશમાં કરીને તે શુભ ભાવોને દેવલોકાદિના કલેશની પ્રાપ્તિની પરંપરા સહિત

યઃ ખલુ મોક્ષાર્થમુદ્યતમનાઃ સમુપાર્જિતાચિન્ત્યસંયમતપોભારોઽપ્યસમ્ભાવિતપરમ-
વૈરાગ્યભૂમિકાધિરોહણસમર્થપ્રભુશક્તિઃ પિઞ્જનલગ્નતૂલન્યાસન્યાયેન નવપદાર્થેઃ સહાર્હદાદિ-
રુચિરૂપાં પરસમયપ્રવૃત્તિં પરિત્યક્તું નોત્સહતે, સ ખલુ ન નામ સાક્ષાન્મોક્ષં લભતે કિન્તુ
સુરલોકાદિક્લેશપ્રાપ્તિરૂપયા પરમ્પરયા તમવાપ્નોતિ ॥૧૭૦॥

અરહંતસિદ્ધચેદિયપવચનભત્તો પરેણ ણિયમેણ ।

જો કુણદિ તવોકમ્મં સો સુરલોગં સમાદિયદિ ॥૧૭૧॥

જે જીવ ખરેખર મોક્ષને અર્થે ઉદ્યમી ચિત્તવાળો વર્તતો થકો, અચિંત્ય સંયમ-
તપભાર સંપ્રાપ્ત કર્યો હોવા છતાં પરમવૈરાગ્યભૂમિકાનું આરોહણ કરવામાં સમર્થ એવી
‘પ્રભુશક્તિ ઉત્પન્ન કરી નહિ હોવાથી, ‘પીંજણને ચોંટેલ રૂ’ના ન્યાયે, નવ પદાર્થો તથા
અર્હંતાદિની રુચિરૂપ (પ્રીતિરૂપ) પરસમયપ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી શકતો નથી, તે જીવ
ખરેખર સાક્ષાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતો નથી પરંતુ દેવલોકાદિના કલેશની પ્રાપ્તિરૂપ પરંપરા
વડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭૦.

જિન-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય પ્રત્યે ભક્તિ ધારી મન વિષે,

સંયમ પરમ સહ તપ કરે, તે જીવ પામે સ્વર્ગને. ૧૭૧.

મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત કહેવામાં આવ્યા છે. આ કથન આરોપથી (ઉપચારથી) કરવામાં આવ્યું છે
એમ સમજવું. [આવો કથંચિત્ મોક્ષહેતુત્વનો આરોપ પણ જ્ઞાનીને જ વર્તતા ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ
ભાવોમાં કરી શકાય છે. અજ્ઞાનીને તો શુદ્ધિનો અંશમાત્ર પણ પરિણમનમાં નહિ હોવાથી યથાર્થ
મોક્ષહેતુ બિલકુલ પ્રગટ્યો જ નથી—વિદ્યમાન જ નથી ત્યાં પછી તેના ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ
ભાવોમાં આરોપ કોનો કરવો?]

૧. પ્રભુશક્તિ = પ્રબળ શક્તિ; ઉગ્ર શક્તિ; પુષ્કળ શક્તિ. [જે જ્ઞાની જીવે પરમ ઉદાસીનતાને પ્રાપ્ત
કરવામાં સમર્થ એવી પ્રભુશક્તિ ઉત્પન્ન કરી નથી તે જ્ઞાની જીવ કદાચિત્ શુદ્ધાત્મભાવનાને અનુકૂળ,
જીવાદિપદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારાં આગમ પ્રત્યે રુચિ (પ્રીતિ) કરે છે, કદાચિત્ (જેમ કોઈ રામચંદ્રાદિ
પુરુષ દેશાંતરસ્થિત સીતાદિ સ્ત્રીની પાસેથી આવેલા માણસોને પ્રેમથી સાંભળે છે, તેમનું સન્માનાદિ કરે
છે અને તેમને દાન આપે છે તેમ) નિર્દોષ-પરમાત્મા તીર્થકરપરમદેવોનાં અને ગણધરદેવ-ભરત-સગર-
રામ-પાંડવાદિ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રપુરાણો શુભ ધર્માનુરાગથી સાંભળે છે તથા કદાચિત્ ગૃહસ્થ-
અવસ્થામાં ભેદાભેદરત્નત્રયપરિણત આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુનાં પૂજનાદિ કરે છે અને તેમને દાન આપે
છે—ઈત્યાદિ શુભ ભાવો કરે છે. આ રીતે જે જ્ઞાની જીવ શુભ રાગને સર્વથા છોડી શકતો નથી, તે
સાક્ષાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતો નથી પરંતુ દેવલોકાદિના કલેશની પરંપરાને પામી પછી ચરમ દેહે નિર્વિકલ્પ-
સમાધિવિધાન વડે વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાળા નિજશુદ્ધાત્મામાં સ્થિર થઈ તેને (મોક્ષને) પ્રાપ્ત કરે છે.]

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનભક્તઃ પેરેણ નિયમેન ।

યઃ કરોતિ તપઃકર્મ સ સુરલોકં સમાદત્તે ॥૧૭૧॥

અર્હદાદિભક્તિમાત્રરાગજનિતસાક્ષાન્મોક્ષસ્યાન્તરાયઘોતનમેતત્ ।

યઃ ખલ્વર્હદાદિભક્તિવિધેયબુદ્ધિઃ સન્ પરમસંયમપ્રધાનમતિતીવ્રં તપસ્તપ્યતે, સ તાવન્માત્રરાગકલિકલઙ્કિતસ્વાન્તઃ સાક્ષાન્મોક્ષસ્યાન્તરાયીભૂતં વિષયવિષદ્રુમામોદમોહિતાન્તરઙ્ગં સ્વર્ગલોકં સમાસાઘ, સુચિરં રાગાઙ્ગરૈઃ પચ્ચમાનોઽન્તસ્તામ્યતીતિ ॥૧૭૧॥

તમ્હા ણિવ્વુદિકામો રાગં સવ્થ કુણ્ણદુ મા કિંચિ ।

સો તેણ વીદરાગો ભવિઓ ભવસાયરં તરદિ ॥૧૭૨॥

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે (જીવ), [અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનભક્તઃ] અર્હત, સિદ્ધ, ચૈત્ય (—અર્હતાદિની પ્રતિમા) અને પ્રવચન (—શાસ્ત્ર) પ્રત્યે ભક્તિયુક્ત વર્તતો થકો, [પેરેણ નિયમેન] પરમ સંયમ સહિત [તપઃકર્મ] તપકર્મ (—તપરૂપ કાર્ય) [કરોતિ] કરે છે, [સઃ] તે [સુરલોકં] દેવલોકને [સમાદત્તે] સંપ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા :—આ, માત્ર અર્હતાદિની ભક્તિ જેટલા રાગથી ઉત્પન્ન થતો જે સાક્ષાત્ મોક્ષનો અંતરાય તેનું પ્રકાશન છે.

જે (જીવ) ખરેખર અર્હતાદિની ભક્તિને આધીન બુદ્ધિવાળો વર્તતો થકો ^૧પરમસંયમપ્રધાન અતિતીવ્ર તપ તપે છે, તે (જીવ), માત્ર તેટલા રાગરૂપ કલેશથી જેનું નિજ અંતઃકરણ કલંકિત (—મલિન) છે એવો વર્તતો થકો, વિષયવિષવૃક્ષના ^૨આમોદથી જ્યાં અંતરંગ (—અંતઃકરણ) મોહિત હોય છે એવા સ્વર્ગલોકને—કે જે સાક્ષાત્ મોક્ષને અંતરાયભૂત છે તેને—સંપ્રાપ્ત કરીને, સુચિરકાળ પર્યંત (—ઘણા લાંબા કાળ સુધી) રાગરૂપી અંગારાઓથી શેકાતો થકો અંદરમાં સંતપ્ત (—દુઃખી, વ્યથિત) થાય છે. ૧૭૧.

તેથી ન કરવો રાગ જરીયે ક્યાંય પણ મોક્ષેચ્છુએ;

વીતરાગ થઈને એ રીતે તે ભવ્ય ભવસાગર તરે. ૧૭૨.

૧. પરમસંયમપ્રધાન = ઉત્કૃષ્ટ સંયમ જેમાં મુખ્ય હોય એવું

૨. આમોદ = (૧) સુગંધ; (૨) મોજ.

તસ્માન્નિર્વૃત્તિકામો રાગં સર્વત્ર કરોતુ મા કિઞ્ચિત્ ।

સ તેન વીતરાગો ભવ્યો ભવસાગરં તરતિ ॥૧૭૨॥

સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગસારસૂચનદ્વારેણ શાસ્ત્રતાત્પર્યોપસંહારોઽયમ્ ।

સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગપુરસ્સરો હિ વીતરાગત્વમ્ । તતઃ ખલ્વર્હદાદિગતમપિ રાગં ચન્દનનગ-
સદ્ગતમગ્નિમિવ સુરલોકાદિક્લેશપ્રાપ્ત્યાઽત્યન્તમન્તર્દાહાય કલ્પમાનમાકલય્ય સાક્ષાન્મોક્ષકામો
મહાજનઃ સમસ્તવિષયમપિ રાગમુત્સૃજ્યાત્યન્તવીતરાગો ભૂત્વા સમુચ્છલઞ્ચલદ્દુઃખસૌખ્યકલ્લોલં
કર્માગ્નિતપ્તકલકલોદભારપ્રાગ્ભારભયદ્ધૂરં ભવસાગરમુત્તીર્ય, શુદ્ધસ્વરૂપપરમામૃતસમુદ્રમધ્યાસ્ય
સઘો નિર્વાતિ ॥

અલં વિસ્તરેણ । સ્વસ્તિ સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગસારત્વેન શાસ્ત્રતાત્પર્યભૂતાય વીતરાગ-

અન્વયાર્થ :—[તસ્માત્] તેથી [નિર્વૃત્તિકામઃ] મોક્ષાભિલાષી જીવ [સર્વત્ર] સર્વત્ર
[કિઞ્ચિત્ રાગં] કિંચિત્ પણ રાગ [મા કરોતુ] ન કરો; [તેન] એમ કરવાથી [સઃ ભવ્યઃ]
તે ભવ્ય જીવ [વીતરાગઃ] વીતરાગ થઈ [ભવસાગરં તરતિ] ભવસાગરને તરે છે.

ટીકા :—આ, સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગના સાર-સૂચન દ્વારા શાસ્ત્રતાત્પર્યરૂપ ઉપસંહાર છે
(અર્થાત્ અહીં સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગનો સાર શો છે તેના કથન દ્વારા શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય કહેવારૂપ
ઉપસંહાર કર્યો છે).

સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગમાં અગ્રેસર ખરેખર વીતરાગપણું છે. તેથી ખરેખર ^૧અર્હતાદિગત
રાગને પણ, ચંદનવૃક્ષસંગત અગ્નિની માફક, દેવલોકાદિના ક્લેશની પ્રાપ્તિ વડે અત્યંત
અંતર્દાહનું કારણ સમજીને, સાક્ષાત્ મોક્ષનો અભિલાષી મહાજન સઘળાય પ્રત્યેના રાગને
છોડી, અત્યંત વીતરાગ થઈ, જેમાં બળબળતા દુઃખસુખના કલ્લોલો ઊછળે છે અને જે
કર્માગ્નિ વડે તપ્ત, કકળાટવાળા જળસમૂહની અતિશયતાથી ભયંકર છે એવા ભવસાગરને
પાર ઊતરી, શુદ્ધસ્વરૂપ પરમામૃતસમુદ્રને અવગાહી, શીઘ્ર નિર્વાણને પામે છે.

—વિસ્તારથી બસ થાઓ. જ્યવંત વર્તો વીતરાગપણું કે જે સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગનો સાર
હોવાથી શાસ્ત્રતાત્પર્યભૂત છે.

૧. અર્હતાદિગત રાગ = અર્હતાદિ પ્રત્યેનો રાગ; અર્હતાદિવિષયક રાગ; અર્હતાદિનો રાગ. [જેમ
ચંદનવૃક્ષનો અગ્નિ પણ ઉગ્રપણે બાળે છે, તેમ અર્હતાદિનો રાગ પણ દેવલોકાદિના ક્લેશની પ્રાપ્તિ
વડે અત્યંત અંતરંગ બળતરાનું કારણ થાય છે.]

ત્વાયેતિ। દ્વિવિધં કિલ તાત્પર્યમ્—સૂત્રતાત્પર્ય શાસ્ત્રતાત્પર્યજ્વેતિ। તત્ર સૂત્રતાત્પર્ય પ્રતિસૂત્રમેવ પ્રતિપાદિતમ્। શાસ્ત્રતાત્પર્ય ત્વિદં પ્રતિપાદ્યતે। અસ્ય ખલુ પારમેશ્વરસ્ય શાસ્ત્રસ્ય, સકલપુરુષાર્થસારભૂતમોક્ષતત્ત્વપ્રતિપત્તિહેતોઃ પઞ્ચાસ્તિકાયષડ્ઢ્રવ્યસ્વરૂપપ્રતિપાદનેનોપદર્શિતસમસ્તવસ્તુસ્વભાવસ્ય, નવપદાર્થપ્રપજ્ચસૂચનાવિષ્કૃતબન્ધમોક્ષસમ્બન્ધિબન્ધ-મોક્ષાયતનબન્ધમોક્ષવિકલ્પસ્ય, સમ્યગાવેદિતનિશ્ચયવ્યવહારરૂપમોક્ષમાર્ગસ્ય, સાક્ષાન્મોક્ષ-કારણભૂતપરમવીતરાગત્વવિશ્રાન્તસમસ્તહૃદયસ્ય, પરમાર્થતો વીતરાગત્વમેવ તાત્પર્યમિતિ। તદિદં વીતરાગત્વં વ્યવહારનિશ્ચયાવિરોધેનૈવાનુગમ્યમાનં ભવતિ સમીહિતસિદ્ધયે,

તાત્પર્ય દ્વિવિધ હોય છે : ^૧સૂત્રતાત્પર્ય અને શાસ્ત્રતાત્પર્ય. તેમાં, સૂત્રતાત્પર્ય સૂત્રદીઠ (ગાથાદીઠ) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે; અને શાસ્ત્રતાત્પર્ય હવે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે :—

સર્વ ^૨પુરુષાર્થોમાં સારભૂત એવા મોક્ષતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી જેમાં પંચાસ્તિકાય અને ષડ્ઢ્રવ્યના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન વડે સમસ્ત વસ્તુનો સ્વભાવ દર્શાવવામાં આવેલ છે, નવ પદાર્થના વિસ્તૃત કથન વડે જેમાં બંધ-મોક્ષના સંબંધી (સ્વામી), બંધ-મોક્ષનાં આયતન (સ્થાન) અને બંધ-મોક્ષના વિકલ્પ (ભેદ) પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગનું જેમાં સમ્યક્ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તથા સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણભૂત પરમવીતરાગપણામાં જેનું સમસ્ત હૃદય રહેલું છે—એવા આ ખરેખર ^૩પારમેશ્વર શાસ્ત્રનું, પરમાર્થ વીતરાગપણું જ તાત્પર્ય છે.

તે આ વીતરાગપણાને વ્યવહાર-નિશ્ચયના ^૪અવિરોધ વડે જ અનુસરવામાં આવે તો ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અન્યથા નહિ (અર્થાત્ વ્યવહાર અને નિશ્ચયની સુસંગતતા રહે એવી રીતે વીતરાગપણાને અનુસરવામાં આવે તો જ ઈચ્છિતની સિદ્ધિ થાય છે,

૧. એકેક ગાથાસૂત્રનું તાત્પર્ય તે સૂત્રતાત્પર્ય છે અને આખા શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય તે શાસ્ત્રતાત્પર્ય છે.
૨. પુરુષાર્થ = પુરુષ-અર્થ; પુરુષ-પ્રયોજન. [પુરુષાર્થોના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવે છે: ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ; પરંતુ સર્વ પુરુષ-અર્થોમાં મોક્ષ જ સારભૂત (તાત્ત્વિક) પુરુષ-અર્થ છે.]
૩. પારમેશ્વર = પરમેશ્વરના; જિનભગવાનના; ભાગવત; દૈવી; પવિત્ર.
૪. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિયોગ્ય શુદ્ધપરિણતિ નિરંતર હોવી તેમ જ મહાપ્રતાદિસંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું (સુમેળનું) ઉદાહરણ છે. પાંચમા ગુણસ્થાને તે ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુદ્ધપરિણતિ નિરંતર હોવી તેમ જ દેશપ્રતાદિસંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે પણ નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું ઉદાહરણ છે.

ન પુનરન્યથા । વ્યવહારનયેન ભિન્નસાધ્યસાધનભાવમવલમ્બ્યાનાદિભેદવાસિતબુદ્ધયઃ
સુખેનૈવાવતરન્તિ તીર્થ પ્રાથમિકાઃ । તથાહિ—ઈદં શ્રદ્ધેયમિદમશ્રદ્ધેયમયં શ્રદ્ધાતેદં
શ્રદ્ધાનમિદં જ્ઞેયમિદમજ્ઞેયમયં જ્ઞાતેદં જ્ઞાનમિદં ચરણીયમિદમચરણીયમયં ચરિતેદં
ચરણમિતિ કર્તવ્યાકર્તવ્યકર્તૃકર્મવિભાગાવલોકનોલ્લસિતપેશલોત્સાહઃ શનૈઃશનૈર્મોહ-
મલ્લમુન્મૂલયન્તઃ, કદાચિદજ્ઞાનાન્મદપ્રમાદતન્ત્રતયા શિથિલિતાત્માધિકારસ્યાત્મનો

બીજી રીતે થતી નથી).

(ઉપરોક્ત વાત વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે :—)

અનાદિ કાળથી ભેદવાસિત બુદ્ધિ હોવાને લીધે પ્રાથમિક જીવો વ્યવહારનયે
^૧ભિન્નસાધ્યસાધનભાવને અવલંબીને ^૨સુખે કરીને તીર્થની શરૂઆત કરે છે (અર્થાત્
સુગમપણે મોક્ષમાર્ગની પ્રારંભભૂમિકાને સેવે છે). જેમ કે : ‘(૧) આ શ્રદ્ધેય
(શ્રદ્ધવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અશ્રદ્ધેય છે, (૩) આ શ્રદ્ધનાર છે અને (૪) આ શ્રદ્ધાન
છે; (૧) આ જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અજ્ઞેય છે, (૩) આ જ્ઞાતા છે અને
(૪) આ જ્ઞાન છે; (૧) આ આચરણીય (આચરવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અનાચરણીય છે,
(૩) આ આચરનાર છે અને (૪) આ આચરણ છે;’—એમ (૧) કર્તવ્ય (કરવાયોગ્ય),
(૨) અકર્તવ્ય, (૩) કર્તા અને (૪) કર્મરૂપ વિભાગોના અવલોકન વડે જેમને કોમળ
(—મંદ) ઉત્સાહ ઉલ્લસિત થાય છે એવા તેઓ (પ્રાથમિક જીવો) ધીમે ધીમે મોહમલ્લને
(રાગાદિને) ઉખેડતા જાય છે; કદાચિત્ અજ્ઞાનને લીધે (—સ્વસંવેદનજ્ઞાનના અભાવને
લીધે) મદ (કષાય) અને પ્રમાદને વશ થવાથી પોતાનો આત્મ-અધિકાર (આત્માને વિષે
અધિકાર) શિથિલ થઈ જતાં પોતાને ન્યાયમાર્ગમાં પ્રવર્તાવવા માટે તેઓ પ્રયંડ દંડનીતિનો
પ્રયોગ કરે છે; ફરી ફરીને (પોતાના આત્માને) દોષાનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત દેતા થકા તેઓ સતત

૧. મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્ત જ્ઞાની જીવોને પ્રાથમિક ભૂમિકામાં, સાધ્ય તો પરિપૂર્ણ શુદ્ધતાએ પરિણત આત્મા
છે અને તેનું સાધન વ્યવહારનયે (આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે રહેલ) ભેદરત્નત્રયરૂપ પરાવલંબી
વિકલ્પો કહેવામાં આવે છે. આ રીતે તે જીવોને વ્યવહારનયે સાધ્ય અને સાધન ભિન્ન પ્રકારનાં
કહેવામાં આવ્યા છે. (નિશ્ચયનયે સાધ્ય અને સાધન અભિન્ન હોય છે.)
૨. સુખે કરીને = સુગમપણે; સહજપણે; કઠિનતા વિના. [જેમણે દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત
શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાનાદિ કરેલ છે એવા સમ્યગ્જ્ઞાની જીવોને તીર્થસેવનની પ્રાથમિક દશામાં
(—મોક્ષમાર્ગસેવનની પ્રારંભિક ભૂમિકામાં) આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે શ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્ર સંબંધી
પરાવલંબી વિકલ્પો (ભેદરત્નત્રય) હોય છે, કારણ કે અનાદિ કાળથી જીવોને જે ભેદવાસનાથી
વાસિત પરિણતિ ચાલી આવે છે તેનો તુરત જ સર્વથા નાશ થવો કઠિન છે.]

ન્યાયપથપ્રવર્તનાય પ્રયુક્તપ્રચંડદણ્ડનીતયઃ, પુનઃ પુનઃ દોષાનુસારેણ દત્તપ્રાયશ્ચિત્તાઃ
 સન્તતોઘતાઃ સન્તોઽથ તસ્યૈવાત્મનો ભિન્નવિષયશ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્રૈરધિરોપ્યમાણસંસ્કારસ્ય
 ભિન્નસાધ્યસાધનભાવસ્ય રજકશિલાતલસ્ફાલ્યમાનવિમલસલિલાપ્લુતવિહિતોષપરિષ્વઙ્ગ-
 મલિનવાસસ ઇવ મનાઙ્મનાગ્વિશુદ્ધિમધિગમ્ય નિશ્ચયનયસ્ય ભિન્નસાધ્યસાધનભાવાદર્શન-
 જ્ઞાનચારિત્રસમાહિતત્વરૂપે વિશ્રાન્તસકલક્રિયાકાળકાંડમ્બરનિસ્તરઙ્ગપરમચૈતન્યશાલિનિ
 નિર્ભરાનન્દમાલિનિ ભગવત્યાત્મનિ વિશ્રાન્તિમાસૂત્રયન્તઃ ક્રમેણ સમુપજાતસમરસીભાવાઃ

ઉદ્યમવંત વર્તે છે; વળી, ^૧ભિન્નવિષયવાળાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે (—આત્માથી ભિન્ન
 જેના વિષયો છે એવા ભેદરત્નત્રય વડે) જેનામાં સંસ્કાર આરોપાતા જાય છે એવા
 ભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળા પોતાના આત્માને વિષે—ઘોબી દ્વારા શિલાની સપાટી ઉપર
 ઝીંકવામાં આવતા, નિર્મળ જળ વડે પલાળવામાં આવતા અને ક્ષાર (સાબુ) લગાડવામાં
 આવતા મલિન વસ્ત્રની માફક—થોડી થોડી ^૨વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને, તે જ પોતાના આત્માને
 નિશ્ચયનયે ભિન્નસાધ્યસાધનભાવના અભાવને લીધે, દર્શનજ્ઞાનચારિત્રનું સમાહિતપણું
 (અભેદપણું) જેનું રૂપ છે, સકળ ક્રિયાકાંડના આડંબરની નિવૃત્તિને લીધે (—અભાવને
 લીધે) જે નિસ્તરંગ પરમચૈતન્યશાળી છે તથા જે નિર્ભર આનંદથી સમૃદ્ધ છે એવા
 ભગવાન આત્મામાં વિશ્રાંતિ રચતા થકા (અર્થાત્ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રના ઐક્યસ્વરૂપ,
 નિર્વિકલ્પ પરમચૈતન્યશાળી તથા ભરપૂર-આનંદયુક્ત એવા ભગવાન આત્મામાં પોતાને

૧. વ્યવહાર-શ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્રના વિષયો આત્માથી ભિન્ન છે; કારણ કે વ્યવહારશ્રદ્ધાનનો વિષય નવ
 પદાર્થો છે, વ્યવહારજ્ઞાનનો વિષય અંગ-પૂર્વ છે અને વ્યવહારચારિત્રનો વિષય આચારાદિ-
 સૂત્રકથિત મુનિ-આચારો છે.
૨. જેવી રીતે ઘોબી પાષાણશિલા, પાણી અને સાબુ વડે મલિન વસ્ત્રની શુદ્ધિ કરતો જાય છે, તેવી
 રીતે પ્રાકૃપદવીસ્થિત જ્ઞાની જીવ ભેદરત્નત્રય વડે પોતાના આત્મામાં સંસ્કાર આરોપી તેની થોડી
 થોડી શુદ્ધિ કરતો જાય છે એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં આવે છે. પરમાર્થ એમ છે કે તે
 ભેદરત્નત્રયવાળા જ્ઞાની જીવને શુભ ભાવોની સાથે જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું આંશિક આલંબન વર્તતું
 હોય છે તે જ ઉગ્ર થતું થતું વિશેષ શુદ્ધિ કરતું જાય છે. માટે ખરેખર તો, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું
 આલંબન કરવું તે જ શુદ્ધિ પ્રગટાવવાનું સાધન છે અને તે આલંબનની ઉગ્રતા કરવી તે જ શુદ્ધિની
 વૃદ્ધિ કરવાનું સાધન છે. સાથે રહેલા શુભભાવોને શુદ્ધિની વૃદ્ધિનું સાધન કહેવું તે તો માત્ર
 ઉપચારકથન છે. શુદ્ધિની વૃદ્ધિના ઉપચરિતસાધનપણાનો આરોપ પણ તે જ જીવના શુભભાવોમાં
 આવી શકે છે કે જે જીવે શુદ્ધિની વૃદ્ધિનું ખરું સાધન (—શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું યથોચિત આલંબન) પ્રગટ
 કર્યું હોય.

પરમવીતરાગભાવમધિગમ્ય, સાક્ષાન્મોક્ષમનુભવન્તીતિ ।

અથ યે તુ કેવલવ્યવહારાવલમ્બિનસ્તે ખલુ ભિન્નસાધ્યસાધનભાવાવલોકનેના-
 ડનવરતં નિતરાં ખિઘમાના મુહુર્મુહુર્ધર્માદિશ્રદ્ધાનરૂપાધ્યવસાયાનુસ્યૂતચેતસઃ, પ્રભૂતશ્રુત-
 સંસ્કારાધિરોપિતવિચિત્રવિકલ્પજાલકલ્માષિતચૈતન્યવૃત્તયઃ, સમસ્તયતિવૃત્તસમુદાયરૂપતપઃ-
 પ્રવૃત્તિરૂપકર્મકાણ્ડોઢ્મરાચલિતાઃ, કદાચિત્કિઞ્ચિદ્રોચમાનાઃ, કદાચિત્કિઞ્ચિદ્વિકલ્પયન્તઃ,
 કદાચિત્કિઞ્ચિદાચરન્તઃ; દર્શનાચરણાય કદાચિત્રશામ્યન્તઃ, કદાચિત્સંવિજમાનાઃ,
 કદાચિદનુકમ્પમાનાઃ, કદાચિદાસ્તિક્યમુદ્રહન્તઃ, શઙ્કાકાઙ્કાવિચિકિત્સામૂઢદૃષ્ટિતાનાં
 વ્યુત્થાપનનિરોધાય નિત્યબદ્ધપરિકરાઃ, ઉપબૃંહણસ્થિતિકરણવાત્સલ્યપ્રભાવનાં ભાવયમાના

સ્થિર કરતા થકા), ક્રમે સમરસીભાવ સમુત્પન્ન થતો જતો હોવાથી પરમ વીતરાગભાવને પ્રાપ્ત કરી સાક્ષાત્ મોક્ષને અનુભવે છે.

[હવે કેવળવ્યવહારાવલંબી (અજ્ઞાની) જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું ફળ કહેવામાં આવે છે :—]

પરંતુ જેઓ કેવળવ્યવહારાવલંબી (કેવળ વ્યવહારને અવલંબનારા) છે તેઓ ખરેખર *ભિન્નસાધ્યસાધનભાવના અવલોકન વડે નિરંતર અત્યંત ખેદ પામતા થકા, (૧) ફરીફરીને ધર્માદિના શ્રદ્ધાનરૂપ અધ્યવસાનમાં તેમનું ચિત્ત લાગ્યા કરતું હોવાથી, (૨) પુષ્કળ શ્રુતના (દ્રવ્યશ્રુતના) સંસ્કારથી ઊઠતા વિચિત્ર (અનેક પ્રકારના) વિકલ્પોની જાળ વડે તેમની ચૈતન્યવૃત્તિ ચિત્રવિચિત્ર થતી હોવાથી અને (૩) સમસ્ત યતિ-આચારના સમુદાયરૂપ તપમાં પ્રવર્તનરૂપ કર્મકાંડની ધમાલમાં તેઓ અચલિત રહેતા હોવાથી, (૧) ક્યારેક કાંઈકની (કોઈક બાબતની) રુચિ કરે છે, (૨) ક્યારેક કાંઈકના (કોઈક બાબતના) વિકલ્પ કરે છે અને (૩) ક્યારેક કાંઈક આચરણ કરે છે; દર્શનાચરણ માટે—તેઓ કદાચિત્ પ્રશમિત થાય છે, કદાચિત્ સંવેગ પામે છે, કદાચિત્ અનુકંપિત થાય છે, કદાચિત્ આસ્તિક્યને ધારે છે, શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા અને મૂઢદૃષ્ટિતાના ઉત્થાનને અટકાવવા અર્થે નિત્ય કટિબદ્ધ રહે છે, ઉપબૃંહણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય અને

★ ખરેખર સાધ્ય અને સાધન અભિન્ન હોય છે. જ્યાં સાધ્ય અને સાધન ભિન્ન કહેવામાં આવે ત્યાં ‘આ સત્યાર્થ નિરૂપણ નથી પણ વ્યવહારનય દ્વારા ઉપચરિત નિરૂપણ કર્યું છે’ એમ સમજવું જોઈએ. કેવળવ્યવહારાવલંબી જીવો આ વાતને ઊંડાણથી નહિ શ્રદ્ધતા થકા અર્થાત્ ‘ખરેખર શુભભાવરૂપ સાધનથી જ શુદ્ધભાવરૂપ સાધ્ય પ્રાપ્ત થશે’ એવી શ્રદ્ધા ઊંડાણમાં સેવતા થકા નિરંતર અત્યંત ખેદ પામે છે. [વિશેષ માટે ૨૨૧ મા પાનાની બીજી તથા પાંચમી ફૂટનોટ જુઓ.]

વારંવારમભિવર્ધિતોત્સાહા; જ્ઞાનાચરણાય સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્તો, બહુધા વિનયં પ્રપચ્ચયન્તઃ, પ્રવિહિતદુર્ધરોપધાનાઃ, સુષ્ટુ બહુમાનમાતન્વન્તો, નિહ્વાપત્તિં નિતરાં નિવારયન્તોઽર્થવ્યજ્જનતદુભયશુદ્ધૌ નિતાન્તસાવધાનાઃ; ચારિત્રાચરણાય હિંસાનૃતસ્તેયા-બ્રહ્મપરિગ્રહસમસ્તવિરતિરૂપેષુ પચ્ચમહાવ્રતેષુ તન્નિષ્ટવૃત્તયઃ, સમ્યગ્યોગનિગ્રહલક્ષણાસુ ગુપ્તિષુ નિતાન્તં ગૃહીતોઘોગા, ઈર્યાભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગરૂપાસુ સમિતિષ્વત્યન્ત-નિવેશિતપ્રયત્નાઃ; તપઆચરણાયાનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્ત-શય્યાસનકાયક્લેશેષ્વભીક્ષ્ણમુત્સહમાનાઃ, પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યવ્યુત્સર્ગસ્વાધ્યાયધ્યાન-પરિકરાઙ્કુશિતસ્વાન્તા; વીર્યાચરણાય કર્મકાણ્ડે સર્વશક્ત્યા વ્યાપ્રિયમાણાઃ; કર્મ-ચેતનાપ્રધાનત્વાદૂરનિવારિતાઽશુભકર્મપ્રવૃત્તયોઽપિ સમુપાત્તશુભકર્મપ્રવૃત્તયઃ, સકલ-ક્રિયાકાણ્ડાડમ્બરોત્તીર્ણદર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈક્યપરિણતિરૂપાં જ્ઞાનચેતનાં મનાગપ્યસમ્ભાવયન્તઃ,

પ્રભાવનાને ભાવતા થકા વારંવાર ઉત્સાહને વધારે છે; જ્ઞાનાચરણ માટે—સ્વાધ્યાયકાળને અવલોકે છે, બહુ પ્રકારે વિનયને વિસ્તારે છે, દુર્ધર ઉપધાન કરે છે, સારી રીતે બહુમાનને પ્રસારે છે, નિહ્વવદોષને અત્યંત નિવારે છે, અર્થ, વ્યંજન અને ^૧તદુભયની શુદ્ધિમાં અત્યંત સાવધાન રહે છે; ચારિત્રાચરણ માટે—હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહની સર્વવિરતિરૂપ પંચમહાવ્રતોમાં તલ્લીન વૃત્તિવાળા રહે છે, સમ્યક્ યોગનિગ્રહ જેનું લક્ષણ છે (—યોગનો બરાબર નિરોધ કરવો તે જેનું લક્ષણ છે) એવી ગુપ્તિઓમાં અત્યંત ઉઘોગ રાખે છે, ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગરૂપ સમિતિઓમાં પ્રયત્નને અત્યંત જોડે છે; તપાચરણ માટે—અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયકલેશમાં સતત ઉત્સાહિત રહે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, વ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનરૂપ ^૨પરિકર વડે નિજ અંતઃકરણને અંકુશિત રાખે છે; વીર્યાચરણ માટે—કર્મકાંડમાં સર્વ શક્તિ વડે ^૩વ્યાપૃત રહે છે; આમ કરતા થકા, કર્મચેતનાપ્રધાનપણાને લીધે—જોકે અશુભકર્મપ્રવૃત્તિને તેમણે અત્યંત નિવારી છે તોપણ—શુભકર્મપ્રવૃત્તિને જેમણે બરાબર ગ્રહણ કરી છે એવા તેઓ, સકળ ક્રિયાકાંડના આડંબરથી પાર ઊતરેલી દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની ઐક્યપરિણતિરૂપ જ્ઞાનચેતનાને જરા પણ નહિ ઉત્પન્ન કરતા થકા, પુષ્કળ પુણ્યના

૧. તદુભય = તે બંને (અર્થાત્ અર્થ તેમ જ વ્યંજન બંને)

૨. પરિકર = સમૂહ; સામગ્રી.

૩. વ્યાપૃત = રોકાયેલ; ગૂંથાયેલ; મશગૂલ; મગ્ન.

પ્રભૂતપુણ્યભારમન્થરિતચિત્તવૃત્તયઃ, સુરલોકાદિક્લેશપ્રાપ્તિપરમ્પરયા સુચિરં સંસારસાગરે
ભ્રમન્તીતિ। ઉક્તઞ્ચ—“ચરણકરણપ્પહાણા સસમયપરમત્થમુક્કવાવારા। ચરણકરણસ્સ સારં
ણિચ્છયસુદ્ધં ણ જાણંતિ” ॥

યેઽત્ર કેવલનિશ્ચયાવલમ્બિનઃ સકલક્રિયાકર્મકાણ્ડાડમ્બરવિરક્તબુદ્ધયોઽર્ધમીલિત-

ભારથી ^૧મંથર થઈ ગયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળા વર્તતા થકા, દેવલોકાદિના ક્લેશની પ્રાપ્તિની
પરંપરા વડે ઘણા લાંબા કાળ સુધી સંસારસાગરમાં ભમે છે. કહ્યું પણ છે કે—^૨ચરણ-
કરણપ્પહાણા સસમયપરમત્થમુક્કવાવારા। ચરણકરણસ્સ સારં ણિચ્છયસુદ્ધં ણ જાણંતિ ॥ [અર્થાત્
જેઓ ચરણપરિણામપ્રધાન છે અને સ્વસમયરૂપ પરમાર્થમાં વ્યાપારરહિત છે, તેઓ
ચરણપરિણામનો સાર જે નિશ્ચયશુદ્ધ (આત્મા) તેને જાણતા નથી.]^૩

[હવે કેવળનિશ્ચયાવલંબી (અજ્ઞાની) જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું ફળ કહેવામાં આવે
છે :—]

હવે, જેઓ કેવળનિશ્ચયાવલંબી છે, સકળ ક્રિયાકર્મકાંડના આડંબરમાં વિરક્ત
બુદ્ધિવાળા વર્તતા થકા, આંખો અર્ધી-વિંચેલી રાખી કાંઈક પણ સ્વબુદ્ધિથી અવલોકીને

૧. મંથર = મંદ; જડ; સુસ્ત.

૨. આ ગાથાની સંસ્કૃત ણયા આ પ્રમાણે છે : ચરણકરણપ્રધાનાઃ સ્વસમયપરમાર્થમુક્તવ્યાપારાઃ।
ચરણકરણસ્ય સારં નિશ્ચયશુદ્ધં ન જાનન્તિ ॥

૩. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ-ટીકામાં વ્યવહાર-એકાંતનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં
આવ્યું છે :—

જે કોઈ જીવો વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગથી નિરપેક્ષ કેવળશુભાનુષ્ઠાનરૂપ વ્યવહારનયને જ મોક્ષમાર્ગ માને છે, તેઓ
તેના વડે દેવલોકાદિના ક્લેશની પરંપરા પામતા થકા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે; પરંતુ
જો શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગને માને અને નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું અનુષ્ઠાન કરવાની
શક્તિના અભાવને લીધે નિશ્ચયસાધક શુભાનુષ્ઠાન કરે, તો તેઓ સરાગ સમ્યગ્દેષ્ટિ છે
અને પરંપરાએ મોક્ષને પામે છે.—આમ વ્યવહાર-એકાંતના નિરાકરણની મુખ્યતાથી બે વાક્ય
કહેવામાં આવ્યાં.

[અહીં જે ‘સરાગ સમ્યગ્દેષ્ટિ’ જીવો કહ્યા તે જીવોને સમ્યગ્દર્શન તો યથાર્થ જ પ્રગટ્યું
છે પરંતુ ચારિત્ર-અપેક્ષાએ તેમને મુખ્યપણે રાગ હયાત હોવાથી તેમને ‘સરાગ સમ્યગ્દેષ્ટિ’ કહ્યા
છે એમ સમજવું. વળી તેમને જે શુભ અનુષ્ઠાન છે તે માત્ર ઉપચારથી જ ‘નિશ્ચયસાધક
(—નિશ્ચયના સાધનભૂત.)’ કહેવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું.]

વિલોચનપુટાઃ કિમપિ સ્વબુદ્ધ્યાવલોક્ય યથાસુખમાસતે, તે સ્વલ્લવધીરિતભિન્ન-સાધ્યસાધનભાવા અભિન્નસાધ્યસાધનભાવમલભમાના અન્તરાલ એવ પ્રમાદકાદમ્બરીમદ-ભરાલસચેતસો મત્તા ઇવ, મૂર્ચ્છિતા ઇવ, સુષુપ્તા ઇવ, પ્રભૂતઘૃતસિતોપલપાયસાસાદિત-સૌહિન્યા ઇવ, સમુલ્બળબલસજ્જનિતજાડ્યા ઇવ, દારુણમનોબ્રંશવિહિતમોહા ઇવ, મુદ્રિતવિશિષ્ટચૈતન્યા વનસ્પતય ઇવ, મૌનીન્દ્રીં કર્મચેતનાં પુણ્યબન્ધભયેનાનવલમ્બમાના અનાસાદિતપરમનૈષ્કર્મ્યરૂપજ્ઞાનચેતનાવિશ્રાન્તયો વ્યક્તાવ્યક્તપ્રમાદતન્ત્રા અરમાગતકર્મફલ-

^૧યથાસુખ રહે છે (અર્થાત્ સ્વમતિકલ્પનાથી કાંઈક ભાસ કલ્પી લઈને મરજી મુજબ —જેમ સુખ ઊપજે તેમ—રહે છે), તેઓ ખરેખર ^૨ભિન્નસાધ્યસાધનભાવને તિરસ્કારતા થકા, અભિન્નસાધ્યસાધનભાવને નહિ ઉપલબ્ધ કરતા થકા, અંતરાળમાં જ (—શુભ તેમ જ શુદ્ધ સિવાયની બાકી રહેલી ત્રીજી અશુભ દશામાં જ), પ્રમાદમદિરાના મદથી ભરેલા આળસુ ચિત્તવાળા વર્તતા થકા, મત્ત (ઉન્મત્ત) જેવા, મૂર્છિત જેવા, સુષુપ્ત જેવા, પુષ્કળ ઘી-સાકર-ખીર ખાઈને તૃપ્તિ પામેલા (—ધરાયેલા) હોય એવા, જાડા શરીરને લીધે જડતા (—મંદતા, નિષ્ક્રિયાતા) ઊપજી હોય એવા, દારુણ બુદ્ધિભ્રંશથી મૂઢતા થઈ ગઈ હોય એવા, જેનું વિશિષ્ટચૈતન્ય બિડાઈ ગયું હોય છે એવી વનસ્પતિ જેવા, મુનીન્દ્રની કર્મચેતનાને ^૩પુણ્યબંધના ભયથી નહિ અવલંબતા થકા અને પરમ

૧. યથાસુખ = મરજી મુજબ; જેમ સુખ ઊપજે તેમ; યથેચ્છપણે. [જેમને દ્રવ્યાર્થિકનયના (નિશ્ચય-નયના) વિષયભૂત શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કે અનુભવ નથી તેમ જ તેને માટે ઝંખના કે પ્રયત્ન નથી, આમ હોવા છતાં જેઓ નિજ કલ્પનાથી પોતાને વિષે કાંઈક ભાસ થતો કલ્પી લઈને નિશ્ચિતપણે સ્વચ્છંદપૂર્વક વર્તે છે, ‘જ્ઞાની મોક્ષમાર્ગી જીવોને પ્રાથમિક દશામાં આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે ભૂમિકાનુસાર શુભ ભાવો પણ હોય છે’—એ વાતને શ્રદ્ધતા નથી, તેમને અહીં કેવળનિશ્ચયાવલંબી કહ્યા છે.]
૨. મોક્ષમાર્ગી જ્ઞાની જીવોને સવિકલ્પ પ્રાથમિક દશામાં (છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી) વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ ભૂમિકાનુસાર ભિન્નસાધ્યસાધનભાવ હોય છે અર્થાત્ ભૂમિકા પ્રમાણે નવ પદાર્થો સંબંધી, અંગ-પૂર્વ સંબંધી અને શ્રાવક-મુનિના આચારો સંબંધી શુભ ભાવો હોય છે.—આ વાત કેવળનિશ્ચયાવલંબી જીવો માનતા નથી અર્થાત્ (આંશિક શુદ્ધિ સાથેની) શુભભાવવાળી પ્રાથમિક દશાને તેઓ શ્રદ્ધતા નથી અને પોતે અશુભ ભાવોમાં વર્તતા હોવા છતાં પોતાને વિષે ઊંચી શુદ્ધ દશા કલ્પી લઈ સ્વચ્છંદી રહે છે.
૩. કેવળનિશ્ચયાવલંબી જીવો પુણ્યબંધના ભયથી ડરીને મંદકષાયરૂપ શુભભાવો કરતા નથી અને પાપબંધના કારણભૂત અશુભભાવોને તો સેવ્યા કરે છે. આ રીતે તેઓ પાપને જ બાંધે છે.

ચેતનાપ્રધાનપ્રવૃત્તયો વનસ્પતય ઇવ કેવલં પાપમેવ વધ્નન્તિ। ઉક્તઞ્ચ—
“ ણિચ્છયમાલંબંતા ણિચ્છયદો ણિચ્છયં અયાણંતા। ણાસંતિ ચરણકરણં બાહરિ-ચરણાલસા
કેઈ ॥ ”

નૈષ્કર્મ્યરૂપ જ્ઞાનચેતનામાં વિશ્રાંતિ નહિ પામ્યા થકા, (માત્ર) વ્યક્ત-અવ્યક્ત પ્રમાદને આધીન વર્તતા થકા, પ્રાપ્ત થયેલા હલકા (નિકૃષ્ટ) કર્મફળની ચેતનાના પ્રધાનપણાવાળી પ્રવૃત્તિ જેને વર્તે છે એવી વનસ્પતિની માફક, કેવળ પાપને જ બાંધે છે. કહ્યું પણ છે કે—
^૧ ણિચ્છયમાલંબંતા ણિચ્છયદો ણિચ્છયં અયાણંતા। ણાસંતિ ચરણકરણં બાહરિચરણાલસા કેઈ ॥ [અર્થાત્ નિશ્ચયને અવલંબનારા પરંતુ નિશ્ચયથી (ખરેખર) નિશ્ચયને નહિ જાણનારા કેટલાક જીવો બાહ્ય ચરણમાં આળસુ વર્તતા થકા ચરણપરિણામનો નાશ કરે છે.]^૨

૧. આ ગાથાની સંસ્કૃત છાયા આ પ્રમાણે છે : નિશ્ચયમાલમ્બન્તો નિશ્ચયતો નિશ્ચયમજાનન્તઃ। નાશયન્તિ ચરણકરણં બાહ્યચરણાલસાઃ કેઽપિ ॥

૨. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવરચિત ટીકામાં (વ્યવહાર-એકાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યા પછી તુરત જ) નિશ્ચય-એકાંતનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે :—

વળી જેઓ કેવળનિશ્ચયાવલંબી વર્તતા થકા રાગાદિવિકલ્પરહિત પરમસમાધિરૂપ શુદ્ધ આત્માને નહિ ઉપલબ્ધ કરતા હોવા છતાં, મુનિએ (વ્યવહારે) આચરવાયોગ્ય ષડ્-આવશ્યકાદિરૂપ અનુષ્ઠાનને તથા શ્રાવકે (વ્યવહારે) આચરવાયોગ્ય દાનપૂજાદિરૂપ અનુષ્ઠાનને દૂષણ દે છે, તેઓ પણ ઉભયભ્રષ્ટ વર્તતા થકા, નિશ્ચયવ્યવહાર-અનુષ્ઠાનયોગ્ય અવસ્થાંતરને નહિ જાણતા થકા પાપને જ બાંધે છે (અર્થાત્ કેવળ નિશ્ચય-અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ અવસ્થાથી જુદી એવી જે નિશ્ચય-અનુષ્ઠાન અને વ્યવહાર-અનુષ્ઠાનવાળી મિશ્ર અવસ્થા તેને નહિ જાણતા થકા પાપને જ બાંધે છે); પરંતુ જો શુદ્ધાત્માનુષ્ઠાનરૂપ મોક્ષમાર્ગને અને તેના સાધકભૂત (વ્યવહારસાધનરૂપ) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને માને, તો ભલે ચારિત્રમોહના ઉદયને લીધે શક્તિનો અભાવ હોવાથી શુભ-અનુષ્ઠાન રહિત હોય તથાપિ—જોકે તેઓ શુદ્ધાત્મભાવનાસાપેક્ષ શુભ-અનુષ્ઠાનરત પુરુષો જેવા નથી તોપણ—સરાગ સમ્યક્ત્વાદિ વડે વ્યવહારસમ્યગ્દેષ્ટિ છે અને પરંપરાએ મોક્ષને પામે છે. —આમ નિશ્ચય-એકાંતના નિરાકરણની મુખ્યતાથી બે વાક્ય કહેવામાં આવ્યાં.

[અહીં જે જીવોને ‘વ્યવહારસમ્યગ્દેષ્ટિ’ કહ્યા છે તેઓ ઉપચારથી સમ્યગ્દેષ્ટિ છે એમ ન સમજવું પરંતુ તેઓ ખરેખર સમ્યગ્દેષ્ટિ છે એમ સમજવું. તેમને ચારિત્ર-અપેક્ષાએ મુખ્યપણે રાગાદિ હયાત હોવાથી સરાગ સમ્યક્ત્વવાળા કહીને ‘વ્યવહારસમ્યગ્દેષ્ટિ’ કહ્યા છે. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે પોતે જ ૧૫૦-૧૫૧મી ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે કે—જ્યારે આ જીવ આગમભાષાએ કાળાદિલબ્ધિરૂપ અને અધ્યાત્મભાષાએ શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામરૂપ સ્વસંવેદન-જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ વડે સરાગ-સમ્યગ્દેષ્ટિ થાય છે.]

યે તુ પુનરપુનર્ભવાય નિત્યવિહિતોઘોગમહાભાગા ભગવન્તો નિશ્ચયવ્યવહારયો-
રન્યતરાનવલમ્બનેનાત્યન્તમધ્યસ્થીભૂતાઃ શુદ્ધચૈતન્યરૂપાત્મતત્ત્વવિશ્રાન્તિવિરચનોન્મુખાઃ
પ્રમાદોદયાનુવૃત્તિનિવર્તિકાં ક્રિયાકાણ્ડપરિણતિં માહાત્મ્યાન્નિવારયન્તોઽત્યન્ત-
મુદાસીના યથાશક્ત્યાઽઽત્માનમાત્મનાઽઽત્મનિ સચ્ચેતયમાના નિત્યોપયુક્તા નિવસન્તિ,
તે યલુ સ્વતત્ત્વવિશ્રાન્ત્યનુસારેણ ક્રમેણ કર્માણિ સન્યસન્તોઽત્યન્તનિષ્પ્રમાદા

[હવે નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્નેનો ^૧સુમેળ રહે એવી રીતે ભૂમિકાનુસાર પ્રવર્તનારા જ્ઞાની જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું ફળ કહેવામાં આવે છે :—]

પરંતુ જે, અપુનર્ભવને (મોક્ષને) માટે નિત્ય ઉદ્યોગ કરનારા ^૨મહાભાગ ભગવંતો, નિશ્ચય-વ્યવહારમાંથી કોઈ ^૩એકને જ નહિ અવલંબતા હોવાથી (—કેવળનિશ્ચયાવલંબી કે કેવળવ્યવહારાવલંબી નહિ હોવાથી) અત્યંત મધ્યસ્થ વર્તતા, શુદ્ધચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિના ^૪વિરચન પ્રત્યે અભિમુખ વર્તતા, પ્રમાદના ઉદયને અનુસરતી વૃત્તિને નિવર્તાવનારી (ટાળનારી) ક્રિયાકાંડપરિણતિને માહાત્મ્યમાંથી વારતા (—શુભ ક્રિયાકાંડપરિણતિ હઠ વિના સહજપણે ભૂમિકાનુસાર વર્તતી હોવા છતાં અંતરંગમાં તેને માહાત્મ્ય નહિ અર્પતા), અત્યંત ઉદાસીન વર્તતા, યથાશક્તિ આત્માને આત્માથી આત્મામાં સંચેતતા (અનુભવતા) થકા નિત્ય-ઉપયુક્ત રહે છે, તેઓ (—તે મહાભાગ ભગવંતો), ખરેખર સ્વતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ અનુસાર ક્રમે કર્મનો સંન્યાસ કરતા (—સ્વતત્ત્વમાં સ્થિરતા થતી જાય તેના પ્રમાણમાં શુભ ભાવોને છોડતા), અત્યંત નિષ્કંપમૂર્તિ હોવાથી જેમને વનસ્પતિની ઉપમા આપવામાં

૧. નિશ્ચય-વ્યવહારના સુમેળની સ્પષ્ટતા માટે ૨૪૧મા પાનાની બીજી ફૂટનોટ જુઓ.

૨. મહાભાગ = મહા પવિત્ર; મહા ગુણિયલ; મહા ભાગ્યશાળી.

૩. મોક્ષને માટે નિત્ય ઉદ્યમ કરનારા મહાપવિત્ર ભગવંતોને (—મોક્ષમાર્ગી જ્ઞાની જીવોને) નિરંતર શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું સમ્યક્ અવલંબન વર્તતું હોવાથી તે જીવોને તે અવલંબનની તરતમતા પ્રમાણે સવિકલ્પ દશામાં ભૂમિકાનુસાર શુદ્ધપરિણતિ તેમ જ શુભપરિણતિનો યથોચિત સુમેળ (હઠ વિના) હોય છે તેથી તે જીવો આ શાસ્ત્રમાં (૨૪૬મા પાને) જેમને કેવળનિશ્ચયાવલંબી કહ્યા છે એવા કેવળનિશ્ચયાવલંબી નથી તેમ જ (૨૪૫મા પાને) જેમને કેવળવ્યવહારાવલંબી કહ્યા છે એવા કેવળવ્યવહારાવલંબી નથી.

૪. વિરચન = વિશેષપણે રચવું તે; રચના; રચવું તે.

નિતાન્તનિષ્કમ્પમૂર્તયો વનસ્પતિભિરુપમીયમાના અપિ દૂરનિરસ્તકર્મફલાનુભૂતયઃ કર્માનુભૂતિ-
નિરુત્સુકાઃ કેવલજ્ઞાનાનુભૂતિસમુપજાતતાત્ત્વિકાનન્દનિર્ભરતરાસ્તરસા સંસારસમુદ્રમુત્તીર્ય
શબ્દબ્રહ્મફલસ્ય શાશ્વતસ્ય ભોક્તારો ભવન્તીતિ॥૧૭૨॥

મગ્ગપ્પભાવણઠું પવયણભત્તિપ્પચોદિદેણ મયા ।

ભણિયં પવયણસારં પંચત્થિયસંગહં સુત્તં ॥૧૭૩॥

માર્ગપ્રભાવનાર્થં પ્રવચનભક્તિપ્રચોદિતેન મયા ।

ભણિતં પ્રવચનસારં પચ્ચાસ્તિકસઙ્ગહં સૂત્રમ્ ॥૧૭૩॥

કર્તુઃ પ્રતિજ્ઞાનિર્વ્યૂઢિસૂચિકા સમાપનેયમ્ ।

માર્ગો હિ પરમવૈરાગ્યકરણપ્રવણા પારમેશ્વરી પરમાજ્ઞા; તસ્યાઃ પ્રભાવનં

આવતી હોવા છતાં જેમણે કર્મફળાનુભૂતિ અત્યંત નિરસ્ત (નષ્ટ) કરી છે એવા, કર્માનુભૂતિ પ્રત્યે નિરુત્સુક વર્તતા, કેવળ (માત્ર) જ્ઞાનાનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થયેલ તાત્ત્વિક આનંદથી અત્યંત ભરપૂર વર્તતા, શીઘ્ર સંસારસમુદ્રને પાર ઊતરી, શબ્દબ્રહ્મના શાશ્વત ફળના (-નિર્વાણસુખના) ભોક્તા થાય છે. ૧૭૨.

મેં માર્ગ-ઉદ્યોતાર્થ, પ્રવચનભક્તિથી પ્રેરાઈને,

કહ્યું સર્વપ્રવચન-સારભૂત 'પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ' સૂત્રને. ૧૭૩.

અન્વયાર્થ :—[પ્રવચનભક્તિપ્રચોદિતેન મયા] પ્રવચનની ભક્તિથી પ્રેરિત એવાં મેં [માર્ગપ્રભાવનાર્થ] માર્ગની પ્રભાવના અર્થે [પ્રવચનસારં] પ્રવચનના સારભૂત [પચ્ચાસ્તિકસઙ્ગહં સૂત્રમ્] 'પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ' સૂત્ર [ભણિતમ્] કહ્યું.

ટીકા :—આ, કર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સૂચવનારી સમાપ્તિ છે (અર્થાત્ અહીં શાસ્ત્રકર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સૂચવતાં શાસ્ત્રસમાપ્તિ કરે છે).

માર્ગ એટલે પરમ વૈરાગ્ય કરવા પ્રત્યે ઢળતી પારમેશ્વરી પરમ આજ્ઞા (અર્થાત્ પરમ વૈરાગ્ય કરવાની પરમેશ્વરની પરમ આજ્ઞા); તેની પ્રભાવના એટલે પ્રખ્યાપન

પ્રખ્યાપનદ્વારેણ પ્રકૃષ્ટપરિણતિદ્વારેણ વા સમુદ્યોતનમ્; તદર્થમેવ પરમાગમાનુરાગ-
વેગપ્રચલિતમનસા સંક્ષેપતઃ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વસૂચકત્વાદતિવિસ્તૃતસ્યાપિ પ્રવચનસ્ય સારભૂતં
પઞ્ચાસ્તિકાયસંગ્રહાભિધાનં ભગવત્સર્વજ્ઞોપજ્ઞત્વાત્ સૂત્રમિદમભિહિતં મયેતિ । અથૈવં શાસ્ત્રકારઃ
પ્રારબ્ધસ્યાન્તમુપગમ્યાત્યન્તં કૃતકૃત્યો ભૂત્વા પરમનૈષ્કર્મ્યરૂપે શુદ્ધસ્વરૂપે વિશ્રાન્ત ઇતિ
શ્રદ્ધીયતે ॥૧૭૩॥

ઇતિ સમયવ્યાખ્યાયાં નવપદાર્થપુરસ્સરમોક્ષમાર્ગપ્રપજ્ચવર્ણનો દ્વિતીયઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ
સમાપ્તઃ ॥

દ્વારા અથવા પ્રકૃષ્ટ પરિણતિ દ્વારા તેનો સમુદ્યોત કરવો તે; [પરમ વૈરાગ્ય કરવાની
જિનભગવાનની પરમ આજ્ઞાની પ્રભાવના એટલે (૧) તેની પ્રખ્યાતિ— જાહેરાત—
કરવા દ્વારા અથવા (૨) પરમવૈરાગ્યમય પ્રકૃષ્ટ પરિણમન દ્વારા, તેનો સમ્યક્ પ્રકારે
ઉદ્યોત કરવો તે;] તેના અર્થે જ (—માર્ગની પ્રભાવના અર્થે જ), પરમાગમ પ્રત્યેના
અનુરાગના વેગથી જેનું મન અતિ ચલિત થતું હતું એવા મેં આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’
નામનું સૂત્ર કહ્યું—કે જે ભગવાન સર્વજ્ઞ વડે ઉપજા હોવાથી (—વીતરાગ સર્વજ્ઞ
જિનભગવાને સ્વયં જાણીને પ્રણીત કરેલું હોવાથી) ‘સૂત્ર’ છે, અને જે સંક્ષેપથી
સમસ્તવસ્તુતત્ત્વનું (સર્વ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું) પ્રતિપાદન કરનારું હોવાથી, અતિ
વિસ્તૃત એવા પણ પ્રવચનના સારભૂત છે (—દ્વાદશાંગરૂપે વિસ્તીર્ણ એવા પણ
જિનપ્રવચનના સારભૂત છે).

આ રીતે શાસ્ત્રકાર (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ) પ્રારંભેલા કાર્યના અંતને પામી,
અત્યંત કૃતકૃત્ય થઈ, પરમનૈષ્કર્મ્યરૂપ શુદ્ધસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયા (—પરમ
નિષ્કર્મપણારૂપ શુદ્ધસ્વરૂપમાં સ્થિર થયા) એમ શ્રદ્ધવામાં આવે છે (અર્થાત્ એમ અમે
શ્રદ્ધીએ છીએ). ૧૭૩.

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહશાસ્ત્રની શ્રીમદ્
અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં નવપદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગ-
પ્રપંચવર્ણન નામનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

[હવે, ‘આ ટીકા શબ્દોએ કરી છે, અમૃતચંદ્રસૂરિએ નહિ’ એવા અર્થનો એક
છેલ્લો શ્લોક કહીને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ ટીકાની પૂર્ણાહુતિ કરે છે :]

સ્વશક્તિસંસૂચિતવસ્તુતત્ત્વૈ-
 વ્યાખ્યા કૃતેયં સમયસ્ય શબ્દૈઃ ।
 સ્વરૂપગુપ્તસ્ય ન કિઞ્ચિદસ્તિ
 કર્તવ્યમેવામૃતચન્દ્રસૂરેઃ ॥૮॥

इति पञ्चास्तिकायसंग्रहाभिधानस्य समयस्य व्याख्या समाप्ता ।

[શ્લોકાર્થ :—] પોતાની શક્તિથી જેમણે વસ્તુનું તત્ત્વ (—યથાર્થ સ્વરૂપ) સારી રીતે કહ્યું છે એવા શબ્દોએ આ સમયની વ્યાખ્યા (—અર્થસમયનું વ્યાખ્યાન અથવા પંચાસ્તિકાયસંગ્રહશાસ્ત્રની ટીકા) કરી છે; સ્વરૂપગુપ્ત (—અમૂર્તિક જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપમાં ગુપ્ત) અમૃતચંદ્રસૂરિનું (તેમાં) કાંઈ જ કર્તવ્ય નથી. [૮]

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંડાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામના સમયની અર્થાત્ શાસ્ત્રની (શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત સમયવ્યાખ્યા નામની) ટીકાનો શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

સમાપ્ત

श्री पंचास्तिकायसंग्रहनी वर्णानुक्रम गाथासूची

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
अ			उ		
अगुरुलघुगेहिं सया	८४	१२८	उदयं जह मच्छाणं	८५	१२९
अगुरुलहुगा अणंता	३१	५९	उदएण उवसमेण य	५६	९३
अण्णाणादो णाणी	१६५	२३१	उहंसमसयमक्खिय	११६	१६६
अण्णोण्णं पविसंता	७	१८	उप्पत्ती व विणासो	११	२७
अत्ता कुणदि सभावं	६५	१०३	उवओगो खलु दुविहो	४०	७१
अभिवंदिऊण सिरसा	१०५	१५३	उवभोज्जमिदिएहिं	८२	१२५
अरसमरूवमगंधं	१२७	१७७	उवसंतखीणमोहो	७०	११०
अरहंतसिद्धचेदिय	१६६	२३२	ए		
अरहंतसिद्धचेदिय	१७१	२३८	एक्को चव महप्पा	७१	१११
अरहंतसिद्धसाहुसु	१३६	१८९	एदे कालागासा	१०२	१४८
अविभत्तमण्णत्तं	४५	७९	एदे जीवणिकाया	१२०	१७०
अंडेसु पवडुंता	११३	१६३	एदे जीवणिकाया	११२	१६२
आ			एयरसवण्णगंधं	८१	१२४
आगासकालजीवा	६७	१४२	एवमभिगम्म जीवं	१२३	१७४
आगासकालपोग्गल	१२४	१७५	एवं कत्ता भोत्ता	६९	१०९
आगासं अवगासं	६२	१३७	एवं पवयणसारं	१०३	१४९
आदेसमेत्तमुत्तो	७८	११८	एवं भावमभावं	२१	४२
आभिणिसुदोधिमण	४१	७२	एवं सदो विणासो	१९	३७
आसवदि जेण पुण्णं	१५७	२१७	एवं सदो विणासो	५४	९०
इ			ओ		
इंदसदवंदियाणं	१	४	ओगाढगाढणिचिदो	६४	१०३
इंदियकसायसण्णा	१४१	१९५			

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
क			जम्हा उवरिड्डाणं	६३	१३८
कम्ममलविप्पमुक्को	२८	५४	जम्हा कम्मस्स फलं	१३३	१८५
कम्मस्साभावेण य	१५१	२०८	जस्स जदा खलु पुण्णं	१४३	१६७
कम्मं कम्मं कुब्बदि	६३	१०२	जस्स ण विज्जदि रागो	१४६	२०१
कम्मं पि सगं कुब्बदि	६२	६६	जस्स ण विज्जदि रागो	१४२	१६६
कम्मं वेदयमाणो जीवो	५७	६४	जस्स हिदण्णुमेत्तं	१६७	२३३
कम्माणं फलमेक्को	३८	६८	जह पउमरायरयणं	३३	६१
कम्मेण विणा उदयं	५८	६५	जह पोग्गलदव्वाणं	६६	१०५
कालो त्ति य ववदेसो	१०१	१४७	जह हवदि धम्मदव्वं	८६	१३०
कालो परिणामभवो	१००	१४६	जं सुहमसुहमुदिण्णं	१४७	२०४
कुब्बं सगं सहावं	६१	६६	जाणदि पस्सदि सव्वं	१२२	१७२
केचित्तु अणावण्णा	३२	५६	जादो अलोगलोगो	८७	१३१
कोधो व जदा माणो	१३८	१६१	जादो सयं स चेदा	२६	५६
ख			जायदि जीवस्सेवं	१३०	१८०
खंधं सयलसमत्थं	७५	११४	जीवसहावं णाणं	१५४	२१३
खंधा य खंधेदेसा	७४	११३	जीवा अणाइणिहणा	५३	८६
खीणे पुव्वणिबद्धे	११६	१६६	जीवाजीवा भावा	१०८	१५८
ग			जीवा पोग्गलकाया	६७	१०६
गदिमधिगदस्स देहो	१२६	१८०	जीवा पोग्गलकाया	२२	४४
च			जीवा पोग्गलकाया	४	१०
चरियं चरदि सगं	१५६	२२०	जीवा पोग्गलकाया	६१	१३७
चरिया पमादबहुला	१३६	१६२	जीवा पोग्गलकाया	६८	१४३
छ			जीवा संसारत्था	१०६	१६०
छक्कापक्कमजुत्तो	७२	१११	जीवो त्ति हवदि चेदा	२७	५२
ज			जीवो सहावणियदो	१५५	२१५
जदि हवदि गमणहेदू	६४	१३६	जूगागुंभीमक्कण	११५	१६५
जदि हवदि दव्वमण्णं	४४	७८	जे खलु इन्दियगेज्झा	६६	१४४
			जेण विजाणदि सव्वं	१६३	२२८
			जेसिं अत्थि सहाओ	५	१३

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
जेसिं जीवसहावो	३५	६४	तिसिदं व भुक्खिदं	१३७	१६०
जो खलु संसारत्थो	१२८	१७६	ते चेव अत्थिकाया	६	१६
जोगणिमित्तं गहणं	१४८	२०५			
जो चरदि णादि पेच्छदि	१६२	२२७			
जो परदब्बहि सुहं	१५६	२१६	द		
जो सब्बसंगमुक्को	१५८	२१८	दवियदि गच्छदि	६	२३
जो संवरेण जुत्तो	१४५	१६६	दब्बं सल्लक्खणियं	१०	२४
जो संवरेण जुत्तो	१५३	२१२	दब्बेण विणा ण गुणा	१३	२६
			दंसणणाणचरित्ताणि	१६४	२२६
			दंसणणाणसमग्गं	१५२	२१०
			दंसणणाणाणि तहा	५२	८७
ण			दंसणमवि चक्खुजुदं	४२	७६
ण कुदोचि वि उप्पण्णो	३६	६५	देवा चउण्णिकाया	११८	१६७
णत्थि चिरं वा खिप्पं	२६	४६			
ण य गच्छदि धम्मत्थी	८८	१३२	ध		
ण वियप्पदि णाणादो	४३	७७	धम्मत्थिकायमरसं	८३	१२७
ण हि इंदियाणि जीवा	१२१	१७१	धम्मादीसद्दहणं	१६०	२२२
ण हि सो समवायादो	४६	८५	धम्माधम्मागासा	६६	१४०
णाणं धणं च कुब्बदि	४७	८२	धरिदुं जस्स ण सक्कं	१६८	२३४
णाणावरणादीया भावा	२०	३६			
णाणी णाणं च सदा	४८	८३	प		
णिच्चो णाणवगासो	८०	१२२	पज्जयविजुदं दब्बं	१२	२८
णिच्छयणएण भणिदो	१६१	२२४	पयडिड्ढिदिअणुभाग	७३	११२
णेरइयतिरियमणुया	५५	६२	पाणेहिं चदुहिं जीवदि	३०	५८
			पुढवी य उदगमगणी	११०	१६१
त					
तम्हा कम्मं कत्ता	६८	१०८	ब		
तम्हा धम्माधम्मा	६५	१४०	बादरसुहुमगदाणं	७६	११६
तम्हा णिव्वुदिकामो	१६६	२३६			
तम्हा णिव्वुदिकामो	१७२	२३६	भ		
ति त्थावरतणुजोगा	१११	१६२	भावस्स णत्थि णासो	१५	३२
			भावा जीवादीया	१६	३३

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
भावो कम्मणिमित्तो	६०	६८	समओ णिमिसो कट्टा	२५	४८
भावो जदि कम्मकदो	५६	६७	समणमुहुग्गदमट्ठं	२	६
			समवत्ती समवाओ	५०	८६
			समवाओ पंचण्हं	३	८
म			सम्मत्तणाणजुत्तं	१०६	१५४
मग्गप्पभावणट्ठं	१७३	२५०	सम्मत्तं सद्दहणं	१०७	१५६
मणुसत्तणेण णट्ठो	१७	३५	सब्बत्थ अत्थि जीवो	३४	६३
मुणिऊण एतदट्ठं	१०४	१५१	सव्वे खलु कम्मफलं	३६	७०
मुत्तो फासदि मुत्तं	१३४	१८६	सव्वेसिं खंधाणं	७७	११७
मोहो रागो दोसो	१३१	१८३	सव्वेसिं जीवाणं	६०	१३६
			सस्सदमध उच्छेदं	३७	६७
			संठाणा संघादा	१२६	१७७
			संबुक्कमादुवाहा	११४	१६४
			संवरजोगेहिं जुदो	१४४	१६८
			सिय अत्थि णत्थि उहयं	१४	३०
			सुरणरणारयतिरिया	११७	१६६
			सुहदुक्खजाणणा वा	१२५	१७६
			सुहपरिणामो पुण्णं	१३२	१८४
			सो चेव जादि मरणं	१८	३६
			हेदुमभावे णियमा	१५०	२०८
			हेदू चदुव्वियप्पो	१४६	२०६

